

Философия ғылымының докторы, профессор
Ғабитов Тұрсын Хафизұлының 75 жылдығына арналған

«ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ФИЛОСОФИЯСЫ»

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научно-практической конференции

«КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА И ФИЛОСОФИЯ

В ТЮРКСКОМ МИРЕ»,

посвященной 75-летию профессора,
доктора философских наук
Габитова Турсына Хафизовича

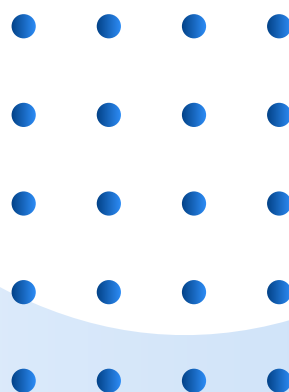
COLLECTION OF MATERIALS
international scientific and practical conference

«KAZAKH CULTURE AND PHILOSOPHY

IN THE TURKIC WORLD»,

dedicated to the 75th anniversary of Professor,
doctor of Philosophy Gabitov Tursyn Khafizovich

Алматы, 25 қараша 2022 жыл

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

Философия ғылымдарының докторы, профессор
Ғабитов Тұрсын Хафизұлының 75 жылдығына арналған
«ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ
ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ФИЛОСОФИЯСЫ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Алматы, Қазақстан, 25 қараша 2022 жыл

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научно-практической конференции
«КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА И ФИЛОСОФИЯ
В ТЮРКСКОМ МИРЕ»,
посвященной 75-летию профессора, доктора философских наук
Габитова Турсына Хафизовича

Алматы, Казахстан, 25 ноября 2022 г.

COLLECTION OF MATERIALS
international scientific and practical conference
«KAZAKH CULTURE AND PHILOSOPHY
IN THE TURKISH WORLD»,
dedicated to the 75th anniversary of Professor,
doctor of Philosophy Gabitov Tursyn Khafizovich

Almaty, Kazakhstan, November 25, 2022

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

ӘОЖ 008+1/14 (574)
КБЖ 71+87 (5Қаз)
Ф 53

Бас редактор:

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор **Мейірбаев Б.Б.**

Редакциялық топ:

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия және саясаттану факультетінің деканның ғылыми-инновациялық қызмет және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары **Альчимбаева А.Б.**

Әл-Фараби орталығының ғылыми кеңесшісі, философия ғылымының докторы, профессор **Алтаев Ж.А.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия және саясаттану факультеті философия кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымының кандидаты **Құранбек Ә.А.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі философия ғылымының докторы, профессор **Құрманәлиева А.Д.**

Философия ғылымдарының докторы, профессор Ғабитов Тұрсын Хафизұлының 75 жылдығына арналған «Түркі әлеміндегі қазақ мәдениеті мен философиясы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы. Алматы, Қазақстан, 25 қараша 2022 жыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 280 б.

ISBN 978-601-04-6231-1

«Түркі әлеміндегі қазақ мәдениеті мен философиясы» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының жинағы (Алматы қ., 25 қараша 2022 ж.) түркі мәдениетінің әлемдік өркениетке қосқан үлесін, ұлттық сана мен бірегейлікті негіздеудегі қазақ философиясының рөлін талдауға, қазақ мәдениеті мен Қазақстандағы мәдениеттанудың өзекті проблемалары мен түркітанулық және қазақтанулық зерттеулер: мәдени-антропологиялық мәселелерін зерттеуге арналған баяндамаларды, мақалаларды және басқа да материалдарды қамтиды.

Басылым әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында мамандандырылған ғылыми қызметкерлерге, оқытушыларға, магистранттар мен докторанттарға арналған.

Мақалалар авторлық редакцияда жарияланады.

ҚҰТТЫҚТАУ ХАТТАР

ПОЗДРАВИТЕЛЬНЫЕ ПИСЬМА

CONGRATULATORY LETTERS

Құрметті Тұрсын Хафизұлы!

Сізді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің атынан және өз атымнан 75 жасқа толған мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймын.

Еліміз ғана емес, дүние жүзінің ғалымдары Сізді қазақ философиясына зор үлес қосқан, ұлт топырағында мәдениеттану ғылымы мен мектебінің негізін қалаған ғалым деп таниды.

Ғибратты ғұмырын философия мен мәдениеттану іспеттес адам баласының көкірегіне адамшылықтың нұрын егетін рухани дінгекті зерттеуге арнап келе жатқан Сіздің есіміңізді халқымыз ғылым мен қоғамның дамуына өлшеусіз үлес қосқан көрнекті ғалым, қайраткер азамат ретінде ардақ тұтады.

Философия ғылымының іргелі салаларындағы зерттеулеріңіз – Сізді халықаралық ғылыми ортаға танымал етті. Сол арқылы әлемдік ғалымдар қауымдастығы Қазақ философиясы мен ойшылына лайықты баға беру мүмкіндігіне ие болды.

Жарты ғасырдан астам уақыттан бері жалғасып келе жатқан өнегелі өмір жолыңыз, ғалымдық, ағартушылық, қайраткерлік қызметіңіз бүгінде саналы ұрпақ үшін үлкен өмір мектебіне айналды.

Сіздің өресі биік, құлашы кең зерделі еңбектеріңіз адамзаттық құндылықтар мен ұлттық дүниетанымның арасындағы дәнекерге айналып, руханиятымыздың тұғырын нығайтып, аясын кеңейте түсті.

Сіздің біліміңіз бен білігіңіз, кәсіби шеберлігіңіз бен тәлімді тәжірибеңіз әлі де халқымыздың рухани игілігіне жұмсалады деген сенімім мол.

Қадірлі Тұрсын Хафизұлы! Сіздің ғылымға жасаған адал қызметіңізді жоғары бағалаймыз және құрметтейміз. Өмір жолыңыз жастар үшін үлгі-өнеге! Мерейлі жасқа толуыңызбен құттықтай отырып, барлық бастамаларыңызға сәттілік отбасыңызға бақыт-береке, өзіңізге толағай табыстар, деніңізге саулық тілеймін).

Ізгі ниетпен Саясат Нұрбек

ҚҰРМЕТТІ ТҰРСЫН ХАФИЗҰЛЫ!

Сізді Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ұжымы және өз атымнан мерейлі 75 жасқа толуыңызбен шын жүректен құттықтаймын! Сіз бұл белеске халқымыздың зиялы тұлғасы, көрнекті ғылым қайраткері, философия ғылымдарының докторы, профессор, ардагер ұстаз-ғалым ретінде үлкен абыроймен көтерілдіңіз. Шырайлы Шығыс өңірінен түлеп ұшып, қарашаңырақ Қазақ мемлекеттік университетін бітіріп, үлкен ғылым жолына түстіңіз. Сіз еліміздегі философия ғылымын жаңа бағытта зерттеп, Түркі әлеміне ортақ ғылыми еңбектер жаздыңыз. Іргелі зерттеулер жүргізіп, мазмұнды монографиялар, оқулықтар мен оқу құралдарын құрастырып, өзіндік ғылыми мектеп қалыптастырдыңыз. Сіз қазақстандық мәдениеттану мектебінің негізін қалаушы ретінде бұл салаға ерекше назар аударып, елімізде мәдени антропология ілімін өркендетуге жол аштыңыз. 1997 жылғы профессор Ғалихан Ақмамбетовтың кеңесшілігімен «Қазақ мәдениетінің типологиясы» атты докторлық диссертация қорғауыңыздың нәтижесі осы ізденісіңіздің айғағы. Сіз ҚазҰУ-да мәдениеттану кафедрасын ашып, алғашқы меңгерушісі болдыңыз. Ғылым саласына бет бұрған жастарға тәлім-тәрбиенізді аямай, жастарға бағыт-бағдар көрсетіп, көптеген ғылым кандидаттары мен PhD докторларға жетекшілік жасадыңыз. Терең ізденістеріңіз бен бүгінге дейін қол жеткізген табыстарыңыз халықаралық ғылыми қауымдастықта мойындалып, жоғары бағасын алды. Сіздің еңбекқорлығыңыз бен жеткен жетістіктеріңіз ізбасар жас ғалымдар үшін үлгі-өнеге. Университетіміздің дамуына белсенді араласып, қайраткер ғалым ретінде білім ордасындағы игі бастамаларға үн қосып келесіз. Әрдайым жастардың жанашыр тәлімгері болып, шәкірттеріңізге өнегелі білім беріп, ел алдында мәртебеңіз биіктей берсін! Мерейлі тойыңызда Сізге мықты денсаулық, ұзақ өмір, отбасыңызға құтбереке, еңбегіңізге табыс тілеймін!

**Құрметпен,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
Басқарма Төрағасы – Ректор Жансейіт Түймебаев**

ҚҰРМЕТТІ ТҰРСЫН ХАФИЗҰЛЫ!

Сізді 75 жылдық мерейтойыңызбен ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты ұжымы атынан шын жүректен құттықтаймыз! Жеке өмірде, кәсіби салада үлкен табыстар тілейміз!

Сізді халқымыздың сан ғасырлық философиялық ойын, тарихта қатпарланып жатқан мәдени және рухани мұрасын бір жүйеге келтіруге белсенді араласқан, өзінің ғұмырын іргелі ғылымға, оның ішінде философия тарихы мен мәдениеттану саласын дамытуға арнаған бүкіл түркі әлеміне белгілі ғалым ретінде танимыз. Сіз тек қана әл-Фараби атындағы Қазақтың ұлттық университеті ғана емес, сонымен қатар біздің Институт ауқымындағы ғылыми ізденістерге белсене қатысып келесіз және өзіңізге тиісті қызметтерді абыроймен атқардыңыз. Мәселен, «Мәдени мұра» мемлекеттік мұрасын жүзеге асыруда орасан зор еңбек еттіңіз, көптеген томдарды жасақтауға ат салыстыңыз. Өзінше ғылыми еңбек болып жарық көрген «Ұлттық тәуелсіздік және қазақ философиясы», «Қазақ философиясы және ұлттық идея», «Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер», 5 томдық «Қазақ философиясы тарихы» сияқты туындылардың белсенді авторысыз. Қазақ этикасы мен мифтері, мәдениеті мен түркілік философия туралы жазған ғылыми-зерттеулеріңіз шын мәнінде ұлттың рухани тарихында философиялық ойдың көрнекті үлгілері ретінде орын алады. Сіздің ғылыми еңбектеріңіздің негізі философия мен мәдениет, философиялық антропология, қазақ халқының дүниетанымы, этикасы мен философиясына арналған. Осы салалар бойынша дайындаған көптеген шәкірттеріңіз қазіргі кезеңде еліміздің түкпір-түкпірлерінде сапалы қызмет атқаруда. Сонымен қатар, қазақ қоғамындағы дүниетанымның эзотериялық келбетін зерделеп, оның өркениеттік сипатын анықтауыңыз, қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуын талдадыңыз. Қазақстан Философиялық Конгресіне де сіңірген еңбегіңіз өзінше ерекше дүние. Сіз философия тарихының өзекті мәселелерін талқылаумен ғана шектелмей, қазіргі заман үшін маңызды «Адам-Әлем» қатынасының сан қырларын, адам болмысының мәдени кеңістіктегі орнын анықтауға тырысып келесіз. Сізге ғылым саласындағы ерекше еңбегіңіз үшін көптеген мемлекеттік марапаттар берілді, әсіресе, «Құрмет» орденінің иегері екеніңізді біздің әріптестеріміз жақсы біледі. Басқа да лайықты атақтарға жете беріңіз!

Құрметті Тұрсын Хафизұлы, Институттың ғалымдар қауымы Сізді жетпіс бес жылдық мерейтойыңызбен құттықтай отырып, өзіңізге және сіздің жақын-жуықтарыңызға ұзақ ғұмыр, қажымас қайрат, денсаулық тілейді!

**Құрметпен,
Философия, саясаттану
және дінтану институтының
Бас директоры,
ҚР Ұлттық Ғылым
академиясының академигі**

Серік Тұрарұлы Сейдуманов

Глубокоуважаемый Турсун Хафизович!

Разрешите поздравить Вас от имени философской общественности Кыргызстана с замечательным юбилеем. Мы знаем Вас как философа и педагога с несомненным лидерским именем и общепризнанным международным авторитетом. Ваши труды по истории философии, культурологии, антропологии, этике, по теоретическим и методологическим вопросам изучения тюркской и казахской культуры и духовности стали общепризнанными достижениями в области современной гуманитарной мысли. Ваши коллеги высоко ценят Ваш вклад в расширение горизонта социально-антропологического взгляда на человеческое бытие в исторической ретроспективе и в контексте современной цивилизации. Ваши теоретические исследования и учебники, переведенные на многие языки мира, имеют парадигмальный статус для Ваших коллег и нового поколения ученых-исследователей. Вы как настоящий патриот казахского народа и яркая личность тюркского мира внесли весомый вклад в возрождение национальной и тюркской идентичности, в осмысление традиционных ценностей центрально-азиатской духовной культуры. Ваши разработки по рубрике «Казахстанская национальная идея», в области «культурного наследия» отличаются высоким теоретико-методологическим уровнем, концептуальной новизной, перспективной проективной силой.

Дорогой Турсун Хафизович! Ваш славный путь в современной науке и гуманитарной культуре заслуживает высоких оценок и доброго восхищения. Мы разделяем огромную радость Ваших многочисленных коллег и читателей в эти юбилейные дни, когда Ваш труд обозрим как высокая вершина в нашем общем духовном пространстве.

Ваши идеи и деятельность, направленная на создание единства философской мысли тюркских народов, вдохновляют и обретают поддержку со стороны кыргызских философов. Будем едины в воспроизводстве наследия тюркских философов и продолжении преемственной нити развития.

Жамгырбек Бокошов

**Заведующий отделением философии Кыргызско-Турецкого Университета
Манас, профессор, доктор философских наук, заслуженный деятель науки Кыргызской
Республики, председатель кыргызского отделения Мирового философского форума,
академик АСПН**

Құрметті Тұрсын Хафизұлы!

Аса қадірлі Тұрсын Хафизұлы, Сізді бүгінгі 75-жылдық мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтауға рұқсат етіңіз!

Сіздің өнегелі өмір жолыңыз әрқайсымызға бағыт-бағдар беретін үлгі іспеттес. Ғылым саласындағы еңбек жолыңызды Қазақ мемлекеттік университетінде оқытушылықтан бастап ғылым докторы, профессор дәрежесіне жеттіңіз. Сіздің ерен еңбегіңізді қазақ қоғамы мен мемлекеті ерекше бағалайды, көптеген медальдар мен ордендер, алғыс хаттар, «ЖОО ең үздік оқытушы», «Үздік автор» атақтары осының айғағы. Сіздің қаламыңыздан шыққан ғылыми еңбектеріңіз бен шығармашылық ізденістеріңіз отандық ғылымымыздың алтын қорынан өз орнын алды. Сіздің ғылымға, еңбекке, ізденіске, даналыққа деген шексіз сүйіспеншілігіңіз бен шәкірттеріңізге деген ізгі ниетіңіз жас буын ғалымдарға рухани бағдар болып қала береді!

Сіз елімізде мәдениеттану саласының бастауында тұрдыңыз, Республикада алғаш ашылған мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі болдыңыз. Сіздің жетекшілігіңізбен 40-тан астам ғылым кандидаттары мен докторлар дайындалды. Сіздің қазақ мәдениетінің тарихы мен теориясына, этика мен мораль мәселелеріне арналған дәрістеріңіз әр шәкірттің жүрегіне жол тауып, санасына нұр шуағын септі. Сіздің еңбек жолыңыз ғылым жолындағы жастар үшін үлкен өнеге! Ғылым және білім саласындағы терең біліміңіз бен үлкен тәжірибеңіз еліміздің болашағы үшін адал қызмет атқаратын абыройлы азаматтарды тәрбиелеп шығаруға зор ықпал тигізетініне кәміл сенім білдіреміз!

Тұрсын Хафизұлы Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ұжымының атынан бүгінгі 75-жылдық мерейтойыңызбен құттықтай отырып, Сізге зор денсаулық, шығармашылық шабыт, қажымас қайрат, отбасыңызға амандық, бақ-береке тілейміз! Абыройыңыз асқақ, мерейіңіз әрдайым үстем болсын!

**Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті
университетінің проректоры Қ.Құрманбаев**

Құрметті Тұрсын Хафизұлы!

Сізді жетпіс бестің белесіне шыққан мерейлі жасыңызбен шын жүректен құттықтаймын!

Әйгілі Саққұлақ биден «Адамның басшысы – ақыл, шолушысы – ой» деген сөз қалыпты. Зейіні мен Зердесін жетілдіріп, ой – өрісін үздіксіз дамытқан адам ғана Парасат иесі атанбақ.

Сіз саналы ғұмырыңыздың бүгінгі төріне қалың жұрт ардақтаған ұлағатты ұстаз, әлемге танымал көрнекті ғалым, асыл азамат ретінде жетіп отырсыз. Философия саласында жазған құнды еңбектеріңіз әлемдік ғылыми айналымда лайықты бағасын алды.

«Ғалымның хаты, жақсының аты өлмейді» дегендей Сіздің ғылым жолында атқарған қажырлы еңбегіңіз алдағы уақытта да мен секілді талай жанға шырақ болары анық. Өмірлік мол тәжірибеңіз бен терең біліміңізді ел игілігі жолында жұмсай бергейсіз.

Деніңізге саулық, әулетіңізге ырыс-береке, еңбегіңізге толағай табыс тілеймін!

Әрдайым мерейіңіз ұстам, мәртебеңіз биік болсын!

Ізгі ниетпен, шәкіртіңіз Бауыржан Молдағалиев

МНОГОУВАЖАЕМЫЙ ТУРСИН ХАФИЗОВИЧ!

От имени Философского научного сообщества Узбекистана сердечно поздравляем Вас с юбилеем. Примите самые добрые поздравления и глубокую признательность за Ваш значительный вклад в дело развития образования, науки и философии Казахстана. Вы как патриот своей страны, профессиональный педагог и ученый свою жизнь посвятили служению родине, воспитанию молодого поколения и развитию национальной философии и получили признание не только в своей стране, но и в мире. Ваше творчество оригинально и заслуживает мировое признание. Вы как педагог подготовили десятки учеников, разработали национально направленные учебники и учебные пособия. Как ученый вкладываете все усилия в укрепление научных связей философского сообщества тюркского пространства, а также научной и образовательной деятельности научных центров тюркского мира. Ваш вклад в совершенствовании сотрудничества между тюркскими народами во имя сохранения, развития и популяризации культурных ценностей тюркского наследия является достойным примером для нового поколения молодежи. Ваше участие на международных конференциях позволяют интегрировать и развить творческие способности, лидерские компетенции и совершенствование профессиональных навыков ученых.

Философы Узбекистана уважают и ценят Вас как мудрого ученого современности, как неутомимого служителя родине и доброго учителя. Дорогой Турсин Хафизович, мы желаем Вам крепкого здоровья, неиссякаемой творческой энергии, семейного благополучия, душевного равновесия, счастья и новых творческих свершений. С днем рождения.

Председатель философского общества Узбекистана, заведующая кафедрой “Философия и основы духовности” главный редактор международного журнала “Философия и жизнь” доктор философских наук, профессор

**Председатель философского общества
Узбекистана, заведующая кафедрой
“Философия и основы духовности”
главный редактор международного журнала
“Философия и жизнь” доктор
философских наук, профессор Шермухамедова Н.А.**

Доктору философских наук, профессору Казахского национального университета имени аль-Фараби, академику АСН РК, профессору культурологии, вице-президенту Казахстанского Философского Конгресса Турсуну Габитову исполняется 75 лет – отличный возраст для подведения очередных итогов творческой деятельности как философа и научных исследований как ученого.

Даже при столь длительной научно-преподавательской деятельности поражает воображение число научных публикаций и разброс творческих интересов этого, безусловно, выдающегося казахского философа и ученого. Достаточно познакомиться со списком трудов профессора Т. Габитова, чтобы понять, что он не замыкался рамками только своей страны или же одной узкой темы. И все же, если попытаться интегрировать наследие профессора, то можно сказать, что оно концентрируется вокруг казахской и шире тюркской духовной мысли, породившей самобытную цивилизацию с уникальной культурой.

К сожалению, не могу дать исчерпывающую оценку творчеству профессора Турсуна Габитова, поскольку близко знаком лишь с тремя его статьями, подготовленными для нашей интернациональной многотомной Библиотеки современной философии. Его статьи: «Категории «ТЕНРИ» И «QUT» в тюркских письменных источниках» в коллективной монографии «Философия истории: ретроспектива и перспектива» (2018), «Казахская культура в контексте традиционных цивилизаций Евразии» – «Национальная философия» (2019), «Универсалии этики и нравственные ценности казахского народа» – «Этика, эстетика, аксиология: эпистемологические проблемы» (2020) – стали важным вкладом в наше коллективное творчество, связывающее ученых и философов более чем 30-и стран мира.

Могу лишь отметить, что в первой статье предпринят масштабный и в то же время детальный анализ контекстов употребления понятия «ТЕНРИ» в орхонских, енисейских и турфанских письменных источниках, выявлена центральная роль этой категории в тюркской философской традиции, а также пять контекстов ее употребления. Столь же детально исследовано понятие «QUT» («счастливый», «благословенный»), широко представленное в древнетюркских письменных памятниках, что привело к глубокому проникновению термина в язык и культуру тюркских народов стержневым концептом их ментальности. Автор представляет два основных значения понятия «ТЕНРИ»: как жизненная сила и как благодать и реконструирует эволюцию этого понятия от более общего, абстрактного к более «приземленному», инструментальному концепту.

Изучение категориального ряда тюркской философии в историческом ключе позволило автору сделать вывод о его системности, при которой «ТЕНРИ» выступает главной онтологической категорией, а «QUT» – основной этической категорией.

Пять контекстов употребления понятия «ТЕНРИ» раскрываются профессором в следующих смыслах: «...онтологическом, когда Тенгри понимается как высшая сила; мировоззренческом, когда он обозначается как покровитель тюрков; политическом, как источник государственной власти вообще и власти каганов, в частности; прагматическом (инструментальном), как источник благодати, силы, разума, величия; религиозном, как божество, к которому направлены молитвы людей».

Автор обращает внимание на тесную связь понятий «QUT» и «ТЕНРИ», отмечая, что эта связь была непроявленной, таинственной в ранних (орхонских и енисейских) письменных источниках и явной в более поздних турфанских и казахстанских.

Во второй статье определяется место и роль казахской культуры в цивилизационном ареале Евразии и рассматривается выбор моделей социокультурного развития Республики Казахстан в условиях глобализации и локализации. Идентификация казахской культуры проводится в контексте ее взаимодействий с номадической, исламской, российской, центрально-азиатской и восточноазиатской цивилизациями. Анализируется роль культурных факторов в становлении постсоветских центрально-азиатских новых государств. Автор

подчеркивает, что культурный империализм – столь же проигрышная позиция, сколь и культурный национализм: национализм выпячивает различия, империализм их не замечает. Национализм от лица малых культур излишне усердствует по части суверенности (автономности, независимости, аутентичности). Империализм – а по сути, национализм от лица Большой культуры – отказывает малым культурам в каком-либо признании. Выход – в диалоге культур.

В заключении автор приводит ряд важных выводов. основополагающим фактором политической стабильности в странах Центральной Азии выступает национальная идеология и социальная идентификация. Вплоть до настоящего момента практически все центрально-азиатские общества развиваются в условиях определенного идеологического вакуума. В большинстве стран Центральной Азии государство пока не смогло предложить никаких серьезных основ для развития идентификации общества. Общество, в силу неразвитости так называемых «нации-государства» и гражданского общества, не располагает какими-либо готовыми идеологическими моделями, так как традиционные идеологемы в большинстве стран либо размыты, либо не прошли еще должной модификации для восприятия их в данном качестве. Очевидно, что существующий в странах региона идеологический вакуум должен быть чем-то заполнен.

Ускорить процесс формирования национальной идеологии и национальной идентичности могло бы развитие идеологии «нации-государства» и гражданского общества, но они пока фактически слабо развиты или даже не существуют. В таких условиях в центрально-азиатских обществах существуют только две альтернативные идеи – исламская доктрина и этническая идея. Причем протест против власти может привести только к их быстрому оформлению.

Наряду с религиозной идеей, в нынешнем социально-идеологическом развитии центрально-азиатских стран одной из определяющих продолжает оставаться этническая компонента. При этом она получает быстрое развитие в первую очередь в тех государствах региона, где вплоть до момента развала бывшего СССР практически половину населения страны составляли представители так называемых некоренных этносов со всеми вытекающими отсюда последствиями. По этой причине в начале 1990-х годов в этих странах произошла быстрая консолидация представителей коренного населения вокруг идеи независимости и возрождения этнического самосознания, культуры и языка.

Данный процесс продолжается и сейчас, когда социально-идеологическое развитие центрально-азиатских обществ происходит в условиях незавершенного формирования «нации-государства». Фактически процесс формирования «наций-государств» начался только в советское время, причем в наибольшей степени он проявлялся в Казахстане. В других странах региона ситуация намного хуже. Тем не менее, сегодня в центрально-азиатских странах идет активный поиск собственной идентичности, в первую очередь с опорой на исторические традиции и наследие.

Странам Центральной Азии требуется ускорить затянувшийся процесс смены парадигм своего цивилизационного развития: от суверенизации к реализации собственной модели модернизации. При этом рыночные реформы, демократизация системы властных отношений, строительство гражданского общества и «нации-государства» могут выступать не самоцелью, а только механизмами или способами построения такой модели.

В третьей статье автор идентифицирует моральные ценности казахского народа в контексте категорий современной гуманистической этики. Задачами исследования профессор определил характеристику морали в ее генезисе на определенном этапе человеческого общества или развития человеческого индивидуума, то есть в филогенезе и онтогенезе, показал ее формирование на трех ступенях становления человеческого "Я": а) ступень рода и культа, означающую единство человека с миром, неотделенность его от мира и от других людей, единство мироощущения с другими, проявляющееся в феномене "рода"; б) ступень этноса, отбора культурных форм в условиях разнообразия человеческой деятельности и человеческих индивидуальностей; здесь формируются естественные нормы

человеческих взаимоотношений, которые называются нравственностью, формируются основные нравственные ценности: свобода, добро, зло, справедливость; в) на третьей ступени цивилизации ценности добра, зла, свободы трансформируются в социальное понятие долга, социализируются в конкретном обществе и становятся уже социальными и правовыми нормами. Автором ставится задача определения значимости национальной этики, где она подчинена не интересам отдельного, частного человека, а интересам социума. Человек в этой этике выступает в качестве объекта воздействия на него со стороны общества, или иного социума (части общества или какого-либо социального института).

Исследование профессора Турсуна Габитова базируется на таких гносеологических принципах, как логический, принцип историзма, принципы целостности и взаимной дополнительности. Методологической основой исследования избран метод сравнительно-сопоставительного анализа, эпистемологические идеи герменевтики, позволяющие наиболее глубоко вникнуть в скрытые смыслы анализируемой и интерпретируемой с философских позиций этико-культурологической литературы. В исследовании использованы также компаративистский и типологический методы.

Данная статья представляет новый срез исследований, посвященных сопоставительному анализу принципов и категорий универсальной и национальной этик, гуманистическим концепциям добра, справедливости и счастья в сравнении с нравственными универсалиями казахского народа.

Выводы автора:

Сегодня в Казахстане существует множество проблем в создании системы гарантий свободы и прав человека, прежде всего этически оформленных. Однако, несмотря на данные проблемы, в обществе наблюдается множество позитивных изменений в сфере обеспечения нравственной свободы человека. Здесь следует отметить, что реализации естественных прав и свобод человека и граждан – это дело не одного дня. Так, формирование современных демократических государств осуществлялось в течение длительного времени. На этом пути встречалось множество трудностей, были взлеты и падения. Гуманистическим идеалам и плюрализму общество должно учиться постепенно. Начавшиеся процессы реализации свободы мнений обусловили необратимость демократизации казахстанского общества, что является важнейшим требованием создания стабильного перманентно развивающегося государства и плюралистического общества.

Хочу отметить, что многие идеи, выдвинутые в статьях профессора Т. Габитова, вдохновили меня на написание статьи об Азербайджане, которую я представил Оргкомитету.

Выражая свое восхищение плодами творчества профессора Турсуна Габитова, желаю юбилюру здоровья и новых успехов на поприще философии и науки Казахстана и мира.

Али Сеидабас оглу Абасов
доктор философских наук, профессор, заведующий отделом
«Современные проблемы философии» Института Философии и Социологии
Национальной академии наук Азербайджана

**Доктору философских наук, профессору Казахского национального
университета имени аль-Фараби, академику АСН РК,
профессору культурологии,
вице-президенту Казахстанского Философского Конгресса Габитову Т.Х.**

**Уважаемый Турсун Хафизович!
От имени членов Дагестанского отделения Российского философского
общества, студентов, аспирантов, сотрудников,
профессорско-преподавательского состава вузов Республики Дагестан
поздравляю Вас с юбилеем – 75-летием со дня рождения!**

Вы являетесь крупным учёным и организатором науки – Ваше имя, как одного из основоположников казахстанской школы культурологии, известно далеко за пределами Казахстана. В научном сообществе Вы известны своей творческой активностью и выступлениями с актуальными докладами во многих международных конгрессах, симпозиумах, конференциях за рубежом. Как автор более 80 индивидуальных и коллективных монографий, учебников и учебных пособий, энциклопедий, словарей, более 600 научных публикаций Вы вносите весомый, свой оригинальный вклад в теорию и гуманитарное образование.

Как известный научный и общественный деятель, как авторитетный провозвестник духовной культуры казахского народа, Ваше консолидирующее слово, Турсун Хафизович, значимо и в постсоветском и евразийском геополитическом пространстве – в Международном общественном фонде «Диалог Евразии», Фонде СЕП «Гражданское образование», гранта ЮНЕСКО «Культура мира» и др. В национальных республиках Северного Кавказа и в Дагестане научной интеллигенции близко и созвучно Ваше стремление к обоснованию цивилизационного единства народов на основе этнокультурной и исламской идентичности. Уверен, на этом пути у нас есть перспективы взаимопонимания и сотрудничества, установления устойчивых научных контактов вузов и академических учреждений наших регионов!

Уважаемый Турсун Хафизович!

Философское сообщество Дагестана желает Вам сохранения на долгие годы крепкого здоровья, личного и семейного счастья! Удач и успехов Вам, неиссякаемого оптимизма в многогранной и нелегкой, но благородной деятельности гуманиста и просветителя!

**Председатель Дагестанского отделения
и член Президиума Российского философского общества
Доктор философских наук, профессор М.И. Билалов
Махачкала, 20 ноября 2022 года**

Құрметті Ғабитов Тұрсын Хафизович!

Осы қуанышты күні Сізге деніңіздің саулығын, шаңырағыңызға ырыс байлығын, жүрегіңізге мәңгі жастық жалынын, көңіліңізге сезімнің шалқыған шаттығын тілейміз. Әрдайым осы тыңғылықты да тындырымды қалпыңыздан танбай, табыстан табысқа жете беріңіз.

Сіз бүкіл өміріңізді білім беру саласында қызмет ету ісіне арнап, нағыз отаншылдық пен мақсаткерлік танытып, Қазақстанның жаңа толқыны үшін өнегеге айналдыңыз.

Сіздің білімиңіз, жоғары жауапкершілік пен біліктілігіңіз әріптестеріңізді тәнті етеді, Сіз олардың арасында зор беделге бөленіп отырсыз. Бүгінгі айтулы күнде Сізге зор денсаулық, баянды бақыт, ұзақ ғұмыр, сәтті істер, қажымас жігер тілеймін.

Өмір жолында еңбексүйгіштік, қоғамдық белсенділікпен ерекшеленіп, нағыз азаматтық қасиеттерге ие ірі тұлға ретінде қазақ халқының игілігіне бөленіп, қызметтің ең қызықты да қиын салаларын атқарып отырған абырой-беделіңізді атап өтпей кетуге болмас.

Бұл жылдар сіздің қоғамдық және жемісті еңбегіңіздің нағыз кемеліне келген кезең болды. Туған елге деген сүйіспеншілік арқылы парасатты да рухы биік ізбасарларыңызды тәрбиелеу жолында дарынды ұйымдастырушы қырынан көрініп келесіз.

Қоғам игілігіне бағыттап отырған ерен еңбектеріңіздің еліміздің нығаюына өзіндік үлесі бар. Осынау игілікті істе қанатыңыз талмасын, қажыр-қайратыңыз қашанда арта бергей!

Шаңырағыңызда және туған-туыстарыңызда береке-бірлік, ырыс-ынтымақ бола берсін!

Өзіңізге және отбасыңызға зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, ырыс пен ынтымақ, бақыт пен береке тілеймін! Отбасыңыздан ынтымақ, басыңыздан бақ таймасын. Көңіліңіз ғұмыр бойы көтеріңкі болып, өмір айдынында қайғы-мұңды білмей, еркін жүзе беріңіз!

**Ізгі тілекпен:
Басқарма Төрағасы – Ректор М.М. Бегентаев**

Аса қадірлі Тұрсын Хафизұлы!

Жеті асудың бел ортасы – 75 жылдық мерейтойыңыз құтты болсын!

Ұлтымыздың тарландары тәрбие мен білім алған киелі шаңырақ – Қазақ ұлттық университетінің түлегі атанған сәттен бастап, Сіздің болашаққа деген асыл армандарыңыз егеменді еліміздің философиясы мен мәдениеттануын зерттеп, оның дамуына үлес қосудан басталған еді. Тәуелсіз Қазақстандағы тұңғыш мәдениеттану кафедрасының ашылуына ұйытқы болып, отандық мәдениеттану ғылымы қалыптасуының негізін қалаушылардың көшбасшысы болдыңыз. Бүгінде Сіздің есіміңіз қазақстандық мәдениеттанушылар мектебінің негізін қалаушылардың бірі ретінде шетелге танымал.

Сіздің зерделі зерттеуіңізден туындаған ғылыми еңбектеріңіз, оқулықтарыңыз бен оқу құралдарыңыз бүгінде жас ұрпақтың жүрегіне жол тауып, көпшіліктің танымын байытар рухани қазына, мәдени-философиялық классикаға айналды. Бұл еңбектеріңізде Сіз, әлемдік өркениетке енген қазақ мәдениеті мен философиясының іргелі құндылықтарын терең зерделедіңіз. Философия мен этика тарихына арнаған еңбектеріңіз АҚШ, Германия, Ауғанстан, Иран, Әзірбайжан және Түркия елдерінде жарық көрді.

Ұлттық университеттің қабырғасында ұстаздық қызметте жүріп, елуден аса ғалым-шәкірт даярладыңыз. Сіз ұшырған қарлығаштар бүгінде еліміздің әр саласында жемісті еңбек етуде.

Тұрсын Хафизұлы, Сіз ғалым, ұстаз, көшбасшы бола жүріп, еліміздің тұрақты дамуындағы бірнеше мемлекеттік бағдарламалар мен іргелі ғылыми зерттеулерде жоба жетекшілігін абыроймен атқардыңыз. Соның нәтижесінде халқымыздың мәдени, ұлттық мұрасының алтын қорына зор үлес қосатын даналық жауһарлары дүниеге келді.

Тыңбай еңбектенудің арқасында Қазақстанның жоғары білімі мен ғылым саласына сіңірген еңбегіңіз үшін «Құрмет» орденімен марапатталып, «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы», «Үздік автор» байқауларының жеңімпазы атандыңыз. Бүгінде қазақ халқының рухани мәдениетіне зор үлес қосып келе жатқан танымал ғылым және қоғам қайраткерісіз.

Өнегелі өмір соқпағында сыйластық пен достықтың ұлағатын ұлықтап, ұлттық мәдениетімізді үкілеген Тұлға ретінде шаңырағыңыздың тамыры терең бәйтеректей тірегі, балаларыңыздың асқар таудай сүйеніші, немерелеріңіздің абыздай ардақты атасы болып жүре беріңіз. Осынау мерейлі мерекеңізде Сізге денсаулық, ұзақ ғұмыр, әулетіңізге баянды бақыт тілеймін!

**Ізгі ниетпен,
Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық
өнер академиясының ректоры
Азамат Сатыбалды**

**Әл-Фараби Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Философия ғылымдарының докторы
Ғабитов Тұрсын Хафизұлы!**

Қожа Ахмет Ясаун атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ұжымы атынан Сізді 75 жасқа толған мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймын!

Сіз бүгінгі мерейтойыңызға лайықты да қошеметтеуге тұрар жетістіктермен келіп отырсыз. Өз еңбек жолыңызда талай белеске шығып, ұжымның және әріптестеріңіздің құрметіне бөлендіңіз. Сізді әріптестеріңіз ұлағатты ұстаз-ғалым ретінде жақсы таниды. Сіз, өзіңіздің бүкіл саналы ғұмырыңыздың 50 жылдан астам уақытын ұстаздық пен ғылым жолына арнадыңыз, Ғылыми-педагогикалық қажырлы еңбектеріңіздің нәтижесінде осы күнге дейін 200-ден астам ғылыми еңбектің авторы атандыңыз. Сіз жазған монографиялар, оқу, оқу-әдістемелік құралдар, ғылыми мақалалар өскелең ұрпақты білім нәрімен сусындатып келеді.

Өмір жолыңызда білім беру саласындағы еселі еңбегіңізде – еңбексүйгіштікпен қатар, қоғамдық жұмыста белсенділікпен ерекшеленіп жүрген жансыз. Еңбек жолыңызды оқытушылықтан бастап, бірнеше жауапты да, маңызды қызметтерді абыроймен атқарып келдіңіз, Кеңес үкіметі тұсында Ауғанстан Республикасына арнайы іс-сапармен жіберіліп, 1986-1988 жылдар аралығында Кабул университетінің кеңесшісі қызметінде болдыңыз. «Еуразия диалогы» халықаралық қоғамдық қорының, «Зерде» мәдениет қорының, «Азаматтық білім беру» СЕП Қорының, ЮНЕСКО-ның «Әлем мәдениеті» грантының мүшесі қызметтерін де абыроймен атқардыңыз. Осының барлығы Сіздің әрбір іске деген мол жауапкершілігіңізді, еңбексүйгіштігіңізді байқатса керек.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру ісіне белсенді қатысып, «Әлемдік философиялық мұра» және «Қазақ халқының философиялық мұрасы», «Әл-Фараби мұрасы» секцияларының мүшесі, көптомдық еңбектердің авторы, ғылыми редакторларының бірі ретінде 50 томнан тұратын даналық жауһарларының қазақ тілінде жарық көруіне, жинақталуына зор үлес қостыңыз. Сондай-ақ «Қазақ мәдениеті» энциклопедиясы, «Мәдени-философиялық энциклопедия», «Мәдениеттану энциклопедиялық сөздігі», «Философия ғылымдарының екі тілдегі түсіндірме сөздігі», «Философиялық энциклопедия» басылымдарының бастамашыларының бірі болдыңыз. Ізденіске толы іскерлігіңізбен, әріптестеріңізге, ізбасар-шәкірттеріне үлгі бола білдіңіз.

Үздіксіз ізденіс пен тынымсыз еңбекті талап ететін ғылым жолында талмай еңбек етіп келесіз. Бүгінге дейін көптеген талантты жастарға кеңес бердіңіз. Сіздің жетекшілігіңізде бірнеше шәкірттер диссертацияларын сәтті қорғап, республиканың түкпір-түкпірінде жемісті қызмет етіп келеді. Сіз, Ғылым жолында өз қолтаңбасы, өз соқпағы қалыптасқан жансыз.

Сізді 15 жылдық мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймын! Ғылым жолындағы бастамаларыңыз ел игілігіне қызмет ете берсін. Ізгі армандарыңыз бен алға қойған мақсаттарыңыз орындалсын. Мерейіңіз әрқашан үстем, жүзіңіз жарқын болсын! Өзіңізге және отбасыңызға зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, ырыс пен ынтымақ, бақыт пен береке тілеймін!

**Күрметпен,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
қазақ-түрік университетінің ректоры Ж.А. Темірбекова**

Түркістан-2022 ж.

Құрметті Тұрсын Хафизұлы!

Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан Медицина университетінің атынан Сізді 75 жасқа толған мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймыз!

Біз Сізді республикамызға танымал философ ғалым, академик, ұлағатты ұстаз, кемел ойлы азамат ретінде танимыз. Ұзақ жылдар бойы жоғары оқу орнында қызмет жасап, кәсіби білікті, бәсекеге қабілетті, ізденгіш те зерделі маман даярлау ісінде аянбай еңбек еттіңіз. Өз ісіне адалдық, терең білім, берік ұстаным, іскерлік қабілет және екінің біріне беріле бермейтін кісілік келбет Сізді зор құрметке бөледі. Қазақ халқы, ғылыми жұртшылық, ұстаздар қауымы, ғылым мен білім жолындағы барлық шәкірттеріңіз Сізді осы қасиеттеріңіз үшін құрметтейді.

Білім беру ісі мен ғылыми зерттеушілікті жоғары деңгейде дамыта қатар алып келе жатқан Сізді философия және мәдениеттану мәселелерін зерделеген мәні мен мағынасы терең мақалаларыңыз, монографияларыңыз, оқулықтарыңыз еліміздің ғылымының дамуына қосылған сүбелі үлес болып табылады. Сонымен бірге бұл еңбектер рухани жаңғыру мәселесі кең түрде көтеріліп отырған қазіргі кезеңде халқымыздың ұлттық рухын көтеруге сеп болады деп есептейміз.

Тағы да мерейлі жасыңыз құтты болсын дей отыра, деніңіздің саулығын, толағай табыстар мен еңбегіңіздің игілігін, отбасыңыздың берекесін тілейміз! Ғылым мен ұстаздық қызметке бағышталған саналы ғұмырыңыз ұрпағыңызға үлгі болып, биікке шарықтай беріңіз!

Басқарма төрағасы – Ректор А.А. КАЛИЕВ

МӘДЕНИЕТТАНУ МАЙТАЛМАНЫ **Армысыз ағайын. Ардақты әріптестер!**

Елімізде мәдениеттану ғылымының қалыптасқанына 30 жылдың жүзі болды. Осы уақыт аралығында да ауыз толтырып, мақтанатын жетістіктерде өте көп. Айтар сөз, жазар жазуда жетпес.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында мәдениеттану ғылымын аяққа тұрғызып, қазақ тілінде алғаш рет оқулық жазып, сол жазған оқулығын өзі апробациядан өткізген мәдениеттанудың майталманы, ұстаз, профессор Тұрсын Хафизұлының орны ерекше.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде білім нәрімен сусындап – профессор Тұрсын Ғабитовтың дәрісін тыңдап, тәлім алып, шәкірт болғаным дән ризамын. Сабақ өткізу әдісі мен сол білімді студенттердің санасына ұялатуы да ерекше. Өзінің терең білімі мен интеллектуалдық қырымен студенттерді баурап алатын.

Профессор Тұрсын Ғабитов елімізде мәдениеттанушылар мектебін қалыптастырып, әлі күнге дейін тыңбай жұмыс жасап келеді.

«Ұстазы жақсының ұстанымы жақсы» – деп Хакім Абай айтқандай қазіргі жеткен жетістігіміз, әрине ұстаздарымыздың арқасы деп білемін. Алаш жұрты жиналса, төр ұстаздікі демекші сіздің орныңыз әрқашанда төрде.

Еліміздегі философия мен мәдениеттану ғылымында ойып алар орныңыз, өз қолтаңбаңыз бар. Сүбелі еңбектеріңіз бен ғылыми мақалаларыңыз шәкірттеріңізге ұзақ жылдар бойы азық болары анық.

Құрметті ұстаз! Сізді мерейлі жасқа келуіңізбен құттықтаймын! Қаламыңыз мұқалмай әлі де жаңа еңбектеріңізбен біздерді қуанышқа бөлей беріңіз.

**Құрметпен,
Рауан Кемербай**

Құрметті Тұрсын Хафизұлы!

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің ұжымы Сізді қоғам қайраткері, Қазақстандағы мәдениеттану ғылымының негізін қалаушылардың бірі, қазақ философиясы тарихының зерттеушісі, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымның дамуына сүбелі үлес қосып келе жатқан зерделі ғалым ретінде жақсы біледі һәм құрметтейді. Сіздің терең біліміңіз, зерттеулеріңіз бен ұстаздық тәжірибеңіз ғылымның өркендеуіне, халқымыздың гүлденуі мен Қазақстанның рухани тәуелсіздігін нығайтуға қызмет етіп келеді.

Сіздің жарты ғасырдан асатын ғылыми-педагогикалық қызметіңіз, ассистенттен профессорға дейінгі ұстаздық жолыңыз әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетімен тығыз байланысты. 1971 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін Қазақ білімінің қара шаңырағы ҚазҰУ-дің Философия және саясаттану факультетінде жастардың зердесіне философия, мәдениеттану ғылымының қыр-сырын ұғындыра жүріп, өзіңіздің философиялық, мәдениеттанулық мектебіңізді қалыптастыра алдыңыз. Нәтижесінде, Сіздің жетекшілігіңізбен жүздеген шәкірттеріңіз ізденістерін сәттілікпен қорғап, ғылым мен ұстаздық, қайраткерлік жолына түсті.

«Мәдениеттің мәйегі – кітап» деген нақыл сөзді ескерсек, Сіздің қаламыңыздан туындаған ғылыми еңбектеріңіз, кітаптарыңыз, көптеген оқулықтар мен оқу құралдары, энциклопедиялар, сөздіктер, жалпы саны 600-ден асатын жарияланымдарыңыз ғылым мен білім жолында жүрген өскелең ұрпаққа оңтайлы бағдар беріп, рухани азық, нәр бола алатындығына сеніміміз мол. Сіз ұлтымыздың мол рухани ой-дүниесін, философиялық мұрасын жақын-алыс шетелдерде насихаттай жүріп, таныта алдыңыз. Оған әлемнің көптеген мемлекеттерінде оқыған дәрістеріңіз бен жасаған ғылыми баяндамаларыңыз айғақ.

Ардақты Тұрсын Хафизұлы! Сіз өзіңіздің ішкі терең мәдениетіңіз бен мейрімділігіңізбен, әріптестеріңізге деген ерекше құрметіңізбен, алға қойған мақсаттарыңызға жетудегі жігеріңізбен ерекшеленесіз. Сізді ғылым және білім саласының қайраткері, ұлағатты ұстаз, тұлғалық қасиеттерімен үлгі болған, Қазақстан азаматтарының дүниетанымы мен дүниетүсінігін қалыптастыруға еңбек сіңіріп келе жатқан ойшыл ретінде танимыз.

Құрметті Тұрсын Хафизұлы! Бүгінгі 75 жасқа толған мерейтойыңыз құтты болсын! Сіздің деніңізге саулық, әулетіңізге бақ-береке, ғылыми ізденістеріңізге толағай табыс тілейміз!

**Құрметпен,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Философия және саясаттану факультетінің деканы Бекжан Мейірбаев**

АСА ҚҰРМЕТТІ ТҰРСЫН ХАФИЗҰЛЫ!

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының ұжымы Сізді елімізге танымал тұлға, білімді де, білгір философ-мәдениеттанушы және қоғамның саяси-әлеуметтік мәселелерімен, оның ішінде, түрік дүниесінің бірлігі идеясының тарихи және заманауи келбетімен терең айналысқан ғалым, өнегелі ұстаз ретінде аса құрмет тұтады. Сіз, өмір жолының жетпіс бесінші белесіне ерен еңбектің үлгісін көрсете жүріп жеттіңіз.

Тұрсын Хафизұлы, Сіз, ғылымдағы табанды ізденісіңіздің нәтижесінде қажырлы қайрат пен күш-жігеріңізді аямай сарқып, түрік-қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, әлемдік философия тарихы мен әлеуметтік философия, логика, құқық философиясы, этика, мәдени антропология, сияқты іргелі мәселелердің түйткілді тұстарын тереңнен толғап, еліміздің ғылыми дискурсында олардың жетілуіне қомақты үлес қостыңыз. Оған Сіздің қаламыңыздан туындаған 200-ден астам ғылыми еңбектің, оның ішінде 80-нен астам жеке және ұжымдық монографиялардың, көптеген оқулық пен оқу құралының, энциклопедиялардың, сөздіктердің, жалпы саны 700-ге жуық жарияланымдардағы ойларыңыздың ғылым мен білім жолын қуған өскелең ұрпақтарға бағдаршам болып, рухани азыққа айналғандығы куә бола алады.

Сіздің, Қазақ елінің философы-ғалым ретінде еліміздің тарихи-рухани мұрасын және бүгінгі келбетін алыс-жақын шетелдерге танытқан ғылыми мақалаларыңыз бен іргелі туындыларыңыз АҚШ, Германия, Ауғанстан, Иран, Әзірбайжан, Түркия және т.б. елдерде жарық көріп, осы елдердің ғылыми қауымдастығы тарапынан қызу қолдау тапты! Ғылыми жетекшілігіңізбен 40-тан астам ғылым кандидатын мен 6 ғылым докторын, 5 Философия докторын (PhD), жүздеген шәкірттерді дайындағаныңыз ұстаздығыңыз бен шәкірт арасындағы өнегелі байланыстың нәтижесін көрсетеді.

Сіздің еңбегіңіз қашанда мемлекет пен ғылыми қауымдастық тарапынан жоғары бағаланып, әлемдік және отандық деңгейде қолдау тапқандығына Сізге табысталған 40-қа жуық халықаралық, аймақтық, республикалық, өңірлік масштабтағы марапаттарыңыз дәлел бола алады.

Сізді, Біз, бүгінгі таңда парасаттылығыңыз бен адамгершілігіңіз ұштасқан, зиялылық пен тектіліктің үлгісі бола білген, ғылым жолында даналық сатысына қарай өрлеген, жан дүниесі ізгілік пен игілікке толы парасат иесі ретінде қастерлейміз!

Қадірменді Тұрсын Хафизұлы! Бүгінгі кемеңгерлі 75 жасқа толған мерейтойыңыз құтты болсын! Сізге мықты денсаулық, отбасыңызға баянды бақыт, ғылыми ізденістеріңіз сәтті де, табысты болғай деп тілейміз!

**Ізгі ниетпен,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия кафедрасының меңгерушісі Әсет Құранбек**

1- секция
**ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ӘЛЕМДІК
ӨРКЕНИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ**

ТҮРКІ-ИСЛАМ ӨРКЕНИЕТІНІҢ СӨНБЕС ШЫРАҒЫ

Жақыпбек Алтаев

философия ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия кафедрасының профессоры
Әл-Фараби орталығының ғылыми кеңесшісі

Жадыра Қазиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия кафедрасының оқытушысы

Қазақстан үшін, қазақ ұлтының рухын жандандыру міндетін шешу үшін ең алдымен, өзіміздің шынайы тарихымызды, мәдениетіміз бен дінімізді терең пайымдап, сезінуіміз қажет.

Тарих, мәдениет, дініміз қандай? Әлемдік өркениетке қандай үлес қоса алдық? Төл философиямызбен психологиямыздың ерекшеліктері неде? Біздің ойымызша, тек осы сұрақтарға жауап табу арқылы ғана қазақ рухының қайта түлеуі турасында әңгіме қозғауға болады.

Бұл тұрғыда, ғалымдардың пікірінше, түркілердің әлемдік өркениет пен мәдениетке қосқан үлесі өте зор. Тек ол еуроцентристік көзқарастардың кесірінен көпшілікке беймәлім болып қалған. Түркілердің өркениет пен мәдениет қазынасына қосқан үлестерін жіктеп, қысқаша атап өтелік.

Тарих саласында соңғы бірнеше онжылдықтарда мәдениеттанушылар мен археологтардың сенсациялық ашулары көрсеткендей, сондай-ақ, көптеген атақты әлемдік түркологтардың еңбектерінен біз түркілерді әлемдік деңгейдегі бай тарихы бар екендігін енді ғана біліп жатырмыз. Бұл еуроцентристік және таптық концепциялардың ұзақ жылдар бойы үстемдік құруынан. Біз оқитын ресми тарихқа келетін болсақ, онда төл тарихымыздан гөрі басқалар туралы көп жазылған.

Бұл турасында Мұрат Уәли былай деп ақиқатын жазады: «Бумын қаған мен Кенесары ханға қарағанда, біз көне Рим императорлары мен Киев Русінің княздары жайлы көп білеміз. Алыстағы жапон самурайлары туралы, Жоңғар шайқасында ерлік көрсеткен батырларымызға қарағанда көп білеміз. Олимп құдайлары мен Көне Грекия батырлары туралы әрбір адам хабардар, ал тәңіршілдік туралы хабарымыз жоқтың қасы. Шетелдіктерге арналып жасалатын сый-кәделеріміздің өзі Қытайда жасалады. Қазақ халқының соңғы 200 жыл өміріне көз жүгірте отырып, өзіміздің тарих көшіне әлдеқайда артта қалып қойғанымызды көреміз. Бұл ұлы көшпенді халықтың Ресей қарамағында, түз далада арып-ашып жүрген кезіміз болатын. Бірақ 3 мың жылдық тарихы ұлы көшпенділер үшін, бұл 200 жылдық құлдық түкке тұрмайтын нәрсе».

Шындығында бүгінгі таңда белгілі болып отырғанындай, көптен күткен тәуелсіздігімізге қол жеткізгеннен соң, өз тарихымызды толықтай қайта қарастырудың арқасында ондағы еуроцентристік және таптық әдіснаманың тасасында қалып қойған

талай ақтаңдақтарымыздың беті ашылды. Түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың да лайықты бай тарихы болғандығын білдік. Бүгінгі таңда олардың әлемдік мәдениет пен өркениетке сүбелі үлес қосып қана қомай, сонымен бірге, әлемдік тарихтың дамуына да белгілі бір мөлшерде ықпал еткендігі белгілі болып отыр. Осы арада, қазақ халқының тарихы ресейлік империялық тарих негізінде емес, «түркілер», «түркі халықтары» ұғымдарының басын қосатын түркілік тарих негізінде жазылуы тиіс. Осы негізде біз өзіміздің жалпы тарихымызға, жалпы тамырымызға үлкен құрметпен қарауымыз керек. Бұл – түркі халықтары өз тәуелсіздіктеріне қол жеткізіп, ұлттық тарихы мен ұлттық ерекшеліктерін тануға тырысып жатқан бүгінгі күнде үлкен маңызға ие. Өз тамырын, негізін, өз тарихын тану жастарды патриоттыққа тәрбиелеу тұрғысында да үлкен мәнге ие. Өйткені, патриотизм, Отанға деген махаббат өз халқына деген мақтаныш сезімнен, осы халық арқылы жазылған оның тарихындағы ерлік істерге деген құрметтен құралады.

Бұндай сезім адамға өз халқының өткені мен бүгінгі жетістіктерін толық білгенде ғана пайда болады. Бұл ретте ұлы мадақ пен құрметке ие болуға тиіс түркі халықтарының ұлы тарихы, өкінішке орай, әлемдік тарих пен өркениетте өзіндік бағасын ала-алмай келе жатыр.

Мәдениет саласында бүгінгі күні белгілі болып отырғандай, түркілер сол заманда алдыңғы қатарлы болған мәдениет пен өркениетке ие бола отырып, (соңғы кезде археологтар прототүркілер мен түркілердің әлемдік өркениеттің ең көне ошақта, тұрғызғандығын дәлелдеуде) әлемдік өркениет пен мәдениеттің дамуына елеуі ықпал жасаған. Түркілердің әлемдік өркениетке қосқан үлесі туралы өмірінің соңында белгілі ресейлік тарихшы-түріктанушы, академик А.П. Окладников та мойындап кеткен. Ол былай деп жазады: «Көне түркілік Сібірдің Батысқа қарағанда, Шығыспен байланысы тығыз болған. Оның тарихы өте терең. Байкал мен Ленаның жағалауында Шығыс пен Батыстың көне мәдениеттері біте қайнасып жатты, осының арқасында сол кездегі күшті мәдени ошақтар өмір сүрді. Бұларсыз біз Еуразияның тарихын толық тани алмаймыз. Байкалдан табылған археологиялық мұралар бұл байланыстарды Дон мен Дунайға дейін алып барады». (М. Аджи. Азиатская Европа. М., АСТ. 2008, с 207).

Түркі әлемі көптеген өркениеттердің, соның ішінде сол уақыттағы мәдениетінің озық үлгілері арқылы Батыс өркениетінің дамуына түрткі болды. Бұл арада тас ғасыры мен қола дәуірінен темір дәуіріне өту кезеңін ерекше айту қажет. Бұл б.д.д. V-III ғасыр аралығы болатын. Бұл кезең түркілерге жаңа Құдай – Тәңір ханның келуімен сипатталады. Ол адамдарға темір балқытуды үйретті. Алтайлықтардың ғана емес, басқа барлық халықтардың жаңа дәуірі басталды. Темір – бұл өте көне металл. Ол туралы Египет перғауындары да білетін еді. Темірді Кавказ бен Кіші Азияда да өңдеді. Бірақ булар балқытпай, күйдіру арқылы темірді алса, Алтай түркілері бүгінгі күні де әлемде пайдаланылып жүрген өздерінің жаңа технологияларын ойлап тапты. Олар темір рудасын пеште балқыту арқылы шойын мен болат алды. Бұл орасан зор пайда әкеліп, металға сұранысты арттырды. Сондай-ақ, «шойын» және «болат» түркі сөздері. Олар адамзат тарихындағы жаңа дәуірдің құнды ескерткіштері. Темір – Египет перғауындарының қолында баға жетпес құнды зат болса, ол түркілердің қолында жұмыс металына, құралына айналды.

Түркілердің қоғамдық және мемлекеттік құрылымы жекелей алғанда, түркілердің өз заманында қоғамдық болмысы мен әлеуметтік институттар болмысы аса күрделі болды: ел, сатылы жүйе, шендер иерархиясы, көшпенді демократия, салық жүйесі, ақша айналымы, дипломатия, кітап баспасы т.б. Мұның бәрі шын мәнінде түркілердің мемлекеттік және басқару жүйесінің өз заманындағы қатарлы басқару жүйелерінің бірі болғанын айғақтайды.

Түркілер керемет рухани мұра қалдырып қана қоймай, материалдық мұралары арқылы да адамды таңқалдырады. Түркілердің Қытайдағы Вэй династиясына үстемдігі кезінде Юньган және Лунмэня үңгірлерінде керемет скульптуралық мектеп қалыптасқан.

Азиядағы керемет монументтерді түркілер еншісіндегі дүниелер деп айтуға болады, олар: Исфахандағы үлкен Жұма мешіті, Түркістандағы Ахмет Иассауи кесенесі, Аградағы Тәж-Махал, Самарқандтағы Регистан және Стамбұлдағы Сүлеймен мешіті. Үндістанның ұлы баласы Джавахарлал Неру түркілердің қала салу өнерін айта отырып, Үндістан үшін түркілер тек жаулаушылар ғана емес, сонымен қоса, өз заманындағы керемет архитектура қалыптастырушы құрылысшылар болғанын айтады. Д. Неру пікірінше, Ұлы Моғолдардың архитектурасында үнді халқының рухы, парсы поэзиясы және түркі халқының күші мен жігері бар.

Түркілердің көптеген әскери жетістіктерге жетуінің себебі, күмәнсіз түркі халқының әскери өнерінің жоғары дамығанын көрсетеді. Олардың соғыс өнерінің стратегиясы, барлау, техникасы мен қару-жарағының барлығы әлем әскерлерінен алынды. Түркілердің жеткен жетістіктеріне қарап, оларға әскери, жігерлене, рух күшімен қарауға тиіспіз. Түркілердің соғыста аз күшпен өзінен әлдеқайда көп күшті жеңгені туралы күәліктер өте көп.

Жаулап алуда, әлемде бірде-бір халық түркілерге жетпейді. Бірде- бір әлемде халық ондай мемлекеттер мен халықтарды бағындыра алмады және ұзақ уақыт ұстай алмады. Олардың территориясы Тынық мұхитынан бастап, Атлант мұхитына дейінгі аралықты алып жатты. Атап айтар болсақ: Түркі қағанаты, Шыңғыс хан империясы, Темір империясы, Моғолдар империясы, Ирандағы Жалайырлар империясы, Осман империясы, т.б. Түркілердің құпиясы, олардың алынған жерлерді ұзақ уақыт бойы ұстай білуі — олардың басқару жүйесінің күштілігін көрсетеді. Л.Н. Гумилевтің айтуынша: «Жеңіске жетуге олар лайық еді».

Ш. Монтескье өзінің «Парсы жазбалары» атты кітабында түркілердің жеңісі жайлы жазады. Онда: «Әлемдегі бірде-бір халық өзінің жаулап алуы мен жеңісі жағынан татарларды басып оза алмайды. Шын мәнінде бұл халық әлемді билеуші, басқа халықтар оларға бағыну үшін жаралғандай. Сонымен қоса, ол империяларды жоюшы және оны қалыптастырушы. Олар барлық уақытта да, ғасырларда да үстемдікке жетіп отырды. Олар Монғол империясы атты иелікке ие. Олар Персияның билеушілері және Кир мен Гистасктың орнына отырушылар. Олар Московияны бағындырушылар. Олар түркі есімдерімен Европада, Азияда, Африкада жорықтарын жүргізді және үш бөлікке үстемдік етті. Ары барсақ, Рим империясын құлатушыларға тірелеміз. Шыңғыс хан жорықтарымен салыстырғанда Александр жорықтары қандай? Бұл халықтың тарихын жазуға тарихшылар да жетпейтін шығар. Қанша ерліктер тарих тылсымына айтылмастан кетті! Олар біз білмейтін қанша империя құрды! Бұл үнемі жеңіске жетуші ержүрек халық, өздерінің ерліктері жайлы болашаққа қалдырмаған халық». Басқаша айтсақ, түркілер өздерінің жаулап алуларымен әлем тарихы мен саясатын бір рет өзгертпеді.

Түркілердің геосаяси жағдайы үнемі өзгеріп отырды: Еділ және ғұндар Европада, Табғаштардың Солтүстік Қытайдағы империясы, Ирандағы селжұқтар, Шыңғыс хан және түркі-монғол гегемониясы, Мысырдағы мамлұқтер, екі ғасырға жуық Русьті билеген Алтын Орда, Әмір Темір, Тимуридтердің Самарқанд пен Гераттағы ренессансы, Бабыр және Ұлы Моғол империясының құрылуы, XVI ғ. әлем державасына айналған Осман империясы. Әлемде қандай халық осындай ықпалға ие болды?

Тарих көрсетіп отырғандай түркілер басқа халықтар дініне толерантты болды. Рафаэль Мухаметдиновтың айтуынша: «Түркілер исламға дейінгі кезеңде тәңіршілдіктен басқа буддизм, зорастризм, манихейлік, неосториандық, конфуцилік діндерін де ұстанған. Мысал ретінде Қытай елшісі Уанг Йен Тидің астанасы Шығыс Түркістандағы Күшім болып табылатын Тоғыз Оғыз мемлекеті жайлы айтқанын келтіруге болады. Оның 981 ж. барған хандықта үш ғасыр бұрын салынған 500 буддистік храм, оларда басқа христиандық шіркеулер болғанын айтады.

Түркілер империяларының ұзақ өмір сүруінің құпиясы олардың өзге халықтардың дініне, тіліне, мәдениетіне толерантты болғанын айғақтайды. Олардың толеранттылығы мемлекет ұғымымен, түркілік басқаруға сәйкес. Зерттеушілердің айтуынша, түркілер биліктің шыңында отырып, өз вассалдарынан көп көмек сұрамаған. Дегенмен, маңызды істерді сеніп тапсырған. Олардан: техника, өмір салты, кейде діндері мен тілдері секілді қажеттілерін де меңгерген. Жоғарыда атап өткендей, Ұлы Моғолдар архитектурасын суреттеуші Д. Нерудің айтуынша, онда үнділердің рухы, парсылардың мәдениеті, түркілердің батырлығы бар. Қысқаша айтқанда, түркілер өзге халықтарды біріктіруші, оларды билеуші, тарихтың түрткісі. Бұл олардың жаулап алған жерлерінде ассимиляцияға ұшырауымен байланысты.

Түркілер толеранттылығының сапалық жағынан олардың «әлемдік мемлекет» идеясын көруге болады. Тек осы ұғыммен ғана түркілердің әлемдік билігі жайлы айтуға болады. Оғыздардың «Аспан – біздің шатыр, ал Күн – біздің тұғыр» сөзінен түркілердің әлемдік мемлекет идеясын аңғарамыз. Бұл анықтаманың мәні түркілердің әлемдік мемлекеті, басып алынған бүкіл халықтарға діни, мәдени, экономикалық, әлеуметтік құқық бостандығын берген. Сондықтан да түркілер өздері тұрып жатқан жерлерді өз Отаны санап, өзге көрші қауымдарды өздерінен бөлмеді. Алынған жерлер олардың өз Отанындай болды.

Мұнда түркілердің әлемдік мемлекет идеологиясының жергілікті және мемлекетті басқару ісінде Қытай, Рим, Византия, Англия, Ресей, Кеңестер Одағы басқару жүйелерімен салыстырып көріңіздер. Түркілерде көптеген империяларға тән алынған жерлерден түскен байлықты өз астанасына тасу әдеті болған жоқ. Еділ, Шыңғыс хан, Бабырды, Осман империяларын еске түсірейкіші.

Тек Әмір Темір ғана алынған жерлерден түскен байлықтарды, құрылысшыларды, ақындар мен жазушыларды, ғалымдарды астанасы Самарқандқа тасыды. Түркілер алынған халықтарға қатыгездік көрсетпеді. Көптеген империялар секілді басып-жаншымады. Тарихта қатыгездік пен басыну – үнемі көтерілістерге ұласатыны белгілі. Түркілер алынған халықтардан жасақ немесе аз мөлшерде салық алып отырды. Мысалы, түркілердің өздері мемлекетке жүз қойының бірін төлесе, өзге халықтар жүзден екі-үшеуін ғана төледі. Айта берсек мұндай мысалдар өте көп. Оларда халықты басқару әдісі өте жайлы болды. Түркі билігінің ұзақ болуының құпиясы да осында болар.

Біздің пікірімізше, араб-мұсылмандық немесе ислам мәдениеті және өркениеті кезеңіндегі түркілердің орнын анықтау да маңызды болып табылады. Әйткенмен, мұнда біз түркілердің әлемдік мәдениетке қосқан үлесін айтуымыз тиіс. Соңғы зерттеушілердің пікірінше, әлемдік мәдениетке түркілер де арабтардан кем үлес қоспаған. Соның ішінде араб Ренессансы кезеңінде. Сондықтан да түркілер үлесі әлем әдебиетіндегі «парсы поэзиясы» дегендей бір атауға ие болуы тиіс. Мұнда біз тек түркілердің үлесін ғана өз деңгейінде айтқымыз келеді, ал бұл тарихи шындық.

ТҮРКІ ЕЛДЕРІНІҢ БІРЛІГІ: ИДЕЯ ЖӘНЕ ІСКЕ АСУЫ

Телебаев Ғазиз Тұрысбекұлы
философия ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия кафедрасының профессоры

Annotation. The article analyzes the idea of Turkic integration. It is established that the idea of Turkic integration in the modern format has a century and a half history. At its origins stood outstanding representatives of Turkism: I. Gasparaly, S. Zhanturin, Yu. Akchura, A. Huseynzade, A. Agaoglu, G. Ibragimov, A.-M. Topchubashev, M. Bigeev, Sh. Syrtlanov, S. Maksudi and others. A significant contribution was made by well-known Turkologists: H.-S. Khodjaev, B. Choban-zade, S. Asfendiyarov. After gaining independence and the emergence of five new Turkic states, the idea of Turkic integration gained

new meaning and momentum. From the theoretical plane, it began to turn into a significant political factor in interstate relations. A full – fledged international organization was created – the Turkic Council, which received observer status in the UN Security Council. Many of the implemented initiatives on the formation of organizational structures of the Turkic integration were: the Secretariat of the CCTS, TurkPA, Turksoy, the Turkic Academy, the Council of Elders.

Keywords: Turkic integration, Turkism, Turkologists, independent Turkic states, Turkic Council.

Тәуелсіздіктің 30 жылдығы бізге көптеген процестерді түсінуге мүмкіндік берді. Олардың ішінде – 1991 жылы біздің еліміз бен басқа да түркі елдерінің мемлекеттік тәуелсіздік алуымен ғана мүмкін болған түркі интеграциясы процесі. Сондықтан тәуелсіздік пен түркі интеграциясы бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар.

Жалпы, түркі интеграциясына көзқарас тарихтан бастау алады және де полярлық қарама-қарсы векторларға ие. Интеграцияны жақтаушылар, ең алдымен, түркі халықтарының өздері, олар генетикалық деңгейде де ортақ шығу тегін есте сақтайды және тілде, мәдениетте, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерде, музыкада қосымша туыстық импульстарды алады. Әрине, жеке саяси және мемлекеттік дамудың ғасырлар бойғы тәжірибесі белгілі бір алшақтыққа алып келді, дегенмен интеграцияға деген ұмтылыс өте күшті және жылдар өткен сайын күшейе түседі деп сену керек.

Екінші полюсте интеграцияның қарсыластары бар, оларды шартты түрде «пантюркизм» қаупі бұрыннан қорқатын елдер тобына біріктіруге болады. Сонымен қатар, бұл қауіпке көбінесе саяси немесе басқа алғышарттар жоқ.

Қазіргі дәуірде, әсіресе КСРО ыдырап, бес тәуелсіз түркі мемлекеті құрылғаннан кейін, түркі интеграциясы идеясы жаңа мағынаға ие болды. Жағдай, айтпақшы, XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы жағдайға ұқсас. Түркия Республикасы мен бастапқыда тәуелсіз Әзірбайжан Демократиялық Республикасы (1918-20), Алаш автономиясы (1917-20) және Түркістан автономиясы (1917-18) пайда болған кезде түркі интеграциясы идеясы өте танымал болған.

Мойындау керек, Қазақстанның Тұңғыш Президенті ел басшылығының алғашқы жылдарынан бастап түркі бірлігі идеясын өзінің сыртқы саясатының негізгі постулаттарының біріне айналдырды. Тәуелсіздік алудың қиын жылдарында кез-келген көмек, оның ішінде бауырлас Түрік Республикасынан да өте қажет болды. Сол себептен мақалада Елбасының жеке мұрағатынан алынған материалдар пайдаланылды, олар талдауды дәйекті деген сенімдеміз. Салыстырмалы тарихи талдау әдістері де қолданылды.

Тарихи ретроспективада «tilde, fikirde, işte – birlik» (тілдегі, ойлардағы және істердегі бірлік) ұранының авторы Исмаил Гаспаралы түркі интеграциясының алғашқы жақтаушысы ретінде танылуы керек. Ол 1883 жылдан бастап шығарған «Терджиман» газетінде ол түркі бірлігі, түркі халықтарын ағарту, исламды жаңарту, зайырлы білім беруді жақсарту, әйелдердің тең құқығын қамтамасыз ету идеяларын насихаттайды. Қазақстанда бұл газетті «Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандардың шежіресі» атты кітабында Шәкәрім жоғары бағалаған болатын: «Онан (Абайдан – Ғ.Т.) соңғы ұстазым – «Таржыман» газетінің иесі Исмағұл Гаспринский десем бек дұрыс, оның үшін сол кісінің газетін оқып, бек көп пайдаландым» [Шәкәрім, 1991: 46].

Түркі интеграциясы үшін газеттің материалдары мен мақалалары ғана емес, оның 1903 жылы 20 жылдық мерейтойы да маңызды болды, оның маңыздылығы туралы оның куәгерлерінің бірі былай деп жазды: «...бұл мереке, шын мәнінде, Ресей түріктерінің алғашқы съезі болды. Бұл жиналыста Ресейдің әртүрлі аймақтарынан келген түркі зиялыларының өкілдері алдымен барлық Ресей түріктеріне ортақ ұлттық проблемалар, ұлттық мәдениетті сақтау жолдары, сондай-ақ патша билігі жүргізген орыстандыру саясатына қарсы шаралар туралы айтты. Бұл Ресей түріктерінің ұлттық ояну тарихындағы үлкен оқиға болды» [Мұхаметдинов, 1995: 52-53].

Сонымен қатар, Гаспаралы «джадидизм» ағымының негізін қалаушы болды, ол өзінің бір аспектісінде түркі интеграциясына айқын серпін берді. XX ғасырдың басында Джадидизм идеологиясы өте танымал болды және Орынбордағы «Хусания» медресесі мен Бейімбет Майлин, Мағжан Жұмабаев, Тайыр Жомартбаев, Жиенғали Тлепбергенов, Мәннан

Тұрғанбаев, Ахмет Мәметовтар бітірген Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесі сияқты оқу орындарының оқу бағдарламаларының негізі болды.

Түркі интеграциясының белсенді жақтаушысы және Ғаспаралының серігі қазақтың көрнекті саяси қайраткері Сәлімгерей Жантөрин болды. Ол «Ғалия» медресесінің қамқоршылар кеңесінің төрағасы болды, оның құрылысына меценаттық көмек көрсетті. 1905 жылы Нижний Новгородтағы бірінші Бүкілресейлік мұсылмандар съезін ұйымдастырушылардың бірі болды. «Иттифак әл-Муслимун» партиясының негізін қалаушылардың бірі болды, осы партиядан Бірінші Мемлекеттік Думаның депутаты болып сайланды. Оның түркі интеграциясы идеясына қосқан теориялық үлесі 1911 жылы Уфада жарияланған «Лұғат» терминдерінің сөздігі болды, онда түркі тіліне енген араб және парсы сөздері ұсынылды. Бұл жұмысты Жантөрин сол кездегі түркі зиялылары арасында түркі тілін шет тілдерден келген кірме сөздерден «тазарту» ниеті аясында дайындаған секілді.

XX ғасырдың басында патшалық Ресей жағдайында түркі интеграциясы ісінде Ахмед бек Ағаоғлу [Балаев, 2008]; Ғабдрешит Ибрагимов [Turkoglu, 1997]; Әли-Мардан Бек Топчубашев [Иманов, 2003]; Мұса Бигеев [Тагиржанова, 2010]; Шахихайдар Сыртланов [Исхаков, 1996: 555]; Садри Максуди [Гаффарова, 2001] және басқалар маңызды рөл атқарды.

Пантюркизмнің теориялық негізін алғаш рет «Саясаттың үш түрі» деген жұмысында Юсуф Ақчура белгіледі [Ақчура, 1994: 129-135]. Онда белгілі түркі саясаткері Түркия Республикасында басталған саясаттың үш түрін салыстырады: османизм, исламизм және түркизм, соңғысына артықшылық беру. Оның идеяларын кейінірек Али бек Гусейнзаде дамытты, ол «халықтың өмір сүруі мен ілгерілеуі үшін қажетті үш қағиданы тұжырымдады: түркі, исламизм және еуропаландыру. Оның айтуынша, «бұл жол бізді түркі сезімдерімен жігерлендіріп, исламға сенуіміз керек және өзімізді қазіргі еуропалық өркениеттің жемісімен байытуымыз керек деген сөз» [Гилязов, 2002].

Ресейдегі Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы жылдары түркітану идеялары біраз уақыт белсенді түрде насихатталды. Бұл тұрғыда 1926 жылы Бакуде өткен 20-30 жылдардағы түркітанушылардың тағдырында ерекше рөл атқарған алғашқы Түркологиялық Конгресс үлкен маңызға ие болды. Бір жағынан, бұл тіл құрылысының қарқынды дамуына, көптеген түркологиялық зерттеулердің пайда болуына әкелді. Екінші жағынан, 1937-38 жылдары, ең алдымен, осы Конгресстың делегаттары қуғын-сүргінге ұшырады. Бакудегі съезден кейін қуғын-сүргінге тек Әзірбайжан зиялыларының өкілдері ғана емес (Рухулла Ахундов, Ханафи Зейналлы, Вели Хулуфлу, Салман Мумтаз), сонымен қатар басқа түркі халықтары өкілдері: Қырым татар түркітанушысы Бекир Чобан-заде, татар тарихшысы және түркітанушы Ғазиз Губайдуллин, өзбек-әзірбайжан тілтанушысы және түркітанушы Халид-Саид Ходжаев ілінді.

Түркітанушылардың түркі бірлігі идеясына қосқан үлесіне тоқталайық. Алғашқылардың бірі болып Халид-Саид Ходжаевтың есімін айту керек. Оның өмір жолы түркі бірлігінің символы іспеттес. Өзбекстанда, Ташкент маңындағы Көш-Қорған кишлағында дүниеге келген; Түркияда, Стамбул университетінде оқыған; Бакуде тұрып, жұмыс істеген [Ашнин, 2002].

Оның түркологияға қосқан үлесін асыра бағалау қиын. Ең алдымен, бұл 1926 жылы түрік тілінде жарық көрген «Османлы, өзбек және қазақ тілдерінің салыстырмалы морфологиясы» атты еңбегі. Бұл түркі тілдеріне қатысты салыстырмалы лингвистикадағы алғашқы жұмыс. Х.-С. Ходжаев түркі әлемінің ғалымдарының алғашқысы болып түркі руникалық жазуының жазба ескерткіштерін зерттеуге бет бұрды. Ғылыми жұмыс туралы есебінде ол әзірбайжан тілінде шыққан «Орхон жазуы туралы түсіндірмелі зерттеу» жұмысы туралы айтады. Өкінішке орай, ғалымның осы және басқа қолжазбалары оны тұтқындау кезінде 1938 жылы тәркіленді және біржола жоғалып кетті (шамасы жойылған көрінеді).

Тағы айтып кету керек, Ходжаев ұлы ғалым Махмұд Қашқаридің «Диуани Лұғат ат-Түрік» еңбегін түркі тілдерінің біріне (әзірбайжан тіліне) бірінші болып аударған. Бұл туралы ғалымның 1936 жылы шыққан мақаласы [Ходжаев, 1936] сақталған. Өздеріңіз білетіндей, түркі әлемінің алғашқы энциклопедиясы XX ғасырдың басында Ыстамбұлда

қолжазба нұсқасында табылған және 1915-17 жылдары Кисили Рифат түпнұсқада басып шығарған. Түрік аудармасы тек 1939-41 жылдары белгілі түрколог Бесім Аталайдың күшімен шығарылды.

2018 жылдың мамыр айында түркі бірлігінің көрнекті жақтаушыларының бірі, түрколог Бекир Чобан-Заденың 125 жылдық мерейтойы атап өтілді. 1918 жылы Будапешт университетінің тарих-филология факультетін бітірген Чобан-заде 1919 жылы мамырда «Кодекс Куманикустағы жалған сингармониялық сәйкессіздіктер және түркі тілдеріндегі артикуляциялық негіз мәселесі» тақырыбында диссертация қорғады [Урсу, 2004]. Сонымен қатар, «Қырым татар тілінің ғылыми грамматикасы» («Къырымтатар тилининъ ильмий сарфы») атты іргелі ғылыми еңбегінде Чобан-заде түркі жазба мәдениетінің ескерткіші ретінде Codex Cumanicus туралы жалпы мәлімет береді [Чобан-заде, 2003].

Түркологияға түркі әлемінің тағы бір көрнекті саяси қайраткері Санжар Асфендияров үлес қосты. Шыңғыс әулетінің ұрпағы, Алаш-Орда қозғалысының белсенді қатысушысы, ол кеңес заманында түрлі лауазымдарда жұмыс істейді. Мәскеуде жұмыс істеген кезде С.Асфендияровтың талантының тағы бір қыры ашылды, оның тарих саласындағы белсенді ғылыми ізденістері ғалымның шығармашылық болашағын анықтады. Мәскеуде болған алғашқы күндерінен бастап ол КСРО ОСК жанындағы Шығыстану институтымен ынтымақтастықта болды, ММУ-де сабақ берді. Осы жылдары С. Асфендияров шетелдік Шығыс өкілдерімен жиі кездесті. Ғылыми еңбегінің дәлелі – оны 1927-1928 жылдары Н. Нариманов атындағы Мәскеу Шығыстану институтының ректоры етіп тағайындау және оған Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры атағын беру. Сонымен қатар, Асфендияров КСРО ОСК жанындағы Шығыс КСРО халықтарының этникалық және ұлттық мәдениеттері ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары, директоры (1927-1928), жаңа түркі әліпбиінің Бүкілодақтық Орталық Комитеті Төралқасының хатшысы (1927-1928), коммунистік Академия жанындағы кеңестік Шығыс халықтарының әдебиетін зерттеу жөніндегі комиссия Төралқасы төрағасының орынбасары (1928) қызметтерін атқарды.

Қазақстанда түркі бірлігі идеясының ең жарқын жақтаушысы Мұстафа Шоқай болды. 1914-16 жылдары мұсылман фракциясының хатшысы және IV Мемлекеттік Думаның депутаты бола отырып, ол отарлық тәуелділікте болған барлық түркі халықтарының мүддесін қорғайды. 1917 жылы ол Ташкентте «Бірлік туы» газетін басып шығаруды бастайды. Сол жылдың сәуір айында Ташкентте Түркістан өлкесінің қоғамдық ұйымдарының съезі өтеді, онда Түркістан Ұлттық кеңесі құрылады, ал оның төрағасы болып М. Шоқай сайланды. Осы жылдың қараша айында Қоқанда жаңа мемлекет – Түркістан автономиясы құрылып, онда Шоқай алдымен сыртқы істер министрі, содан кейін – Үкімет төрағасы болды. М. Шоқай эмиграция жылдарында Түркістан мен түркі бірлігіне арналған көптеген еңбектер жазды [Шоқай, 1998-99].

Тәуелсіздік алғанға дейін де Қазақстанда түркі халықтарымен жақындасу бойынша нақты қадамдар жасалды. 1990 жылдың маусым айында Алматыда Халықаралық Түркология Орталығы өз жұмысын бастады. Орталықтың қызметі, өткізілген іс-шаралар туралы ақпарат (Алматыдағы Кеңес-Түрік коллоквиум, Ұлы Жібек жолы бойынша ЮНЕСКО жобасы аясында Түркістанда өткен Халықаралық дөңгелек үстел), 1991 жылға арналған жоспарлар туралы ҚазКСР Президенті Н. Назарбаевқа қызметтік жазбада ұсынылды және оның мақұлдауына ие болды [Қор: 1 тізімдеме, 26 құжат]. Тұңғыш Президенттің мақұлдауымен және толық қолдауымен 1993 жылғы шілдеде Алматы қаласында ұйымның алты елі – Әзірбайжан Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Түркіменстан, Түрік Республикасы және Өзбекстан Республикасы – құрылтайшы және тұрақты мүшелері – «ТҮРКІСОЙ құру және жұмыс істеу қағидаттары туралы шартқа» қол қойды. Бұл ұйым түркі интеграциясы идеясын заңнамалық және ұйымдастырушылық шеңберге ресімдеген алғашқы құрылым болды.

1994 жылы қазан айында Ыстамбулда Түркітілдес мемлекеттер басшыларының екінші кездесуінде сөйлеген сөзінде президент Назарбаев түркі интеграциясына қатысты бірнеше маңызды қорытындылар жасаған болатын. Біріншіден, ол түрлі интеграциялық

бірлестіктердің бір-біріне қайшы келмейтінін, жаңа тәуелсіз мемлекеттердің даму игілігі үшін ұштасуы мүмкін және болуы тиіс екендігін айтты. Мысалы, ол «Өзбекстан, Қырғызстан және біздің елдің қатысуымен Орталық Азия Одағын рәсімдеу» идеясына қайта оралады [Қор, 1 тізімдеме, 258 құжат, 4 бет]. Азия құрлығында ЕҚЫҰ аналогын, АӨСШК құру жөніндегі бастамаға үлкен үміт артады. Екіншіден, тиімді ықпалдасу үшін ұйымдастыру құрылымдарының қажеттілігі туралы қорытындыға келеді және «ТҮРКІСОЙ» қызметін мысалға келтіреді [Қор, 1 тізімдеме, 258 құжат, 7 бет].

Қазақстанның барлық бастамалары толық көлемде жүзеге асырылмағанын мойындау керек. Мәселен, 1996 жылдың қазан айында түркітілдес мемлекеттер басшыларының төртінші кездесуінде [Қор, 1 тізімдеме, 750 құжат, 5 бет]: «мемлекет басшылары ТҮРКІСОЙ ұйымына түркі өркениетіне байланысты тарихи күндер күнтізбесін әзірлеуді, Мәдениет саласындағы халықаралық ұйымдарды, бірінші кезекте ЮНЕСКО-ны мерекелерге тарту мүмкіндігін зерделеуді тапсырады. Ұлы Түркі қағанатының 1450 жылдығын бірлесіп өткізу мүмкіндігін зерделеу және түркі тілдес мемлекеттер басшыларының V кездесуіне осы мәселе бойынша іс-шаралар жоспарын дайындау қажет» [Ташкент декларациясы] делінген болатын. Өкінішке орай, түрлі себептермен ортақ түркі мемлекетінің мерейтойын тойлау болған жоқ.

Бұл Елбасының 1997 жылғы 30 қыркүйекте Алматыда Түркітілдес елдердің журналистерімен кездесуінде айтқан түрік елдерінің бірлескен телерадиокомпаниясын құру туралы бастамасына да қатысты. Айтпақшы, дәл осы кездесуде алғаш рет түркі тілдес халықтардың мәдени және тарихи негіздерін зерттеу бойынша «бірыңғай үйлестіру орталығын» құру қажеттігі туралы идея айтылды [Қор, 1 тізімдеме, 793 құжат, 4 бет], кейін ол Түркі академиясын құруға ұласты.

1998 жылғы маусымда Астанада өткен Түркітілдес мемлекеттердің V саммитінде Қазақстан бастамасымен күн тәртібіне «кездесулер Хатшылығы туралы ережені бекіту» мәселесі енгізілді [Қор, 1 тізімдеме, 856 құжат, 6 бет]. Ереже бекітілді және Хатшылық Түркі Кеңесінің қалыптасуында шешуші рөл атқарған жұмыс органы болды.

Осы бастаманы жалғастыру үшін 2001 жылдың сәуір айында Стамбулда өткен Түркітілдес мемлекеттердің VII Саммитінде Қазақстан тағы да бірқатар бастамаларды жария етті. Мысалы: «Қазақстан Анкарада орналасуы мүмкін Түркітілдес мемлекеттердің тұрақты Хатшылығын құруды қолдайды» [Қор, 1 тізімдеме, 1986 құжат, 6 бет]. Сондай-ақ: «Қазақстан Түркі тілдес мемлекеттер басшыларының Саммиті ақсақалдар кеңесін құруды ұсынады», кеңесті басқару Түркияның бұрынғы президенті Сулейман Демирелге ұсынылды [Қор, 1 тізімдеме, 1986 құжат, 10 бет].

Осы саммитте Елбасы сондай-ақ іске асырылған бастаманы да атап өтті: «Қазақстан біздің мемлекеттер парламенттерінің заң шығарушылық іс-әрекет тәжірибесімен алмасу үшін депутаттардың ерікті қоғамдық бірлестігі – түркі мемлекеттерінің Парламентаралық Ассамблеясы нысанында парламентаралық байланыстар институтын құру туралы ұсыныс енгізеді» [Қор, 1 тізімдеме, 1986 құжат, 24 бет]. Бұл бастама 2006 жылы Антальядағы саммитте Түркітілдес мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясын құру туралы ұсыныс түрінде нақты формаға ие болды, ал одан кейін 2008 жылы Антальяда Түркітілдес мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясын құру туралы хаттамаға қол қоюмен аяқталды.

2009 жылғы қазанда Нахычеван қаласында өткен Түркітілдес мемлекеттердің IX саммитінде саммиттер, кездесулер форматын толық қанды халықаралық (дәлірек айтқанда, өңірлік) саяси ұйым форматына айналдыру туралы тарихи шешім қабылданды. Сарапшылар атап өткендей: «саммиттің ең маңызды шешімі – Қазақстан Президенті Н. Назарбаев ұсынған Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін (Түркі кеңесін) құру. Түркі кеңесі қызметінің негізгі мақсаттары экономикадағы, мәдени-гуманитарлық саладағы байланыстарды нығайту және экологиялық қауіпсіздікті дамыту болады» [9-шы саммит..., 2009].

Сол саммитте Елбасы «түркі өркениетінің жалпы адамзаттық өркениетіндегі рөлі мен орнын зерттейтін, түркі әлемінің өткенін, қазіргі және келешегін зерттейтін халықаралық ғылыми орталық құру туралы» ұсыныс енгізді. 2010 жылы мамырда Астанада Түркі академиясы ашылды.

2011 жылдың қазан айында Алматыда түркі интеграциясы үшін басқа тарихи оқиға – Түркі тілдес мемлекеттердің Ынтымақтастық Кеңесінің (ТМЫК) немесе Түркі кеңесінің бірінші саммиті өтті. Саммиттің қорытындысы бойынша қабылданған Декларацияда «өткен он саммиттерде қабылданған декларациялармен сабақтастық» атап көрсетіледі және «Түркі кеңесінің Нахычевандық келісіміне сәйкес толық қанды халықаралық ұйым ретінде құрылуы» құпталды [Қор, 8 тізімдеме, 1089 құжат, 1 бет].

Қорыта айтсақ, қазіргі заманғы форматтағы түркі интеграциясы идеясының кем дегенде бір жарым ғасырлық тарихы бар екендігін көруге болады. Оның бастауында түркі әлемінің көрнекті өкілдері тұрды: И. Гаспаралы, С. Жантөрин, Ю. Акчура, А. Гусейнзаде, А. Ағаоглу, Г. Ибрагимов, А.-М. Топчубашев, М. Бигеев, Ш. Сыртланов, С. Максуди және басқалар. Олармен бірге бұл іске белгілі түркітанушылар үлес қосты: Х.-С. Ходжаев, Б. Чобан-заде, С. Асфендияров. Тәуелсіздік алғаннан кейін және бес жаңа түркі мемлекеті пайда болғаннан кейін түркі интеграциясы идеясы жаңа мағынаға ие болды. Теориялық тұрғыдан ол мемлекетаралық қатынастағы маңызды саяси факторға айнала бастады. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде бақылаушы мәртебесіне ие болған Түркі кеңесі – толық қанды халықаралық ұйым болып құрылды. Түркі интеграциясының ұйымдастыру құрылымдарын қалыптастыру бойынша көптеген бастамалар іске асты: ТК Хатшылығы, ТүркПА, ТҮРКІСОЙ, Түркі академиясы, Ақсақалдар кеңесі.

Әдебиеттер:

1. Құдайбердіұлы Ш. Түркі, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. Алматы: Қазақстан: Сана, 1991
2. Мухаметдинов, Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. – Казань: Заман, 1995. – 242 с.
3. Балаев, А. Патриарх тюркизма. Ахмед бек Агаоглу (1869-1939). – Баку: TEAS Press, 2018. – 508 с.
4. Turkoglu, Ismail. Sibiryalı Meshur Seyyah Abdurresid Ibrahim. Ankara, 1997.
5. Imanov, Vügar. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934). Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili. – Istanbul, 2003. – 303 p.
6. Тагирджанова, А. Н. Книга о Мусе-эфенди, его времени и современниках. – Казань: б.и., 2010. – 576 с.
7. Исхаков, С.М. Сыртланов Шахайдар Шахигарданович // Башкортостан: краткая энциклопедия. – Уфа: Башкирская энциклопедия, 1996. – 672 с.
8. Гаффарова, Ф.Ю. Садри Максуди (1906–1924 еллар). Монография. Казань: Изд-во «Школа», 2001. – 262 с. (татар тілінде)
9. Акчура, Ю. Три вида политики. Пер. с тур. яз. Р.Мухаметдинова / Ю.Акчура // Татарстан. Казань, 1994. – № 3. – С. 130-135. – № 4. – С.129-135. – № 9/10.
10. Гилязов, Искандер. Тюркизм: становление и развитие (характеристика основных этапов). Учебное пособие для студентов-тюркологов. – Казань, 2002.
11. Ашнин, Ф.Д., Алпатов, В.М., Насилов, Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: Восточная литература, РАН, 2002.
12. Ходжаев, Х.С. «Дивани лугати тюрк» /Махмуда Кашгарского/. – Труды Азербайджанского филиала АН СССР. Лингвистическая серия. XXXI. Баку, 1936. С.105-112.
13. Урсу, Д.П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. – 276 с.
14. Чобан-заде, Б. Научная грамматика крымскотатарского языка (Къырымтатар ильмий сарфы). – Симферополь, 2003. – 240 с.
15. Шоқай, Мұстафа. Тандамалы (аударып құрастырған Айтан Нүсіпхан). 1-2 том. – Алматы: Кайнар, 1998-1999.
16. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасының Қоры. – №1 тізімдеме. – № 26 құжат.
17. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасының Қоры. – №1 тізімдеме. – №258 құжат.
18. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасының Қоры. – №1 тізімдеме. – №750 құжат.
19. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасының Қоры. – №1 тізімдеме. – №793 құжат.
20. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасының Қоры. – №1 тізімдеме. – №856 құжат.
21. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасының Қоры. – №1 тізімдеме. – №1986 құжат.
22. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасының Қоры. – №8 тізімдеме. – №1089 құжат.
23. Ташкентская декларация глав тюркоязычных государств от 21 октября 1996 года // base.spinform.ru [дата обращения: 03.10.2019].

ПОНЯТИЕ «ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ВКУС» – ОСНОВНАЯ КАТЕГОРИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Шарипова Эркайым Козуевна,
доктор философских наук, профессор, Ошский
государственный университет,
e.sharipova_kg@mail.ru

Акматова Гульнара Эргешовна, старший
преподаватель, Кыргызско-Узбекский
международный университет им.Б. Сыдыкова,
cholpon170268@mail.ru

Annotation. In this article, the authors analyze the concept of “aesthetic taste” of a person as the most important characteristic and condition for its formation. A person with a well – formed aesthetic taste is distinguished by unity individual inner spiritual wealth, which is determined by axiological concept in front of other people. They note that it is important to develop personal tastes that turn a person into a strong creator of aesthetic heritage, allowing him to transform the surrounding reality according to transform the surrounding reality “according to the laws of beauty”.

Keywords: aesthetic, taste, beauty, education, axiology.

Потребность в прекрасном, гармонии и единстве – одна из главных потребностей человека. Красота формирует в индивиде доброту, честность, возвышенные чувства. Она возвышает человека и направляет его в нужное русло. Личность, наделенная чувством красоты, старается жить в гармоничном социуме, бережно относится своей окружающей среде в зависимости от личного эстетического вкуса.

Эстетическое воспитание формирует эстетический вкус, ценностные ориентиры, критерии, помогает развитию эстетических вкусов. Эстетическая деятельность способствует пониманию прекрасного и стремлению реализовать его в жизнь, она развивает способы познания объективной действительности, укрепляет важные человеческие контакты.

Процесс становления эстетического вкуса помогает формированию эстетических ценностей. Если подразумевается формирование личности в духе эстетических ценностей, то функции эстетического воспитания взаимно дополняют друг друга. Потому что формирование эстетических ценностей носит творческий характер.

Эстетический вкус как важный способ трансляции эстетической практики от одного поколения к следующему поколению, выполняет огромную роль. Во-первых, он создает определенный багаж простых эстетических знаний, в результате возникает интерес к предметам и явлениям окружающей действительности. Широта знаний об эстетическом воздействии индивида к среде обитания, самому себе, о творческом познании объективной действительности является фундаментом формирования определенных способностей и навыков, проявляющиеся в том, что индивид преподносит себя как носитель эстетических ценностей. Разносторонне развитая личность формируется в том случае, когда знания человека художественно сочетаются с его жизнедеятельностью и мировоззрением. Во-вторых, становление эстетического вкуса способствует углублению социально-психологических качеств человека, которые обеспечивают ему возможность эмоционально анализировать явления, умения получить правильное наслаждение. Это задача формирования чувственно-эмоциональной сферы жизни личности, обеспечивающая глубину и многообразие художественных взаимоотношений человека с объективной реальностью. Еще одна задача формирования эстетического вкуса тесно взаимосвязана с эстетической творческой способностью.

Эстетический вкус – это способность, «воспринимая и оценивая то или иное явление действительности или искусства, получать эстетическое наслаждение, испытывать удовлетворение» [Эстетика: Словарь, 1989, 447]. Категорию «эстетический вкус» свойственно оценочное качество. Эстетический вкус определенным образом влияет и на умственную жизнь человека, поэтому «формирование эстетического вкуса – одна из задач эстетического воспитания» [Маца, 1963:104].

Эстетический вкус является свойством толкования и оценки эстетических феноменов. Эта категория выражает диалектическую целостность и взаимодействие разума и чувств, которая опирается на определенные представления об искусстве и мире, исходящая из соответствующего общественно-эстетического идеала [Лукьянов, 1965:159]. Таким образом, чем более верны эти взгляды, тем правильнее понятия вкуса.

А.Ф. Лосев отмечает, что «эстетический вкус, как категория эстетики, появился в философской литературе, научных трактатах ученых еще в XVII веке» [Лосев, 1965:258]. Понятие «вкус» рассматривается как важный вопрос философии XVIII века с появлением дефиниции «изящные искусства», включающая разные формы творческой деятельности. Проблема эстетического вкуса в это время выражена через потребность человека в определении, где названная категория служит основанием, в котором индивид приобретает эстетическое удовольствие в сфере своей жизнедеятельности.

В XX веке личность осознает потерю своего единства с объективной реальностью, а в сознании массы господствовало потребительское отношение, направленное на получение удовольствия от примитивных потребностей. Н.Н. Суворов утверждает, что «простым способом воспитания эстетического или художественного вкуса при условии вхождения личности в поле искусства, является гуманитарное и специальное художественное, музыкальное, хореографическое и другое образование» [Суворов, 2006:126]. Т.е. разностороннее знание личностью творческих произведений, приобщение к духовно-культурному наследию, освоение эстетического опыта, культурных и творческих ценностей означает и присвоение этих навыков. Результаты владения духовно-культурными ценностями, а также интерпретация гармонии в действительности, необходимо рассматривать как основу формирования эстетического вкуса человека. Е.В. Баркова пишет, что «эстетический вкус, как существенное качество личности, имеет значение для любого человека, независимо от того, занимается он искусством или нет» [Баркова, 2014: 99–100].

Можно утверждать, что эстетический вкус глубоко проявляется в ходе эстетического восприятия и деятельности. Показателем хорошего или дурного вкуса, как верно отмечает Л.Н. Столович, выступает отношение вкусовой оценки к объективной ценности, соответствие или несоответствие с этой ценностью [Столович, 1972: 212].

Чем большую возможность предоставляет мировоззренческая позиция человека, его эстетическая практика, а также индивидуальное развитие для того, чтобы эстетически вкусовая оценка могла основываться на правильном отражении эстетического объекта, тем полнее в субъективном выражается объективное.

Эстетический вкус всегда обладает субъективным свойством. Больше того, он часто бывает сугубо индивидуален. Но объективны сами явления (предметы, свершения), на них ориентированы эстетические вкусы индивида. Будь то объективная реальность (эстетический вкус) или сфера, которая создана многовидовой творческой деятельностью (художественный вкус). Именно они, как правило, выявляют, а нередко, если говорить о конечных результатах, определяют эстетический вкус. Реальное эстетическое, а также художественное воздействует на сущность и специфику эстетического вкуса, его эмоциональную окрашенность.

Развитие эстетического вкуса – главное условие для формирования творческого вкуса. От постижения ритма, цвета, объема, звука (эстетическое восприятие) дети постепенно уже в раннем детстве переходят к пониманию их содержательной выразительности в произведении искусства (художественное восприятие). Различные формы художественного вкуса всегда имеют свои интерпретации, в этом проявляется главная специфика творческого вкуса. Почему нравится или не нравится художественное произведение, почему в произведении одно нравится, а другое нет, человек с развитым художественным вкусом обязательно объяснит. И тогда следует, что «глубокий художественный вкус зависит от всего духовного облика человека: от его мировоззрения, морали, общей культуры, художественной образованности, эмоциональной отзывчивости» [Скатерщиков, 1963: 30]. Следовательно,

воспитание вкуса не представляет собой какую-то изолированную от всех других форм воспитательную задачу.

Вкус можно рассматривать как природный феномен, он в своей основе касается каждого. Его нормы незыблемы, но для того, чтобы он реализовался, нужны те или иные факторы и воспитательные действия. Эстетический вкус определяется не только эстетическим объектом и средой, но и эстетической деятельностью субъекта и что сам эстетический объект должен рассматриваться в связи с практикой человеческой деятельности, субъективно. Эстетический вкус есть не только отражение эстетического объекта, но и выражение стремления человека к трансформации этого объекта деятельности; вкус выступает как один из стимулов последней, как проявление активного практического отношения личности к объекту. Поэтому субъективность есть главное условие существования и формирования хорошего вкуса.

Значительное влияние в современных условиях на становление эстетического вкуса оказывают электронные средства массовой информации, в частности, Интернет, который глобализирует взаимоотношения людей вне зависимости от их расы, пола, статуса, возраста, этнической и конфессиональной принадлежности. Доступность некачественной информации, в том числе деструктивной продукции массовой культуры (видеоигр, фильмов, развлекательных интернет-сайтов), является прямой угрозой духовности и нравственности социума. Поэтому контроль за виртуальным пространством – это, прежде всего, вопрос обеспечения духовной (информационно-психологической) безопасности. Попытки создать с помощью всей мощной системы СМ *наднациональной ментальности* в настоящее время не только очевидны, но и дают некоторые результаты. Главная ее цель – создание общих образцов общественно поддерживаемого поведения, которые отличает ориентир на глобальное над национально-культурное, вне конфессиональное установление личной и групповой идентичности. В погоне за прибылью производители массовой информации и массовой культуры не обращают внимания на качество выпускаемой ими продукции, а следят только за тем, чтобы она удовлетворяла потребности как можно большей части аудитории СМ.

Неэффективный с точки зрения возвышенного, развитого вкуса продукция, которая производится в области массовой культуры, может губительным образом влиять на ментальные особенности этносов, народов, продолжающихся сохранять в своих духовно-нравственных наследиях традиционные компоненты и ценности, способствуя разрушению национального самосознания, художественного вкуса, особенно у подрастающего поколения.

Необходимо отметить, что массовая культура, очевидно, охватывает в себе некоторые позитивные черты, благодаря которым юридические, аксиологические, нравственно-этические понятия, культурные наследия распространяется теперь на всех на членов общества. Массовая культура, которая является результатом духовной деятельности определенной группы социума, в то же время влияет на сознание людей.

В основе массовой культуры лежит массовое производство, в том числе одежды. Массовая культура, предоставляющая всем желающим реализовать свои даже минимальные творческие потенциалы, стала существенным фактором формирования единого духовного пространства мирового сообщества в целом.

Таким образом, эстетический вкус проявляется в эстетическом отношении индивида к процессам, явлениям объективной реальности, который зависит от развития эстетических категорий и является применением их к оценке с точки зрения развития эстетического вкуса определенных эстетических предметов. Эстетический вкус – это многосторонний процесс, представляющий целостность эстетических взглядов личности. Процесс формирования эстетического вкуса должен быть выражен в единстве, систематичности, вовлеченности людей в творческую эстетическую деятельность с учетом их индивидуальных и возрастных специфик.

Библиографический список

1. Эстетика: Словарь / Под общей редакцией А.А. Беляева и др. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
2. Маца, И.Л. Об эстетическом вкусе / И.Л. Маца. – М: Молодая гвардия, 1963. -104 с.
3. Лукьянов, Б.Г. В мире эстетики / Б.Г. Лукьянов. – М.: Просвещение, 1983. – 192 с.
4. Лосев, А.Ф., Шестаков, В.П. История эстетических категорий / А.Ф. Лосев, В.П. Шестаков. – М.: Искусство, 1965. – 376 с.
5. Суворов, Н.Н. Элитарное и массовое искусство в пространстве галереи / Н.Н. Суворов // Галерейное дело: Искусство в пространстве галереи. – СПб., 2006. – 201 с.
6. Баркова, Е.В. Динамика эстетического вкуса в культуре повседневности XX века / Е.В. Баркова: дис. ... канд. филос. наук. – СПб, 2014. – 199 с.
7. Столович, Л.Н. Природа эстетической ценности / Л.Н. Столович. – М.: Искусство, 1972. – 271 с.
8. Скатерщиков, В.К. Твой эстетический вкус / В.К. Скатерщиков. – М.: Знание, 1963. – 48 с.

О ВАЖНОСТИ ИНТЕГРАЦИИ В РЕШЕНИИ ФИЛОСОФСКИХ, СОЦИАЛЬНЫХ И ДУХОВНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Вильданова Г.Б.

Уфимский университет науки и технологий (г. Уфа, Россия)

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы, которые соприкасаются с современной философией и управлением обществом на различных уровнях социального бытия. Автор предлагает по-новому взглянуть на традиционный основной вопрос философии, предложенный марксистами, и утверждает о том, что до тех пор, пока не будет правильно разрешен и осмыслен вопрос поиска Абсолютной Истины (Бога), практически невозможно повлиять на корень социальных проблем – на мировоззренческие и ценностные установки современного человека. Социальные проблемы – это следствие деформации внутреннего, духовного мира человека, результат потери связи с Богом, результат очерствения духовного сердца.

Ключевые слова: мировоззрение, основной вопрос философии, управление обществом, ценности, абсолютная истина, духовное сердце, религия, Бог.

Annotation. The article deals with topical issues that come into contact with modern philosophy and the management of society at various levels of social existence. The author offers a new look at the traditional basic question of philosophy proposed by Marxists, and argues that until the question of the search for Absolute Truth (God) is correctly resolved and comprehended, it is almost impossible to influence the root of social problems – the ideological and value attitudes, the spiritual heart of modern man. Social problems are a consequence of the deformation of the inner, spiritual world, the result of the loss of connection with God, the result of the hardening of the spiritual heart.

Keywords: worldview, the main question of philosophy, management of society, values, absolute truth, spiritual heart, religion, God.

Актуальность философских, мировоззренческих проблем усиливается во время переходных моментов в обществе. Но, к сожалению, осуществляемые многочисленные и разнообразные реформаторские усилия в обществе почему-то не приводят к желаемым результатам, а нередко их плоды оказываются прямо противоположными исходным замыслам реформаторов. Почему так происходит? Полагаем, что решение теоретико-методологических проблем устойчивого развития напрямую связаны с идеологией, с мировоззрением, с философскими принципами. Для грамотного решения этого весьма глубокого вопроса нужна философская методология и научная интеграция различных научных аспектов, особенно социально-гуманитарных.

Согласно классическому марксистскому определению «человек – есть продукт общественных отношений», то есть вся деятельность человека связана с его взаимоотношениями с окружающим миром, направлена на совершенствование отношений между людьми. Это общественные отношения могут быть направлены на позитивное развитие, но и могут оказаться теми общественными отношениями, которые действуют на все общество губительно. Каков основной критерий устойчивого развития любого социума? Целевыми ориентирами благополучного общества являются: качество жизни, здоровье населения и демография. Критерием истины является практика, критерием благополучного общества являются здоровые общественные отношения, направленные на созидание и рост.

Фундаментальным основанием и духовно-нравственной основой таких социальных взаимоотношений является – человечность, благой нрав, добрый характер.

Несомненно, человек – существо многомерное: материально-духовное, индивидуальное-социальное. А если схематично изобразим, то человека можно условно представить в виде точки пересечения двух систем координат.

Две системы координат, абсолютно разные по измеряемым параметрам, соединяются в сердце человека. Ось X – это феноменальная, внешняя, объективная, социальная реальность. Уровень Логики. Ось Y – ноуменальная, внутренняя, субъективная, индивидуальная реальность. Уровень Мудрости, веры Богу. Ось Y – это «нить», связывающая человека, вернее его сердце с Создателем, Богом. Если эта нить обрывается, человек превращается «биозомби», безынициативного потребителя, подпитывающего мировые корпорации.

Если тело и проявленное бытие человека можно увидеть, измерить и оценить уровень интеллектуальных знаний, то мудрость измеряется только уровнем *чистоты духовного сердца*.

Добрый нрав и человечность – эти качества не приобретаются лишь получением образования, и не определяются уровнем грамотности человека. Сколько в мире образованных алкоголиков, преступников или бродяг? Предостаточно. Несомненно, грамотность и образованность играют огромную роль в социальном и личностном становлении человека. Но до тех пор, пока человечество не поймет, что истинные преобразования любого общества начинаются не на внешнем (экономическом или политическом), а на внутреннем (на уровне сердца, души), любые изменения будут иметь незначительный эффект. Без пристального внимания к пониманию данного тонкого вопроса, без выстраивания шкалы истинных ценностей, люди будут строить такие социально-политические общества, которые изначально обречены на разрушение. Примеров вышесказанному из мировой истории предостаточно: например, разрушение Римской империи или Советского Союза.

Для нормального функционирования той или иной системы очень важно иметь грамотное управление. По мнению доктора экономических наук, профессора Ефимова Виктора Алексеевича, управление обществом бывает двух видов: структурным и бесструктурным. «Теория познания является основой формирования культуры мышления и осуществления управленческой деятельности, включая и внутри общественное полномочие. Ошибки в методологии и её и извращение всегда имели самые тяжелые для общества последствия, с тяжестью которых несопоставимы все прочие ошибки» [1, 18]. Структурное управление осуществляется по иерархии: от руководителя к исполняющим. Бесструктурное же управление осуществляется на следующих уровнях:

- идеологическом (мировоззренческом, философском),
- научно-историческом,
- информационном,
- экономическом,
- физиологическом (генетическом),
- военном уровнях [3].

В данной схеме отсутствует экзистенциальный (внутренний) уровень, ибо он относится к другой системе координат (уровню). Мировоззренческий уровень близок к уровню сердечного восприятия бытия. Ибо от знания Истины и чувствования его всем своим сердцем, зависит вся деятельность, образ жизни, выстраивание иерархии ценностей человека.

Прошло более тридцати лет со времени разрушения, казалось бы, сильной могучей нерушимой Советской державы. Разрушение любой системы, как правило, начинается изнутри, с мировоззренческого, идеологического аспекта, продолжается искажением исторических научных фактов. События, которые произошли и происходят на постсоветском экономическом и теоретико-методологическом (философско-идеологическом планах),

особенно события, начавшиеся после 24 февраля 2022 года между Россией и Западом, являются ярким примером того, как при помощи мощной идеологической системы можно «вбить клин» между братскими народами.

Методологическая стратегия современной философской мысли должна заключаться не только в изучении основ мировоззрения и ценностных установок современного человека. Сейчас весьма важно научно понять и принять за основу бытия волю Создателя, не как устрашающего или воспитывающего фактора, а как смыслопределяющего, мотивирующего все аспекты бытия человека, как внешнего (социального), так и имманентного (внутреннего) аспектов. Именно по этой причине каждый здравомыслящий человек должен проявлять постоянный живой познавательный интерес к познанию основ мировоззрения (глубинного осмысления своего истинного положения в Бытии), которые выступают главным духовным компонентом человеческого бытия, как социального (внешнего), так и внутреннего (имманентного).

Но современная система образования, к сожалению, направлена на предоставление отрывочных знаний о мире и человеке. Заканчивая учебное заведение, зачастую человек так и не может найти свое место в мире. Это происходит из-за того, что философские основания, объясняющие место и ответственность человека в мире, даются искаженно. Так, в основном вопросе философии – вопросе об отношении мышления к бытию, который впервые был четко сформулирован Ф. Энгельсом, выделяется две его стороны. Первая (онтологическая) сторона – это вопрос о том, что является первичным и определяющим: бытие (материя) или мышление (сознание), другими словами – природа или дух? Материальное или идеальное? Вторая (гносеологическая) сторона ставит вопрос о том, познаваем ли мир, способно ли наше мышление познать мир таким, каким он существует в действительности?

Когда человек хочет осмыслить основы бытия, философия направляет его на решение этого основного вопроса. Но при более внимательном взгляде можно констатировать, что ни бытие (явленная реальность), ни сознание (ментально-духовный мир) не являются основой мироздания. Ибо и бытие (материя), и сознание (мысли, творчество) являются **сотворёнными** продуктами. Сам этот основной вопрос философии изначально «уводит» нас от вопроса: откуда появилось это бытие? Кто или что является первопричиной этого мира? Если же человек, воспринимая философию, мировоззренческую парадигму (установку), считает, что этот мир возник случайно, после «большого взрыва» и развитие социального мира происходит по внутренним законам, установленными государствами, то такая «философия случайности», однозначно, порождает **два вида лжи**.

Первая ложь основана на убеждении, что Бытие (материя) первично, то вторая ложь, что первично Сознание (дух). Но может ли одно из них, например, Бытие (материя), будучи первичным, породить другое? Или общественное сознание – породить это бытие? Ответ: ни Бытие, ни Сознание – не первичны, в том смысле, что одно из них могло бы породить другое! Они вполне могут взаимодействовать друг с другом, вызывая те или иные действия, но они не могут являться фундаментом, основанием, первопричиной.

Мы утверждаем, что **истина заключается в признании «не случайности» бытия, а в признании разумного Создателя, Первоначала, который создал и то, и другое**. Как мы будем называть разумное начало всего мироздания: Абсолют, Мир Идей, Дао, Бог, Аллах, от этого особо ничего не меняется. Но от глубинного осмысления, понимания сердцем (не только интеллектом) зависит вся дальнейшая судьба человека. Ибо «верующий человек по двойным стандартам (для общества – одни правила, для Бога – другие) жить не может. От правильного решения вопроса секуляризации зависит разрешение многих социальных проблем. Образование и воспитание должно идти совместно с религиозными основами морали, чести и долга. Можно ли душу человека разделить на светское и религиозное? Создать социально благополучное государство, можно только при помощи людей, живущих по одному единому – божьему стандарту» [2, 171].

Осмысление вот этого божьего проекта и есть начало мудрости. Человек – существо многомерное: материально-духовное, индивидуально-социальное. Если же схематично

изобразить, то человека можно условно представить в виде точки пересечения двух систем координат. Две системы координат, абсолютно разные по измеряемым параметрам, соединяются в сердце человека. Если тело и проявленное бытие человека можно увидеть, измерить и оценить уровень интеллектуальных знаний, то **мудрость измеряется только уровнем чистоты сердца**. Все социальные проблемы – это результат деформации внутреннего, духовного мира, результат потери связи с Богом, результат очерствения духовного сердца, результат отсутствия мудрости.

Если мы хотим менять общество в лучшую сторону, то нужно начинать с очищения собственного духовного сердца, восстанавливать связь с Создателем своей души, воспитывать благой нрав, честность и добросовестность, пробуждать мудрость. Этого всего невозможно добиться, не имея правильные мировоззренческие установки, знания, ценности.

Очень важно определиться – на какой оси координат находится проблема: горизонтальном (социальном, правовом и материальном планах) или вертикальном (потерянная связь с Богом, Абсолютом, безбожность, атеизм, потеря жизненных ориентиров).

От правильного определения уровня (системы координат) зависит успех разрешения той или иной проблемы. Как правило, многие социальные проблемы имеют очень глубокие корни, и их невозможно разрешить лишь улучшая качество и размер социальных льгот и выплат. Почему так важно правильно определить свою картину мира? Почему от мировоззрения зависит практически вся жизнь человека?

Дело в том, что если подходить к миру только с материалистической позиции и воспринимать себя и свою жизнь не более чем как «существование белкового тела» и как «пучок нейронов», то нам не остается ничего, кроме как принять следующую мировоззренческую позицию: «успеть от жизни взять всё, и причем любой ценой». Но достаточно изменить ракурс видения, осознать, понять сердцем, расставить правильно жизненные приоритеты, восстановить связь с Создателем путем оживления своего духовного сердца, вся жизнь начинает обретать иное очертание, иной вкус, иные ценности.

С какой позиции, кем человек себя воспринимает – всего лишь бранным телом или духовным началом, временно живущим в этом теле? Это жизненноважный вопрос, от ответа на который зависит все качество земного бытия человека: его культуры, здоровья, речи, поведения.

Общественное сознание действительно определяет общественное бытие. Но это общественное сознание зачастую создается управленцами всемирных корпораций, директорами банков, лидерами мировых держав. Имея изначально искаженную мировоззренческую концепцию, мы автоматически становимся конформными существами, мы становимся «батареями», питающими мировые корпорации, цель которых – выжимать все жизненные силы человека до тех пор, пока он не успел осмыслить смысл своего истинного предназначения, до тех пор пока не увидел свое положение в истинной мировоззренческой картине, не осознал всем сердцем божий дизайн (проект) бытия.

Так вот, если мы в социальном плане хотим хоть немного менять свое бытие, полагаю, что нам нужно начинать с уровня восстановления связи с Богом, с уровня осмысления «мозаичного» мировоззрения, с осмысления своего истинного места в этом мироздании, с нахождения ответов на вечные философские вопросы: «Кто Я?», «Откуда Я?», «Зачем Я?»

В современных условиях заново возникла острая необходимость человеку понять, осмыслить свои истинные цели. И, исходя из истинных целей, ему важно правильно расставить жизненные приоритеты.

Никакой материальный успех, никакое материальное состояние не могут принести человеку полное удовлетворение (помочь обрести смысл жизни), смысл не является материальным, его можно найти только очень высоко (глубоко) в нематериальных сферах, на уровне души, духовного сердца. Пока мы не проведем определенную внутреннюю работу, если даже нам удастся улучшить свое материальное положение, после непродолжительного

удовлетворения мы снова попадем в то же состояние недовольства, озлобленности, возмущения.

Для духовных (психических) недостатков нет лекарства в физическом плане. Доказательством этому утверждению является следующий факт: в современном обществе складывается весьма парадоксальная картина: объем усвоенной информации, грамотность населения растет, но общий уровень благополучия в обществе уменьшается. Под благополучием имеем в виду счастливую жизнь, благополучную семью, добрые взаимоотношения между детьми и их родителями, отсутствие любых антидепрессантов, уводящих человека от живой действительности: алкоголь, наркотики, табак, азартные игры и т.п.

Можно утверждать, что достижение человечества это не столько созданные им произведения искусства, науки и технологии, а сколько способность осознавать и распознавать свое истинное положение в этом мироздании.

Мы утверждаем, что решение теоретико-методологических проблем устойчивого развития любого общества напрямую связаны с идеологией, с мировоззрением, с философскими принципами. Но в отличие от стандартной философской теории, мы утверждаем, что центром соединения внешних и внутренних аспектов бытия является не интеллект, не мозг человека, а его **сердце**. Интеллект, логика и разум – это инструменты, при помощи которых открывается дверь духовного сердца, но с оживлением сердца наступает другой этап, другой уровень – уровень веры, а не рассудка. До тех пор, пока не будет правильно разрешен и осмыслен вопрос поиска Абсолютной Истины, невозможно повлиять на корень социальных проблем – на мировоззренческие и ценностные установки современного человека. Социальные проблемы – это следствие деформации внутреннего, духовного мира, результат потери связи с Богом, результат очерствения духовного сердца.

О том, что социально-философский подход не может выявить экзистенциальных особенностей, писал известный советский философ Мераб Мамардашвили: «Сартр в свое время сказал, что «марксизм может установить, что Поль Валери – мелкий буржуа, но он не может установить, почему не каждый мелкий буржуа является Полем Валери» [5, 22]. «При объяснении явлений, заинтересовавших Сартра, макроанализ не срабатывает. Эти явления вообще будут выпадать из схемы социальной детерминации (и будут недоступны объективному научному исследованию), если не поставить вопрос иначе, если не перейти к «микроанализу» – к анализу деятельности. Взяв наиболее яркие случаи (а они лишь выявляют то, что на деле присутствует в действиях и жизни любого человека), мы ясно видим, что индивидуальность не есть качество, даваемое человеку извне, а результат, достигаемый внутренней работой, деятельностью самого индивида, что индивид строит себя как личность посредством сознания, посредством субъективно-деятельного владения своими способностями и силами, посредством реализации определенного нравственного идеала в своей жизни» [5, 23].

Экзистенциальный термин «оживление духовного сердца» – это суфийский термин. Во всей исламской философии, где соединяются внешние (социальные) и внутренние (экзистенциальные) моменты – является суфизм, тарикат [4]. Путь очищения духовного сердца. В Коране есть аят (стих): «...в тот день, когда ни богатство, ни сыновья не принесут пользы никому, кроме тех, которые предстанут перед Аллахом с непорочным сердцем» (Коран, сура «аш-Шу'ара», 26:87-88). «Непорочное сердце» – буквально «кальбун салим» (здоровое, неповрежденное сердце) – вот о чем следует заботиться в первую очередь. Вот на что должны быть, по нашему мнению, сосредоточены все методики, направленные соединить социальное (проявленное) и духовное (идеологическое, внутреннее). Суфизм – это исламский экзистенциализм. Но, в отличие от теории, в исламском экзистенциализме (суфизме) есть реальная практика, методология деятельности, есть «живая цепочка духовных наставников» (силсила), которые «оживляют мертвые духовные сердца людей».

Как бы парадоксально с первого взгляда это не звучало, мы смеем утверждать, что корнем практически всех социальных проблем является сухое, черствое, безразличное

сердце человека. Интеллект, логика и разум – это инструменты, при помощи которых открывается дверь духовного сердца, но с оживлением сердца наступает другой этап, другой уровень – уровень осознанной веры, а не рассудка. До тех пор, пока не будет правильно разрешен и осмыслен вопрос поиска Абсолютной Истины, невозможно повлиять на корень социальных проблем – на мировоззренческие и ценностные установки современного человека. Социальные проблемы – это следствие деформации внутреннего, духовного мира, результат потери связи с Богом, результат очерствения духовного сердца.

Выводы и рекомендации. Во-первых, рамках этого небольшой статьи, мы попытались показать, что от правильно решенного основного вопроса философии, от правильных мировоззренческих установок зависит благополучие всей жизни человека. Во-вторых, знание, если оно не углубилось до уровня понимания сердцем, оно не облагораживает человека, а скорее, наоборот, возвышает его гордыню. Здесь имеется совершенно другая методология, в другой (духовной) системе координат (ось У). Ошибки в методологии «очищения духовного сердца» и её извращение всегда имели самые тяжелые для общества последствия, с тяжестью которых несопоставимы все прочие ошибки. Знание, прошедшее через интеллект и дошедшее до сердца и преобразовавшее его (сердце), представляет собой мудрость. Мудрость проявляется через деятельность, образ жизни, поведение человека в социуме. Вот мы и выявили связующее звено между социальным (внешним, онтогносеологическим) фактором и личностным (внутренним, духовным, сердечным) фактором.

Рекомендации: если мы хотим преобразовать мир, хотя бы его немного улучшить, облагородить, то начинать нужно с уровня сердца, с восстановления связи с Создателем, понимать и принимать установленные Им законы и стараться жить по ним, не нарушая их. Чтобы осуществить продолжительные изменения, нужно обратиться к миру причин. Но это уже тема другой большой научной статьи.

Список литературы:

1. Ефимов В.А. // Мировоззренческие основы системного обеспечения суверенитета России в условиях глобализации // Проблемы и базовые принципы укрепления суверенитета России: коллективная монография, с. 12-20, СПб., 2017. – Изд-во: СПбГАУ. Эл.ресурс: URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32386863>
2. Вильданова Г.Б. / О взаимосвязи секуляризации общества с социальными проблемами с позиции ислама // Материалы Международной научно-практической конференции: Технологиисоциальной работы в различных сферах жизнедеятельности. – Махачкала, 2020. – с. 171-174.
3. Солонько И.В. Феномен концептуальной власти: социально-философский анализ: монография / И.В. Солонько – 3-е изд. перераб. и доп. – М., 2011. – 304 с.
4. Хасан Хильми Афанди. Хуласатуль адаб лиман арда Фатх ал-абваб (Сущность этики для желающих открыть врата познания Аллаха). – пер. с авар. – Махачкала, 2016. – 208 с.
5. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию – М.: Прогресс, 1992. – 414 с.

РЕГИОНАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ И ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ СТАТУС

Билалов М.И.

профессор кафедры ЮНЕСКО по компаративным исследованиям духовных традиций, специфики их культур и межрелигиозного диалога по Северному Кавказу, Дагестанский государственный университет, Региональный центр этнополитических исследований Дагестанского федерального исследовательского центра РАН
mibil@mail.ru

Аннотация. В статье в рамках представлений о региональной философии рассматриваются ее разновидности – национальная и цивилизационная философии. В качестве предмета исследования научное внимание сосредоточено на тюркской философии, на ее особенностях, выходящих за пределы национальных теоретических рефлексий над национальными культурами народов соответствующего геополитического пространства. По мнению автора, тюркская философия в зрелом виде может быть зафиксирована в рамках исламской философии с отличительными онтологическими, гносеологическими и аксиологическими

особенностями. Мощные волны аскетического кочевого образа жизни, интегрированные в номадическом мышлении, гармонично сочетавшем в тенгрианстве элементы сибирского шаманизма, митраизма, зороастризма, подкрепленные духом буддизма, за многие века достигли ближневосточные центры ислама в период его расцвета, оформились в достаточно стройное суфийское философское учение на основе ключевых концептуальных установок мусульманства. Это учение стало специфической теоретической формой познавательной культуры тюркской цивилизации, сочетавшей в себе как гносеологические, так и этические идеи самосовершенствования человека.

Ключевые слова: региональная философия, национальная философия, цивилизационная философия, тюркская цивилизация и философия.

Региональная философия – теоретическая рефлексия духовной культуры, характерной для определенных исторических и территориальных границ. Эти границы определяют или национальный или цивилизационный масштаб философии. Если с национальной философией более или менее многое привычно, то цивилизационный уровень философии можно считать характеризующим целостную систему экономической, политической, социальной и духовной наднациональных подсистем, локализованных во времени и пространстве. Эти подсистемы подчинены особым законам и тенденциям, подчеркивающих автономный характер данной целостной системы в отношении развития всего человечества.

Но осмысление статуса региональной (национальной и цивилизационной) философии нередко вызывает сомнения, поскольку философия, будучи по своей сути предельно абстрактной и всеобщей теоретической конструкцией, высшей формой рациональной коммуникации, вроде бы чужда регионализации и национализации. Но с другой стороны, все формы общественного сознания, в том числе, самые высоко-теоретизированные научные построения, как показывает история человеческого духа, несут в себе печать ментальных, психологических, климатических, соматических и т.п. особенностей соответствующих субъектов творчества. Да и само формирование и становление философии включает множество разнообразных эмпирических фрагментов, нанизанных на общемировоззренческую канву, вследствие чего трехтысячелетняя история древней науки предстает в более или менее известных исторических ее типах, формах и направлениях.

Если региональная философия имеет свои специфические методологические основания, стиль мышления и другие параметры, которые, однако же, выходят за пределы особенных национальных признаков – языка нации, психологии, и других признаков «объединения, слияния, прогресса, доминирования нации», и «озабочена собственно проблемой противостояния духовному центру и отстаивания своей автономности и уникальности» [Черпанова, 2003: 35-38], то мы могли бы утверждать о ее цивилизационном статусе.

Классическим примером такого разведения региональной философии является европейская философия, которая состоит из ряда национальных (древнегреческой, немецкой, английской и др.) философий этого цивилизационного типа. Проблема в том, что такая классификация не всегда и не везде, не для всех региональных философий очевидна. Так, правомерным оказывается вопрос о существовании национальной дагестанской философии и о ее содержательных проявлениях. Одним из настойчивых исследователей, категорично положительно отвечающих на него является аксакал региональной философии М. А. Абдуллаев, посвятивший свое творчество осмыслению духовной культуры народов Дагестана с древнейших времен до наших дней. В основу своей методологии он кладет положение о расширительном толковании предмета истории философии, включая в него «не только философские, логические, эстетические, этические, но и социально-политические проблемы» [Абдуллаев, 1993: 12]. Автор аргументирует свою позицию тем, что философия служит «методологической и общетеоретической основой ... всей духовной культуры», а поскольку «в духовной жизни горцев господствовала религиозная идеология», постольку это «препятствовало развитию философского мышления и философской мысли» в обстановке отсутствия письменности у ряда народов, «философских учреждений и периодики», а «народные массы выражали свои мечты и стремления, свое отношение к

социальной действительности и к мирозданию в фольклоре, а передовые люди – преимущественно в поэзии» [Абдуллаев, 1993: 13-14].

Если даже в таких конфигурациях принять состоятельную дагестанскую философию, все равно вопрос о статусе осложняется и тем, что дагестанская философия ни к одному из множества выделенных в науке цивилизационных типов (египетская, индийская, иранская, еврейская, греческая, римская, аравийская, европейская и др.) и не относится.

Настоящая Международная научно-практическая конференция «Казахская культура и философия в тюркском мире», посвященная 75-летию доктора философских наук, профессора Габитова Турсуна Хафизовича, предполагает изначальный ответ на вопрос о тюркской цивилизации, которой в вышеуказанной классификации видов цивилизаций также нет, хотя в науке достаточно ее обстоятельного обоснования. Она может предстать как стыковая цивилизация между иранской, европейской, аравийской. В моем выступлении и соответствующей статье я не могу останавливаться на особенностях тюркской цивилизации – сосредоточусь на ее философии, исходя из бесспорного в науке отнесения ее зрелой формы к мусульманской философии как значимой ее части.

Тюркская философия – особенная парадигмальная стратегия в исламской философии, которую предопределили аль-Фараби и др. мыслители тюркского происхождения. Если онтологические идеи арабской философии были заимствованы у Аристотеля и претерпели изменения в контексте адаптации к аятам и сурам Корана, то в среднеазиатском сегменте мусульманской философии, скажем, в онтологии аль-Фараби, исследователи фиксируют заимствованные из мировосприятия древних тюрков зачатки учения о бытии. Для них была характерна трехсоставная структура самопорождающегося мира: «вверху – голубое Небо, Тенгри; внизу – плотная Земля; а между ними – сын человеческий» [Телебаев, 2019: 297]. Фиксируя у Фараби наряду с философскими традициями арабоязычного перипатетизма и неоплатонизма «тюркской мыслительной традиции и архетипов древнетюркской ментальности» [Телебаев, 2019: 300], надо иметь в виду, что «ранними религиозными учениями тюркского народа» выступают тенгрианство и шаманизм, которым «присущи такие черты, как космоцентризм, открытость, благоговение перед природой, гуманизм, высокий этический заряд и др. Многие позитивные элементы тенгрианства, шаманизма, трансформировавшись, дошли до наших времен» [Бегалинова, Ашилова, 2018: 118].

Доверяя основательности вышеприведенных характеристик тюркской мыслительной традиции и стиля мышления, однако нужно признать, что на онтологию и гносеологию аль-Фараби и других тюркских мыслителей повлияли архетипы весьма примитивной естественнонаучной картины мира, значительно уступающей натурфилософской, существовавшей у древних греков 1,5-2 тыс. лет назад до Фараби. Монотеистическое тенгрианство не содержало даже зачатков какой-либо отдифференцированной онтологии, гносеологии, антропологии. Может потому, не имея себе равных в арабской философии того периода по тщательности изучения наследия Аристотеля, в том числе его метафизики, рассматривая проблемы сущего, сущности, существования как предметов метафизики, аль-Фараби вряд ли мог обогатить онтологические универсалии – бытие, мир, время, пространство и др. смысловыми аналогами космогонии тенгрианства.

Многие идеи Фараби, ставшие магистральными для тюркской познавательной культуры и философии, созвучны современным чаяниям народов. Как отмечает Турсун Габитов, «Фараби выступал за научное познание мира, за научное предвидение, выступал против принуждения и насилия в обществе. Он верил, что зло будет уничтожено и на земле восторжествует доброе начало, теоретически обосновал идеал общества без войн, насилия и порабощения, идеал миролюбивых и дружеских отношений между народами Земли». Другой жемчужиной центрально-азиатского мира является, по мнению Турсун Хафизовича, является Ж. Баласагуни (1021—...), тюрк по происхождению, автор знаменитого произведения «Кутадгу билиг» («Благодатное знание»). Основная тема данного

произведения морально-этическая. Разделяя во многом идеи аль-Фараби о добродетельном государстве, Баласагуни считал, что от нравственной чистоты и возвышенности правителя, от добродетельных взаимоотношений между правителем и подчиненными зависит форма государства. В своей работе философ пытался разработать идеальный портрет правителя. Указанный труд был написан на тюркском языке и представляет собой энциклопедию тех времен. Эта работа не только посвящена проблемам этики и политики, но и богата материалами по философии, эстетике, из ранних верований тюрков [Габитов, 2019: 44-45]. Тюркское теоретическое мусульманство положило начало качественно иной, нежели у арабов, парадигмальной стратегии. Отмечая у того же аль-Фараби духовные достоинства элементов «тюркской мыслительной традиции и архетипов древнетюркской ментальности», роль этих элементов, на мой взгляд, прослеживаются в формировании суфизма как философского направления и методологической особенности региональной цивилизационной тюркской философии. Исследователи считают, что «верования кочевников, тенгрианство и шаманизм, митраизм и зороастризм, выросли на одной и той же почве, выросли из единого идейного фонда» [Турсынбаева, 2018: 133]. Этот фонд в той или иной мере имел уже мировые отголоски. Мощные волны аскетического кочевого образа жизни, интегрированные в номадическом мышлении, гармонично сочетавшем в тенгрианстве элементы сибирского шаманизма, митраизма, зороастризма, подкрепленные духом буддизма, за многие века достигли ближневосточных центров ислама в период его расцвета, оформились в достаточно стройное суфийское философское учение на основе ключевых концептуальных установок мусульманства. Это учение стало специфической теоретической формой познавательной культуры, сочетавшей в себе как гносеологические, так и этические идеи самосовершенствования человека. Его культурно-практическое воплощение осуществлялось в многочисленных тарикатах и школах, большинство из которых имело также центральноазиатское происхождение. Они получили распространение и на Кавказе, в моем родном Дагестане, в частности с XIX века суфизм здесь закрепился в виде наиболее влиятельного тариката, родоначальником которого был Бахауддин Накшбанди, известный проповедник суфизма в Бухаре в XIV веке.

Тюркское мусульманство оказало гармонизирующее влияние на единство в многообразии философских направлений в исламе, в частности, значительно усилив роль суфизма в исламской философии. Позже перипатетики арабского Запада (ибн-Туфейл, ибн ал-Араби, ибн Рушд) дали собственную транскрипцию онтологии Аристотеля, что усилило фундаментальные основания суфийской парадигмальной стратегии в исламской философии.

Мы далеки в данной статье от попыток выводить панентеизм и гностицизм суфизма из архетипов тенгрианства – подобная работа, быть может, полезна востоковедам и фарабиеведам. Казахские коллеги и сотрудники Центра аль-Фараби КазНУ им. Аль-Фараби ныне вооружены новыми подходами и методами исследования, и если идеи статьи расширят поле их научного интереса можно ожидать определенных здесь результатов. В отличие от онтологических вопросов гносеологические и эпистемологические выводы мне представляются более или менее очевидными. Тюркское теоретическое мусульманство расширяет рассудочную познавательную культуру арабского ислама до мистических, бессознательных, иррациональных способностей человека, что предстает как основной вклад суфизма в исламскую философию. О методологическом вкладе суфизма в эту философию и вообще в философию – отдельный разговор [Билалов, 2017: 44-45]. Несомненное тюркское происхождение имеет и этическая идея совершенного человека, органично совмещенная с гносеологическими идеями суфизма.

Тюркская цивилизационная философия имеет свою перспективу вместе со своей конкретной онтологической основой – тюркскими народами, имеющими своим генетическим кодом устойчивую тюркскую идентичность. Гарант такой устойчивости – с одной стороны, в постоянном углублении к своим истокам, воспроизведения их сущностного содержания, с другой – восприимчивости к новациям, в самообновлении и

самообогащении. Такой опыт жизнеспособности тюркская цивилизация демонстрирует в многовековом соперничестве с другими историческими цивилизациями. Значит, свои перспективы имеет и тюркская цивилизационная философия. Уверен свой вклад здесь внесет настоящий научный форум, посвященный юбилюру, который уже много сделал и еще сделает в деле осмысления теоретических и методологических подходов к тюркской цивилизации и ее философии.

Список литературы:

1. Абдуллаев М.А. Из истории философской и общественно-политической мысли Дагестана (с древнейших времен до присоединения Дагестана к России). МРИП «Юпитер», Махачкала, 1993. С.12.
2. Абдуллаев М.А. Из истории философской и общественно-политической мысли Дагестана (с древнейших времен до присоединения Дагестана к России). МРИП «Юпитер», Махачкала, 1993. С.13-14.
3. Бегалинова К., Ашилова М. Тенгрианство и шаманизм как основы духовной культуры тюркского народа // *Philosophy and life* / № 3/4 (2) 2018. С. 112-119.
4. Билалов М.И. Смена типов мышления в процессе «великого джихада» в исламе // *Ислам в современном мире*. 2017;13(1).
5. Билалов М.И. От невежественного к посвященному исламу// *Ja Instytut Nauk Politycznych Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytet Warszawski Tadeusz Bodioreligie, polityka, elity i bezpieczeństwo*. Tom XI. Warszawa 2017. С.145-152;
6. Билалов М.И. Теоретические и методологические проблемы теологической подготовки специалистов в исламе// *Теологическое образование: проблемы и перспективы развития : материалы Всерос. науч.-образ. конф. Махачкала, 20–21 декабря 2018 г. / отв. ред. Ш. Р. Кашаф ; ДГИ ; СПбГУ. – Махачкала : Дагест. гуманитар. ин-т, 2019. – 128 с.*
7. Билалов М.И. Ислам и Исламоведение в современной России// сборник докладов всероссийского исламоведческого форума / 2019.
8. Габитов Т.Х. Философия: Учебник / сост. Габитов Т.Х. – Алматы: ТОО «Лантар Трейд», 2019. – 380 с. С.44-45.
9. Телебаев Г. Тюркская философия: основные категории в исторической перспективе// *Милли фялсәфя* Национальная философия The national philosophy M08(19) Милли фялсәфя. – Баку, “Азәрбайҹан” нәшрийәтә, 2019. – 904 сәщ.С. 295-312. С.297.
10. Турсынбаева А., Малдыбек А.Ж. Некоторые аспекты взаимосвязи тенгрианства и зороастризма// *Philosophy and life* / № 3/4 (2) 2018 С.128-134. С.133.
11. Черепанова Е.С. Региональный принцип в историко-философском исследовании // *Рабочие тетради по компаративистике. / Гуманитарные науки, философия и компаративистика Санкт-Петербург: Сайт Web-кафедры философской антропологии, 2003. <http://anthropology.ru/ru/text/cherepanova-es/regionalnyy-princip-v-istoriko-filosofskom-issledovanii>*

ЧЕТВЕРИЦА ХАЙДЕГГЕРА И НЕКОТОРЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ТЮРКСКОЙ ОНТОЛОГИИ

Жамгырбек Бокшов

д.ф.н. профессор, зав. отделения философии
Кыргызско-турецкого университета «Манас»,
э-почта: zhamgyrbek.bokoshov@manas.edu.kg

Annotation. One of the main innovations of Heidegger's concept of "another beginning of thought" is "quaternions". "Quaternions" means such as the sky and the earth, the people ("mortals") and the gods (God, the divine) and they are in a correlation. Some elements of Turkic ontology is in line with the quaternions of Heidegger. «Turkic ontology» has not acquired its terminological status yet. One of the preconditions for a term is conceptualization of its meaning. In this study, concepts of «Turkic philosophy» and its meaning, resources, conditions and methodological role will be analyzed. Ontological fundamentals of Turkic civilization has a significant role in the study of a heritage of Turkic philosophy.

Keywords: Turkic philosophy, Turkic ontology, quaternions of Heidegger, philosophical heritage, conceptualization, reconstruction.

Онтологическая революция, совершенная Хайдеггером, признается почти всеми – и адептами фундаментальной онтологии, и ее оппонентами. Как однозначно свидетельствуют многочисленные исследования в области современной гуманитарной мысли творческое наследие великого мыслителя дает чрезвычайно богатую пищу для онтологических – и не только- размышлений. Бесспорно то, что Хайдеггер создал новый язык философствования.

Среди нововведений «баварского мага» есть ключевые понятия «нового начала мысли», к которым и относится «четверица». В самом грубом изложении «четверица» означает следующее: небо и земля, люди («смертные») и боги (Бог, божественное) едины. Небо и земля образуют одну ось, другую – люди и боги, а на пересечении этих осей – Бытие, бытие как Событие. Они неотрывны друг от друга, всегда вместе. Говорить «небо» означает одновременно назвать и других трех. И так далее. Содержание «четверицы» состоит из богатых взаимоотношений неба, земли, людей и божественного, и эти взаимоотношения определенным образом упорядочены. «Земля и небо, божества и смертные, сами собой единые друг с другом, взаимно принадлежат друг другу в односложности единой четверицы. Каждый из четверых по-своему зеркально отражает существо остальных. Каждый при этом по-своему зеркально отражается в свою собственную суть внутри одно-сложности четверых.

Некоторые элементы тюркской онтологии напоминают онтологическую четверицу Мартина Хайдеггера. Как известно, в древнетюркских письменностях отмечается, что сотворены небо и земля, а посередине – человек. В такой картине мира присутствует и Бог – творец. Следовательно, мы имеем дело с четверицей. Понятно, что онтологическое осмысление их взаимоотношения нуждается в тонкой концептуальной реконструкции оснований тюркского мировоззрения и конфигурация здесь может выглядеть иначе, чем у Хайдеггера. Тем не менее определенное понятийное созвучие конструкций в данном контексте, на наш взгляд, свидетельствует о близости глубоких фундаментальных основ миропонимания.

«Картина мира» является одним из популярных, распространенных понятий в современных гуманитарных исследованиях. Оно может быть рассмотрено как методологическая парадигма, и тогда речь должна идти в тематическом, концептуальном плане об определенных границах, рамках, возможностях подбора материала, интерпретации фактов, теоретических объяснений. В нашем случае под «картиной мира» имеется в виду более простое обстоятельство: это некая более или менее упорядоченная сеть образов, представлений, понятий, с помощью которой представители определенной социокультурной общности воспринимают, описывают и осмысливают мир, его устройство, сфер, компонентов, элементов, механизмов существования. Соответственно, под «тюркской картиной мира» имеется в виду тот «мир», который представлен в языке, ментальности, духовном наследии тюркских народов. Данный термин не является еще общепринятым и его содержание пока не совсем определено. Тем не менее, мы полагаем, что он мог бы стать полезным инструментом в теоретическом осмыслении универсалий и сходства-различия духовной культуры тюркских народов, в определении идентичности «тюркского мира».

Мы исходим из следующих методологических допущений: первое – любой народ (любая культура) имеет известную картину мира, которая лежит в основе его самосознания, идентичности, истории, традиционных ценностей; второе – такая «этнокультурная картина мира» носит многогранный и многослойный характер (мифологический, сакрально-ритуальный, обыденно-практический, художественно-эстетический и т.д.); третье – элементы, компоненты, структуры таких картин мира могут иметь генетические, семиотические, герменевтические взаимосвязи. В определенной мере данные положения выглядят достаточно известными, и даже в определенных отношениях очевидными. Так оно и есть. Наша исследовательская задача состоит в подчеркивании важности онтологического подхода в теоретическом изучении комплекса проблем, связанных с когнитивной реконструкцией картин мира в духовном наследии тюркских народов.

Разумеется, реализм мышления есть необходимое условие человеческого существования. Мы видим реальный мир и в своих поступках мы исходим из «реалистической картины мира», которая соответствует повседневному опыту, законам природы, социальной жизни, практической деятельности. Но есть элементы картины мира, которые носят трансцендентальный характер, элементы картины мира символического, метафорического, ритуального содержания. Они представляют не только «эстетический» или «исторический» интерес, они являются не только музейной или фольклорной ценностью.

Они конструктивны по отношению к миропониманию и самоидентификации людей. Конечно, их экзотичность, странность, условность с точки зрения обыденного опыта, здравого смысла делают необходимым применения различных стратегий интерпретации. Однако определяющим основанием рационального истолкования «символических», «сказочно-мифологических», «художественно-эстетических» элементов традиционной картины мира должно быть онтологическое осмысление опорных, узловых понятий фольклорного и литературного дискурса. Тогда станет возможным переход от ограниченных рамок восприятия сущего к простору существа бытия в теоретическом анализе фактов духовно-интеллектуальных традиций.

Почти любой современный учебник философии подскажет нам, что исторически начало философского мышления так или иначе связано с вопросом «Почему существует нечто, а не ничто?». Только с первого взгляда вопрос (подобным образом сформулированный Лейбницем) кажется простым и понятным. (Хотя, думающего человека сразу же должна смущать вторая часть вопроса – что это такое «ничто»? Для нас, отметим, что это – отдельная тема разговора). Специалисты знают, что в историко-философских исследованиях имеет место множество различных его толкований, не говоря уже о многообразии ответов на него. И это естественно. Потому что, речь идет ни мало, ни много об устройстве и законах мира, в котором вынужден жить человек и о положении человека в этом мире – что он может и что он не может. Ведь любое сущностное и серьезное мышление начинается явно или не явно с радикального вопроса «Что это такое»? Он же лежит в основе общения, коммуникации; содержательного, толкового разговора людей. Любое предметное мышление, любое суждение о реальности исходит из определенной натуральной, естественной онтологии и теоретические онтологические конструкции возникают в результате ее рефлексии. Важной исследовательской задачей является экспликация некоторых мыслительных положений, понятийных конструкций онтологического характера, которые лежат в основе традиционного миропонимания тюркских народов. Они должны быть рассмотрены в качестве онтологических формул. Считаем нужным подчеркнуть, что в этой области есть интересные результаты и проекты, глубокие аналитические опыты, эмпирически убедительные заключения представителей различных гуманитарных наук. В то же время ясно, что многое в этом плане остается еще не исследованным или малоизученным. В частности, обращение к опыту современных феноменологических, герменевтических, семиотических, онтологических исследований могло бы оказаться плодотворным методологическим фактором в изучении тюркской духовной культуры. Например, концепция Хайдеггера о «мировой четверице», его учение о *das Geviert*, четверке [Хайдеггер. 1993:323-326].

Кыргызский эпос «Эр Тёштюк» в своей сюжетной основе принадлежит к древнему периоду словесного творчества народа. Главный герой эпоса в результате злключения Жез кемпир (кыргызская баба яга) оказывается в подземном мире. В совершенно чужом и неизвестном мире к Эр Тёштюку придут на помощь четыре Маамыта: «быстроногий» Маамыт, Маамыт с «острым слухом», «вихрь» Маамыт и «зоркий» Маамыт. Каждый из Маамытов является особой символической фигурой. Не выдаваясь в подробности обоснования, не отрицая значимость такой работы в целом, мы здесь хотели бы вкратце отметить нашу трактовку данных образов эпоса. Каждый из четырех Маамытов олицетворяет особую способность человека. «Быстроногий» Маамыт – это физическая сила человека. Маамыт с «острым слухом» – это человеческая способность слышать. «Вихрь» Маамыт – это ум, способность мыслить. «Зоркий» Маамыт – это способность видеть. В тексте эпоса такого четкого различения и обозначения отсутствует. Тем не менее описание, характеристика Маамытов и онтологический анализ эпического сюжета дают достаточное основание для предлагаемой нами интерпретации предназначения и функциональной дифференциации обсуждаемых образов эпоса (Имеется несколько вариантов эпоса «Эр Тёштюк». В сюжетном плане они почти идентичны. Мы за основу мы берем вариант знаменитого сказителя- манасчы Саякбая Каралаева).

Тюркская традиция предлагает трехслойную модель мира. Верхний мир- мир небожителей, богов. Серединный мир- мир людей. И нижний мир. Последний обычно называется «подземным» и для человека представляет собой загадочную, страшную, неизвестную сферу. Естественно, с точки зрения кыргызского эпического разума Эр Тёштюк – это первый человек (первый представитель людей), который спустился в подземный мир и узнал – как он устроен, что там творится. Поскольку он – хотя и эпический герой – является представителем Серединного, наземного мира, представителем человеческого рода, ему в подземном мире требуются «особые» способности. Как он может там видеть реальность, слышать звуки, двигаться, думать? Поэтому на подмогу пришли Маамыты. Почему все четыре «помощника» Эр Тёштюка носят имя Маамыт? В «Мифологическом словаре» имеется следующее сведение: «Мамету, Мамиту, Маммиту («клятва», «обязательство»), в аккадской мифологии богиня подземного мира...первоначально, видимо, персонификация клятвы и олицетворение наказания клятвопреступников. Мамету- судья подземного мира... [Мелетинский. 1990:330]. Случайно ли такое смысловое, семиотическое созвучие? Ведь четыре Маамыта встречают Эр Тёштюка в подземном мире, сразу же как он туда попал и дают клятву ему служить. Они его ждали там и единственное их предназначение помочь ему [Подробный анализ: Бокошов. 2013:224-233]. У Вергилия Энея сопровождает в подземном мире Сивилла («Энеида»). У Данте проводником оказывается сам Вергилий («Божественная комедия»). Необходимость проводников в чужом мире обосновывается онтологическими причинами. Сходные мотивы имеют место в некоторых произведениях тюркского эпического наследия. Разумеется, они- фигуры художественного мышления. Но суть такого творческого воображения связана с фундаментальным вопросом о том, в каком мире живет человек, какое он занимает место в этом мире, каковы его возможности, надежды, ожидания. Онтологический подход выходит за пределы «сказочно-мифологического» восприятия некоторых элементов традиционной картины мира. Тем самым расширяются возможности конструктивного воздействия народного духовного наследия на сознание современного читателя.

Большинство кыргызских сказок начинается со словами «Бар экен, жок экен. Ач экен, ток экен». На русский язык переводят это обычно следующим образом: «Было ли не было», что звучит вполне уместно. Однако для нашей исследовательской цели каждое слово этого зачина сказок имеет особое значение. «Бар» – это «есть» на русском языке. «Жок» – «нет». «Ач» – «голодное», и «ток» – «сытое». При этом мы должны учесть семантическую условность данных переводов, что семантические поле и структура данных слов кыргызского и русского языков совпадают далеко не полностью. «Экен»- это причастие прошлого времени. И тут нам «Кыргызско-русский словарь» [составитель Юдахин. 1965: 994] подсказывает: «экен»...«выражает – бытие кем, чем, каким». что очень важно в контексте наших рассуждений: как-никак речь о «бытии». Таким образом, рассматриваемый зачин можно дословно перевести в следующем виде: «Нечто – есть, нечто – нет. Голодным было (есть), сытым было (есть)». Слушатели (для нашего времени, скорее- читатели) обычно пропускают эти слова мимо ушей: ну, это просто такой фольклорный зачин, элемент сказочного жанра, так принято рассказывать сказки. Насчет «есть» и «нет» вроде понятно- ведь мы имеем дело со сказкой, а там чего только не бывает. Главное – чтобы повествование было интересным и со смыслом. Но вот о том, каков глубинный смысл в этом зачине, об этом мало кто догадывается. Даже в словах «голодное», «сытое», которые кажутся здесь совершенно излишними, разве что их случайное присутствие и соседство с другим предложением оправдывается соображениями рифмы.

Мы считаем, что данный зачин кыргызских сказок является выражением одного из ключевых онтологических оснований традиционного мышления кыргызов, одна из формул кыргызской философии. Очевидно, что началом начал мысли всегда выступает вопрос о том, что есть, а что нет. Если есть, то «есть» в каком смысле, в каком виде? Если нет, то что это значит, каковы основы и последствия такого признания? Так формируются натуральные онтологии. Без определенной «естественной картины» мира, в котором живет человек, он не

может действовать сознательно, не может думать с толком, не может принимать решения. Это звучит вроде элементарно. Но мы знаем, что в философии самое элементарное и есть самое сложное. «Есть», «вещь», «предмет», «мысль», «слово» – самые элементарные понятия в духовной, коммуникативной практике человека. И самые сложные ситуации в философском осмыслении связаны именно с подобными понятиями. Особенно, когда на сцене мышления появляется возвышенное и высокое слово «бытие», хотя на каждом шагу мы употребляем слово «быть», то есть, оно является для нас обычным, очевидным и поэтому незаметным, «не проблемным». Мартин Хайдеггер, можно сказать самый высокий авторитет в современной онтологической мысли, говоря о «чувстве традиции» утверждает: «Как раз его-то уже почти не остается, особенно если речь идет о традиции в отношении того, что от века неизменно и повсюду касается нас, людей, но чего мы собственно даже не замечаем.

Мы называем это словом «бытие». Этим именем именуется то, что мы подразумеваем, когда говорим «есть», и: «было», и: «будет». Все, что достигает нас и чего мы хотим достичь, проходит через высказанное или невысказанное «есть». Что дело обстоит так – от этого нам нигде и никогда не уйти. «Есть» известно нам во всех своих явных и скрытых разновидностях. И все же, едва это слово «бытие» касается нашего слуха, мы уверяем, что за ним невозможно ничего себе представить, в нем невозможно ничего помыслить» [Хайдеггер. 1993:361]. Хайдеггер считал, что «онтологическое различение»- «сущее и бытие не одно и то же»- является элементарным условием философского мышления. С его точки зрения вся беда современной цивилизации обусловлено тем, что человечество «забыло бытия», стало рабом сущего. И сквозной темой огромного теоретического наследия мыслителя является данное простое утверждение. Богатый и сложный аппарат тонкого, искусного онтологического анализа в его работах направлен на раскрытие смысла этого положения. Среди них в контексте наших исследований внимания заслуживает концепция «мировой четверицы», *das Geviert*.

Мы полагаем, что своеобразная онтологическая «четверица» присутствует в поэме «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни. Как пишет автор: «Основа сей книги несколько непреходяще ценных сугей: первая – Справедливость, вторая- Счастье, третья- Разум, четвертая – неприязательность, и каждой из них по-тюркски наречен имя. Справедливости дано имя Кюнтогды-элик, это – властитель, Счастье воплощено в имени Айтолды, это- везир, Разум олицетворен в имени Огдюльмиш, это – сын везира; Неприязательность носит имя Одгурмыш, это- родич везира» [Баласагуни. 1990:61]. Мы склонны считать, что онтологической основой произведения Ю. Баласагуни является следующая конструкция: Истина (правда, справедливость) держится на трех опорах (родственных); это- Благо (добро, богатство), Ум (разум, мысль) и Совершенство (гармония, достаточность, удовлетворенность, полнота). То есть, мы здесь имеем дело не только с «дидактикой», «морально-политическими» суждениями, как обычно принято, но в первую очередь, с метафизическими основами тюркской мысли.

Онтологические формулы мира многообразны. Такое многообразие связано с культурно-историческими, феноменологическими, герменевтическими закономерностями. В самой философии Мартина Хайдеггера угадывается другая онтологическая четверка: сущее-бытие – время (пространство) – мышление. Бесспорно, что все это должно быть обосновано тщательно.

В заключении считаем нужным подчеркнуть, что концептуальная реконструкция онтологических оснований традиционного мировоззрения твердо придерживаясь принципа исторической идентичности может вполне плодотворно использовать инструментарий современного философского мышления.

Список литературы:

- Баласагуни Ю. 1990. Благодатное знание. Москва.
Бокошов Ж. 2013. Кыргыз философиясы. Бишкек.
Мелетинский Е. М. (Гл.ред). 1990. Мифологический словарь. Москва.
Хайдеггер М. 1993. Время и бытие. Москва
Юдахин К. 1965. Кыргызско-русский словарь. Москва

ИСЛАМИЗМ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ПОСТИСЛАМИСТІК ДИСКУРСЫ

Байтенова Н.Ж.

филос.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

Жорабек Ж.

исламтану мамандығының 1 курс PhD докторанты
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Соңғы 200 жыл ішінде ислам тарихында теңдесі жоқ жаңа мұсылман идеологиялары мен оларға сәйкес саяси қозғалыстар пайда болып, дамып келеді. Бұл өз кезегінде мұсылман қозғалыстарының, соның ішінде саяси қозғалыстардың пайда болуына әкеледі. Мұның бәрі әмбебап «исламизмнен» басқа, исламның қамқорлығындағы саяси белсенділікті анықтау үшін жаңа ұғымдарды қажет етті. 1990 жылдары дағдарысқа ұшыраған «исламизм» идеяларына балама ретінде «постисламизм» ұғымы пайда болды.

XX ғасырдың соңында соғыс кезеңі аяқталып, нақты «жаңа» дәуір қалыптасқанға дейінгі өзгермелі аралықты батыс сарапшылары «post» префиксімен анықтады. Осы аралықты түсіндіруде, Батыс саяси зерттеулерінде кездесетін «постмодернизм», «посткоммунизм», «постбиполяризм» және т.б. сияқты мысалдарды келтіре аламыз. Осы тұрғыдан алғанда исламизм кезеңінің соңы мен жаңасының басталуын білдіретін постисламизм (постисламизм) кезеңі исламистік қозғалыстардың мақсаттарын, олардың әлеуметтік жағдайлары мен құрылымдық мүмкіндіктерін зерттеумен айналысатын көптеген зерттеушілердің арасында кең танылып, Ислам мемлекеттерінің тарихында үлкен маңыздылыққа ие болды [1].

Жаңа анықтамаға деген қажеттілік ислам әлемінде байқалған өзгерістерді белгілеу қажеттілігінен туындады. Француз ғалымы Оливье Каро 1991 жылы «постисламизм» терминін алғаш рет ғылыми айналымға енгізсе [2], Иллинойс университетінің әлеуметтану және Таяу Шығыс зерттеулерінің профессоры, АҚШ-Иран зерттеушісі Асеф Баят [3] кең қолданысқа шығарып, алғаш рет 1996 жылы Middle East Critique журналында жарияланған мақаласында қолданды. Ал орыс әдебиеттерінде «пост-исламизм» сөзі кейінірек, XXI ғасырдың басында пайда болды.

О. Каро үшін постисламизм – бұл мұсылмандық қоғамдық-саяси ойдың 1920 жылдардан бастап, яғни отаршылдыққа қарсы күрес басталғаннан бергі жалғыз нұсқасы. Ирандағы ішкі саяси жағдайды зерттей отырып, А. Баят постисламизмді бірқатар тәжірибелерден кейін исламизмнің тартымдылығы, энергиясы, рәміздері мен заңдылық көздері, тіпті оның бір кездегі жақтастары арасындағы жағдай ретінде анықтады. Асеф Баят постисламизмді келесідей түсіндірді: «...бұл антиисламизм немесе зайырлы ислам емес. Керісінше, бұл дін мен құқықты, сенім мен бостандықты, исламды және таңдау еркіндігін біріктіруге деген ұмтылысты білдіреді... қысқаша айтқанда, егер исламизм дін мен міндеттердің бірігуі болса, онда постисламизм діндарлық пен құқықты баса көрсетеді». А. Баят сонымен бірге бұл елдердегі дамып келе жатқан демократиялық саяси мәдениет пен практика исламизмнің немесе постисламизмнің жұмсақ нұсқасы ретінде қарастырылатындығын айтады [4].

А. Баяттың пікірінше, постисламизм Иран қоғамында Имам Хомейни қайтыс болғаннан кейін, әсіресе 1990-шы жылдардың аяғы – 2000-шы жылдардың басында пайда болды және діни өзектіліктен рухтандырылған зияткерлік талқылауларда және әртүрлі әлеуметтік шындықтарда көрініс тапты [4].

Ф. Раджая өзінің «Ислам және модернизм: Ирандағы өзгермелі дискурс» кітабында «...тек бір буынның, атап айтқанда үшінші буынның көзқарастары мен іс-әрекеттерін исламистік деп сипаттауға болады. Бірақ 1990 жылдардың аяғынан бастап төртінші буын пайда болды, оны енді «исламизм» терминімен анықтау мүмкін емес, бұл постисламизм. Бұл ұрпақ ақыл-ойдың дауысын тыңдайды» деп түсіндірген болатын [5].

Джилл Кепель «постисламизм бұл – «джиһадтан» бас тарту» деп түсіндірсе [6], Оливье Руа «постисламизм бұл исламизмді жекешелендіру» деп анықтап, оны «мемлекеттің

исламизациясына» қарсы қояды. Руа өзінің «Саяси исламның сәтсіздігі» зерттеуінде исламизмнің «нақтылануы» туралы «екпіндердің ауысуы, күрестің Ислам қоғамынан тыс ауысуы, сонымен бірге соғысушы исламизм мен салафиттік принциптерден бас тартуымен сипатталады», – деді [7]. Бұл айтылғандардың дәлелі, «Аль-Каид» жетекшісі Усама бен Ладен 1998 жылы Ислам әлемін крестшілер мен еврейлерге қарсы жиһадқа, американдық азаматтарды кеңінен өлтіруге шақырды. Алайда, бұл үндеуді тіпті радикалды исламистер де қабылдамады және Батысқа қарсы жалпы соғыс болған жоқ. Ал бұл, іс жүзінде, постисламизмге тән деп санады.

О. Каро, О. Руа және А. Байттың зерттеулері шетелдік академияларда исламизм дағдарысынан кейін исламистердің көзқарастары мен стратегияларының өзгеруін белгілеу үшін постисламистік дискурстың қалыптасуын мақұлдады.

Рана, Хоссайн өз еңбектерінде постисламизм саяси реформаны діни реформамен біріктіретін жалпы принциптерді ұсынады. Исламистік партиялар басымдықты жастар мен гендерлік мәселелерге аударады, сондай-ақ құқықтарға негізделген көзқарасты қабылдады – бұл постисламизмнің нақты көріністері болды. [8]

1990 ж. аяғында Сауд Арабиясында пайда болған исламдық либералды қозғалыстар исламның қазіргі заманғы демократиялық құндылықтармен толық үйлесімді екенін дәлелдеуге тырысады. Соғысқа қарсы саяси платформаны құра отырып, олар қоғамдағы діни фанатизмді жеңуге ұмтылды.

Сонымен, егер исламизм діни шындықты абсолюттендірумен және исламдық құндылық жүйесінің әлемдік үстемдігінің қажеттілігімен сипатталса, онда постисламизм жариялылық пен ымырамен сипатталады. Постисламизм идеялардың ерекшелігі – олардың жаһанданған әлемдегі демократия принциптерімен үйлесімділігі. Исламизмнен айырмашылығы, постисламизм оның міндеттеріне емес, адам құқықтарына назар аударады.

Алайда, бұл прогрессивті идеялар исламизмді толығымен алмастыра алмады, өйткені ХХ ғасырдың аяғында оның танымалдылығының төмендеуі уақытша болды. Бұған ХХІ ғасырдың басындағы парламенттік сайлаудағы бірқатар исламистік партиялардың жетістігі дәлел болды. «Араб көктемі» оқиғалары аймақтың идеологиялық сипатына айтарлықтай түзетулер енгізді. Авторитарлық режимдердің құлдырауынан және адам құқықтары мен бостандықтарын кеңейтуге демократиялық шақырулардың өсуінен кейін исламистік қозғалыстар қалыптыдан ультра радикалды қозғалыстарға дейін күшейе түсті. Египет, Тунис және Мароккодағы парламенттік сайлауда қалыпты исламистердің жеңісі аясында олар постисламизм кезеңінің басталуы туралы тағы да айта бастады. Алайда, көптеген ғалымдар исламистердің саяси билікке қол жеткізудегі және ислам мемлекетін құрудағы сәтсіздіктері стратегиялық емес, олардың саясатындағы тактикалық өзгеріс деп қарады. Исламизм екіұштылыққа ие болғандықтан, оның постисламизммен шекаралары әлі де бұлдыр және дәл емес. Осылайша, исламистердің бірнеше ұрпағы өзгерді.

Айта кету керек, постисламизм теориясы қарсыластар арасында сыни көзқарастар да, пікірлер де болды. Д. Пузырев «постисламизм қазіргі исламтанудың мифологемаларының бірі» деп мәлімдейді [9]. Сонымен қатар, Бессам Тиби «постисламизм» тек батыс санасында бар деп мәлімдейді [10].

А. Малашенко «Постисламизм – термині талғампаз, бірақ семантикалық жүктеме жоқ деп санайды, ал исламизм – мұсылман әлемі үшін объективті табиғи құбылыс, оны «жою» мүмкін емес», – деді. Ресейлік исламтанушы Ринат Мухаметов постисламизмді «неоисламизм» деп атады. Бұл терминмен ол өз қызметінің негізін тәрбиелік және әлеуметтік-реформалық рөлден мемлекеттің күш құрылымдарын бақылау үшін тікелей саяси күреске жеткізетін қозғалыстарды түсіндірді. «Постисламизм» дәуірін «исламизмнің» жаһандану сынына жауап беруге мәжбүр болған исламдық саяси қозғалыстағы жаңа кезеңі деп санайды [11].

«Постисламизмнің» қарсыластары исламизм толық өзгерген жоқ, тек оның әскери компоненті өзгерістерге ұшырады, сәйкесінше «постисламизм» тек саяси исламның көрінісі деп санайды. Мысырдың «Аль-Ахрам» саяси және стратегиялық зерттеулер орталығының

сарапшысы Диа Рашуан постисламизмнің пайда болуы исламизмнің тарихи аяқталғанын білдірмейді деп санайды [12]. Радикалды исламды зерттеуші И. Добаев өзінің «ислам радикализмі: генезис, идеология, практика» атты еңбегінде ислам радикалдарының билікке қарсы қарулы күрестен бас тартуы ислам әлеміндегі өзгерістермен емес, тек тактикамен байланысты деп тұжырымдайды.

Постисламизм, шын мәнінде, исламизм тәжірибесінен, гетерогенді дискурстардан және одан туындайтын көріністерден тұрады. Бір жағынан, көзге көрінетін зияткерлік үлестерге қарамастан, исламнан кейінгі қозғалыстар әлі де өз идеяларын табысты қоғамдық қозғалысқа айналдыра алмады, ал екінші жағынан, постисламизм идеялары бірқатар ислам қоғамдарының саяси және күнделікті өмірінде практикалық қолданыста. Саяси ислам әдебиетінде шексіз шатасулар бар. Мұсылман діні көбінесе исламизмді саяси идеология ретінде теңестіріп қана қоймайды, көптеген авторлар саяси исламды қоғамдық тәртіп пен жиһадтық терроризм идеясы ретінде деп анықтама береді.

Осы шығыстанушылардың тұжырымымен келісуге болады: Сапа жағынан да, көзқарас жағынан да жиі ерекшеленетін проблеманы зерттеудің едәуір санына қарамастан, әр түрлі жағдайларда исламдық фундаментализм немесе исламизм деп аталатын нәрсені түбегейлі басқаша түсіну қажет.

Исламизм бірқатар себептерге байланысты құлдырауға ұшырайды және оны басқа нәрсе алмастырады деген пікірталаста жақында жаңа бұрылыс пайда болды. Көптеген сарапшылар исламизмнің құлдырауы емес, ол қозғалыстың постисламизм деп аталатын сапалы жаңа кезеңге өтуі туралы анықтама беруді жөн көреді.

Жиль Кепель Мұхаммед пайғамбар заманындағы идеалды мединалық үмметті жандандыру мүмкіндігіне сөзсіз сенімді болуға негізделген исламистік идеялардың девальвация процесін дәйекті түрде көрсетеді. Мінсіз ислам мемлекетінің моделін жүзеге асыруға тырысып, исламистер мемлекеттік құрылыс пен экономика мәселелерінде өздерінің толық дәрменсіздігін көрсетті. Бұған дәлел – Иран утопиясының қоғамның мемлекет тарапынан басылуын діни заңдастыруға айналуы және халықтың муллократияға наразылығын күшейту, Судандағы банкроттығы, Ауған апаты және жалпы исламистік қозғалыстардың бұрын-соңды болмаған моральдық дағдарысы. Ж.Кепель былай деп түсіндіреді: «исламизм дәуірінен постисламизмге өту жолдарының белгісіздігі бұрынғы кеңестік республикалардағы «посткоммунизм» төңірегіндегі пікірталастарға ұқсайды. Екі жағдайда да ... қазіргі жағдай Болашақтың Утопиясы емес, өткен және қабылданбаған тарихтың меншігіне айналған модельдің этикалық күйреуін көрсетеді» деп есептейді.

Оны постисламизм теоретиктерінің бірі және «Саяси исламның сәтсіздігі» зерттеуінің авторы француз ғалымы Оливер Рой да қайталайды. Постисламизм бойынша ол исламизмнің «нақтылануын» түсінеді, онда екпіндер орын алды, күрестің ислам қоғамынан тыс жерлерге ауысуы болды, бірақ оның мазмұны өзгеріссіз қалды. Іс жүзінде, постисламизмге тән бас тарту әсіре исламизм және сәләфилік принциптер. Осыған ұқсас пікірлер Р. Ланданың «Саяси ислам: алдын-ала нәтижелер» кітабында бар, онда бүкіл бөлім исламизмнің постисламизмге эволюциясына арналған. Ислам жөніндегі сарапшы Асеф Байттың пікірінше, ислам қоғамдарындағы исламистік қозғалыстар құлдырауды бастан кешірді және діндарлық пен жеке адамның құқықтарын, сенім мен бостандықты синтездеуге деген ұмтылыспен сипатталатын постисламизм кезеңіне кірді.

Шын мәнінде, постисламистік философия постисламизмге қатысты ойшылдар арасындағы көзқарастар бірлігінің жоқтығынан ғана емес, сонымен бірге постисламизм исламизмнің «идеалды ислам мемлекетін» құруға ықпал ететін құндылықтар мен мотивациялық жеке көзқарастардың белгілі бір дүниетанымдық-теориялық жүйесі ретіндегі мүмкіндіктеріне түбегейлі күмәнданудан туындады деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер:

1. Gómez García; Luz. Post-Islamism, the Failure of an Idea: Regards on Islam and Nationalism from Khomeini's Death to the Arab Revolts (англ.) // Religion Compass : – 2012. – № 6. – P. 451-466. doi:10.1111/rec3.12002

2. Bayat, Asef. The Coming of a Post-Islamist Society (англ.) // Middle East Critique. –1996. – № 5. – P. 43-52. doi:10.1080/10669929608720091.
3. Bayat A. Islam and Democracy: What is the Real Question? ISIM. – Leiden: Amsterdam University Press, 2007. – 8 p.
4. Bayat A. Post-Islamism: the Changing Face of Political Islam. – New York, NY: Oxford University Press, 2013.
5. Кепель Ж. 2004. Джихад. Экспансия и закат исламизма. М.: Ладомир.
6. Rajaei F. 2007. Islamism and Modernism: the Changing Discourse in Iran. Austin: University of Texas Press
7. *Badamchi, Meysam*. Post-Islamist Political Theory: Iranian Intellectuals and Political Liberalism in Dialogue (англ.). — Springer, 2017. — Vol. 5. — (Philosophy and Politics – Critical Explorations). — ISBN 9783319594927.
8. Hossain A. A. 2016. Islamism, Secularism and Post-Islamism: the Muslim World and the Case of Bangladesh. Asian Journal of Political Science 24(2): 214–236
9. Валерий Литвинчук. Постисламизм. Неизбежная эволюция или очередная идеологема?. «Культурная Эволюция» (27 февраля 2010). Дата обращения: 11 февраля 2020.
10. Малащенко А. В. Гл. Вторая. Ислам – идеология на все времена // Исламская альтернатива и исламистский проект. — М.: Московский центр Карнеги и «Весь мир», 2006. – С. 46-74. — 221 с. — 3000 экз. — ISBN 5—7777—6329—1.
11. Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Исламизм и его роль в современном исламском обществе. М. : Моск. ред. изд-ва «Учитель», 2019.
12. Мирский Г. И. Радикальный исламизм: идейно-политическая мотивация и влияние на мировое мусульманское сообщество. Доклад Международного дискуссионного клуба «Валдай», Москва, июль 2015 [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.valdaiclub.com>.
13. Osman T. Islamism: What it Means for the Middle East and the World. New Haven, CT : Yale University Press, 2016.

КОНЦЕПЦИЯ ДУХА И СОЗНАНИЯ АЛЬ-ФАРАБИ

Гахраманова Кёнуль Надир кызы
 Докторант Бакинского Государственного
 Университета. Азербайджан, Баку
kenulgahraman@gmail.com

Аннотация. Статья посвящается исследованию концепции духа и сознания одного из выдающихся мировых мыслителей – Абу Наср аль-Фараби. С его именем связан не только определённое число научных открытий средневековья, но и развитие просветительской социально-философской мысли стран Ближнего Востока. В статье также рассматриваются социальные, этические, философские взгляды ученого.

Ключевые слова: Аль-Фараби, исламская культура, наука, философская мысль Востока, мусульманские ученые.

Annotation. The article is devoted to the study of the concept of the spirit and consciousness of one of the outstanding world thinkers – Abu Nasr al-Farabi. His name is associated not only with a certain number of scientific discoveries of the Middle Ages, but also with the development of educational socio-philosophical thought in the countries of the Middle East. The article also discusses the social, ethical, philosophical views of the scientist.

Keywords: Al-Farabi, Islamic culture, science, philosophical thought of the East, Muslim scientists.

Введение. Наука, культура и мораль всегда занимали особое место в мировой истории. Существование мировой культуры и вклад науки в историю нашли отражение во многих книгах в разное время. Важнейшим фактором развития этой культуры является продвижение ислама по пути науки и просвещения. Вклад мусульманских ученых в средневековую мировую культуру, влияние на литературное развитие и обширную творческую деятельность, отраженную в других областях искусства, эстетические новации – все это является фактом, подтверждающим отношение ислама к науке и просвещению.

Как известно, наука – важный инструмент общественной трансформации, который обеспечивает ценности и жизнеспособность всего общества. Только опираясь на науку, образование, технологии и инновации страна может выйти на мировой уровень прогресса. [9, 113]

Британский ученый Дж.Бернал, говоря о достижениях естественных наук в Арабском халифате, отмечает: «...мусульманские ученые создали живую, развивающуюся науку,

постоянно заимствуя опыт неэллинических стран – Персии, Индии и Китая, эти ученые сумели расширить узкую основу греческой математики, астрономии и медицинской науки, заложить основы алгебры и тригонометрии, а также оптики. Решающих успехов мусульманская наука достигла в химии, или алхимии, в этой области ученые подвергли коренной переработке старые теории и внесли в неё новый опыт в целях создания новой науки с новыми традициями». [6]

Знаменитый турецкий философ, великий ученый, полное имя которого в средневековых источниках проходит как Мухаммад бин Тархан Узлуг Абу Наср аль-Фараби ат-Турки, родился в 870 году в селении близ Фараба. Изучив арабский язык, он брал уроки математики, логики и философии у известных учителей того времени. Прославившийся как первый философ восточного мира, Фараби оставил обширные комментарии к трудам Аристотеля на арабском языке по логике и метафизике, поэтому его и называют Вторым Учителем по аналогии с первым. Фараби жил как философ и в личной жизни, и в мире мысли.

Методология исследования. Аль-Фараби был ученым-энциклопедистом и автором более ста книг: почти все они написаны им на родном персидском и арабском языках. Половина этих работ посвящена логике, а другая половина философии, математике, естествознанию, музыке и другим наукам. Наиболее важными среди них являются следующие книги: «Фосус ул-хекам» («Гамма мудрости»), «Ара ахл ул-мадинат ул-фазыла», «Ихса ул-улум», «Ал-мусики ул-кабир» и другие. Аль-Фараби написал большую часть своих трактатов в Багдаде и некоторые в Сирии. Следует отметить, что много книг он написал в последние тридцать лет своей жизни, когда он был уже зрелым ученым с точки зрения научной подготовки.

Греческая философия считала Фараби первым истинным представителем исламского мира. Исследователи отмечают, что «если бы Фараби был собирателем древней философии и преуспел в этом, он все равно заслужил бы чувство благодарности и признательности человечеству». Однако он был чрезвычайно оригинальным мыслителем и создал уникальную философскую систему. Эта философская система, созданная Фараби, подвергалась суровым гонениям со стороны Ибн Сины (известного на Западе как Ибн Сина «Авиченна» — А.М.) и подвергалась суровой критике со стороны Газзали». [3, 466-467]

Немалый вклад в изучение творческого наследия Фараби внес немецкий арабист и историк философии Ф.Дитерци, который не только подготовил и издал ряд важных философских трактатов великого восточного мыслителя, но и перевел их на один из современных европейских языков – немецкий, тем самым дав возможность ознакомиться с ними широким кругам читателей. В 1890 году Дитерци на основе лондонских, лейденских и берлинских рукописей издал арабские тексты восьми философских трактатов Фараби, а в 1892 году – немецкий перевод этих трактатов в отдельном сборнике с введением. [10, 77]

Определенный вклад в изучение наследия Фараби внес также немецкий ученый М.Хортен. В 1906 году он опубликовал немецкий перевод приписываемого Фараби трактата «Смысл мудрости» («Фисус ал-хикам») с комментариями автора XVI века Амира Исмаила ал-Хусайни ал-Фарани. К переводу была приложена тщательно составленная библиография трактатов Фараби, систематизированных по отраслям знания. [11, 5]

Большим вкладом в изучение наследия Фараби явилось издание в Париже в 1930-1935 годах двучтомного французского перевода-изложения его фундаментального труда по музыке «Китаб ал-мусики ал-кабир» («Большая книга по музыке»), осуществленного Р.Эрланжером. Работа Эрланжера имеет большое значение. Он впервые ознакомил европейских читателей с одним из выдающихся творений Фараби, которое охватывает

вопросы истории, теории и практики исполнения музыкальных произведений и которое легло в основу дальнейшего развития музыковедения как на Востоке, так и в Европе.

Проблемы развития образования и сознания всегда были актуальными и продолжают заслуживать пристального внимания, поскольку речь идет о будущем страны, развитии и становлении ее граждан, общечеловеческих и национальных ценностных ориентирах общества. О важности творческого и гармоничного развития личности, духовности и нравственности всегда говорили многие мыслители и философы. Одним из выдающихся представителей философской мысли был Аль-Фараби, чье крупное философско-энциклопедическое наследие оказало огромное влияние на становление и дальнейшее развитие духовной культуры не только Ближнего и Среднего Востока в эпоху раннего Средневековья, но и всей Европы, в том числе и на развитие сознания человека. В этом контексте исследование наследия Аль-Фараби вызывает огромный интерес.

Изучение творческого наследия Аль-Фараби являлось предметом целого ряда научных исследований многих арабских и зарубежных авторов. Вместе с тем средневековый ученый известен преимущественно как философ, поэтому основная часть научных трудов посвящена философским, социально-политическим и общекультурным исследованиям.

В тюркском обществе человек мог добиться своей жизни только в составе поколения, племени, семьи, а точнее любой социальной группы. Аль-Фараби, с другой стороны, высоко оценил работу, имеющую общественное значение. Физической активности в сочетании с порывами духа недостаточно для достижения счастья, мало человеку сделать что-то хорошее и светлое, надо иметь веру в истинность поступка. Это связано с публичной оценкой действий человека, общественным признанием или осуждением правильности его поведения и поступков. «Познавая что-либо, человеческий разум проникает в сущность объекта познания. Знанием всех доступных человеческому интеллекту сущностей обладает «Деятельный Разум», или «Разум десятого порядка», связанный в схеме аль-Фараби со сферой Луны. Достижение «истины» связывается с постижением сущности познаваемого. По аль-Фараби, человек, обретя некоторые знания, может решить для себя, как ему жить — праведно или нет, стремиться ли к истинному счастью или нет. Лишь размышляя над тем, что на самом деле правильно и праведно, человек может приблизиться к «Деятельному Разуму», к истине. Лишь душа человека размышляющего и праведного способна жить вечно.» [12]

Фараби считает, что все религии движутся к центру. Этот центр — Сам Бог. В этом отношении аль-Фараби обладает уникальной толерантностью, характерной для сегодняшнего дня. Например, аль-Фараби говорит, что людей разделяет не разнообразие религий, в которые они верят, а непонимание ими истины. Правда в том, что, хотя все люди находятся на разных уровнях существования и на разных стадиях духовного развития, все они созданы по Божественной воле. Углубляя вопрос о единстве истины, Фараби дает исчерпывающую и выразительную характеристику личности пророка. По его словам, Пророк — это святое существо, достигшее высочайших вершин как в философских, так и в духовных вопросах. По Фараби, человеческое счастье возможно только внутри государства. У людей разные способности; выполнять различные обязанности на службе общества и государства. Поэтому государство должно создавать условия для своих граждан, чтобы они могли проявить свои истинные способности.

Поскольку идеальное государство построено по божественным законам, его граждане должны быть полностью счастливы. Обязанностью государства было обеспечить счастье своих граждан. Фараби подробно рассказывает о сущности счастья и способах его достижения. По Фараби, есть три толкования счастья: 1) Счастье есть чисто теоретическая деятельность. 2) Счастье есть чисто практическая деятельность. 3) Счастье — это сочетание

обоих вышеперечисленных. Хотя реальные пути достижения счастья представляются как результат индивидуальной деятельности, примечательно, что Фараби отмечает, что счастье может быть достигнуто через единение людей, а точнее, в контексте общества, через объятие Бога, в соответствии с нравственные законы этого счастья. По-видимому, Фараби связывает необходимость построения совершенного государства с существованием верховного идеального правителя.

Фараби принял три вида нафса на земле: растительный, животный и человеческий. Человеческая душа состоит из ума или мыслительной силы. Несмотря на существование различных духовных сил, душа представляет собой единое целое. Фараби критиковал Платона, утверждавшего, что душа предшествует телу, и философов, считавших, что душа покидает тело и переходит в другое тело: «Душа не может существовать до тела, как говорил Платон, и не может пройти через тело, как говорят философы». [1, 46]. При объяснении смысла и мыслительной формы познания Фараби в основном ссылался на труды Аристотеля в постановке и решении важных гностических задач, достигнутых в то время на основе высоких научных достижений. Фараби разделил чувственную стадию познания на две части. В первой части он говорил о внешних чувствах, а во второй части о внутренних чувствах и показал, что внешние чувства включают в себя пять чувств, а внутренние чувства включают в себя здравый смысл, воображение, способность вспоминать, вспоминать, воображать или думать. «Фараби дал первые ценные представления об этих формах внешних и внутренних чувств, за исключением воображаемой или описательной силы, а Ибн Сина, Бахманьяр и более поздние философы развили это учение Фараби» [4, 116]. По мнению Фараби, деятельность чувственных сил зависит от соответствующих органов тела. Фараби пишет: «Каждая из этих запоминаемых нами сил действует на определенный орган чувств. Иначе и быть не может. Ни одна из этих сил не отделена от тела. [1, 45]

Объясняя природу души и ее связь с телом, Фараби показывает, что душе принадлежит важное место в понимании человеческой природы в целом. «Дух есть основа моральной и интеллектуальной классификации человеческих добродетелей. Фараби разделил силу души на пять видов: 1) питающая сила; 2) чувственная сила; 3) сила желания; 4) сила воображения; 5) рациональная мощь. Аналогичный иерархический порядок Фараби видит в низкоранговых экономических и политических организациях и во вселенной в целом. Рациональная сила, в свою очередь, делится на теоретическую и практическую: первая – интеллектуальная, а вторая связана с нравственными добродетелями. В жизни есть возможность и способность, которая есть у каждого, и этот потенциал – интеллект. Фараби назвал эту часть души «простой рудой» и показал, что это состояние бытия не бессмертно само по себе. Он становится бессмертным только тогда, когда поднимается на уровень ума. Это возможно только при условии понимания основных принципов познания. Различают три вида восприятия: 1) Восприятие, связанное с геометрическими знаниями; 2) Восприятие информации о хорошем и плохом; 3) Восприятие метафизического знания. По словам Фараби, способность к познанию у всех разная. Одни понимают истинную природу вещей, а другие только воображают. Эти два термина — реальность и воображение — занимают очень важное место в философии Фараби. [2]

По-мнению Фараби, пока что-то контролируется разумом и обрабатывается им, оно становится предметом понимания. В данном случае воображение ума и так далее. должны иметь полное преимущество перед другими силами, такими как Если что-то имеет воображаемый образ, но не само себя, то оно является предметом воображения. Предмет понимания светский. Таким образом, воображение варьируется от человека к человеку. Могут быть разные символы одной и той же реальности. Те, у кого есть сила разума,

называются философами, а те, у кого есть сила воображения, называются верующими. Философы и пророки обладают силой разума, но между ними есть важное различие.

Таким образом, Пророки обладают как разумом, так и воображением. С этой точки зрения пророки делают значения, которые они получают через откровение, понятными для воображения. В этом отношении позиция Пророков превосходит позицию философов, не пользующихся поддержкой откровения. Поэтому нет никаких оснований для распространенного мнения, что Фараби предпочитает философа. Нет сомнения, что сила ума больше, чем сила воображения. Однако, как упоминалось выше, Пророки обладают обеими этими силами. Принимая бессмертные души, прошедшей стадию самореализации, Фараби не верил в бессмертие потенциального разума.

По Фараби, бессмертие есть нечто в природе души. Фараби указывает: «Счастье зависит от полного раскрытия душой своего потенциала. Человек счастлив в этом мире и в Последней жизни в той мере, в какой он усердно трудится и достигает теоретической, нравственной и практической зрелости. Если человек не имеет нравственной зрелости, несмотря на знание того, что хорошо и что такое плохо, он будет несчастен в обоих мирах. Откровение нужно для достижения высшего счастья». [4, 143] Азербайджанский ученый Закир Мамедов, отвечая логическими аргументами тем, кто называет Фараби философом-пантеистом, показывает, что: «Хотя восточные перипатетики связывали материальный мир с Богом, первопричиной, они не отождествляли их, но они не были пантеистами, потому что думали, что Бог вне природы, по словам Фараби, «отделен от субстанций и акциденций». [4, 143]

Заключение. Как источник знаний аль-Фараби опирается на чувство, понимание, мышление, суждение [8, 12]. Отмечая, что сознание принадлежит человеческому разуму, автор пишет, что люди приобретают навыки и привычки, применяя полученные знания на практике. Он отмечает, что дарованное человеку природой сознание, в отличие от животных, помогает ему познавать окружающий мир [5, 81]. Однако следует отметить, Фараби не сомневается в том, что природа существует вне и независимо от человека. Объект предшествует субъекту, «познаваемое существует до относящегося к нему знания, так же как чувственно воспринимаемое – до относящегося к нему восприятия».

Аль-Фараби утверждает, что человек выше всех живых существ только в своем образе мышления. Благодаря этим навыкам он овладевает тайнами природы, науки, искусства, может оценить красоту и безобразие своего и чужого поведения и поступков, хороших и плохих [8, 216-217].

Он пишет, что мир вокруг нас начинается без понимания. С его помощью изучаются характеристики и качества отдельных объектов. Затем происходит рациональное понимание. Формируется образ предмета. Это дает возможность судить. Особое внимание он уделяет методу наблюдения в процессе познания окружающего мира. Он говорит, что невозможно чувствовать, воспринимать и воображать, не наблюдая за процессом восприятия. Он отмечает, что в этом процессе знания, полученные от легкого к сложному, без соблюдения правил неизвестного, нельзя считать достаточными. [8, 120]

Таким образом, Фараби, всемирно известный мусульманский гений, известный своей подписью в истории древней и богатой тюркской культуры, внес новшества в мировую философию, логику и психологию. Всю свою осмысленную жизнь Фараби провел в науке, посещал центры знаний на Ближнем Востоке и пытался преподавать то, чему научился. Сегодня мировая наука вновь начала его признавать и изучать.

Библиография

1. Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, 94 səh.

2. Qasımlı A.M. Böyük Türk filosofu Fərabinin fəlsəfi dünyagörüşü 21-09-2019. // <https://teref.az/kose/128557-boyuk-turk-filosofu-ferabinin-felsefi-dunyagorusu.html>
3. Mehmet Aydın “Türklerde felsefe kültürüne katkıları”// “Türk dünyası el kitabı”, II cild, II baskı, Ankara, 1992, səh. 466-469
4. Məmmədov Z.C. Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı: Elm, 1978, 204 səh.
5. Аль-Фараби. О разуме и науке. Алма-Ата, 1975. 136 с.
6. Бернал Дж. Наука в истории общества. М., 1956, с.167
7. Казибердов А.Л. Сочинения Абу Насра ал-Фараби в рукописях Института Востоковедения АН Уз.ССР. Ташкент: Изд-во ФАН Уз.ССР, 1975, 100 с.
8. Наследия Аль-Фараби и мировая культура. Материалы международного конгресса. Алматы, 2001. 478 с.
9. Талышинский Э. Б. РАЗВИТИЕ НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА //ББК 87.3 Д25. – С. 113.
10. Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби. Изд-во «Наука», 1982, с.300
11. Horten M. Das Buch der Rungsteine Farabis. – In: Beitrage zur Geschichte der philosophie des Mittelactors, 1906, Bd.5
12. Универсальная интеллектуальная модель аль-Фараби//https://www.ng.ru/culture/2020-10-19/100_164416102020.html

ПРОСТРАНСТВЕННОСТЬ СЕМИПОКОЛЕННОЙ ЭКЗОГАМНОЙ СИСТЕМЫ «ЖЕТИ АТА» КАК ОСНОВА ГИПЕРСФЕРЫ В ТРАДИЦИОННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ КАЗАХОВ

Нурдубаева А.Р.

канд. архитектуры. 01nurasya@gmail.com

Введение: В кочевой культуре устойчивые формы жизнедеятельности распространяются не вербальными способами – словесно-музыкальными формулами, которые можно рассматривать с помощью позиций, числовых форм, структур, пространственности, целостности пространственного тела. Формулы системы правил жизнедеятельности можно наблюдать в феномене семипоколенной экзогамной родовой системы «жеті ата» – каз.яз. семь отцов, социального регулятора запрета браков внутри рода до 7 колена, которая рассматривается как этнознаковая функция культуры казахов, ее временная структура, и проекция на территорию рода. представляется целесообразным ограничить рассмотрение родовой структуры, как опыт анализа структур времени и пространства, где основанием является символная основа в формулах родства, что затрагивает философско – антропологическое видение воспроизводства рода, как неоднородное и многомерное явление. Перечисление отцов начинается как символический акт установления позиций в пространстве общесемейного ритуала: 1. *түн ата* – самый главный первопродок прапрапрадед, 2. *тек ата* – прапрапрадед; 3. *баба* – прапрадед; 4. *арғы ата* – прадед; 5. *ата-дед*; 6. *әке* – отец; 7. *бала* – сын.

Тезисы:

1. «*Жеті ата*» представляется форматом символического определения местонахождения каждого члена коллектива в виртуальной сети универсума кочевого рода, порождая обратную перспективу – направленного зрения внутри системы. Позиция и социальный номинатив «ата» – отец представляются внешним очертанием обряда взросления и инициации, с производящими ролевыми масками витальных основ рода. В анализе рода существует троичная, четверичная числовые структуры и формула их взаимодействия: «4» + «3» = «7». Это четыре священных первопродка – «*аруақтар*» + «*бір ата*», – противоположащие позиции «живые-мертвые», а также «3» + «1» + «3» и другие числовые формулы и их семантическая структура. «*Жеті ата*» представляется растянутым порождением единственного потомка рода «бала» – сына на 7-ой позиции, в 3х этапах инициации.

2. Вся система со своими трансформациями предусматривает переходы, как топологические операции пространственно-временной структуры, замыкая виртуальное

пространственное тело в виде замкнутой пространственной системы – гиперсферы с меняющимися полюсами: от «түп ата» – праотца к «бала» – сыну и наоборот.

3. **Структурные качества:** Система семи отцов содержит номинативы отцовства, позиции их, семантику, числовую комбинацию и, одновременно, каждая позиция несет и структурное качество, соотносясь с образом числовой целостности: «3», «4», «7», «1», а также структурные формулы: «3» + «1» + «3» = «7» – центрическая позиционная система с центробежными признакам сферичной инсталляции пространственности; «4» + «3» = «7» – линейное распределение, как по вертикале, что троично, а по горизонтали четверично; «6» + «1» = «7» – протяженность родового тела в 6 колен порождающей сына, как гомогенной растянутости пространственной модели с обратной перспективой; а также иррациональное, с точки зрения следования, логике математических счислений: «7» = «1» – появление функции нового рода; «3»-«3»-«3»= «7» – 3 этапа инициации, а также правила им следования, определяя тем самым ритуальное поведение окружающего социума. Ритуальное перечисление статусов праотцов устанавливает пространственную связь с первопредком (патронимом), захватывая неотъемлемую ее часть – *бир ата* – трехпоколенную семью, которая замыкает семеричное счисление праотцов, выступая самостоятельной структурой: «4» + «3» = «7». Символьная основа установок по определению Э. Дюркгейма [11] неизменно соотносится со сферой сакрального и конструирует не только витальные основы, но и мерность процессов воспроизводства человека в общественном локусе.

4. Древний номинатив *ана-аба-абу* – общ.тюрк.: семантическое ядро *предка*, обозначает *старшего*, что по мнению тюрколога Севоротьяна Э. выявляет: «равноправное положение мужской и женской линий в древнетюркский период времени, отмечая статус старших по мужской линии – отец, дядя, дед, старший предок; во второй линии родства – *ана-аба* – это мать, старшая сестра и тетка (по отцовской линии) и др.; система кровного родства *аба* отражает состояние, сложившееся на ранних ступенях родоплеменных отношений» [13,55]. На сегодняшний день общераспространенными терминами являются *ата* – общетюркское: *отец, дед, со стороны отца*, в то время как *баба/ба:ба* – предки со стороны матери, утратили свое значение. Надо отметить, что существует конструкт *ата-баба(лар)*, очевидно, как историческая форма равноправия двух ветвей, как предки вообще. Единообразие в именовании позиций, посредством поздней формы – *ата*, можно понимать типизацией и социализацией процесса. Надо полагать, что эти процессы законсервировались в период ритуально-мифологического мышления, отмеченного Фрейденом О.: когда одно событие или именование равно другому и, само себя тем самым объясняет.

5. Ата – это и позиция, и единообразие, которое позволяет увидеть признак гомогенности организации, проявляющейся, кроме социального, еще и в витально-личностном пространстве каждого члена группы: с лексической приставкой в разных позициях: 1-түп, 2-тек, 4-арғы. Надо отметить, что в приставках отмечается числовой, и витальный порог перехода: на 3-ей позиции – баба, на 6-ой позиции – эке, на 7-ой позиции – бала. Уместно привести мнение Турсунов Е., который замечает вторичную мифологизацию архаичных воззрений, которая проходила в рамках идеологий, связанных с обрядами и тайных союзов в том числе.

6. Произносящий все семь колен системы жеті ата, расщепляет родовое тело, применяя главенствующее означающее и перспективу направленного зрения в глубь – на праотца: *атам заманнан бері* – букв.: с дедовских времён; издавна, испокон веков. Образ расщепления единого образа родового тела демонстрирует номинатив *ата* + различные признаки отцовства, которое определяется операциями вытеснения и замены качеств, или отбрасывания их. Текст-репертуар отцовства в системе жеті ата уплотняет шкалу номинативов, как особого Времени рода, начиная с обобщения обожествленного начала – *аруақты* – каз.яз. *свято чтимый праотец*, который имеется в сходных представлениях, многих народов мира и вошел в религиозную доктрину.

7. Маски надеваемые в системе порождения в жеті ата от прародителя в экзогамной системе, осуществляются сменой пространственных операций: перестиланием

пространственных слоев следования друг за другом и обращенных лицом к лицу – *жузбе жуз* лицевых поверхностей, – масок. Так, в системе есть первый и последний член рода – это полюса поколений, которые противопоставлены.

Перспектива взгляда на род, существует от потомков к праотцу, так и от праотца к сыну, что образует две обратимые перспективы во времени, сходящихся в центре порождения. Можно различать два времени: будущего и прошлого, которые встроены в друг друга, проходя по одним и тем же позициям и имеющими два раскрытия: если для сына, то сакральная периферия будет №1- праотец *тун ата*, а для праотца – сакральная периферия – это позиция №7 *бала*.

8. Наше обращение к образу гиперсферы основывается на образе родового воспроизводства народа, как экрана, равноудалённого от смыслового ядра событий, от которого как в перспективу центра устремляются все смысловые операции, создавая не только концентрический круг вещей, но и сферическую топикку пространства, которую покрывают координаты порождения каждого члена социума жеті ата, бір ата. Качество преобразований моделирования процессов для гиперсферы может «вырождается» или минимизировать отношения, что можно представить как сжатие дистанции между двумя смысловыми полюсами: №1 – *тун ата* и №7 – *бала*. Операция их сближения – это постепенное прибавление 5-ти остановок, как измерений позиций рода, а разомкнутость сферичности рода – это территория рода или разомкнутость в природное -в горизонт его – в очерченный круг-границу.

9. Так в генеалогических мифах древних тюрков *бала*, у которого нет конечностей – враги их отрубают, мальчик взрослеет в пещере животного. Тело человека культурогенно выражает свое присутствие в окружающей мире – в лоне природного, и лишённое рук и ног, как зацепок к миру, оно вращается и принадлежит животной материи – волчице, кормящей его мясом и молоком [17,287]. От осознания округленных очертаний тела первородного человека, остается только гладкий объект – колобок – инсталлированное живое тело которое может обходиться и без присутствия человека, являясь продуктом, в котором оживает для нас архетипическая связь, как только порождающей поверхности тела. Также, существует конструкт телесной округлой формы: *бас терісін қаптап қойгандай* – букв.: *словно на него надета кожа головы отца очень похож; вылитый; как две капли воды*. Телесные полые образы преследуют все обращения с родовой системой, образуя самостоятельные оболочки. Первичный сгусток телесного – колобок — это эмбриональная форма, которая выживает в сложных условиях: мальчик прародитель рода «выходит» их вражеского окружения – потустороннего мира из реки, из камышей, – откуда вылавливается из вод его эмбрион, еще не человеческое тело. Его уносит волчица, вызывая цепочку последующих поколений людей, вынашивая их в своей женской животной утробе, поместившись вовнутрь природной утробы – в пещере. В генеалогическом мифе переплелись две стадии архаической основы мифа: петроментальная – пещера, как тело камня, и зооментальная – волчица, как тело животного.

10. Деритуализация фольклора, как и вторичная мифологизация по мнению Турсунова Е [18,29] происходит в средневековье, на что указывает на наш взгляд богатые примеры семеричности в профанных системах. Если рассматривать последнюю седьмую позицию – «бала», то это инсталляция конца инициации, – полюса перехода тела из виртуальной в константную реальность и обратно, где вся система с перечислениями *ата* демонстрирует метонимически разъятый не видимый телесный строй социального капитала рода. Для последнего в роду – «сына рода», который собирает всех предшественников своей пространственной позицией, при определении которой на виртуальной сфере и возникает родовая перспектива: от полюса – до полюса – в прошлое, тем самым, организуя коммуникативную целостность социального тела рода. Такая перспектива обретает топологическую гибкость взгляда внутри родовой сферы, замыкаясь внутри сферических построений. Взгляд от двух полюсов проходит петлю временного возврата, захватывая по пути позиции женского и мужского, старшего-младшего, верх-низа, земли-неба, прошлого-будущего, формируя распластанные и распадающиеся на фрагменты края обратной

перспективы – позиции всех боковых родственников как координаты, которая создав пространство края сферы возвращается в свой исход – центр полюсов через семь регистров. Род замыкается в двух полюсах – в совершенную форму сферы, достойных предков и их не рожденного или почти рожденного потомка.

Заключение: Развитие отношений внутри системы жеті ата предлагает гносеологическую интерпретацию ее результатов, предопределяя понимание числовых структур в родовых системах кочевников в философско-антропологическом понимании человеческого рода, что в исследовании, оперирует пространственной логикой и топологией пространственности, которое названо – гиперсферой. Попытки помыслить субъект со стороны означаемого, становятся в анализе опытом в определении символического порождения родом статуса «сына». Такой взгляд не согласуется с классическими представлениями философии о субъекте, определяемым посредством самого себя, где объективация субъекта становится целостным и потенциально амбивалентными. В анализе невозможно опираться на аналоги западной философской традиции, где трансформации порождения субъекта требуют дальнейшего развития уже философской антропологии, что развивает подход понимание того, как мыслится в традиционной культуре казахов субъект, который продлен в своем родовом конструкте телесного, проходя три этапа инициации, чтобы, оказавшись на 7ой позиции обрести статус «сына» для рода. Для понимания строится пространственная интерпретация и топологическая связность отношений рода, его конструирование в виртуально-протяженной структуре тела рода, где означаемое с номинативом ата –отец, захватывает долговременные пространственные установки у 6-ти родовых колен, отражая это в речевой картине казахского языка и, распространяя новое означаемое – иное семантическое и пространственное порождение, которое, рассыпается на пространственно означенные группы и, которые замыкаются, создавая семиотическое поле пространства. Идеальным случаем и координацией формульных установок системы выступает гиперсфера, распределяющая отношения связности и топологии виртуальной модели рода и его n-мерные означаемые, которые, в свою очередь могут казаться означаемыми, либо по ситуативности, либо в силу топологической логики.

ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОРНЫ

Н.Т. Бегалиева

педагогика ғылымдарының магистрі
М.Мәметова атындағы педагогикалық жоғары
колледжінің оқытушысы

Аңдатпа. Бұл мақалада екінші ұстаз атанған әлемге әйгілі Әл-Фарабидің Шығыс пен Батыс мәдениетін жалғаушы тұлға екенін, қайта өрлеу дәуірінің көрнекті өкіл ретінде зерттеулер қарастырлған.

Аннотация. В этой статье рассматривается всемирно известный человек аль-Фараби, который стал вторым учителем, как связующее звено между культурой Востока и Запада, а также видная фигура эпохи Возрождения.

Кілт сөздер: шығыс, батыс, ренессанс, Фараби, Аристотель, казак жері, ислам ғұламасы.

Ключевые слова: Восток, Запад, Ренессанс, Фараби, Аристотель, казахская земля, исламский ученый.

Осы күнге дейін ұлан-ғайыр даланы мекендеген қазақ халқының тарихы XV ғасырда, яғни Қазақ хандығы құрылған кезден ғана басталады деп, оған дейінгі тарихымыздан бейхабар болып келдік. Ақын Қадыр Мырза Әлі: «Біздің тарих бұл да бір қалың тарих, оқулығы жұп-жұқа, бірақтағы...» деп айтқандай, тарихымыздың жұқа болғаны көзі ашық зиялыларды ойландырып, қазіргі таңда қолға алуда.

Бұрынғы тарихымыз еуроцентристік көзқараста жазылып, қазақ халқы ғылым мен білімнен шет қалған, тек мал бағып, көшіп жүрген, басқыншылық, зорлық пен зомбылық көрген халық ретінде саналып келді. Оның дүние жүзінің өркениетіне қосқан үлесі ашып көрсетілмеді. Тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана тарихымызды түгендеуге мүмкіндік алдық.

Ежелгі Қытай халқы компас, дөңгелек, жібектен мата току арқылы өркениетке үлес қосса (басқа халықтардың да үлесі бар), қазақ халқының да әлем өркениетінің дамуына қосқан өзіндік үлесі бар. Халқымыз алты мың жыл бұрын жабайы жылқыны қолға үйрету арқылы әлемдік дамуға үлес қосты. Бұл жаһандық құрылым, алпауыт империялардың құрылуына ықпал жасады. Ат үстінде садақ тартуды жетілдірді. Қылышты ойлап тапты. Сарбаздың өзін, мінген атын қорғайтын сауытты алғаш рет ата-бабаларымыз жасады. Атқа отыруға ыңғайлы шалбар тікті. Бүгінгі киім үлгілеріндей былғары етік, бөрік, шапан киді.

Әлемнің қарыштап дамуына ықпал еткен металлургия өндірісі бізден басталған. Өйткені жылқы әбзелдерінің көбі үзеңгі, ауыздық, таға, жүген сияқты бұйымдар металдан жасалады. Осыдан-ақ ежелгі ата-бабаларымыздың темірден түйін түйгенін байқауға болады. Бұл ретте «Аң стилі» ата-бабаларымыздың айрықша жоғары өндірістік тәжірибесі болғанын көрсетеді. Олар оюмен кескіндеуді, металмен жұмыс істеудің техникасы, соның ішінде мыс пен қоладан балқымалар мен құймалар құюдың, жайма алтын дайындаудың күрделі әдістерін жақсы меңгерген.

Археологтардың қазба жұмыстары негізінде еліміздің бірнеше өңірлерінен «Алтын адам» табылды. Осыған қарап елімізді «Алтын адамдардың» мекені деп атауға болады. «Алтын адамдағы» әшекейлерді өнер туындысы, сол замандағы жаңа технологиялар деуге болады».

Еуразия кеңістігінде орналасқан Ұлы даламыз Шығыс пен Батыстың арасын жалғастырған алтын көпір болып келді. Ұлы Жібек жолы осы жерден өтіп, әлемдік сауда жүйесінің дамуына, транзиттік дәліздің дамуына тікелей ықпал етті. Қазірде ата-бабаның ісін ілгері жалғастырып, Еуразия кеңістігіне транзиттік-логистикалық жол ашқанын айта кетуіміз керек.

Қазақ жері түркі жұртының қарашаңырағы, Алтай жерінен өсіп-өніп, әлемнің шартарабына тарағанын еске салады. Түркілер ұлан-ғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашқанын дәлелдейді. Түркі жерінде өркениеттің ұлы ойшылдары Әбу Насыр әл-Фараби, түркі жұртының рухани басшысы Қожа Ахмет Ясауи өмір сүріп, ілім таратты.

Шығыс Ренессансының талай елдерді қамтыған және 500 жылдан артық өркендеген мұсылмандық мәдени өрлеу дәуірі екендігі белгілі. Оның әл-Кинди, Ибн Сина, Фирдауси, Ж.Баласағұн, Омар Хайям сияқты өкілдерінің рухани мұрасын меңгермей, қазіргі мәдениетті толыққанды деп айту қиын.

Арабтар Орта Азия жерін 712 жылдан бастап жаулап алды. Осының нәтижесінде бүкіл афро-еуразиялық даланы біріктірген ортақ мәдениет қалыптасуына мүмкіндік туды. Ислам діні осы елдердегі мәдениеттерді араластырып қорытып жаңа үлгі шығаруға себепкер болды.

Қазақ елінің кең-байтақ даласы көшпенді өмір салтының және сол салт негізінде қалыптасқан түркі өркениетінің төл бесігі. Бүгін түркітөктес елдердің көпшілігінде жоғалып бара жатқан ұлы бабаларымыздың құндылықтары әлі күнге дейін қазақ ортасында сабақты жалғасын тауып келеді. Ендеше, «Қазақ елі – түркі әлемінің орталығы» деген пікір тек қазақтың ұлттық болмысының күшеюіне ғана себеп болмайды, оған қоса өзімізбен бауырлас елдердің де рухани жаңғыруына септігін тигізбек. Басқаша айтқанда, тағдырдың өзі Қазақ еліне маңызды жауапкершілік жүктеп отыр. Қазақтардың өздерінің шежірелі тарихын зерделеп, оған ие болып, ұлттық бірегейлік қалыптастыруы – түркі өркениетінің жиырма бірінші ғасырда жаңа белеске көтерілуінің алғышарты. Сондықтан Қазақ елінің түркі әлеміндегі орнына жан-жақты талдау жасалып, насихатталуы керек.

Мұсылмандық көркем әдебиет пен поэзияның дамуы философиямен және мәдениетпен ұштасып табиғи байланысқан. Көптеген ойшылдар тамаша ақын, жазушы ретінде атағы шыққан. Әл Фараби, Ибн Туфейл, Омар Хайям, Фирдоуси, Низами, Руми сияқты мұсылмандық Шығыс ақындары өлместей әлемдік даңққа ие болды.

Әл-Фараби – орта ғасырлық ғылымдардың қай саласында үздік білімнің иесі, энциклопедист ғалым ретінде даңқы шыққан ғұлама-ойшыл. Философия мен логика, математика мен биология, медицина, мәдениет салаларын қамтыған.

Әл Фараби (870, Фараб – 950, Дамаск) – Халеб пен Бағдат қалаларында философиялық және ғылыми білім алған. Әлеуметтік-этикалық трактаттарында Фараби діни қауым көшбасшысы, билеуші-философ басқаратын «рақымшыл қала» туралы ілімді дамытты. Фараби идеалды құрылысқа теріс адамгершілік қасиеттерді көрсететін «мәдениетсіз қаланы» қарсы қояды.

Фараби Аристотель (осыдан оның «Екінші ұстаз» атты құрметті атауы шыққан) мен Платон шығармаларына аударма жасаған автор. Фарабидің «Музыка туралы үлкен трактаты» – Шығыс музыкасы мен ежелгі грек музыка жүйесі туралы деректердің маңызды көзі. Фараби Ибн Синға, Ибн Баджуға, Ибн Туфаилға, Ибн Рушдаға, және де ортағасырлық Батыс Еуропаның философиясы мен ғылымына әсер еткен.

Әл-Фараби-Шығыс пен Батыс әлемінің үздік жетістіктерін үйлестірген, өркениеттер тоғысында озық ой айтқан ғибратты ғұлама ғалым. Әлемдік деңгейдегі ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми және шығармашылық мұрасы да – мәңгілік қуат алатын асыл қазынамыз. Әйгілі ғалымның еңбектері аса мазмұнды әрі ауқымды. Ол математика, филология, химия, астрономия, философия, медицина, логика, әлеуметтану, саясаттану, мәдени салада, этика және тағы басқа көптеген ғылым саласын дамытуға орасан зор үлес қосты.

Әл-Фараби феномені – теңдесі жоқ құбылыс. Оның баға жетпес ғылыми мұрасының жалпыадамзаттық маңызы бар. Ұлы ойшыл – орта ғасырларда ірі сауда орталығы, ғылым-білім және мәдениет ошағы болған Отырардың тумасы. Ол – әлемдік деңгейдегі тұғырлы тұлға, біздің мақтанышымыз.

Әл-Фараби – Батыс және Шығыс мәдениеті арасындағы алтын көпір. Ұлы ұстаз ғылымның басты мұраты адамзат игілігіне қызмет ету деп білді. Оның пікірінше, ғылым өркениет пен мәдениетті дамыту жолында нақты пайда әкелуі керек. Мәдениеттің өркендеуі мен ғылымның дамуын философия, мораль және діни нормалармен үндестік арқылы қарастыру – ойшыл дүниетанымының басты ерекшелігі.

Әл-Фараби еңбектерін аударып, жариялау XII ғасырларда басталды. Ғұлама ғалымның интеллектуалды капиталы – көне грек философиялық мәтіндерінен аударылған еңбектер, түсініктемелер, сондай-ақ гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарын синтездеген жеке шығармалар. Оның ең танымал туындылары – «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Даналық негіздері», «Музыканың үлкен кітабы», «Ғылымдар жіктемесі» және тағы басқа.

Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруге, яғни одан бұрын жаңғырып отыруға тиіс. Бұл мәдениет пен экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады.

Халқымыздың парасатты перзенттері әл-Фарабидің есімі мен шығармаларын халқына қайтару үшін аянбай тер төкті. Солардың ішінде даңқты ғалым Ақжан Машанидің орны бөлек. Фарабитанушы өз зерттеулерінде ұлы ғұламаны Абай арқылы танығанын мәлімдейді. Ол, сондай-ақ қос ғұламаның идеяларынан үйлесімділік тауып, «Әл-Фараби мен Абай сынды данышпан ұлдары бар ел жарық сәуле жолынан адаспас. Әл-Фараби мен Абай жолы – тура жол», деп жазған.

Ұлы ойшылдың елімізге қайта оралған рухани мұрасы – біздің сарқылмас қазынамыз. Ол өзінің шығармаларына әділетті қоғам қалыптастыру, ізгі адам тәрбиелеу идеяларын арқау етті.

Ғибратты ғұламаның ой-тұжырымдары бүгінге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Біз Тәуелсіздікке қолымыз жеткен соң Әл-Фараби армандаған асыл мұраттарды жүзеге асыруға мүмкіндік алдық. Енді Ұлы даланың дара тұлғаларының туындыларын елімізде ғана емес, сондай-ақ жаһандық ауқымда дәріптеуіміз керек.

Әл-Фараби ислам өркениетінің «алтын ғасырын» дамытуға үлкен үлес қосты. «Қайта өрлеу» дәуірінің алғашқы кезеңінде Фараби еңбектері латын тіліне аударылып, Еуропа жұртшылығына танылды. Сол арқылы бүкіл адамзаттың рухани қазынасына айналды.

Ұлы ұстаздың есімі қазақ жұртына белгілі болған кезден бастап, оның мұрасы ұлттық сананың оянуына және нығаюына ықпал етті.

XX ғасырдың 60-70 жылдарында қазақ оқымыстыларының табанды зерттеулерінің арқасында ұлы ойшылдың еңбектері Қазақ еліне оралды. Осылайша «екінші ұстаз» туған топырағымен қайта қауышты. Әрине, бұл айтуға ғана оңай. Өйткені сол тұста көптеген елдерде әл-Фараби секілді әлемдік деңгейдегі ірі тұлғаны өздеріне қарай икемдеу үрдісі жүріп жатты. Ғалымдарымыз қажырлы еңбегі мен ғылыми дәлелдемелері арқылы Әл-Фарабидің қазақ жерінің тумасы екенін әлемдік қауымдастыққа мойындатты.

Еліміз тәуелсіздік алған соң ұлы ұстаз тұлғасының ой-санамызда және күнделікті өмірімізде берік орнығуына кеңінен жол ашылды. Мемлекеттігіміздің символына айналған ұлттық валютамызда Әл-Фараби бейнесі көрініс тапты. Мектеп бағдарламасына әл-Фараби және оның мұрасы жөнінде мәліметтер енгізілді.

Әбу Насыр әл-Фараби есімін иеленген Қазақ ұлттық университеті ғұламаны дүние жүзіне танытуға барынша үлес қосуда. Халықаралық әл-Фараби ғылыми орталығы құрылды.

Мұндай орталықтар әлемнің бірқатар елінде ашылды. Қазақ елі ұстаз алдындағы борышы мен парызын өтеу мақсатында оның сүйегі жатқан Дамаск қаласында мәдени кешен тұрғызды. Сондай-ақ Фарабидің адамзат өркениетінің даму тарихындағы өзіндік орнын айқындау үшін жүйелі жұмыстар жүргізілуде.

Сонымен қорыта келгенде, Фараби еңбектерінің, оның өз дәуірі үшін жасаған шығармашылық, тарихи, ғылыми мұраларын зерттеп, кейінгі ұрпаққа қалдырған оқу-ағарту, білім беру ілімінің мәні мен мазмұнының маңызы ерекше. Әл-Фараби өзінің «Риторика», «Поэзия өнері туралы», «Бақытқа жол сілтеу» туралы трактаттарында этикалық, эстетикалық мәселелерге көңіл бөліп, көркемдік, сұлулық, бақыт, мейірбандық туралы білім категорияларының бетін ашып, солардың негізін дәлелдеп берді. Еліміз егемендік алғаннан бері Әбу Насыр Мұхаммед жайлы зерттеулер жолға қойылып, кең қамтылып, тереңірек қарала бастады. Әбу Насыр Мухаммедтің трактаттары күні бүгінге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. Сондықтан тұлғаның Шығыс пен Батыстың мәдени жетістіктеріне қосқан үлесі мол.

Әдебиеттер:

1. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. — Алматы: Раритет, 2011. — 432 б.
2. Қасымжанов А., Әлінов А. Әл-Фараби // Қазақ: Оқу құралы. — Алматы: Білім, 1994. — 176 б.
3. Орынбеков М., Алтаев Ж. Әл-Фараби философиясы // Қазақ даласының ойшылдары (IX–XII ғғ.). — Алматы: Ғылым, 1995. — 160 б.

КАЗАХСТАН И ТУРЦИЯ: ЕДИНСТВО ФИЛОСОФИИ И КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА

Нигметова А.Т.

к., филос. наук, старший преподаватель кафедры философии
ФФиП КазНУ имени аль Фараби

Батищев Тимур

магистрант 2 курса

ФФиП по специальности философия РУДН

Исторически так сложилось, что Турция и Казахстан имеют общие корни, поскольку оба народа появились на одной земле, принадлежали к одной культуре и некогда совместно проживали в Центральной Азии. Влияние этого фактора на укрепление культурных связей

тюркских народов неоспоримо. Так, например ярким свидетельством этому является множество схожих и тесно связанных произведений тюркского эпоса. Например, можно назвать такие эпосы, как «Книга моего Деда Коркута», богатырские эпосы тюркских и монгольских народов, эпические сказания о нартах народов Северного Кавказа, «Степные эпосы» тюрко-монгольских народов, казахские былины «Кобланды батыр», «Шора-батыр», «Ер-Саин», киргизского «Манаса», эпическую новеллу «Тахир и Зухра» и другие. Особое внимание, в рамках темы статьи, конечно, стоит уделить произведению «Книга моего Деда Коркута», поскольку именно это произведение всегда считалось культовым, как для огузов, которые в последствии основали турецкое государство, так и для остальных кочевых народов Центральной Азии, включая казахов. И хотя с тех времен прошло множество веков, и культура обоих народов претерпела значительные изменения, единство между Турцией и Казахстаном отчетливо прослеживается даже сегодня, хотя и вызывает закономерные вопросы. Так, неоспорим тот факт, казахский и турецкий языки схожи между собой, поскольку относятся к тюркской языковой группе, оба народа, по большей части, исповедуют одну религию – ислам, а также, в обоих странах одинаково трепетно относятся к культурно-историческим связям. Так, например, в Казахстане особенно чтят ранее упомянутое произведение «Книга моего Деда Коркута», которое раскрывает экзистенциальный смысл понятий «любви», «терпения», «справедливости» и «милосердия» в кочевой культуре тюркских народов. В Турецкой Республике Коркут деде почитается, как гений всех турецких племен и как национальный образ.

Надо сказать, что впервые об дастане «Книга моего деда Коркута» сообщается в 1770-е годы известным немецким арабистом Якобом Иоганом Рейске.

В настоящее время памятник известен под названием «Книга моего деда Коркута» или «Китаби Коркут», у которой имеются две записи, и в настоящее время эти записи хранятся в Дрездене и Ватикане.

В связи с темой статьи надо особо подчеркнуть, что в отличии скажем от философии, такой феномен как эпос является той «книгой культуры», в которой сохраняются общекультурные и традиционные ценности через призму ценной «Общей памятью народа».

В эпосе, а именно, через литературные образы эпоса, а также, и силой поэтического слова эпоса кристаллизуется такая важная, и не абстрактная, как бы «Общая идея» народов тюркского мира.

И эта «Идея» в эпосе сохраняется как идея «Общего достояния и памяти тюркского народа».

Но, и очень важным продолжением всего этого, является то, что как бы представляется и такой контент как «Общее будущее тюркского народа». Ведь, именно вокруг этих важных «Идей», когда-то и создавался этнос и спланивался в своем единстве тюркский мир культуры.

Также, в связи с этим, хотелось отметить, что, как и в Турции, так и в Казахстане крайне трепетно относятся к произведениям еще одного знаменитого поэта, мистика и суфия тюркского мира Юнуса Эмре,

Подтверждению этому является то, что в рамках процесса взаимного культурного обогащения, по инициативе посольства Казахстана, в марте 2018 года в Анкаре был издан сборник стихов турецкого поэта на казахском языке. Кроме того, в Астане был открыт турецкий культурный центр им. Юнуса Эмре в целях расширения возможностей изучения турецкой культуры и творчества самого поэта в Казахстане.

Хотим отметить, что Юнуса Эмре по праву можно назвать «Мягкой силой» Турции и тюркского культурного мира, поскольку темы, поднятые в его поэзии одинаково ценностны не только для нас, но и для всех и имеют общечеловеческую ценность. Строки стихов Эмре восхищают сердца и души каждого из нас, потому что во все времена мечта и стремление человека быть гармоничным, счастливым и духовно сильным не покидало никого из нас.

Творчество Юнуса Эмре как одного из лучших представителей всего тюрского мира известно во многих странах мира.

Юнуса Эмре по праву можно назвать «Мягкой силой» Турции поскольку темы поднятые в его поэзии одинаково ценностны для всех и имеют общечеловеческую ценность. Строки стихов Эмре восхищают сердца и души каждого из нас, потому что во все времена мечта и стремление человека быть гармоничным, счастливым и духовно сильным не покидало никого из нас.

Творчество Юнуса Эмре известно во многих странах мира. Имя Эмре носит культурный центр Стамбуле, как культурный центр всего тюрского мира.

Без преувеличения можно сказать, что современное поколение восхищается глубиной мысли наследия стихов Юнуса Эмре, и красота его поэтического слова. В стихах Юнуса Эмре подняты очень значимые и всегда актуальные мировоззренческие вопросы касающихся таких сложных вопросов как бога, бытия, и места человека в мире. Мы думаем, что многие будут согласны с нами, если скажем, что темы «Человека», «Бога» и «Мира», которые поднимает в своих произведениях Юнус Эмре всегда будут близки и понятны каждому из нас, несмотря на глобализационные и информационные изменения, которые происходят в современном мире.

Необходимо также особо отметить, что огромная ценность творчества Юнуса Эмре является то, что он первый поэт- лирик, который пишет на собственно «западном турецком языке». Необходимо отметить, что во времена, когда жил Юнус Эмре преобладали сельджукская культура, больше было персидского и арабского, а языками науки и религии были арабский, а языком поэзий –персидский. Юнус Эмре внес свой вклад в пробуждениях национального чувства, и потребности создания произведений на турецком языке.

Продолжая тему, хотим особо отметить, что первым государством, признавшим независимый Казахстан 30 лет назад, стала Турция. Это произошло 16 декабря 1991 года. Более того, Турция также стала первым государством, установившим с Казахстаном дипломатические связи, что положило начало современным казахстанско-турецким отношениям [6]. В целом, укрепление связей между Турцией и Казахстаном – это естественный и правильный процесс, который необходим обоим государствам. Для Турции – это непосредственная возможность для обогащения собственной культуры, обогащения, которое будет происходить в ходе совместных с казахстанскими коллегами-учеными культурных изысканий. В свою очередь, для Казахстана, налаживание культурных связей с турецкой стороной – это также процесс культурного обогащения, процесс построения нового взгляда на свою собственную культуру, язык и историю, что необходимо для страны, как для молодого и независимого государства. Говоря о процессе культурного обогащения современного Казахстана, стоит отметить особую важность этого процесса в контексте сотрудничества с Турцией в этой области. Для Казахстана, как для молодого государства, необходимо строить свою идентичность, которая, закономерно неразрывно связана с историей всего тюрского мира. По этой причине, Турция, как страна, сумевшая избежать иностранного господства в годы расцвета колониализма, представляет особый интерес и ценность, поскольку сумела отстоять себя и сохранить свою богатую культуру, а вместе с этим, большую часть своего культурного тюрского наследия. В связи с этим, для Казахстана особенно актуально изучить то наследие, которое Турция сумела сохранить, и перенять его часть, как собственное

Для того чтобы продемонстрировать единство тюрского мира на примере обоих государств в данной статье мы рассмотрим исторические, мировоззренческие, культурные и философские основания казахстанско-турецкого единства со стороны Турции и со стороны Казахстана.

Турция – это самая западная страна «Тюрского мира», которая находится на самом западе азиатского континента. Исторически сложилось так, что изначально территория

современной Турции не принадлежала тюркам. К моменту переселения в этот регион турок-сельджуков в XI веке нашей эры, регион, по большей части, входил в состав Византийской империи и Армении. К моменту прихода турок-сельджуков, полуостров Малая Азия уже испытал на себе научное и культурное влияние античных греков, персов, римлян, византийцев и ряда других народов.

Для того чтобы понять каким был регион в то время обратимся к культурному наследию цивилизаций, которые правили регионом Турции до прихода турок-сельджуков.

Так, необходимо отметить, что античное наследие региона Турции поражает своим богатством и уникальностью – это Древнеримский театр в Аспендосе, который являлся одним из крупнейших городов Памфилии в античности. Надо отметить, что данный театр – это самый хорошо сохранившийся «храм искусств» той эпохи в Малой Азии, а возможно и во всём Средиземноморье. Отдельно также стоит упомянуть и античный город Термессос.

Так, расцвет Термессоса, как и всех окрестных древних поселений, пришелся на эпоху римского владычества в регионе. И надо отметить, что в старом городе Термессосе сохранились храмы Артемиды, Зевса, Геры, театр, здание городского совета, ворота Адриана, улица с колоннадой и многое другое. Большинство монументов, живописно разбросанных по территории, относятся к первым векам нашей эры. Еще один уникальный исторический феномен — это хорошо сохранившиеся оборонительные стены старого города античности Сиде, попасть в который можно через главные ворота эллинистического периода. За ними находятся отреставрированные общественные бани, тоже оставшиеся с античной эпохи и римского правления. Сегодня это музей со статуями и саркофагами римской эпохи. Далее расположена квадратная агора с остатками форума (II век до н. э.) и двенадцатью колоннами в центре. Еще одно культурное мировое наследие — это античный город Фазелис, античные города Перге, Галикарнас возле Бодрума, где родился Геродот Аспендос, Перге, Иераполис, Афродисиас, Троя, Демре и др. [6].

Наличие столь обширного мирового наследия естественным образом, сформировало особую культурную и цивилизационную экосистему в регионе Турецкой Республики, которую пришедшие турки-сельджуки, во многом, успешно переняли. Этот процесс сделал переселившихся из Центральной Азии тюрков ближе к Европе в культурном и географическом отношении, чем это было прежде. Во-первых, хотя бы по той причине, что турки-сельджуки окончательно перешли на оседлый образ жизни, а во-вторых, потому, что ими были унаследованы огромные знания и архитектура, оставшиеся от античных греков, римлян и от арабского халифата. Такое положение дел только укрепилось, когда в 1453 году, столица поздней Римской империи (Византийской империи) была захвачена турецкими (османскими) войсками и превратилась в столицу одного из самых влиятельных государств Европы и мира того времени – Османской империи [Стоун, 2014: 7]. И хотя османы, по большей части, отошли от привычного быта и культуры остальных тюркских народов, в империи было принято привлекать ученых-богословов из Центральной Азии к работе в медресе в Стамбуле (бывшем Константинополе). Одним из таких ученых был, ставший на службу к Мехмеду II, математик и астроном из Самарканда Али аль-Кушчи, который может служить одним из ярких примеров важности родственных народов Центральной Азии для османской истории. Именно Али аль-Кушчи организовал медресе при знаменитой стамбульской мечети Айя София, где он воспитал и обучил множество турецких ученых. Также, за время службы в Османской империи Али аль-Кушчи познакомил османских деятелей науки с таким открытием самаркандской школы, как десятичные дроби. Также, ученый написал «Трактат о науке арифметике» и «Трактат о науке астрономии» и вместе с этим множество комментариев к различным научным работам, которыми поделился с османскими научными деятелями в последние 2 года своей жизни, проведенными в Стамбуле [8].

Кроме того, большое культурное значение для Турции имеет поэт-суфий Джаладдин Руми из города Конья, который испытал значительное влияние Ахмеда Яссауи и, в последствии, сам оказал влияние на упомянутого ранее творчество поэта Юнуса Эмре, которого даже называли и продолжают называть «Эхом Руми» [5].

Теперь, когда мы рассмотрели наиболее интересные и значимые для нас моменты из истории Турции, перейдем к разбору истории Казахстана. Так сложилось, что в тот момент, когда турки-сельджуки занимались строительством своего оседлого государства на землях Малой Азии, активно впитывая культуру и наследие великих империй и цивилизаций, кочевники из Центральной Азии сохраняли свою кочевую самобытность в культуре и укладе быта. То есть в то время, когда турки-сельджуки осваивали научные достижения античных греков, древних римлян и византийцев, степные кочевники, родственные туркам-сельджукам, оставались привержены все тем же традициям и обычаям, что и прежде. Значительную роль в этом, разумеется, сыграло монгольское нашествие, возглавляемое Чингисханом. Тогда, в 1218 году, кочевники монголы укрепили положение кочевой культуры в регионе тем, что сожгли Отрар, Сыгнак и Ашнас, а также ряд других городов, чем значительно ослабили роль оседлого образа жизни в развитии народов Центральной Азии на многие века. Данный эффект был закреплен еще и тем, что монголы не просто совершили масштабный и разоряющий набег, но и сделали степные земли частью своей империи.

Так, например, согласно данным российского и советского историка-востоковеда Бартольда Василия Владимировича, тюркская степь была разделена на 3 улуса между сыновьями Чингисхана. Большая (степная) часть, весь восточный Дешт-и-Кипчак от самого Балхаша до Нижнего Поволжья, вошла в состав улуса старшего сына Чингисхана – Джучи; Туркестан (включая восточный), Семиречье, Мавераннахр вошли в улус второго сына завоевателя – Чагатая; северо-восточная часть Семиречья, Тарбагатай, районы верхнего Иртыша и Западная Монголия стали частью улуса третьего сына Чингисхана – Угэдея [Бартольд, 2020: 2]. В последующем это положение дел не сильно менялось вплоть до момента включения земель Казахстана и остальной Центральной Азии в состав Российской империи, что в значительной мере изменило уклад жизни и культуру тюркских народов, живших в регионе, в том числе и казахов. Когда же царская Россия перестала существовать, то, как известно, регион стал частью Советского Союза и подвергся мощному влиянию марксистской теории, которая лежала в основе советского строя.

Глядя на современную карту, а также на казахстанскую и турецкую историю, можно сказать, что Казахстан и Турция были разделены огромной исторической пропастью. То есть, по сути дела, создается впечатление, что Турция, которая перешла на оседлый образ жизни, значительно европеизировалась и впитала в себя огромное культурное наследие средиземноморских империй и цивилизаций, а также сама успела пройти период построения и развала империи, совершенно отличается от Казахстана. Который, в свою очередь, долгое время оставался преимущественно кочевым, а потом стал частью Российской империи и Советского Союза. Более того, может сложиться впечатление, что пропасть между Турцией и Казахстаном складывается и в географическом отношении, ведь обе страны разделены Каспийским морем и не тюркскими Грузией, Арменией и Ираном. Однако это впечатление обманчиво. Хотя Турция и Казахстан, действительно в значительной мере отличаются друг от друга и даже отдалены друг от друга географически, оба государства имеют очень долгий период общей истории, который восходит еще к временам Тюркского каганата. Данный факт, при любом взгляде на всю последующую историю, делает оба государства прочно привязанными друг к другу исторически. Кроме того, как было указано в начале статьи, Казахстан и Турция также объединены тюркской природой своих языков, общей религией и рядом общих ценностей. Но и на этом связи между двумя государствами не заканчиваются. В качестве яркого примера можно взять знаменитого ученого и философа аль-Фараби. Хотя аль-Фараби и жил за долго до создания Османской империи и даже до переселения турок-сельджуков на территорию Малой Азии, его труды и идеи, создавшие восточный перипатетизм оказали значительное влияние на развитие философии в будущей Османской империи, которая будет активно перенимать знания, накопленные по всему Ближнему Востоку. Естественно, что кроме идей перипатетизма наследием аль-Фараби стали и другие труды. Например, политический труд «Трактат о взглядах жителей добродетельного города»

или труд в области классификации наук «Книга об определении и классификации наук» [Ардакани, 2014: 10]. Таким образом, можно утверждать, что деятельность аль-Фараби в значительной степени способствовала процессу гармонизации объемного наследия античности и тюркской культуры турок-сельджуков.

Подводя итоги, можно утверждать, что Казахстан и Турция разделены своей географией и долгими годами раздельного существования, но при всех этих факторах, оба государства остаются частью единого тюркского мира и потому неразрывно связаны и едины. И Турция, и Казахстан используют языки, относящиеся к одной языковой группе, в обоих государствах доминирующей религией является ислам, ценности народов обоих государств очень схожи. Но главное, история и люди, сыгравшие огромную роль в ее написании. Исторической родиной обоих народов является земля Центральной Азии, где оба народа многие века жили совместно. Эту связь нельзя вычеркнуть из истории, она была, есть и будет, требуется лишь интерес ученых и граждан обоих государств. Относительно людей, укрепивших историческую связь между Турцией и Казахстаном, можно особо отметить уже упомянутых ранее аль-Фараби, Коркыта, Джалаладин Руми, Кожа Ахмеда Яссауи, Юнуса Эмре, Абая, аль-Кушчи, которые, будучи выходцами с общей исторической родины казахов и турок, сами того не зная, создали еще и научно-философские связи между народами. В связи со всем сказанным в статье, будет справедливо заключить, что, в рамках тюркского мира, Казахстан и Турция действительно едины и неразрывны, как неразрывен и весь остальной тюркский мир.

Список литературы:

1. Анар Книга моего деда Коркута Международный клуб Абая Семей 2004 -147с
2. Бартольд В. В. Турецкий эпос и Кавказ // Книга моего деда Коркута. — Ашхабат: Туркменистан, 1990.
3. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1974. — С.519.
4. Джавилдизе Э. Д У истоков турецкой литературы Юнус Эмре., Тбилиси из-во Мецниерба 1985 г.
5. А.В.Смирнов. Великий шейх суфизма. Москва, Наука (издательская фирма "Восточная литература"), 1993.
6. Казахстан – Турция: символ братства и дружбы: [Электронный источник] // Сайт Библиотеки первого президента Республики Казахстан – Елбасы URL: <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/kazakhstan-turciya-simvol-bratstva-i-druzhy> (Дата обращения: 19.10.22)
7. Стоун Н. «Краткая история Турции» / Пер. с англ. под ред. Н. Я. Тартаковская, В. Гончаров. – М.: АСТ, 2014 г. – 186 с.
8. Алоуддин Али ибн Мухаммад ал-Кушчи: [Электронный источник] // Информационный портал Arboblar URL: <https://arboblar.uz/ru/people/alouddin-ali-ibn-mukhammad-al-kushchi> (Дата обращения: 21.10.22)
9. Бартольд В. В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. — Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2020 г. – 212 с.
10. Ардакани Р. Д. Фараби – основоположник исламской философии. / Пер. с перс. А. Абсаликова. – М.: ООО «Садра», 2014 г. – 132 с.

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ М.Х. ДУЛАТИ «ТАРИХ-И-РАШИДИ»

Иманбаев Аскарбек Аширальгулы

Академик МАИ, старший преподаватель,
Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати,
oskar1962-1990@mail.ru

Annotation: Spiritual and moral values can be instilled in a person through education, to which M. Kh. Dulati pays the main attention in the work. When educating young people, both in the family and in society, they should learn as much as possible about human nature, because it is in human nature that all the mysteries of human existence are hidden. Having understood them, we can achieve our goal: through education, direct a person to the ideals of Humanity and Morality.

Keywords: spirituality, values, education, morality, humanity.

Одним до конца не исследованным по проблеме человека остается произведение М.Х. Дулати «Тарих-и-Рашиди». Исследуя его творчество можно прийти к тому, что он пытался найти ответ на вопрос: Кто он нравственный человек?

Ответы на этот вопрос М. Х. Дулати искал в учении суфиев «После того, как он вступил на путь духовного совершенствования (суфийского ордена) хаджагон, он стал строго следовать справедливости...» [Дулати, 1999: 22] и тогда «его прекрасные душевные качества и благородные поступки» станут нравственно совершеннее. Как драгоценную находку после долгих поисков принимает Дулати открывающуюся ему истину «человеку дарованному и умному следует иметь две жизни на этом свете, чтобы в одной приобрести (нравственный) опыт, а в другой – применить опыт к делу» [Дулати, 1999: 18]. Т.е. нравственное совершенствование человека, общества – вот ключ к пониманию современных человеческих проблем, вот тот «магический кристалл», сквозь который просматриваются перспективы человечества, будущее человека.

Духовно-нравственные ценности можно привить человеку посредством воспитания, которому уделяет главное внимание в произведении М.Х. Дулати. При воспитании молодежи, как в семье, так и в обществе, должны как можно больше узнать человеческую природу, потому что именно в природе человека скрыты все таинства человеческого бытия. Поняв их, можем достичь поставленной цели: посредством воспитания направить человека на идеалы Гуманности и Нравственности.

Общепризнанным мнением признается то, что основой общества является семья. Но надо признать, что на современном этапе развития общества при воспитании молодежи приоритет отдается государству, потому что государство представляет собой отношения между обществом и властью, а также нравственные нормы взаимоотношения людей друг с другом. Древнегреческий философ Аристотель четко отразил этот процесс: «... все общения стремятся к тому или иному благу, причем больше других к высшему из всех благ стремится то общение, которое является наиболее важным из всех и обнимает собой все остальные общения» [Фролов, 1898: 19]. Т.е. это можно интерпретировать так, что этим высшим благом общения людей в обществе в первую очередь должны являться гуманные и нравственные нормы.

В отличие от западной традиции по проблемам воспитания, восточная традиция имеет свою специфическую особенность, основанную на народной мудрости, обычаях, традициях. Так, согласно Дулати основой воспитания людей в обществе является не семья, а государство. Рассматривая отношение государство – общество и взаимодействию на это отношение власти, уделяет в произведении «Тарих-и-Рашиди» особое внимание. Согласно ему, воспитание в обществе определяется, прежде всего, разумным управлением государством: «... При решении какого-нибудь дела государь должен представить себя на место подданного, а другого человека правителем над собой, и тот приказ, который он счел бы для себя правильным, он не должен считать его приемлемым и для другого человека» [Дулати, 1999: 59].

В погоне за западными инвестициями, в погоне за «хлебом насущным», за материальным благополучием, мы не должны потерять свои накопленные веками духовные ценности, которые имеют большое воспитательное значение. Эту проблему в своем произведении «Тарих-и-Рашиди» отразил М.Х. Дулати: «... ты освободил меня от хлеба насущного, так освободи и мой внутренний мир...», [Дулати, 1999: 25] т.е. сегодня актуальность этого высказывания, состоит в том, что государство должно освободить общество от всего порочного, которыми насытила наше общество западная идеология: свобода секса, эгоизм, неограниченная власть «сильного», алчность и т.д. «... в угоду людям не проявлял в своих решениях слабости и не допускал лицемерия и не поступился бы правдой и шариатом ради удовлетворения каждой» и акцентировать внимание на воспитание духовно-нравственной личности «Если у сына нет достоинств отца, то ты назови его чужим, а не своим» [Дулати, 1999: 23].

Навязывание обществу отношения господства и подчинения, экономически слабо развитое государство зависимо от более экономически сильного государства. Чтобы иметь свою экономическую и политическую выгоду более сильное государство, чтобы еще больше углубить зависимость более слабо развитого государства от них, стремится уничтожить национальные корни: традиции, достижения духовных ценностей, которые передавались из поколения в поколение.

Что же является приоритетным при воспитании молодежи в нашем обществе, семья или государство? Сегодня семья отдает в воспитании свои позиции государству, потому что родители все свои усилия прилагают для того чтобы выжить в рыночных условиях. Дети отданы самому себе, интернету, телевизору и в конце то концов улице. В средствах массовой информации доминирует незнакомая для нас западная идеология: культ силы, богатства, свободы секса и другие пороки. Что мы видим сегодня: государство беспомощно в воспитательном процессе, указы бессмысленны, какой же выход из создавшегося положения – «... надо, чтобы правитель имел склонность к общению и к беседам с просвещенными ..., и, хотя такие люди в данное время редки, но желанны, если посчастливится найти их в этом крае, то ты должен познакомиться с ним и считать советы этих людей счастьем своей жизни. Он должен воздержаться от бесед с невеждами, лжецами и развратниками в образе благочестивых, ибо эти люди являются грешниками веры» [Дулати, 1999: 30].

Разве не актуально это высказывание Дулати сегодня, где главная идея — это то, что позитивное решение проблемы воспитания возможно тогда, когда будет твердая морально-нравственная установка, которая должна основываться вековой традиции предков: равенства и взаимного уважения, а также понимание того, что чувства и потребности других людей не менее важны, чем наши собственные. И если «... у кого-то после выполнения всех этих заповедей не проявится (нравственного) состояния, то означает, что он еще не достиг успеха в выполнении чего-то из упомянутого положения» [Дулати, 1999: 26].

Пришло время для сознательного устранения в духовном воспитательном процессе того, что негативно влияет на духовно-нравственный процесс, пора отрешиться от влияния западных норм поведения, от «дурных» правил общения между людьми, где главные нормы проявляются на основе господства и подчинения.

В сложном воспитательном процессе особую роль играет государственная идеология, в котором должны быть отражены все накопленные духовные ценности народа, где «... зеркало ума и проницательность шлифовались годами различных испытаний, и все в разных случаях обращались к его разрешающему трудности мнению» [Дулати, 1999: 28]. Т.е. мы должны осознать силу и величие вековой народной традиции, что служит духовно-нравственному воспитанию, которые должны быть нормами взаимоотношения людей в обществе, для этого сначала надо «... очиститься внешне и внутренне, что является главным условием (нравственного) совершенствования ...» [Дулати, 1999: 28].

Альфа и омега гуманности и нравственности, дающие подлинную норму взаимоотношению людей в обществе, главные критерии духовного развития современного общества. Здесь нет стандартов, здесь бессильна наука. Только народная мудрость, нравственные традиции предков приподнимают завесу этой проблемы. Привить эти ценности народу, возможно только на уровне государства, государственной идеологии. Эту идеологию можно реализовать на практике в соответствии со специфической особенностью народа. Потому что, народные традиции составляют особую ментальность, этим она бесценна, и кто «... на лампу, зажженную (народом), дунет, тот бороду сожжет» [Дулати, 1999: 31] В государстве, где соблюдаются нравственные ценности, могут способствовать гармоничному взаимоотношению людей в обществе, а «искусственно» созданная или насаждающая из вне нормы, могут духовно извратить ментальность народа, превратить в нечто чужое. И поэтому главным в государственной идеологии является тот аспект, где надо акцентировать и «... направить свой благородный ум на обдумывание тех дел, пока перо поддержки не начертало на скрижалях его лучезарного ума картину благоприятного исхода» т.е. рациональный

воспитательный процесс должна быть направлена формирование духовно-нравственной личности.

При рассмотрении государственной воспитательной идеологии надо обратить внимание на то, что «... вершителям дел и правящим, как важно воздерживаться от насилия, которое разрушает жизнь и государство, и творить справедливость, которая является основой стойкости государства и упрочивает (духовно-нравственную) жизнь» [Дулати, 1999: 33].

В нашем веке, веке глобализации особую значимость приобретает государственная идеология как важный аспект духовно-нравственного воспитания народа. Но надо отметить, то обстоятельство, что «... спесивостью и надменностью государь не должен отпугивать от себя народ, а, наоборот, заботой и справедливостью, проявляя сострадание к подданным и слабым, он должен добиваться любви подданных» [Дулати, 1999: 34].

Придумывание или же заимствование чужих идей в государственной идеологии – акт единовременный, в то время как традиционные нравственные и гуманные идеи и ценности имеют практическую результативность как в настоящем, так и будущем общества. В государстве людям, стоящим у власти надо следовать «... в еде и одежде следовал бы образу жизни (обычаев и традиции своего народа) и не приучил свою особу к изысканной пище и к роскошным одеждам» [Дулати, 1999: 34].

Но это не говорит о том, что надо замкнуться в своих национальных «рамках», надо принимать все ценное, имеющее общечеловеческую духовно-нравственную природу, где главными благами являются «красота и милость» [Дулати, 1999: 36]. При приобщении молодежь к накопленным духовным ценностям не должно быть места, ни предрассудкам, ни ханжеству, ни спекулятивным подходам к воспитанию и просвещению, ни культивирование одной культурной ценности и принижение другой.

Вместе с тем нельзя забывать, что полученные знания не делает человека высоко духовно-нравственным, оно делает его сведущим. Знание – только необходимая предпосылка для более широкого духовно-нравственного воспитания общества, призванного взрастить высокую духовную, нравственную, сознательную культуру межличностного общения, которое предполагает взаимопонимание, уважение к другим людям, к его особенностям, потребностям, возможностям, осознание взаимной ответственности и самоограничения. Т.е. каждому человеку в обществе надо следовать принципам гуманности и нравственности, которую в свое время высказал древнекитайский мудрец Конфуций: «Не делай другим того, чего не желаешь себе». Это «золотое правило» формируется и реализуется в обществе на основе не только духовных ценностей, накопленных народом и передаваемым из поколения в поколение, но и внутренними духовными потенциалами отдельно взятого человека. Поэтому главной задачей государства в воспитательном процессе является то, что «... власть эмира и правителя являются средством, с помощью которого приобретаются вечное счастье и доброе имя» [Дулати, 1999: 60].

Накопленные веками на своем опыте духовные традиции народа на бессознательном, иррациональном уровне, объединяет людей в обществе, а утеря этих духовных ценностей приводит к социальным противоречиям. Это противоречие приводит общество к отчуждению от своей внутренней самобытной, духовной природы. Насаждающие обществу ценности, правила разрушают истинные, духовно-нравственные нормы взаимоотношения людей.

Воспроизводство духовно-нравственных норм общества – это и воспроизводство духовных традиции и обычаев, играющей важную роль в смене поколения и стабильного развития духовной национальной культуры народа. Человек крепко укоренен в своей национальной духовной культуре, поэтому нельзя бесцеремонно разрушать передаваемые из поколения в поколение духовные традиции и ценности народа. Выяснение изъянов и взаимные попреки по их адресу бесперспективны, способны завести общество в тупик. Но следует отметить то, что и «слепое» следование народным традициям и обычаям не разумно. И поэтому государство в воспитательном процессе «... не должно оставаться равнодушным

..., обязано смотреть вглубь происходящих событий, определять породившие их принципы и предугадывать их последствия» [Дулати, 1999: 61].

В воспитании общества, государство должно стремиться к взаимной терпимости и терпению, деликатности, к выработке совместной дистанции по отношению к духовным традициям, а также ценностям накопленной за всю историю развития человечества. Надо критически смотреть на недостатки, упущения и иметь смелость признать их. На данном этапе развития надо заново переосмыслить духовно-нравственные ценности и найти позитивный путь решения в духовно-нравственном развитии общества. Это сложный процесс, но решаемый.

«Много дыр, которые являются основой прочности,
Много горестей, в которых содержится радость,
Много замков, цепи которых не видны,
Когда разглядишь, то это не замок, а ключ» [Дулати, 1999: 37]

Согласно Дулати, нравственного совершенствования человека является воспитание, где главным фактором воспитания духовных ценностей является религия, потому что «источником любви является красота и милость, которые в действительности принадлежат Аллаху» [Дулати, 1999: 37]. Т.е. именно религия, согласно Дулати, является главным аспектом воспитания этических и эстетических ценностей существования человека, смысла его жизни и будущего. Так же следует отметить то, что согласно Дулати основой нравственности человека является приоритет духовной ценности над материальным, потому что «... привязанность к вещам окончательно оборвется и даже все, кроме Аллаха, будет забыто. Если у кого – то после выполнения всех этих заповедей не появится такого состояния, то означает, что он еще не достиг успеха в выполнении какого-то из упомянутых положений, или он настолько усердствует в выполнении своего естества, что у него не осталось способности воспринимать их, и он присоединился к разряду животных» [Дулати, 1999: 39]

Что согласно Дулати является одним из главных критериев нравственно совершенного человека, это – знание, «как прекрасен блеск правильного победоносного ума, когда от огня костров, зажженных им в дали, сгорает гумно славы и гордости целого мира злобных противников ...» [Дулати, 1999: 40].

Духовно подавленный человек, в условиях современного развития общества: растущей дороговизной, не способностью содержать семью, оглушенный нервными перегрузками (на работе, не погашенные кредиты, интернет, спиртные напитки, и т.д.) – за все это расплачиваются не только деньгами, но и нервами. Растерянное под натиском современных требований рыночных отношений, перед новыми условиями жизни, государство не может найти выход, именно в духовно-нравственном воспитании общества. Это таит в себе опасность, суть которой состоит в моральной деградации общества.

Благодаря научно-техническому прогрессу, свободе выбора общества своего пути развития – возвышается роль человека; такое возвышение не многим лучше падения, если не учитывается духовно-нравственная ценность общества. Выход из этой сложившейся ситуации весьма простой, исторически необходимый и духовно-нравственный прогрессивный процесс – это проверенный веками народные традиции и обычаи.

Подлинное искусство, мораль, гуманность, красота и мудрость может в действительности воспитать в человеке Человека. Надо отказаться от двойного стандарта, не зря гласит народная мудрость: «Погонишься за двумя зайцами, не поймашь ни одну». Надо государству выработать рациональный метод воспитания, основанного на вековой духовной традиции народа и в тоже время прививать в общество гуманно-нравственные достижения всего человечества.

«Нужны годы, чтобы настоящий камень под солнечными лучами, превратился в бадахшанский или йеменский агат, нужны месяцы, чтобы хлопковое семечко водой и землей превратилась в одежду гурии или в саван попадающего в рай. Нужны дни, чтобы горсть шерсти со спины овцы, стала Хирсой для отшельника...» [Дулати, 1999: 55].

Эта проблема предстает и в настоящее время, для людей живущих в двадцать первом веке, главной, актуальной проблемой. Современная система духовных ценностей нашего общества утратила свою истинную нравственную природу, свою притягательность, императивность. Это объясняется в первую очередь утерей преемственности поколений по вопросам рассмотрения идей нравственности, гуманизма.

Сегодня надо возродить проблематику человека на почве нравственно-философских идей казахских мыслителей прошлого. Но в тоже время не надо забывать о достижениях мировой философской мысли по данной проблеме.

Чтобы человек и общество достигло нравственного совершенства «...должно сначала принести искреннее покаяние и очиститься внешне и внутренне, что является условием совершенствования...» [Дулати, 1999: 55]. Сегодня это актуально для нашего общества, где главным приоритетом является материальные ценности а духовные ценности не адаптируются в условиях рыночных отношении. Вот одна из главных противоречии современного развития общества.

В произведении М. Х. Дулати четко прослеживается, его потребность найти гуманного, нравственного человека в качестве основного объекта, исходя из своего личного опыта, так делая ссылки на духовно-нравственные ценности учения суфиев, он рационально пытался найти ответ касающуюся проблемы человека «... направил свой благородный ум на обдумывание тех дел...» [Дулати, 1999: 58], которые помогли бы ему познать гуманные и нравственные параметры человека.

Что согласно Дулати является одним из главных критериев нравственно совершенного человека, это – знание, «как прекрасен блеск правильного победоносного ума, когда от огня костров, зажженных им в дали, сгорает гумно славы и гордости целого мира злобных противников ...» [Дулати, 1999: 58].

Как уже было сказано выше, поставленные проблемы гуманизма и нравственности, М. Х. Дулати пытался найти на основе соединения проблем гуманизма и нравственности с суфийским учением. «Человек, – пишет Дулати, – вступающий на путь дервиша должен выполнить определенные условия. Во-первых, так как дервиш является путником загробной жизни, он неизбежно будет прославлять /Аллаха/, будь это в душе, или на языке. Значит сердце, язык и горло должны быть чистыми» [Дулати, 1999: 7].

Сегодня при исследовании проблем человека и человечности надо подходить объективно, деликатно «нельзя допускать никаких скачков, необдуманных экспериментов и авантур» [Фролов, 1989: 16]. Знание своей истории, философских идей мыслителей является залогом будущего развития общества.

Необходимо поновому интерпретировать современную суть общественных отношении, исследовать более усложняющиеся нравственные проблемы современного развития общества, которые непосредственно касаются человека, его как биологического существования так и социального, духовно-нравственного развития. Надо полностью отдавать себе отчет о объективных, а так же субъективных трудностях на пути формирования и развития нового гуманизма на базе современного развития культуры. Прежде всего необходимо преодолеть разрыв между преемственностью поколений по проблемам человека и человечности. Все новое это позабытое старое, духовные ценности надо искать в идеях прошлых мыслителей. И поэтому очень правильно высказывание Дулати, что «Все возвращается к своему началу» [Дулати, 1999: 55].

Предельное культивирование материальных ценностей, вытесняющая духовно-нравственные нормы социального поведения приводит к деградации и опустошению внутреннего духовного мира человека. Если гуманистические, нравственные принципы накопленные в истории человеческой мысли, станут нормой для каждого индивида и каждый человек «... сохранением всех сил внешних, внутренних, чувственных и мыслительных с тем, чтобы приложить их к тому, для чего они созданы ...» [Дулати, 1999: 62], мы достигнем такого общества, которая будет осознавать себя как действительную гуманную общность и целостность.

Настоящее духовно-нравственное, творческое созидание и надежда порождают веру в будущее, духовно-нравственный прогресс человека и общества. «Человек не для того создан, чтобы терпеть поражение, – справедливо утверждал Э. Хемингуэй, – Человека можно уничтожить, но нельзя победить» [Фролов, 1989: 15]. Это высказывание Э. Хемингуэя, четко выражают перспективу человечества, которая заключается прежде всего в развитии добродетелей Разума и Гуманности.

Разработка долгосрочной концепции культурной политики, разработка патриотического акта «Мәңгілік Ел» должна основываться на накопленных нашим народом, мыслителями духовно-нравственных, гуманистических ценностей. Эти ценности являются связующим звеном между прошлым, настоящим и будущим казахского общества.

Список литературы:

1. М.Х.Дулати. Тарих-и-Рашиди. Алматы. 1999
2. Фролов И.Т. О человеке и гуманизме: Работы разных лет. – М.: Политиздат, 1989

ТҮРКІЛЕРДЕН БАСТАУ АЛҒАН ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ

Қуанышбаева Анар Қуанышбайқызы

Қызылорда облысының білім басқармасының
«М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық
жоғары колледжі» оқытушысы

Аңдатпа. Біз білетіндей, қазіргі күнде өз мемлекеттілігін сақтай алмай, кеңістікке өзін тәуелсіз ел ретінде таныта алмаған халықтар мен ұлттар қаншама?! Ал ерелі, мұрасы мен құндылығы мол тарих әр ұлтта бола бермейді. Себебі, тарих – уақыттың төрелігімен, Тәңірдің сыйымен, ата-бабаның төккен терімен, ұрпақтар сабақтастығымен келетін толымды дүние. Салт-дәстүріміз бен ұлттық құндылықтарымызды жадымызға тұтып, олардың қадір-қасиетін одан әрі арттыру, жас буынға оның маңыздылығын насихаттау екені анық. Тағы бір түсінгеніміз – осындай құндылықтарымыз арқылы ғана біз, қазақ халқы тарих сахнасынан кетпей, ары қарай жасампаз ел бола алатынымыз, алайда оны қадірлей алмасақ, өзіміз бір игі іске жаратпасақ, тарихи тамырсыз қалатынымыз.

Түркі әлемінің бесігі де – Қазақ жері. Түркі әлемінің тамыры басталатын Алтай жерінің қазақтардың және Еуразияның басқа да халықтарының тарихында алар орны ерекше. Осынау асқар таулар ғасырлар бойы Қазақстан жерінің тәжі ғана емес, күллі түркі әлемінің бесігі саналды. Дәл осы өңірде біздің дәуіріміздің I мыңжылдығының орта шенінде Түркі дүниесі пайда болып, Ұлы дала төсінде жаңа кезең басталды. Тарихи және географиялық кеңістік түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Бұл мемлекеттер ұзақ уақыт бойы бірін-бірі алмастырып, орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырды. Орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұланғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашты.

Annotation. As we know, how many peoples and nations have not been able to preserve their statehood and show themselves in the space as an independent country?! Not every nation has a rich, rich and valuable history. This is because history is a full world that comes with the judgment of time, the gift of God, the sweat of ancestors, and the succession of generations. It is clear that we should remember our traditions and national values, further increase their dignity, and promote their importance to the younger generation. Another thing we realized is that only through these values, we, the Kazakh people, can continue to be a creative country without leaving the stage of history, but if we do not cherish it, if we do not create a good cause ourselves, we will remain without historical roots.

Kazakh land is also the cradle of the Turkic world. The Altai land, where the roots of the Turkic world begin, has a special place in the history of the Kazakhs and other peoples of Eurasia. For centuries, these vast mountains were considered not only the crown of the land of Kazakhstan, but also the cradle of the entire Turkic world. It was in this region that in the middle of the 1st millennium of our era, the Turkic world appeared, and a new period began in the Great Steppe. The historical and geographical space formed a unique model of succession of Turkic states and great nomadic empires. These states replaced each other for a long time and left an indelible mark on the economic, political and cultural life of Kazakhstan in the Middle Ages. The Turks, who were able to master a huge space, formed their own expression of nomadic and sedentary civilization in the vast steppes, and paved the way for the prosperity of medieval cities that became the center of art and science and world trade.

Түркі әлемінің бесігі – Қазақ жері. Түркі әлемінің тамыры басталатын Алтай жерінің қазақтардың және Еуразияның басқа да халықтарының тарихында алар орны ерекше. Осынау асқар таулар ғасырлар бойы Қазақстан жерінің тәжі ғана емес, күллі түркі әлемінің бесігі саналды. Дәл осы өңірде біздің дәуіріміздің I мыңжылдығының орта шенінде Түркі дүниесі

пайда болып, Ұлы дала төсінде жаңа кезең басталды. Тарихи және географиялық кеңістік түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Бұл мемлекеттер ұзақ уақыт бойы бірін-бірі алмастырып, орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырды. Орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұланғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашты [1].

Сөйтіп әлемдік өркениет Шығыстан бастау алып, оның түркілер қалыптастырған бағыты көшпелілер өркениеті деген атпен тарихқа енгені белгілі. Түркі халықтарының өмір салты мен мәдениетінің өркениет дәрежесіне жетуіне олардың таным дәрежесі мен атадан-балаға мұра болып қалып отырған құндылықтары ықпал етті.

Көне түркілердің көрші елдермен мәдени және экономикалық тығыз байланыста болғаны тарихтан белгілі. Ол туралы Альфред Вебер: «Орта Азиядан шыққан көшпелі халықтар Қытай, Үнді және Батыс елдеріне баса көктеп еніп (жылқымен) жоғарыдағы үш атырапқа да ықпал етті. Ат үстіндегі көшпелі халықтар дүниенің кеңдігін таныды. Қиын-қыстау тіршілікпен қауіп-қатерлі мол жорықтар арқылы дүниенің жалғандығын түсінді. Ол үстем нәсіл ретінде дүниеге ерлік пен трагедиялық сананы орнықтырып, оны эпос түрінде паш етті...» дейді.

Еуразия кеңістігінде, оның ішінде түркілердің алтын бесігі саналатын –Алтай жеріндегі дала өркениетін жасаушылар біздің ата-бабаларымыз болып табылады.

Көне түркілер ерте заманнан бері әртүрлі құрылымдағы мемлекеттерді, яғни Еуразияны билеп тұрған Дала империясын құрған болатын. Тарихтың әр кезеңінде тұран тайпаларының одағы, массагеттер, сақтар, ғұндар, одан кейін түркі тайпалары құрған мемлекеттер ғасырлар бойы Қытай, Үндістанға және Еуропа халықтарына билік жүргізген. Олар Еуразия құрлығының тарихын жасауда және өркениетті дамытуда үлкен үлес қосты [2, 11-б.].

Ұлтты қалыптастырып біріктіретін оның тілі, нәсілі, елі, мемлекеті және діні болса, идея оның негізі болып саналады. Ұлттық идея дегеніміз, халықтың әріден алғанда дәуірлік, беріден алғанда ғасырлық мұратын айқындайтын, келешек ұрпаққа жол көрсететін шамшырақ болатын заманауи рухани философия. Оның негізгі міндеттері –ұлт пен түркі халықтарын біріктіру арқылы қоғамды тұрақты дамытатын стратегияны анықтау, ұлттық зиялылар мен өнертапқыштар, өз ісінің мамандары ішінен ұлттық элита қалыптастыру.

Қазақ идеясының қайнар көздері мен рухани негізі –тарихымыз бен мәдени мұраларымыз екендігі белгілі.

«Күлтегін» және «Білге қаған» бітіктас жазуында түріктер өздерін «Көк түріктері» деп атады. Мұндағы «көк» космостық –аспан мағынасын білдіреді. Олар билеушілерін «қаған» деп атады. Қаған –«хандардың ханы», немесе император деген мағынада. Сондықтан қағандықтың баламасы империя болмақ. Алтайда, Дулығалы шоқының іргесінде 100 жылдай бағынышты болып жүрген Ашина (аспан) түріктері 552 жылы Жужандарды талқандап, тайпалық көсемдері жабғу Бұмынды «Ел қаған» жариялаған көшпелі дала билігіне жаңа жұрт – түркілер келеді. Олар бірте-бірте ұлан-ғайыр территорияға өз билігін орнатып, көшпелілік өркениетті қалыптастырады .

Бабаларымыз өздерінің бастан кешкен тарихы мен кейінгі ұрпаққа арналған өсиет сөздерін тас бетіне қашап жазды: «Тізеліні бүктірдік, бастыны жүгіндірдік...» «Бек ұл ұрпағың құл болды, сүлік қыз ұрпағың күң болды...» «Түрік халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым...» «Өлімші халықты тірілттім. Жалаңаш халықты тонды қылдым. Шығай халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым» -деп жазған [3, 5-6 бб.].

«Шөлі бар халық –зор халық» -дейді Ж.Руми. Рухы биік, қайсар мінезді және шыдамды халық қана шөлді аймақтың қатаң табиғатына төтеп береді. Сондықтан да адамзат өркениетінің рухы –дүниежүзілік діндер немесе олардың пайғамбарлары шөлді аймақты мекендеген халықтардың ішінен шыққан. Көне түркілердің Тәңір діні соның ішінде бірегейі және дүниежүзілік діндердің бастамасы.

«Тарих кітабындағы барлық беттері белгілі емес халық бақытты» деген екен Т.Карлеиль. Тарихы түгелдей зерттеліп бітпеген халық оны білуге ұмтылады. Осы ұмтылыс ұлттың сана-сезімін оятып, оның ақыл-ой, ар-намысын шындап, ұлттық сезімді «қалғып кетуден» сақтайды [2, 13-б.].

«Дала империяларының» авторы Рене Груссе көшпенділер туралы: «Олардың отырықшы халықтарға он үш ғасыр бойы белгілі ритммен және әрқашанда оқтын-оқтын табысты жасаған шабуылдары табиғи, заңды құбылыс. Қоршаған қатал өмірге бейімделген, ақылды, салмақты және құнтты түріктер мен моңғолдар билікке жаралған еді. Көшпенділер материалдық мәдениеттің дамуын тежегенімен, олардың қолында әрқашан да күшті әскери билік болды» дейді. Бірақ көшпенділерді тек әскери күш ретінде қарау, олардың тарихын біржақты көрсету болып табылады. Себебі түркі халықтары өз заманында материалдық өркениеті дамыған Құшан патшалығы, Еуропадағы ғұн империясы, Мамлүктік Египет, Алтын Орда, Ұлы Моғол мемлекеті сияқты ұлы мемлекеттерді құрды және түркілердің жүздеген әулеті соңғы екі мың жылдан астам уақыт бойы адамзат өркениетінің дамуына елеулі үлес қосты. Сонымен қатар, түркіден шыққан ұлы ғалымдар, ойшылдар мен ақындар орта ғасырлардағы «Шығыс немесе Мұсылман Ренессансының» негізін қалауға атсалысып, дүниежүзілік сәулет өнерінде, поэзияда және ғылымның дамуында өшпес іс қалдырды [2, 14-б.].

Көшпенділер өркениетінің негізін қалаған түркі тектес халықтар мемлекетті басқарудың дала демократиясына сүйенген ерекше жүйесін жасады. Ерте замандардағы төл түркілік сакралдық ұғымдар, дәстүрлер мен мотив-символдарды анықтаудың маңызы зор. Себебі онда біздің шығу, қалыптасу және даму тарихымыз жатыр. Таңба мәселесі Шәкәрім Құдайбердіұлының, Мұхаметжан Тынышпаевтың еңбектерінде де жазылған. Этнограф ғалым Ж. Артықбаев: «Еуразия даласы көшпенділердің мәдени жетістіктерін толығымен бойына сіңірген қазақ қоғамы өзінің ішкі құрылымы жағынан да, сыртқы құрылымы жағынан да, мән-мағынасы жағынан да ерекше құбылыс болып табылады. Көшпелі қоғамның өмір сүру негізінде қабылданбайтын, өзгелермен салыстыруға келмейтін өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда Батыстың да, Шығыстың да мәдени өлшеміне сай келмейтін ерекше мәдениет қалыптасқан. Осы ерекшелікті сезіну – методологиялық парадигманы өзгертуге негіз болуы тиіс. Бәрінен бұрын тарихи таным өзегіне материалдық көрсеткіштер емес, рухани құндылықтар: қоғамдық сана, әлеуметтік-мәдени құндылықтар сияқты факторлар қойылуы тиіс» – деп жазған еді. Міне, осылайша, Қытай, Иран, Византиялық өркениеттермен тоғысқан түркілер жаңа мемлекет типін қалыптастырды. Егер, бірінші түркі қағанатында соғды тілі үстем етсе, екінші түркі қағанатында руна жазуы тарады. VII-VIII ғғ. Моңғолия мен Алтайда, Хакасия мен Тувада, Шығыс Түркістан мен Жетісуда Көне түрік алфавитімен жазылған 200-ден астам тас ескерткіштер қалды. Ал біздің жыл санауымыздан бұрын V ғасырда өмір сүрген сақтардың Есік жазуындағы 17 әріптің 13-і көне түркі руникалық алфавит екені белгілі болды. Д.Клеменец көне түркілерді «тамаша халық» деген еді.

VI ғасырда түркілердің әдеби тілі қалыптасты, көрші Шығыс мәдениеті игеріле бастады. Кенес шығыстанушылары ортағасырда жеті тұрақты тарихи-мәдени орталықтар Еуропалық, Араб-исламдық, Орта Шығыстық, Оңтүстік Азиялық, Орталық Азиялық, Қиыр Шығыстық, Оңтүстік Шығыс Азиялық орталықтары қалыптасты – деп есептейді. Сонымен Алтайдан Донға, кейде Дунайға дейін жеткен бұл өркениет – 2000-2500 жылдың тарихы бар өркениет.

Бүгінгі Қазақстан өткен замандардан ұлттық мәдениеттер мен дәстүрлердің саналуандығын мирас етті. Ел аумағында тұратын жүз отыздан аса этностық топтың өкілдері азиялық және еуропалық компоненттерді үйлестіретін бірегей мәдени нақышты құрайды [4].

Бұдан біз бабаларымыздың үлкен мемлекет құрып, оны дамытып, кейінгі ұрпақтарына үлкен мұра қалдырғанын байқаймыз және сол мұралар ретінде қазіргі бізде бар рухани және материалдық мәдениетіміз бен құндылығымызды танимыз. Біздің міндет – осы бай мұраларымызды ары қарай зерттеп, зерделеп, жас буынға таныту, оның ұмыт қалмауына үлесімізді қосу болып табылады.

Қорытындылай келгенде, әлем мәдениетінің, жалпы адамзат өркениетінің қалыптасуына ерекше әсер етіп, ықпал жасаған, өзіндік орны бар түркі мәдениеті жайлы көптеген мәліметке қанық болдық. Мұны түріктердің рухани мәдениеті мен Орхон-Енисей ескерткіштерінде бейнеленген Күлтегін мен Тоныкөктің қалдырған жазбаларынан-ақ көреміз. Түркі дәуірі қалыптасқаннан бері, өз алдына ерекшеленіп келе жатқан түркі мәдениетінің ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан ұлағаты мол дәстүрлер мен тығыз байланыстар, әсіресе мұның үміт күтер кемел келешегі бізді өте қатты таңғалдырды. Азия мен Еуропаны, Шығыс пен Батысты ұштастырған бұл мәдениет, көптеген өзге мәдениеттердің дамуына үлкен ықпал жасады. Қысқаша айтқанда сонау ежелде Қазақстан аумағын мекендеген отырықшы түркі тайпаларынан бастап түркі мәдениеті даму процесі барысында көптеген кезеңдерден өтіп, түрлі өзгерістерге ұшырады. Яғни түркі мәдениеті даму барысында түрлі сатылардан өтіп бүгінгі әлемге әйгілі өркениетке айналып отыр. Қысқаша айтқанда түркі мәдениеті жаһандық мәдениет ұғымының ажырамас ең негізгі бөлігі болып табылады.

Мәдениет өзінің көптүрлілігімен және мүмкіншілік молшылығымен құнды. Бүгінгі таңда әлемде көптеген діни бірлестіктер, секталар, конфессиялар және одан да мол тілдер, ұлттық мәдениеттер кездеседі. Ең бастысы, қай елде болмасын, қай мәдениетте болмасын ар-ождан еріктілігі қамтамасыз етіліп, бір – бірімен тепе-тең сыйластық рухындағы сұхбатқа түссе болғаны. [5].

Әдебиеттер:

1. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы, ҚР Президентінің ресми сайты, 21 қараша 2018.
2. Әкім Жанұзақ. Түркі өркениеті негізіндегі қазақ идеясы. – Алматы: Өлке, 2007. – 303 б.
3. Ә. Сарай. Көк түріктері. – Алматы : Мереке, 2014. – 685, [2] б.
4. Түркі әлемінің алтын бесігі. 08.10.2013. Дерек көз: baq.kz.
5. Т. ҒАБИТОВ Ж. МҮТӘЛПОВ А. ҚҰЛСАРИЕВА МӘДЕНИЕТТАНУ. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жоғары оқу орындары студенттеріне оқулық ретінде ұсынған Толықтырылған 3-басылым Алматы «Раритет» 2004.43 бет.

ТҮРІК РУХАНИЛЫҒЫНДАҒЫ ТӘҢІРШІЛДІК ИДЕЯСЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ БАҒДАРЛАРЫ

Айымжан Рыскиева

философия ғылымының кандидаты,
Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті,
дінтану кафедрасы меңгерушісі

Берік АТАШ

философия ғылымының докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
философия кафедрасының доценті

Түрік халқының салт-дәстүрі мен ереже-тәртіптерінің негізі, түрік дүниетанымындағы адам мен әлем қатынасы мәселесі Тәңіршілдік идеясымен тығыз байланысты. Тәңіршілдік терең күрделі құбылыс ретінде түрік халқының рухани өмірімен қоса әлемдік мәдениетте де айрықша із қалдырды. Түрік халқының дәстүрлі мәдени дүниетанымдық қайнарларын зерттеу қазіргі таңда ғылыми мән-маңызы өте зор мәселе.

Көне түрік мәдениетіндегі осы тәңіршілдік идеясын саралау барысында отандық ғалымдарымыздың пікірлеріне шолу жасап өтуіміз қажет. «Түрік мәдениеті қоғамдық санада, дүниеге көзқарас, дүниетаным, рухани-материалдық іс-әрекет, түріктік көркем өмір және символикалық образдар мен метафораларда, заңдарда шифрланған, адамның әлеммен терең этикалық байланысын бейнелейтін түрік мәдени тәртібінің түріктік формасында өз бейнесін тапқан феномен болмай тұрып көптеген даму кезеңдерін басынан өткізді. Түріктердің мәдени кеңістігі ең алдымен «Тәңірі – адам» онтологиялық иерархия

логикасының өзі әлеммен және Құдаймен байланыс жасауға мүмкіндік жасаған сұхбаттық кеңістік ретінде құрылған. Түріктердің салт-дәстүрлері ешқашан қайта құруға ұшырамаған берік мәдени құндылықтар парадигмасын жасады және де бұл догмашылдық күшімен емес, этикалық басымдылықтар арқылы мәңгілік, ізгі құндылықтарға ие болды» [1].

Тәңіршілдікке қатысты мәселелерді жан-жақты зерттеу қазіргі күн талабы. Бұл дүниетаным бізге ата-бабаларымыздың рухани болмысын зерделеуге, ұлттық ойлау дәстүріміздің тереңде жатқан қабаттарын тануға әкелетіні хақ. Өткенімізді ой елегінен өткізу, бүгінгі тірлік-қарекетімізді сараптауға, болашағымызды айқындауға жол ашады.

«Дәстүрлі түрік дүниетанымының негізгі ұстындары Тәңірлік діни танымнан бастау алған. «Түріктің Тәңірі» аталар жолын, дәстүрін белгілеп берген. Түрік ұстындарында Тәңір – ғарыштың «иесі» мен «киесі», ал «Тәңірлік бастама немесе Тәңірлік ақиқатқа» ұласудың кеңістігі – адамның кіндік қаны тамған туған жері. Дәстүрлі түрік өмір салтында *туған жер* –Тәңірлік жаратудың алғаш жүзеге асырылған уақыты мен кеңістігінің қайталанған ортасы, әрі Тәңір тарапынан берілген құт... Тәңірдің құтының шоғырланған жері – «Жерұйық». Ежелгі түрік аңыз-эпсаналарында Жерұйық «орталық, кіндік» мағынасындағы символдарымен берілген.

Бұл ойлаудың байырғы жүйесі бойынша көк аспан киелі, өйткені ол:

– Тәңірдің мекені әрі сипаты;

– «жер мен су» қасиетті, тіпті ол – Тәңірдің құты, несібесі;

– ел-халық қастерлі, олар – Тәңірдің жердегі аманаты;

– адам өз тағдырын өзгерту мүмкіндігіне осы дүниеде-ақ ие;

– қаған (хан) киелі, ол – Тәңірдің еркін білдіруші. «Тәңір» идеясы — *қағида, заң, тәртіп, құдірет, кие және Ие* ұғымында түріктік көзқарастарды топтастырды, толықтырды» [2].

Тәңірі туралы пікірлер түрлі бағытта көрініс тапты: Тәңірі жердегі барлық тіршілік иесі мен әлемді жалғыз жаратушы ретінде монотеистік идеяға жақын келсе, көкке, яғни аспанға және ең жақын көмекшілері күн мен ай, жұлдыздар, сонымен қатар табиғат құбылыстарына құрметпен қарау тұрғысынан діни сипат алғандай болды.

Қазіргі таңдағы зерттеулер Тәңіршілдікті мәдениет феномені ретінде мәнін айқындауға қарай бет бұрып келеді. Бұл еңбектерде тәңіршілдік түрік халқының тұтас дүниетанымы мен санасы барлық формасында көрініс тапқан негізгі ұғым, күрделі тарихи мәдени-дүниетанымдық жүйе деп саналады. Мүмкін, арғытүрік дәуірінен жалғасқан мифологиялар бойынша Тәңір кей сәттерде, Ұмай Анамен бірге аталады және Еркілік персонажы қоса қамтылады. Ал XIX ғасырда батыс ғалымдары мен орыс зерттеушілері Тәңірдің өзіндік діни танымын ескермей, оны пұтқа табыну дінінің бір түрі, көпқұдайлыққа, шаманизмге жақын деп Тәңірі, Аспан туралы анимистік көзқарасты ұстанды. Ол туралы басқа да тұжырымдарда күрделі діни жүйе ретінде политеистік, монотеистік, не болмаса оның аралығындағы дін деп санады. Енді бірқатар зерттеушілер оны онтологиялық концепциямен, космологиямен (үш әлем туралы концепция), мифология және демонологиямен (ата-бабалар мен табиғат рухтары) байланыстырады. Кейбір пікірлерде шаман тәңірлік діннің абызы деген қағида келтіріледі. Шындығында, мұны анықтау қиынға соғады.

Терістеуші логика бойынша, шамандықтың пайда болған уақыты тым әріде жатыр, шамамен 30 мың жылдық, өйткені, Солтүстік және Оңтүстік Америкаға кезінде қоныс аударғандар арасындағы үндіс тайпаларындағы шаманизм мен Алтайлық шаманизм арасында байланыс бары анық. Шамандық Австралияда да кездеседі және кейбір ұқсас белгілер сақталып қалғандай. Ал Тәңіршілдік одан кейінгі, өйткені, Австралия, Оңтүстік Америка халықтарында тәңіршілдік элементтері кездеспейді. Оның үстіне шамандық діни толеранттылықты ұстанады және басқа діндерді де қабылдай береді, қазіргі Сібір халықтарының кейбірі шаман-христиандар, тіпті шаман-буддистер де кездеседі. Қазақстанда да, «шаман-исламистер» деп атауға болатын бағыттар болған.

Шындығында, Тәңіршілдік абыздары бақсылар болған деген пікірді қуаттайтын болсақ, онда Алтайдағы тәңіршілдік кейіннен кемелденген немесе басқа халықтардағы тәңіршілдік элементтері бірте-бірте ұмыт болған. Немесе, Алтай жеріндегі шамандық тәңіршілдікті туғызған, сондықтан, тәңіршілдік пен Шамандық ассимиляцияланып кеткен болуы ықтимал. Сондықтан, арғытүрік халықтарында тәңіршілдік пен шамандық детерминантты, бірінің бірі атрибутына айналған.

Көк Тәңірі аспан еркін ғана хабарлайды. Жаратушы көк Тәңірі адамдардан белсенділікті талап етеді. Сондықтан Тәңірлік дінде әлем мен адам үйлесімділігі, адамшылық-этикалық идеялар тереңірек ұялаған. Дегенмен оның басты ерекшелігін монотеизмге жақындығынан байқауға болады. Сондықтан тәңіршілдікті негізінен алғанда кең дүниетаным ретінде қарастыруға болады: діни сенім, дүниеге көзқарас, философиялық таным, өмір стилі, эзотериялық құбылыс т.б. ретінде қарастыруға болады.

Француз ғалымы Жильберт Дюранд «Көшпелілерге монотеизмге (бірқұдайшылдыққа) деген ұмтылыс тән, олар көз жетпейтін, көңіл арбаған көгілдір кеңістіктен қуат алады, ал қоғамға қауымдасуының патриархалдық негізде ұйымдастырылуы олардан Құдай-әкені талап етеді.....» [3] – деп ой тұжырымдайды. Ал «Жан Поль Ру мен Мирча Элиаденің түріктердің мәдени-дүниетанымдық ұстындарына берген тұжырымдары біршама ықшамды әрі нақтылығымен ерекшеленеді: «... Патриархалдық ерекшеліктер басым, отбасында еркектің орны мен рөлі үстем. Қандастық-генетикалық туысқандықтың негізі берік қаланған. Экономикалары аңшылық пен мал шаруашылығына негізделген көшпелі мәдениет. Діни тұрғыдан «ұлы көк Тәңірі» сенімі өте маңызды. Дәстүрлі қоғамда Тәңірдің елшілерінің (қаған, қам) рөлі үстем, оларға өте үлкен мән беріледі. От – қасиетті, аттың да діни маңызы мен қоғам өміріндегі орны ерекше. Жеке меншік басты рөл атқарады. Көне түріктерде «жанның мәңгілігі» сенімі қуатты болғандықтан да аталардың аруақтарына тағзым етіледі» [4] – деп байырғы түріктер дүниетанымын айшықтайды.

Дегенмен, мұндай шет елдік ғалымдардың пікірлері қайткенмен де, еуропаэзектік призмадан қарап жазылғандықтан, бізде екі таңдау бар: біз де тәңіршілдікті осылай батыстық логоцентристік категориялық аппараттар бойынша түсіну парадигмасында қаламыз немесе олардың түріктік-сенімдік қабаттарына бойлай ену үшін көне қазақи пайымдауларды, байырғы мифологиялардың тәржімаларын негізге аламыз. Мәселен, «Боги» ұғымы көне Гректердің политеизмін түсінуге сай келеді, яһудилік, ислам діндеріндегі «құдай» түсінігінен басқаша. Сол сияқты Тәңірді – Құдай деп түсіну, екеуін тура сәйкестендіруге болмайды. Өйткені, біздіңше, парсы тілінен «Құдай» сөзі енбестен бұрын, «боги» орысшадан келместен бұрын, көне грек тіліндегі «teos» ұғымы басқа мағынадағы құдай, нақтырақ айтқанда, мынадай мазмұндармен байланыстыра аламыз: «антропоморфтанған құдайлар», «пайғамбар типтестер», «физикалық қуатты, магиялық та қасиеті бар, жолы болғыш ерекше адамдар», «тым көне замандардан қалған жай ғана архетиптер» іспеттес мән жамайды. Бұл тұста, патшаларын құдайландырып жіберген деген «евгемеризм» теориясымен де дәйектеуімізге болады.

Сәбетқазы Ақатай Тәңірді кеңістік, уақыт, форма және олардың қозғалыс түріндегі өзара қатынасын білдіретін тарихи-философиялық категория деп Тәңірдің онтологиялық жүйесін бес аксиоматикалық принциптерге бөліп көрсетеді:

1. Жаратылған құбылыс бар болса, онда жаратушы да бар.
2. Барлық жаратылған нәрсеге форма тән.
3. Барлық нәрсе орнымен жаратылған.
4. Жансыз жандыны тудыруы мүмкін емес.
5. Адам негіз, ғалам орталығы» [5].

Шындығында, бұл мағлұматтар біріншіден, тым абстрактілі болғандықтан, Тәңірдің шынайы болмысын аша алмайды, екіншіден, қандай негізге сүйенгендігі туралы ойлау жолының сатылары көрсетілмегендіктен, дәйексіз сияқты болып көрінеді.

Тәңіршілдікті түрік халқының рухани мәдениетіне сәйкес келетін діни мифологиялық тұрғыдан ғана емес, дүниетанымдық жүйе ретінде негізгі белгілері мен сипатын бөліп

қарауға болады. Табиғат туралы көзқарастары, мәдениет дәстүрінің жалғастығы, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың сақталуы, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы және қоғамдық құбылыстарынан дүниетанымдық сипаттарын айқындауға себепші болады. Осыған орай Василий Бартольд «Халықтың психологиясын түсіну үшін оның діни сенімін білу маңызды... Бұл орайда аспан мен жерге табыну туралы айтылғанда, кей кездерде «түрік аспаны» және «түрік жері мен суы» деген сөздер қолданылады. «Тәңір» деген бір ғана сөз материалдық аспан мағынасында да және табынып, пір тұту жағынан алғандағы құдай мағынасында да (яғни идеалды мағынасында да) қолданылады. Жер мен Су (ар суб) туралы айтылған жерлерден жер мен су рухтарының жинақтамасы емес, бүтіндей құдай туралы сөз болатындығы жайында қорытынды шығаруға болады...» [6] – деп құнды пікір айтады.

Бұл тұста, алдымен, материалдық объект, яғни, Жер планетасынан тыс кеңістіктің барлығы, әрине, бұрынғы кезде «аспан» деген атаумен аталғандығын ескеру керек. Сонда мынадай түйін жасалады: «Аспан – Көк – Тәңір» ұғымдары синонимдес деп те айтуға келеді, дегенмен, изоморфты деп түсіндірген дұрысырақ шығар. Бірақ «Көк Тәңірі» деген ұғым кездеседі, бұл біздіңше, қазақ тіліндегі таным мен морфологияның заңдылығы іспеттес, яғни, мағыналас сөздердің қатар қолданылып, бір мағына беруі немесе жалаң түрде де қолданыла беруі. Мәселен, «Жалған дүние» ұғымы кейде жай ғана «жалған» деген сөзбен беріледі. «Көк шөп» кейде, «көк» деп те айтылады.

Тәңіршілдік күрделі дүниетаным ретінде жалпы сенім, әдет-ғұрыптар мен мифологиялық сюжеттерден тұрады. Бұл жүйеде, әсіресе Тәңірі культі маңызды орын алады. Мұнда Тәңірі тек қана сезімдік тұрғыда қабылданатын ақиқатты тану емес, ол жер мен көкті жаратушы Бір Тәңірі ретінде қабылданды. Діни санада Тәңірі болмысы абсолютті ақиқат болып, өмір мен игіліктің белсенді күші ретінде танылды. Тәңірінің мұндай дүниетанымын ежелгі қытайлар мен шумерлердің діни жүйесінен кездестіруге болады. Тәңірі культінде Универсумды символдық дүниетаным ретінде қарастырады.

Тәңіршілдік табиғат пен ата-баба рухын дәріптеуден шыққан. Бұл сенім байырғы түріктерге білім мен табиғат рухын сезінуге әрі гармонияда өмір сүруге мүмкіндік туғызды. Байырғы түріктер сан-қилы мәдениет пен өркениеттер арасындағы жан-жақты сұхбаттың негізінде терең өзіндік дүниетанымға ие болды. Олар манихей, зороастризм, брахманизм, буддизм діндерімен жақсы таныс болған. Көшпелі түріктер дәуірінде тәңірлік сенім ресми маңызды саяси рөл атқара отырып, басқа да этномәдени құрылымдардың идеологиялық жүйесіне қарсы тұра білді. Осыған сәйкес Лев Гумилев «түрік қағанаты өзінің тұрақты, қатаң саяси идеологиялық жүйесімен, басқа жердің дінін мойынсұнатын ұлт емес еді» [7] – деп жазған пікірін орынды деп санаймыз.

Көк Тәңірі сенімінде космогониялық, абстрактілік пен нақтылықтың бірлігінде ойлаудың ғажайып үлгілері бар. Мұны Орхон ұстындарынан да аңғаруға болады. Әлемнің төрт тарабын анықтау, күн, ай, жұлдыздар қозғалысындағы заңдылықтарды білу, тәңірлік мәңгілік күнтізбе, жыл маусымдарының ауысуын қадағалау байырғы түріктерге осының бәрін біреу билеп, басқарып, олар деген жалғыз Құдай – Көк Тәңірі идеясына алып келген. Яғни нақты бір пұтқа табынбай, әлемдік мәні бар жалғыз Тәңірді мойындаған. Түріктердің барлық рухани күш иесі Көк Тәңірі деп есептеген.

Күлтегін жазуында «Тәңірі күш бергені үшін әкем-қағанның әскері бөрі сияқты еді. Жаулары қой сияқты еді. Ілгері-кейін шапқылап [халықты] жинады, көтерді...» [8] – деген жолдар бар. Отанын қорғау мұратын түріктер рухани болмыстың қасиетті қағидасына айналдырды. Оның мәңгілік сипатына Тәңірі кепіл. Жаратушы Тәңірі түріктердің қорғаушысы болды. Тәңірі шапағатын тигізіп, олардың халық болып қалыптасуына себепші болды. «Елді халық едім, елім енді қайда? Кімге елдік құраймыз?» – деп басқа қиын іс түскенде, «қырылайық, жойылайық» десіп, ажалға бет бұра бастағанда, [сол кезде] жоғарыда Түрік Тәңірісі, киелі Жері, Суы былай депті: Түрік халқы жойылмасын деп, ел болсын деп аян береді. Соның нәтижесінде «Тәңірі жарылқағаны үшін елдікті елсіретпеді, қағандықты қағансыратпады. Жауын баз қылды. Тізеліні бүктірді, бастыны жүгіндірді. Әкем қаған анша,

ел төр орнатып ұша барды... Ол төрге Ағам қаған отырды. Ағам қаған отырып түрік халқын қайта көркейтті, игі етті» [8]– дейді.

Қазіргі таңда тәңіршілдіктің байырғы түріктердің қоғамдық жүйесіндегі мәдени дүниетанымы сол қалпында сақталған жоқ, себебі тарихтың келесі даму кезеңінде оның орнына ислам діні келді. Дегенмен, түрік халқының Тәңірге сыйынуының ертеден қалған рәсімі, ежелгі сенімінің элементтері күні бүгінге дейін халқымыздың салтында, дәстүрлі санасында сақталып қалды. Оның белгілері тұрмыстық өмірде жиі кездеседі. Сәбина Аязбекованың пікірі бойынша «осындай культтің ықпалы қазақтардың әлем суреттемесін ғарыштық тұрғыда қалыптастырды» [9]. Мәселен, дүниеден қайтқан адамның сүйегі шығарылғаннан кейін өлі дене жатқан жерге жеті күнге дейін шырақ жағып қоятын. Ол Тәңір дінінің бір атрибуты, бір ерекшелігі құрғақшылық жылдары мал шалып, тасаттық беретін салт, жаңа туған айға қол жайып, тілек айтатын, демеуін тілеу сияқты ниеттер ел ішінде сол нанымдық құдыретімен сақталған. Дегенмен, тәңіршілдікті зерттеуші қазіргі ғалымдар, ел ішіндегі зиялы қауымдар исламға қатыссыз салт-дәстүр мен әдет-ғұрып институтын тұтастай алып, оның барлығын тәңіршілдіктің көріністері ретінде танып, ол тек ырым-тиымдардың жиынтығы ғана емес, өмір сүрудің өзіндік тәжірибелері жинақталған жалпылама бағдарлары мен қисынды-құбылатын формуласы іспетті деп бағамдайды.

Байырғы түріктердің дүниетанымында бір ғана құдай, яғни монотеистік сипаттағы – Көк Тәңірі болғанына көз жеткіземіз. Тәңірі – көктегі құдай. Жалпы түріктер аспан көктегі құбылыстардың барлығына, демек Күн, Ай, жұлдыздарды қадыр-қасиет тұтты. Байырғы түріктер күннің алғашқы шығып келе жатқан сәулесін қасиетті деп санады. Ертеде Саян тауын мекендеген угралардың туысы игасандарда күнге табыну бертінге дейін сақталған. Олардың түсінігінше, көк аспан ең үлкен құдай, күн қызметші, күн сәулесі – сансыз жіп, әлемдегі әсемдіктерді қоректендіріп, оны аспан құдайымен байланыстырып тұрады.

Тіпті, көптеген әдет-ғұрыптар мен салт-жораларда ханды таққа көтергенде күн қозғалысын есепке алып жасады. «Ақ киізге салып, жоғары көтеріп күн қозғалысы бойынша айналдырды» [10]. Күннің жарығы ерекше өзіндік символдық мәнге ие болды. Оның алғашқы бастауы ғұндардан келген десек болады.

Адамның ішкі жан дүниесі, рухани құрылысы құпия сырлы да, сан қырлы, күрделі әлем. Адам руханилығының мәніне үнілу, ішкі сырын, құпиясын тану ешқашанда толастамайтын, таусылмайтын үрдіс. Адам экзистенциясының мақсат, мұраттар ұмытылысы мәнділік пен мәңгілік өлшемдеріне байланғаны хақ. Жарық дүниедегі адамның рухани жарығының мағынасы осы мәңгілік мәнділікке барып тіреледі. Рас, адам болмысынан мәңгілік мәнділік іздеу адамзаттың рухани мәдениетіндегі ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан, әркез адамзаттың алдында қайталап қойылып отыратын және оның интеллектуалдық, адамгершілік ұстанымдары мен рухани дамуын байқататын дүние. Бұл мәселе дәстүрлі түрік мәдениетінің философиясында айрықша мәнге ие. Түрік руханиятында мәңгілік пен мәнділіктің ішкі кілтін табу адам өмірінің басты мақсаты. Бұл сауалдың бейнелері қазақтың ауызша мәдениетінде тұнып тұр. Қанат Нұрланованың пікірі бойынша, қазақ болмысының түп-тамыры – Жарық дүние. Бұл символикалық түсініктің негізінде «адам мен әлем біртұтас» деген идея жатыр. Яғни, дүние суреттемесі адам мен әлем арасындағы үйлесімділікті (гармонияны) бейнелеуден бастау алады [11].

Түріктердің келесі бір ғибадаты отаны мен туған жеріне деген кәміл сенімі мен махаббатынан туындап, ол Жер мен Суды культ ретінде қарауға алып келді.

Жер-Суға байланысты зерттеуші-ғалымдар тарапынан үш түрлі көзқарас қалыптасқан

– Жер-Су – «жер мен су рухтарының» қосындысы, бірлігі. Байырғы түрік терминіне мұндай анықтаманы алғаш Вильгельм Томсен ұсынды. Оның анықтамасы дінтану аспектісінде кейін түрлі талдаулар мен түсіндірмелердің бастамасы болды.

– Жер-Су – отан, туған жер туралы абстрактілі ұғым.

– Жер-Су – түріктердің басты құдайының бірі.

Жан Поль Ру, Василий Радлов, Платон Мелиоранский, Ия Стеблева секілді зерттеушілер бірінші және үшінші тұжырымды дәлелдесе, Сергей Малов, Леонид Потапов,

Мырзатай Жолдасбеков, Қаржаубай Сартқожаұлы, Сәбетқазы Ақатай, Нығмет Аюпов сынды ғалымдар отан, туған жер туралы ұғым деген пікірді қуаттайды.

Ортаңғы жер әлемінің құдайын «Удук Йир-Суб» (қасиетті Жер-Су) басқарды. Оның культі таулармен, өзен-көлдермен, жер рухтарымен, табиғатпен, отанмен байланысты. Қасиетті таулар мен биік ағаштар (Йир-Суб) Жер-Суға табынудың атрибуттары болды.

Сонымен, Тәңіршілдік көптеген ғасырлар бойы өзінің рухани кодтық жүйесімен ұлы даланың халқының этникалық санасы мен әлеуметтік өміріне сіңді. Тәңіріні ежелгі түріктердің бірегей мәдени құбылысы ретінде қарастыра отырып, мынадай тұжырым шығаруға болады: Тәңірі ежелгі түріктердің мәдениетінің, ділінің тұғыры, негізгі күрделі біртұтас дүниетанымдық жүйесі, рухани мәдениет типі болды. Мұндай дәйектеме, дәлелдер арқылы байырғы түрік дүниетанымының шоқтығы биік екенін көреміз. Осындай ой-тұжырымдарға байланысты байырғы түріктер табынған наным-сенімді түріктердің «Тәңірлік дәуірдегі философиясы деуге негіз бар» [12].

Ал осы дүниетанымдық жүйенің басты мәселесі – Адам мен Әлем тұтастығы. Шын мәнісінде, түріктер дүниетанымында адам әлеммен біртұтастықта болғанда ғана құтқа жетеді. Ол қазіргі таңда да әлеуметтік өмірде жалғасын тауып түрік халқының мәдениеті мен тұрмыстық өміріне терең ықпал етті. Игілікті қайырымды нәрсенің барлығы Тәңір атымен байланыстырылды. Мәселен, «Тәңір жарылқасын», «Тәңірберген», «Көк соққыр» деген сөз тіркестері қазақтың наным-сенімдерінде бүгінгі таңға дейін қолданылады. Демек, біз Көк Тәңірін түрік халқының менталитетінің, рухани мәдени болмысының негізгі өзегі деп сенімді түрде айта аламыз.

Тәңіршілдік мәселесін қозғаған кезде қазіргі кездегі қоғамымыздағы Тәңіршілдікке, түріктің рухани мұрасы мен мирасына және ислам дініне қатысты әртүрлі көзқарастар мен пікірталастарға соқпай кете алмаймыз. Олардың біріншісі қазақтың төл мұраларын жоққа шығарып, «таза ислам» жолына үндеу, ислам діні келгенге дейінгі құндылықтарды, ұлттық дәстүрлерді терістеу.

Екінші, тәңіршілдік феноменін зерттеу бар да оған оралуды ұсынушылар бар. Осы ретте «дәстүрлі түрік дүниетанымының болмыстық, құндылықтық, категориялық құбылыстарына жеке-жеке тоқталу – қазақ мұсылмандық түсінігінің ерекшеліктері мен өзіндік табиғатын, болмысы мен тарихи сабақтастығын пайымдауға негіз болады. Сондықтан дәстүрлі қоғам адамының рухани кеңістігін, яғни Тәңірмен байланысын нақтылап алу қажет... Дәстүрлі түрік дүниетанымындағы Тәңір түсінігі мен Оның сипаттарын анықтау — халықтың дүниетанымы, мінез-құлқы, психологиясын танудың басты кілті болып табылады» [13] – деп пайымдайды Досай Кенжетай.

Екіншіден, тәңіршілдік дініне оралу керек деген ұстанымдағылардың араб басқыншылығын әсірелеп көрсету арқылы ислам діні күшпен таратылған деген негіздемеге сүйенетіндігі аңғарылады.

Сонымен бірге тәңіршілдік ислам дінімен астасып, түріктердің рухани сеніміне дәстүрлі рең берген сияқты болады, екінші бір қырынан, біздіңше, тәңіршілдік пен исламның «рухани-психологиялық күрес майданы» деп атауға болатын үдерістің мыңдаған жылдық тарихы бар, қазір де солай.

Өйткені «қазақ халқының тұрмыс-салт тіршілігіндегі орындалатын әдет-ғұрыптар мен ырым-тыйымдардың басым бөлігі байырғы түрік дәуірінен бері үзіліссіз жалғасып келе жатыр. Тәңіршілдік кезеңінен қалған салттардың өміршеңдігі соншалық – тіпті олар Ислам діні келгеннен кейін де жойылып кетпеді. Керісінше, жаңа өркениетпен синтезделіп, мазмұндық жағынан байи түсті. Мысалы, келін түскенде жасалатын беташар дәстүрі Исламға дейін де болған. Сондықтан бұл ғұрып бірде-бір араб елінде жоқ. Кей кездері исламшыл топтардың беташар дәстүріне қатысты жиі дау туғызатыны сондықтан. Исламның ықпалына түскен соң, байырғы түрік мәдениетінің ішкі мазмұны Құран мен сүннетпен кемелденді. Бірақ, сыртқы сипатында түріктік формасын сақтап қалған. Тап осылай, сыңсу, жоқтау, көңіл айту, сәлем салу, үйді аршамен, адыраспанмен аластау, жеті атадан қыз алыспау, ат тергеу, үкінің қауырсынын тағу, жеті шелпек тарату, өлген кісінің жетісін, қыркын, асын беру сынды ғұрыптардың барлығы Ислам діні келгенге дейін де бар еді.

Исламға дейін де осы дәстүрлер көшпелі түрік тайпаларын тылсым дүниемен байланыстырып, олардың рухани сұранысын өтеді. Араб экспансиясы кезінде түріктің төл жазуы ұмытылғанымен (кей мәліметтерде ислам басқыншылары тарапынан әдейі мәңгілікке жойып жіберу мақсаты болған-мыс), тұрмыс-тіршілігіндегі салт-дәстүрдің көпшілігі сол күйінде сақталып қалды. Түрік нәсілінен шыққан дін ғұламалары, халық арасында дін таратқан дәруіштер мен сопылар көне дәстүрдің барлығының формасын сол күйінше қалдырып, мәні мен мазмұнын Құран рухына қайшы келмейтіндей үндестіруге ұмтылды. Қазіргі қолданыстағы қазақ салт-дәстүрлері екі мәдениеттің тоғысынан синтезделіп туындағандықтан, ерекше көркем, айрықша мазмұнды» [14].

Кеңес дәуірінде түріктердің ислам дінін мойындауындағы «қылыштың жүзімен қабылдау» символын олардың ұрпақтарының санасына күштеп тықпаласа, тәуелсіздік алған жылдардан бері кейбір дін идеологтары бұл тұжырымдаманы керісінше айналдырып, барлығының оп-оңай үйлесім тапқаны жөніндегі әпсананы ұсынып келеді. Сенім тайталасының тарихи оқиғаларын ой санасынан өткізсек, бұл тұрғыдағы үдерістердің ешқашан да тезінен даңғыл жолға түсіп, бірден сабақтастықта үйлесе кетпейтінін бағамдаймыз. Ортақ тұстары мен ұқсастықтары болғанымен де, бұл үшін қанша өсиет айтылып, ақыл-парасат пен ерік-жігер жұмсалып, қаншама тер төгілгеніне бізге жеткен тәмсілдер мен жазылған тарих беттері куә. Ағын Қасымжановтың пайымдауынша: «Тәңірлік дін мен ислам тек дүниетанымдық жүйелер ғана емес, олар – өмірлік бағдарлар. Міне, сондықтан өзара кірігу мен келісім, симбиоз болғанға дейін алдымен қақтығыстар туындады. Әңгіме бір жағынан үйреншікті торуға сәйкес қабылданған жүріс-тұрыс нормаларын және екінші жағынан, шариатта канондалған нормаларды реттейтін менталитет бөлігі туралы болып отыр. Оның үстіне кейде діннің ірі символдарына қарағанда, оның кез келген ұсақ айырмашылықтары қызу әрі өткір» қабылданады. Исламның жергілікті наным-сенімдермен араласуы ғасырларды қамтыды» [15].

Ал Зира Наурызбаева қазіргі кезде ислам діні мен Тәңіршілдікке қатысты туындаған мәселенің түйінін былайша тарқатады: «Біздің мемлекетімізде исламды тазартумен (қайта қарау) айналысқалы жатқандар мен тәңіршілдікті «жаңартумен» айналысатындарға ортақ қате олардың дінді адам өресінің туындысы деп қана қарауында болып тұр, ал дін адамның күші жетпейтін, Құдайшылдық жаңа дүние, кейіннен рухани сабақтастық тізбегі бойынша жалғаса береді. Олар өздерінің бұл салада білікті еместігін, өкілетті еместігін сезінбей жүр. Дәстүрлі қоғамда миссионерлер тарапынан тарап жатқан жаңа дін алғашқыда жоғары, мемлекеттік деңгейде – патша сарайында немесе хан ордасында қабылданған болатын. «Тәңіршілер» көптеген ғасырлар бұрын мемлекеттік дін ретінде исламды қабылдау ісін жай саясаткерлер ғана емес, сонымен қатар әскери басшылар қызметін атқарған халықтың көсемдері, дәстүрлі қоғамда қалыптасқан тәңіршілдіктің рухани сабақтастық тізбегінде өз орны бар, рухани кемелденген адамдар шешкенін ұмытып жүр. Яғни бұл шешім көшпелі дәстүрдің рухани беделділері тарапынан өзгерген уақытты ескере отырып қабылданған болатын. Түрік көшпелілері арасында таралған ислам формасы бұрынғы дәстүрдің рухани көшбасшылары мен исламның рухани көшбасшыларының миссионерлікке деген келісімін алған жаңа дәстүрдің миссионерлері арасындағы пәтуа нәтижесі болды. Ислам мен тәңіршілдіктің өзіне тән синтезі пайда болды. Осы синтез де заңды болды, себебі ислам бұрынғы дәстүрдің жаңа жағдайда жаңаруын білдірсе, ал тәңіршілдік бұрынғы дәстүрдің бұтағы саналады. Исламның жаңаруы туралы сөз қозғағанда, синтездің осы нүктесіне қайтуы туралы сөз қозғалады, яғни оның рухани беделіне сүйене отырып, өзгерген тарихи шарттарды есепке ала отырып, қазақтың мұсылмандық дәстүрін түсіндіру керек» [16].

Осы орайда, Тұрсын Ғабитов ислам дінінің түрік мәдениетіндегі орнына салмақты да маңызды, ең бастысы негізді баға береді:

«Егерде ислам дінін арабтар түріктерге күшпен қабылдатқан деген маркстік-кеңестік тезистің құрсауынан шығып қарастырсақ бұл мәселенің бірнеше аспектілерін бөліп көрсетуге болады:

а) Ислам діні түрік халықтарының мәдениетінде өркениеттік қызмет атқарды.

ә) ислам дінінің негізінде IX-XII ғасырлар аралығында түрік халықтарының мәдениетінің өркендеуі болды, бұл кезеңдегі түрік философиясы әлемдік философиялық үдерістегі алдыңғы қатардан көрінді;

б) Ресей мен Қытайдың бодандығында болған кезіндегі түрік халықтарының мәдениеті осы империялардың ассимиляциялық саясатына ислам діні қарсы тұрып этносты сақтап қалушы қызметін атқарды;

в) арабтілді философия арқылы түрік халықтары антик философиялық мұрасымен танысты.

Ислам діні түрік халықтарының рухани мәдениетіне аса күшті ықпал етсе, түрік неофиттері ислам дінінің күшеюі мен таралуына өз үлестерін қосты. Осы орайда, Қарахан мемлекетінің, Ұлы Моғол империясының, Осман мемлекетінің және т.б. ислам дінін қорғаудағы рөлін еске алудың өзі жеткілікті» [17]. Сонымен бірге «ислам парадигмасы адамгершілігінің түрік әлеміне түрікке тән әлеми қатынастың руханилығын біріктіретін сенімді бекіте түсті. Түрік әлемінің ислам құндылықтарымен өзара әрекеті түркілік рухани-онтологиялық негізде дамыған әмбебап-өркеніеттік сұхбаттық байланыс ретінде көрініс тапты» [18].

Қорыта келе, мынадай тұжырымдарды жүйелеуге болады: түрік халқының салт-дәстүрі мен ереже-тәртіптерінің құрылуы, жалпы түрік қоғамындағы адам мен әлем мәселесі Тәңіршілдік сенімімен тығыз байланысты. Тәңіршілдік сенімінің негізі Дүниені жаратушы бір ғана күш, бір Тәңірі деген идеядан келіп шығады. Түріктер Тәңіршілдік дінін ұстанып, оны халықтық дүниетаным, мемлекеттік идеология дәрежесіне дейін жеткізген; Тәңіршілдік сенімі – байырғы түрік дүниетанымының негізгі тұғыры, өзегі, ал оның негізгі ұстанымы адамның табиғатпен, әлеммен үйлесімділікте, бірлікте болуды анықтайды. Тәңіршілдік түріктердің дүниеге қатынасының ерекше арнасын қалыптастырған рухани-діни жүйе деп ой түйеміз; Тәңіршілдік идеясы түрік этносының адам мен әлемді тануындағы және шындықты рухани-практикалық игеруінің негізгі сенімдік символы.

Әдебиеттер:

1. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір. – Алматы, 2014. – 42-43 б.
2. Молдабеков Ж. Қазақтың халық философиясы. // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана: Аударма, 2006. Т. 7. – 544 б.
3. Durand G. Les structures anthropologiques de l'imaginaire. – Paris.: Dunod, 1992. – 625 p.
4. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана: Аударма, 2005. – Т. 1: Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. – 225 б.
5. Акатай С.Н. Философия тенгризма // Қазақ өркениеті. – 2001. – № 1. – С. 64.
6. Бартольд В.В. Сочинения. В 9-ти т. – М., 1966. – Т.5. – С. 26-27.
7. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 374 б.
8. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 187 б. (Сонда. 186-187 б.)
9. Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОиН РК. – С. 42.
10. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 2000. – С. 229.
11. Нурланова К.Ш. Человек и мир. Казахская национальная идея. – Алматы: Қаржы-Қаражат, 1994. – 48 с.
12. Нысанбаев А., Аюпов Н., Габитов Т.Х. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006, – С. 4.
13. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана: Аударма, 2005. – Т. 1: Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. – 80 б.
14. Салт-дәстүр сөйлейді. Отбасы хрестоматиясы / Авторлар: Б. Бопайұлы, С. Керімбай, М. Төлеген, Ә. Нәби, А. Тасболат. – Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2014. – 141 б.
15. Қасымжанов А.Х. Дала кеңістігі // Әлемдік философиялық мұра: 20 т. – Алматы: Жазушы, 2009. – Т. 20: Қазіргі түркі философиясы. – 233-234 б.
16. Наурызбаева З. Изначальный ислам – Тенгрианство в наследии жырау и национальная идея // <http://otuken.kz/index.php/mythzira/42-2010-06-19-07-35-07>
17. Нысанбаев А., Аюпов Н., Габитов Т.Х. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006, – С. 133-134.
18. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір. – Алматы, 2014. – 43 б.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯСЫ

Төребаев Омар Әкімбайұлы

философия ғылымының кандидаты,
Оңтүстік Қазақстан медицина академиясының доценті

Садықов Дарын Кәукенұлы

тарих магистрі, Семей қаласының Шәкәрім
атындағы университетінің оқытушысы

Өз заманының адамгершілік кодексі болған «Құтағду білік» басқару даналығы, тұрмыстық және адамдармен қарым-қатынасты үйрететін жол көрсетіп, бағыт сілтейтін этикалық дидактикалық тұрғыда жазылған шығарма. Бірақ-та «Құтты білік» өзінің моральдық бағытталуына қарамастан, кей-кездері айтылып қалып жүргендей, тек қана құрғақ этикалық дидактикалық ілімдер мен үйретулердің кітабы болып қана саналуы немесе болуы мүмкін емес. Бұл – адам өмірінің мәні мен мазмұнын екшейтін, қоғамдағы адамдардың мінез-құлық нормаларымен міндеттерін анықтайтын философиялық шығарма – деп А.И. Кононов өз бағасын береді [1, 43 б.].

Сондай-ақ профессор Ағын Қасымжановта өз пікірін былай деп білдіреді: «сонымен қатар «Құтты білік» тек қана саяси трактат емес, ол сол ғасырдағы әртүрлі ғылым мен мемлекет салаларындағы дамуды да көрсетті. Бұл еңбек автордың өмірді көрсетудегі философиялық пайымдауының тереңдігін, адам құқының сол замандағы дамуын көрсетеді» [2, 60 б.].

Әлеуметтік философияның маңызды бір мәселесіне қоғамдық әлеуметтік жіктелу талдау жатады. «Құтты біліктің» әлеуметтік-саяси философиясының мәні неде деген сұрақ қойсақ, онда оны адамдық ізгілікті, ынтымақтастықты дәріптеу деп жариялауға әбден болады. Ынтымақтастыққа негізделген қоғамда мемлекет көркейіп, гүлденеді. Мұндай мемлекетте адам құқығы аяқ асты болмайды: елі бай, қазынасы толы, халқы бейбітшілік пен береке-бірлікте өмір сүреді.

Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік философиясында, яғни оның шығармашылығы мен қазіргі заман талаптарының арасындағы белгілі бір үндестікті көреміз. Байлық пен руханилықтың қайшылығы дастанда дәулет, қанағаттың пікірталасы ретінде келтірілген. Және бұл парадигманың негізінде сол кездегі ислам әлеміне тән қайшылықты бағдарлар тұр. Бір жағынан, дін фәни дүниедегі пендешіліктен арылып, мәңгі бақи дүниеге тақуалықпен тіпті, кей жағдайда сопылық аскеттікке ұмтылуға шақырады. Екінші жағынан, исламдық философия мен білімдік перипатетикалық бағытының өкілдері өз ізденістерінің адамдардың күнделікті ақыл-парасаттық қызметіне қарай бағыттады. Адамның тіршілікке келуі мен өмірлік мағыналары бұл дүниеден бас тартуы емес, керісінше, осы өмірден нағыз, шынайы бақыт, құт іздеуімен бағаланады, ал адамның өзі болса болмыстың құнды бір бөлігіне жатады. Түркі дүниетанымы мен қазақтың дәстүрлі рухани мәдениетінде қанағат өмірлік маңызды принцип ретінде қабылданған. Адамның шын байлығы – оның әлеммен, адамдармен, мәдениетпен қарым-қатынасындағы игілігінде, барлық сезіміндегі ашық-жарқындығында, әдемілік пен үйлесімділік, жақсылық пен әділдік атаулыға ұмтылысында болып табылады. Адамды қатыгездік пен әділетсіздіктен азат ету әрекеті өмірден қашып, жетілу әлеміне баруда емес, оның өмірдегі адамдық толық қалпында сақталуында жатыр. Бұл мұратқа жету жолында тарихи жан әлеуметтік кедергілердің – қатыгездік пен езушілік, біреудің бай, біреудің кедей болуы жағдайының бар екені рас, әрине. Бірақ бұл құдыретті шектеудің аржағында адам қайтіп және қалай өмір сүреді, ол өзінің қажеттіліктерін неде деп біледі деген мәселелер тұр. Бақытқа рухани және денелік күштердің үйлесімді дамуының, тұлғалардың моральдық жетілуінің, әділеттіліктің сақталуының нәтижесінде қол жетпек. Жүсіп Баласағұнның байлықты әділеттілікке қарсы қоятын әлеуметтік принциптен шыға білген. Тіпті ХХ ғасырдың өзінде әлемнің үштен бірін қамтыған социалистік жүйенің байлықты әділетсіздік деп уағыздап, кісілік, адамгершілік, әдептілік құндылықтарынан шығарып тастағаны белгілі. Бұл жағынан алғанда, «Құтты біліктің» авторы тереңірек

пайымдайды. Жүсіп бойынша, Дәулет (Айтолды) Әділеттіліктің (Күнтуды) басты уәзірі, ақылшысы болған. Оларды бір-бірінен бөліп қарастырған сыңаржақтыққа жатады. Бұл туралы Қ. Бейсенов өз ойын былай түйіндейді әділеттіліктің ақ туы іспеттес, күнтуды Елік-орталық, кіндік тұлға. Себебі, ізгілікті қоғамның мәңгілік арқауы-әдептілік. Ол-ана сүтімен сүйекке сіңген қасиет. Ал, ақыл да, дәулет те, қанағат та, сезім де туылғаннан емес, жүре бітер қасиеттер және тұрақты болмайды. Дәулет баянсыз, тұрақсыз, түлеп, жаңғырып тұрады. Ақыл адалға да, арамға да бітеді, қанағат сараңдықпен де шектесуі мүмкін. Олардың әрқайсысы жеке дара алып қарағанда дүниеге тұтқа болмайды, адамды бақытқы жетектей алмайды. Бұлар әділеттің төңірегінде топтасса ғана үміт оты көрінеді. Әділет, бақ, ақыл мен қанағат диалектикалық бірлікте болған жағдайда ғана халық бақытқа кенеледі. Себебі, бектің бақыты-халықтың бақыттылығында. Бақыт жеке басқа тән ұғым емес. Ол-халықтық сипаттағы ұғым. Өз халқын бақытқа жеткізген билеуші ғана бақытты болмақ. [3, 136]. Міне, қысқаша тұжырымдағанда, «Құтты біліктің» айтпағы осы. Біз бұл арада ұлы бабамыз әл-Фарабидің Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары деген еңбегінің заңды жалғасын, көркем сөзбен өрнектелген нұсқасын көріп отырғандай әсер аламыз [4, 13 б.]. Демек, мәселе оның диалектик болғанында емес, хас хаджиб Қарахандар мемлекетіндегі барлық әлеуметтік топтардың орны мен маңызына бекер тоқталмайды. Қоғамның әрбір мүшесі өз орнына сай болып, толыққанды, жасампаз әрекет еткенде ғана құт пен бақытқа жетуге болады.

Түркі данасы өз еңбегінде адам мен қоғам өміріндегі әділеттілік туралы оны заңға негізделген қоғам ретінде түсіндіреді. Бұл қағиданың үлкен теориялық және өмірлік мазмұны бар. Әдетте, философиялық әдебиетте әділеттіліктің 4 түрін атап өтеді: 1) жазалаушы әділеттілік; 2) теңдік ретіндегі әділеттілік; 3) мүмкіндіктер әділеттігі; 4) адам құқықтарына негізделген әділеттілік. Әрине, осыдан қаншама ғасыр бұрын Жүсіп Баласағұн әділеттіліктің қазіргі озық түсінігін береді деп отырғанымыз жоқ. Сонда да, хас хаджибтің еңбегінде бұл бағыттағы талай құнды пайымдауларды кездестіреміз.

Асыл сөз бар, қыздырмасын елді – кек!

Күшпен ұзақ ұстай алмас елді бек!

Зұлымдық өрт, тисе өртеп қырады,

Заң – тіреу, қойсаң өніп шығады.

Елді дана келсе ұзақ билегің,

Заңды ұстап, бұрсын елге бүйрегің!

Әділ заңмен ғалам жайнап, ел сүйер,

Күш қысқанда – ғалам қайнап, ел күйер [5, 17 б.].

Бұл сөз жолдарынан тура бүгінге күндегі қызу талқыланып жатқан талай пікірталастың нышаны айқындалып тұрғандай. Бұл жағынан алғанда, X-XII ғасырларда өмір сүрген түркі даналарының дүниетанымын азаматтық философия деп атауға толық негіз бар. Осы дәуірдің бастауын әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактаттарынан көреміз. әл-Фарабидің азаматтық философиясында басты зерттеу объектісі қала (әл-Мадина) болғандығы және қала деп ол әлеуметтік-мәдени топтарды айтқандығы белгілі. Бұл дәстүр Жүсіп шығармашылығында жалғасын тапқан. Аталмыш түсініктегі қалаларды ізгілер және терістер деп бөлуде жалпы мұсылманды Шығысқа тән құбылыс. Жүсіп үшін де әлеуметтік топтарды құндылық негіздері бойынша сараптағандағы ең басты принцип-ізгілік, мейірімділік. Мейірімділік туралы «Құтты білікте» мынадай жолдар бар:

Мейірімдісің, өмірден көп тоқыдым,

Өсиет қып жаздым, өзің оқыған.

Мейірімді жан не дегенін, қарағын,

Мейірімділік – кісіліктің жанары.

Мейірлі жан сөзі майдай жағымды,

Құт дарытып, сылап-сыйпар жаныңды.

Мейірбанның адал ойы, жөнінде,

Әділ сөзі, көтереді көгіне [5, 19 б.].

Ойшыл адамның мейірімділік қасиеттерін мақтан көтеріп жазған, өйткені ол үшін ең бастысы – рахымдылық принципі болды.

«Құтты білікте» теріс қылық надан адамдар ісі деген Сократ пен Платонның ой түйіні айқын сезіледі. Білім жамандықтан қашып, қайырымдылыққа қарай қадам бастырады, білім адамның саналы әрекет аясын кеңейтеді, сөйтіп білім парасатты толысқан жеке адамның қалыптасуының негізі болып табылады.

Баласағұнның әлеуметтік-этикалық концепциясының кіндік идеясы, барлық мәселені ар соты алдында әділ шешу. Жоғары парасаттылыққа жеке адамның рухани толысуы нәтижесінде бәрінен де бұрын ақыл-ойдың дамуы және білімге ие болу арқылы қол жетеді.

Ғұлама ақынның айтуынша, адамды білім арқылы, қайырымдылықты жаттықтыру арқылы қайырымды іске баулуға болады, өйткені білім арқылы білімсіз ғалымға, ауру емдеу арқылы сауға айналып жатқан жоқ па? Дәл осы сияқты білім, тәрбие, өзін-өзі ұстай білу арқылы салауаттыққа, моральдық және рухани толысуға әкеледі. Ал, бұлар бақытқа жету үшін қоғамдағы адамға қажетті дүниелер. Жүсіптің білімсіздік – тәрбие, ағарту арқылы жазуға болатын әлеуметтік ауру деген пайымдауы Ибн-Синаның әлеуметтік іліміне мейлінше жақын. Баласағұнның парасаттылық, ізгілік идеялары, жақсылық пен жамандық ұғымдары мұсылман қағидаларында айтылатындай, негізінен құдайға емес, қайта адамның өзіне, оның парасатты сенімдеріне, көзқарастарына қатысты дүниелер.

Жүсіп Баласағұнның айтуынша, адамның ақыл-ойы, білімі сияқты қайырым көзінің көмегімен адамның мінез-құлқын анықтайды. Ағартудың өз жолы, жөні бар. Ізгілікті қоғамдағы барлық адам өздерінің қоғамдағы алатын орнына қарамастан өз бақытын табуға мүмкіншілік беретін осы жол. Кім қайырымды болып, жамандық атаулыдан безсе, соны бақытты адам деуге әбден болады. Нағыз бақыт адамдардың ынтымақ-бірлігінде және халыққа қызмет етуінде.

Тектілік қоғамдағы қалыптасқан ақсүйектік өлшемдерді сынай келіп, Жүсіп өз әрекетінің арқасында, ақсүйек тұқымына жатпай-ақ, кез-келген адам ізгі бола алады дейді. Қайырымды адам қоғам мүддесін жеке басының қамынан жоғары қояды. Адам толық жетілуге тек қоғамда, қоғамның басқа мүшелерімен қарым-қатынаста өз елінің игілігі үшін пайдалы жұмыс атқара жүріп қана жетеді. Адам қоғамға пайда әкелуі керек – дейді Жүсіп Баласағұн.

Адам жасаған игіліктер келесі ұрпақта қалатын және жалғасатын болғандықтан, қоғамның әрбір мүшесі жақсы ісі, екіншісі-үлгілі сөз айтады. Пенделік бақытты дәріптей отырып, ол адам игілігін одан да іздемейді.

Жүсіп Баласағұн тәрбие және білім беру мәселелеріне көп көңіл бөліп, оны бүкіл ата-аналардың бірінші кезектегі міндеті, парызы деп білді. Заттар болмысы көк тәңірісімен қалай байланысты болса, тұлғалардың парасатты қасиеттерінің қалыптасуы да ата-аналарға, қоршаған ортаға сондай қатысты дейді ғұлама.

Хақ иесі жанды-жансыз ғаламның,
Құлы соның бәрі жақсы-жаманның.
Ұл мен қыздың өнегесі ата-ана,
Бәрі бізден-дұрыс па, әлде қата ма.
Атасы-мен, бетім әрі қарады,
Ұлым шикі. Кімге телмең қағады?!
Қақым болса, сіңсе ісім халыққа
Өтеуіне-баламды оңға бағытта.
Қамқор боп, сал өнер-білім соңына,
Қонар құт боп білікті ел қолына [5, 28 б.].

Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік философиясындағы қоғам және адам мәселесі жөніндегі топшылауымызды, ақынның әлеуметтік өмірдің теріс жақтары жөніндегі ойларын саралаумен аяқтайық. «Құтты білік» жай ғана этикалық-дидактикалық поэма емес, оны сол заман утопиясы деген пікір де шолақ. Жүсіп өз дастанында белгілі бір әлеуметтік-мәдени тұтастықтың шынайы парадигмаларын аңғарып, оларды жоғары адамгершілік тұрғысынан

шешуге немесе өрістеу бағдарларын айқындауға ұмтылады. Бұл сипатта «Құтты білікті» Данте Алигьеридің «күдіретті комедиясымен» салыстыруға толық негіз бар. Екі тамаша туынды да руханият дамуында жарқ еткен кісілік қасиеттермен бірге, қоғамдық өмірдің теріс белгілеріне шығармашыл баға берілген. Кінә мен күнәһарлықтың сан алуан түрлеріне адамзат атынан айып тағылған. Бұл жерде құдай мен адамиат жақын мағынада қолданып тұр.

Дүниенің жарық, жарқын қырларымен қоса, оның көмескі, таса, шолақ жақтарына назар аудару жалпы түркі халықтарының дүниетанымына тән құбылыс. Мұнда, мәселен әл-Фарабидің қайырымсыздар қалалары, Қорқыт қайғысы, зар заман, Асан қайғы... т.б. айтуға болады. Бұл мәселе «Құтты білікте» Қанағаттың атынан Ақылға айтылған дүние айыптары туралы бәйттерінде арнайы көтерілген.

«Құтты білік» дастанының бақытты, құтты қоғам түзету басты мақсат болғандықтан, ақын-ойшыл Платон, Аристотель, әл-Фараби ілімдерінен нәр алып, идеалды мемлекет идеясын қолдайды. Жүсіп Баласағұнның айтуынша, идеалды мемлекеттегі әртүрлі қарым-қатынастар гармониялық түрде болуға тиіс. Сол гармонияға жетудің негізгі алғышарты ретінде ойшыл адамды алады. Саясаттың субъектісі де, объектісі де-адам. Олай болса, жеке адамның да әлеуметтік топтың мүдделері мен мінез-құлқын жете білу қажет. Шайыр халқының атынан сөйлеп саясат жүргізіп, ал өмірде оны ұмытып кетуден сақтандырады. Тарихтың көзі де, өзі де – адам, дамудың ыстық жүрегі де адам. Табиғаттың жаратқан құбылысының ең күрделісі де, құпияға толы әлемі де адам-деп Жүсіп Баласағұнның басты идеясын тұжырымдайды Қ. Назханов. Бұл қағида «Құтты білік» дастанының антропоцентризмдік, гуманистік сырын ашып береді.

Ал енді Жүсіп Баласағұнның ел басы туралы көзқарастарына келсек, олар оның басқару жөніндегі ілімінің маңызды бөлшегі болып табылады. Сондықтан кейбір ғалымдар «Құтты білікті» басқару ілімі деп те атаған.

Дастанның кіріспесінде Жүсіп Баласағұн төрт маңызды ұғымдарды айтып өтеді:

Бірі оның – шындық жолы Әділет,

Екіншісі – құт пен ырыс, дәулет.

Үшіншісі – ақыл менен парасат,

Төртіншісі – ұстамдық, Қанағат [5, 5 б.].

Әділдікті күнтуды Елік деп атайды да, оны ел басқаратын бекке теңеп, ақын-ойшыл өзінің негізгі идеясын танытады: ел басының негізгі қасиеті-әділеттілік. Соның арқасында Күнтуды Елік елін басқарып, заңды түзу жүргізіп, біліктілікті пір тұтып, халқын құтқа жеткізеді. Өз халқын осындай дәрежеге жеткізген ел басы қандай болу керектігі «Құтты білік» дастанында екі түрде айтылған: біріншіден, Оғдүлміш (ақыл) елікпен сұхбаттаса отырып, әңгіме барысында ел басы туралы пікірлерін ортаға салады; екіншіден, аталмыш мәселе бүкіл шығарма көлемінде өз шешімін табады. Жүсіп Баласағұн бектік істі Алла-тағаланың бұйрығы, сыйы деп түйіп, оның династиялық қалыпта болуын қалайды. Әрине, биліктің атасынан ұлына берілгені ХІ ғасыр заманына сай келеді, өйткені қоғамның тұрақты болуына, алға басуына, дамуына ықпал жасайды.

Сонан соң Жүсіп Баласағұн ел басы болуға лайықты бек қандай болу керегіне көп көңіл бөледі. Жоғарыда айтқандай, «Құтты білік» дастаны да сопылық мол мазмұнды арқау еткенімен, негізінде айтар ойы-адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуін, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, құтты ету деп жазады М. Әліпхан [6, 6 б.].

Жүсіп Баласағұн кісілік сирек кездеседі дей отырып «Бәрін таптым, тек кісілік таппадым, кездессе егер, жүзін көру – баққаным» [5, 5 б.] деп оны құрметтеп, пір тұтады. Осы жәйт туралы М. Әліпхан былай деп жазады: «әділет-бектік, бектік тірегі ғана емес, әр адамға кісілік боп қонатын қасиет, адамдық сипат. Ол бірде кісіліктің өзі, кейде кісілікті құрайтын негізгі үш қасиеттің бірі болып көрінеді. Әділ кісі – кісілердің сарасы саналады. Әділетті аңсау, әділетті насихаттау дастанның өзекті де жетекші желісі. Ақын қайталау әдісімен әр жағдайда, әр қырынан келіп, әділетті көп айтады» [5, 6 б.].

Сонымен қатар Жүсіп Баласағұн әділетті құтқа, бақытқа жетудің жолы деп санайды: Сол жолда бектің есімі әділет арқылы мәңгілікке қалуға мүмкін:

Әділ болсаң қараға – ақ, аққа – жақ,
Ұрпақтарың жақсы атыңды сақтамақ [5, 5 б.].

Түйіндеп айтқанда, ақын-ойшыл әділетті бектің негізгі қасиеттерінің біріне жатқызып, Сократ, әл-Фарабидің дәстүрін жалғастырып, оны жалпы адамзаттық құндылықтар деңгейіне көтереді.

Әділеттілік қасиетімен қатар Жүсіп Баласағұн ізгілік қасиетін пір тұтады. Дастандағы төрт кейіпкерлердің бәріде ізгіліктің жолына түскен адамдар. Тіпті, Жүсіп Баласағұн ізгілікті жоғары қойғаны соншалықты, ол оны діни-моральдық мәселелермен байланыстырады. Ізгілікті оң деп, ессіздікті сол деп есептеп, оңын – жұмаққа, солын – тамұққа теңеп, ақын ізгіліктің екі дүниеде де болатынын айтады. Олай болса, ізгілікті адам, оны аты өлмейді, ұрпақтарға өнеге бола алады. Сонымен қатар, Жүсіп Баласағұнның білімді, танымды ең жоғары дәрежеде бағалауы бір қызықты салыстырма жасауға мәжбүр етеді. Неміс-американ философы Эрих Фромм адам өмірінің болу немесе иелену деген іргелі қайшылығын зерттеу барысында болуды жақтап, иеленуге қарсы болып бір жақты шешімге келеді. Ал, Жүсіп Баласағұнды алсақ оның білім туралы пікірлерін былай түйіндеуге болады: білім – байлық, сондықтан оған ие болған адамдар, жалпы қоғам құтқа, бақытқа жетеді. Яғни, білімге ақылға еге болу адамша өмір сүрудің белгісі болып табылады. Сөйтіп, ақыл, білім ел басының әділеттілік, ізгілікпен бірге ең қажетті қасиеттердің біріне жатады.

Әдебиеттер:

1. Кононов А.И. Грамматика языка тюркских рунических памятников: VII-IX вв. – Л. – 1980
2. Қасымжанов А.Х. Ұлы дала зиялылары. – Алматы, 1996
3. Бейсенов Қ. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. А., 1994.
4. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1973
5. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986
6. Әліпхан М. Құттың кілті кісілік. – Түркістан: Мұра, 1997

**ФИЛОСОФИЯ МОРАЛИ В ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ
ЮСУФА БАЛАСАГУНСКОГО И НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
(«КУТАДГУ БИЛИГ» И «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН»)**

Йигитоглу Назмия Агали

PhD по филологии,
руководитель структурного подразделения
Национального музея Азербайджанской литературы
имени Низами Гянджеви

Annotation. In the article investigated the philosophical and didactic issues in the artistic heritage of two great poets-philosophers of the XIth – XIIth centuries of the Turkic world Yusif Balasagunlu (1017-1077) and Nizami Ganjavi (1141-1209).

We had come across comparative analyzes in this aspect in the studies of the well-known Azerbaijani scientist Nushaba Arasli. However, we felt the need to continue the research, taking into account that there are many concords between the "Khamsa"s poems (five poems) and the work "Qutadqu bilik" ("Knowledge that brings happiness") both in terms of content and form.

From this point of view, the chapter "Aydoldu advises his son Oqdulmush" in the work "Qutadqu bilik" by Yusif Balasagunlu is compared with the didactic chapter "Admonition to my son" in the poem "Leyli and Majnun" by Nizami Ganjavi.

Keywords: the poem, didactics, Eastern philosophical literature, Yusif Balasagun, Nizami Ganjavi

В истории Туркестана и Ближнего Востока XI—XII века наблюдаются как период возрождения, сопровождающийся развитием науки, художественно-философской мысли и литературы. Такие ученые и поэты как Абу Рейхан аль-Бируни, Ибн Сина, Махмуд Кашгарский, Юсиф Баласагунский, Низами Гянджеви, Афзаледдин Хагани, входят в число интеллектуалов-энциклопедистов того времени в области медицины, философии,

математики, теологии, дидактики, государственного права и других областях науки. Их творчество ныне широко известно и изучается во всем мире.

Юсуф Хасс Хаджиб Баласагунский (1017-1077) и великий азербайджанский поэт, мыслитель Низами Гянджеви (1141-1209) занимают высокое место среди таких ученых, принадлежащих к ренессансу средневекового тюркского мира.

Основной целью предмета, привлеченного нами к исследованию, является изучение идей гуманизма, справедливости, человеческой жизни и счастья, которые являются ведущими аспектами в философских воззрениях обоих мыслителей.

Юсуф Баласагунлу, живший в 1017-1077 годах во времена первого тюркско-исламского государства, Караханидов (840-1212 гг.), родился в городе Баласагун, также известном в Восточном Туркестане как Гуз-Орду.

«Судя по косвенным данным, этот город следует искать в Семиречье (Казахстан), на берегах реки Чу, неподалеку от нынешнего города Токмака (Киргизия). Юсуф родившийся в Баласагуне, творил в Кашгаре: «bu kitabni Kaşgar ilinde tükel kılıp» (Арат 24-25) «эту книгу он закончил в стране Кашгар» [Кононов, 1970: 5].

Из всемирно известного произведения писателя, «Кутадгу билиг» («Знания, приносящие счастье»), воспевающего идеальное общество и идеальную личность очевидно, что он был сведущ во многих науках своего времени.

Юсуф Баласагунский был выдающимся поэтом, философом, учёным-энциклопедистом, владел всеми тонкостями арабской и персидской поэзии и тюркского фольклора; он был сведущ в астрономии и математике, в медицине, в игре в шахматы, народных спортивных играх. Являясь назидательным, этико-дидактическим сочинением «Кутадгу билиг» было создано в 1071 году. Когда поэма была закончена, автору было приблизительно пятьдесят четыре года.

«Кутадгу билиг» не только книга советов, но и памятник, несущий традиции тюркской философии. Ссылаясь на слова известного исследователя Юсуфа Баласагунского ученого-тюрколога, языковеда Рашида Рахмати Арата: «Со своим трудом Юсуф проанализировал смысл жизни человека и сформировал философию жизни, определяющую роль человека в обществе и одновременно в государстве» [Арат, 1979: 5]. Указывающее пути высокого гуманизма, «Кутадгу билиг», получила высокую оценку в истории под такими именами, как Эдебюль-мулук «Правила благочестия царей», Амин ул-мемлеке «Благополучие государства», Зинету'л-умэра «Украшение эмиров», Шахнаме-и-Турки «Тюркская книга царей».

Просторный мир идей гениального поэта-философа, Низами Гянджеви, жившего в древнем городе Гянджа в 1141-1209 годах, является ярким примером созвучия идеям «Кутадгу билиг». Как яркий представитель Восточного и мирового ренессанса своими уникальными произведениями, поэт-мыслитель заложил основу большой литературной школы. Основное сочинение Низами Гянджеви – «Пятерица», состоит из 5 поэм: «Сокровищница тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц», «Искандарнаме». Сохранилась также часть лирического дивана. «Характерные для творчества Низами энциклопедизм, новизна тематики, высокие идеалы, новые герои, а также новаторский художественный стиль и оригинальные поэтические находки, благодаря силе своего воздействия стали образцом для художников слова многих народов» [Араслы, 2021: 7].

Эти произведения по сей день являются актуальным предметом исследования мировой филологии благодаря их глубокому, смыслу, и поэтическому совершенству. Как начитанная личность Низами был знаком не только с турецкими, персидскими и арабскими источниками. Как он сам отмечал, поэт был осведомлен о различных христианских и еврейских источниках.

Низами Гянджеви жил и творил в тот период, когда персидский язык был доминирующим литературным языком в Азербайджане. Однако, несмотря на это, во всем его поэтическом наследии доминировал дух тюркизма. Тематика поэм поэта охватывает обширную географию Ближнего и Среднего Востока и основана на череде событий,

происходящих в Иране, Азербайджане, на Кавказе, в Афинах, Китае, Индии, Саудовской Аравии и других странах. Изучение тюркских мотивов в творчестве поэта всегда было в центре внимания азербайджанской филологии. Один из выдающихся исследователей этой обширной темы, политический деятель, публицист, литературовед Мухаммад Амин Расулзаде, писал: «... наверное, нигде и ни в каком другом произведении написанном на персидском языке понятие «тюрк» не выражено с такой любовью и логикой как у Низами» [Расулзаде, 2012:163]. Как прямом, так и метафоричном смысле в «Хамсе» мастер не раз употребляет слово «тюрк» в таких мировых значениях как «турок» — красивый, смелый, богатырь, знаток; «Тюркизм» – красота, добро, чистоплотность, героизм и т.д.

Обладающий широкой эрудицией и мировоззрением, поэт, при создании своих произведений опирался на многие художественные, философские и научные источники древнего Востока, одним из которых является «Кутадгу билиг» – «Благодатное знание». Проводя исследования по этой теме, мы обнаружили несколько научных статей, в которых анализировался мир идей Юсуфа Хасс Хаджиба и Низами Гянджеви. Одним из них является труд известного азербайджанского ученого-низамоведа, профессора Нушабы Араслы «Кутадгу билиг» и «Низами». В своей статье ученый приходит к выводу, что «хотя Низами ни в одном из своих произведений, не упомянул Юсуфа Хасс Хаджиба, тщательное сравнение показывает, что философ-поэт не только знал о существовании такого произведения, но и духовно был связан с Баласагунским по многим вопросам» [Араслы, 2021: 130]. В своей статье ученый-востоковед обращает внимание на переключение некоторых вопросов в «Кутадгу-билиг» и «Хамса» по содержанию, идее и форме.

Очередным исследованием, посвященным обсуждаемой теме, является статья доктора философских наук, профессора Газиза Телебаева «Философские миры Низами Гянджеви и Жусупа Баласагуни». Ссылаясь на поэму Низами «Сокровищница тайн» ученый акцентирует внимание на философские размышления о происхождении человека, о первом человеке, Адаме; об идеальном образе жизни; о духовном предназначении человека; о превращениях жизни; о значении старости в жизни человека; об отношениях человека и животных: мистический символизм розы и т.д.

В своей работе ученый аналитически подходит к многослойности смысла и метафоричности художественного языка Низами. «В философской поэме «Кутадгу билиг» множество категорий, которые отражают специфику тюркского мировоззрения. Как и у Низами, у Баласагуни категории в «Кутадгу билиг» многомерны, многогранны, многозначны. С одной стороны, это «очеловеченные» метафизические образы, они воплощают собой человеческие качества, с другой – это философские категории, которые отражают тюркскую философскую традицию, одним из основателей которой был Баласагуни. И здесь мы видим метафоричность философского языка Баласагуни, как и у Низами» [Телебаев, 2022: 158].

Заметно, что фундаментальные анализы обоих ученых раскрывают ценные научные результаты, а также вызывают необходимость продолжения сравнительного анализа. Так как, если сравнительно подойти к идеям и содержанию обеих поэм можно наблюдать пересечение некоторых дидактических вопросов. «Кутадгу билиг» философско-дидактическое произведение, представляющее духовность, политические и правительственные взгляды тюрков. Век спустя Низами Гянджеви, живший в древней Гяндже создал свою бесценную «Хамсу» (пять поэм). Слово «бесценную» мы употребили здесь не зря. Поэт-ученый классической эпохи Абдуррахман Джами (1414-1492), так пишет в своей антологии «Бахаристан»: «Никто не способен творить такие приятные и тонкие произведения, как Низами. Это за пределами досягаемости человечества».

Такие гуманистические взгляды как идеальный человек, справедливый и мудрый правитель были ведущими идеями не только в дидактической «Сокровищнице тайн» поэта, но и в поэмах «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц», «Искендер-наме» («Книга об Александре») где ситуации развивались по конкретной композиции. Например, в одном из самых впечатляющих любовных романов древневосточной литературы «Лейли и Меджнун», мы находим политические взгляды Низами Гянджеви о справедливом обществе.

«Трагедия «Лейли и Меджнун» зародилась в конце VII – начале VIII в. н.э. среди североарабских племен бедуинов. Письменное оформление этого предания относится к началу X века» [Алиев, 1981: 11]. Пользуясь письменными источниками легенды Низами в 1188 году создал свой месневи (поэма большого объема, написанная двустихиями).

Однако, как и в других месневи поэта, в этом произведении затрагивается проблема правителя и общества. В одном из рассказов, посвященных теме справедливости автор пишет: «У правителя-тирана был трудолюбивый, умный слуга. Людей, допустивших ошибку шах, как правило, наказывал, забрасывая их бешеным собакам. А добрый слуга при каждом удобном случае кормил этих собак. Однажды гнев царя обрушился и на этого слугу. И король приказывает бросить его собакам. Но в лице мальчика, узнав своего покровителя, собаки не трогают его. Услышав об этом, царь очень удивляется и отправляется в темницу к мальчику. Спрашивает его о причине выживания».

Посредством образа поэт-философ выражает свои гуманистические взгляды, вестником которых являются такие моральные категории как дальновидность, верность, доброжелательность:

Тот молвил: «Причина этого в том, что до моего заключения
Я несколько раз угощал псов своими милостынями.
За то, что они ели мои подношения,
Они замкнули свои пасти передо мной любовно.
Десять лет я служил тебе, как раб,
И за это вкусил от тебя подобный плод благодарности.

[Алиев, 1981: 221]

В этом и в остальных дидактических рассказах, афоризмах мы узнаем автора как мудрого философа, открывающего двери скрытым смыслам. Поэт пишет: «Держи, подобно колючке, копьё на плечах, дабы охавками захватывать урожай роз» [Алиев, 1981: 84].

В отличие от многослойного, многозначного и метафоричного стиля Низами Юсуф Баласагунский выражает свои гуманистические мысли более ясным и доступным языком:

У подданных, если к ним беки добры,
Уверенны мысли и чувства бодры.
И если у беков сияющий взгляд,
У подданных очи и речи блестят.

[Баласагунский, 1983: 73]

Несмотря на отличие художественных стилей идеи авторов в обеих поэмах об идеальном человеке, о счастливом обществе совпадают несколько раз.

Профессор, низамиевед Нушаба Араслы, проведший обширное исследование по этой теме, приходит к выводу, что ««Низами был хорошо знаком с произведением «Кутадгу билиг» и с любовью относился к этому древнему образцу тюркской культуры. Творчески пользуясь произведением своего тюркского предшественника поэт по содержанию в оригинальной форме употреблял достойные образцы тюркско-народной одаренности» [Араслы, 2021: 16].

В данном исследовании причиной, по которой мы включили в сравнительный анализ «Лейли и Меджнун» из поэм «Хамсе», является часть «Назидание своему сыну Мухаммеду Низами».

В классических поэтических произведениях мы не раз встречаем главы, где автор с наставлениями обращается к своему сыну. Как известно, «Кудатгу билиг» построена на беседах четырех символических образов. «Первая – Справедливость, вторая – Счастье, третья – Разум, четвертая – Непритязательность, и каждой из них по-тюркски наречено имя. Справедливости дано имя Кюнтогды-элик, это властитель; Счастье воплощено в имени Айтолды, это – везир, Разум олицетворен в имени Огдюльмиш, это – сын везира; Непритязательность носит имя Одгурмуш, это – брат везира. И меж ними происходят беседы – произносятся вопросы и ответы» [Баласагунский, 1983: 7].

Нравоучение отца сыну раскрывается в наставлениях везира Айтолды сыну Огдюльмишу.

Пожилой Айтолды так отворачивает двери духовной сокровищницы своему сыну:

Служи всемогущему, прям и правдив,
Пекись о грядущим, не будь нерадив.
Будь честен в деяньях, в делах – справедлив,
Поистине, лишь справедливый счастлив!

[Баласагунский, 1983: 122]

Чуждайся дурного, будь добрым всегда,
Все блага найдут к тебе путь без труда.
Терпи, не спеши, волей сдерживай пыл –
Желанное лишь терпеливый добыл.
От скверны язык и глаза защити,
Ешь мало, стремись дозволения блюсти.

[Баласагунский, 1983: 124]

Подобные ценные поучения на протяжении всего произведения автор доносит до читателя. Именованье «Кутадгу билиг» как «Довлет-наме» («Книга о государственности»), пожалование поэту высокое придворное звание «хасс-хаджиб» (министра двора Тавгач-Богра-Карахана) связано именно с тем, что этот труд богат светскими мудростями. Диалоги Айтолды с сыном и нравоучения мудрого везира создают перед глазами цельный образ идеального человека. В этой главе анализируется смысл и значение человеческой жизни и определяются обязанности и нормы поведения человека в обществе.

В поэме «Лейли и Меджнун» Низами Гянджеви строит сюжет на истории печальной любви двух молодых людей. Однако поэт-философ по обстоятельству использует лирические отступления дидактического содержания. Одним из которых является «Назидание своему сыну Мухаммеду Низами». «Хотя эти главы не имеют прямого отношения к самой теме поэмы, они приобретают огромное значение при изучении творчества и мировоззрения поэта» [Алиев, 1981: 18].

В отличие от бесед о совершенном человеке Айтолды и Огдулмуша назидания Низами лаконичны, но многозначны.

Здесь поэт больше всего толкует о способах завоевания достойного места в обществе, нежели о манерах поведения и нравственных качеств:

Не сиди беспечно, ибо теперь не время для игр,
Сейчас время доблести и возвышения.
Стремись к знаниям и учись величию,
Дабы изо дня в день тебя видели лучше и лучше.
Если ты будешь стремиться к счастью, соблюдай правило:
Соблюдай правила приличия с божьими людьми.
Познай ты линии своего нрава,
Ибо познание это успокаивает душу.

[Алиев, 1981: 75]

Как видно в произведениях обоих тюркских поэтов-философов идеал о счастливом обществе, справедливом правителе и достойном человеке занимает особое место. Благодаря именно этим мировым, гуманистическим идеям и их бессмертному художественному влиянию, философско-дидактическое наследие Юсуфа Баласагунского и Низами Гянджеви не теряет своей актуальности и в XXI веке.

Список литературы:

1. Алиев Р. Лейли и Меджнун, Баку: «Элм», 1981, 385 с.
2. Араслы Н. Низами Гянджеви и турецкая литература. Б.: «Элм и тахсил», 2021, 462 с.
3. Арат Р.Р. Кутадгу билиг. Анкара, 1979, с. XXV
4. Баласагунский Ю. Благодатное знание. М.: «Наука», 1983, 539 с.
5. Кононов А.Н. Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг» // Советская тюркология, № 4, Баку, 1970, с. 3-12
6. Расулзаде М. А. Азербайджанский поэт Низами // Рисале, сборник исследований, № 8, Баку: «Элм и тахсил», 2012, с. 157-197
7. Телебаев Г. Философские миры Низами Гянджеви и Жусупа Баласагуни // Место «Хамсе» Низами Гянджеви в системе восточно-западных литературно-культурных связей и новые направления. Международная научная конференция. Баку: «Элм и тахсил», 2022, с. 158-161

ҰЛТТЫҚ САНА МЕН БІРЕГЕЙЛІКТІ НЕГІЗДЕУДЕГІ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛЕНУДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ КИЕЛІ ОРЫНДАРДЫҢ РӨЛІ

Байтенова Н.Ж. филос.ғ.д., профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Камалова Ф.Б. «Дінтану» мамандығының
PhD докторы, Қ.А.Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қантарбаева Ж.О. филос.ғ.к., доцент

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Батыстың зерттеуші ғалымдары киелі орындарға барудың екі қырын көрсетеді: біріншіден, бұл белгілі бір құбылыстар өткізілетін қоғамдық кеңістік ретінде қарастырылса, ал екіншіден, адамдардың шығармашылық елесін, символикалық және архетиптік бейнесін қалыптастыратын кеңістік ретінде айқындалады деген (Steve, 2009b: 10). Зерттеулерге сүйенетін болсақ, «киелі жерлерді» үш категорияға бөліп қарастыруға болады:

- біріншісі – дінмен байланысты адамдармен жасалған «қасиетті орындар»;

- екіншісі – табиғат факторларымен пайда болған – емдік сулар, емдік балшықтар, дөльмендер және тағы басқалары.

- үшінші категориясы екі категорияның араласуынан пайда болған «киелі жерлер». Қазақстан территориясында орналасқан киелі жерлер осы категорияларға сәйкес келеді. 2004 жылы Қазақстан Республикасы қабылдаған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштерін жаңғырту, дамыту істері жүзеге асырылды. Осы бағдарлама аясында мемлекеттік, әлемдік маңыздылығы бар киелі орындар мен киелі жерлер анықталып, қалпына келтірілген болатын. Мемлекеттік тұрғыда бекітілген киелі орындарға – Арыстанбаб кесенесі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Қарахан кесенесі, Айша бибі кесенесі, Қорқыт Ата кесенесі, Сунақ ата кесенесі, Бекет ата кесенесі және т.с.с көптеген мазарлар мен кесенелер, мемориалды кешендер жатады. Қазақстанның төрт бұрышында да киелі жерлер мен қасиетті орындар көп, бірақ халық арасында үлкен сұранысқа ие болған ол – Оңтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан және Шығыс Қазақстан өңірлеріндегі киелі орындар. Әрқайсысына жеке тоқталайық. Оңтүстік Қазақстан облысындағы Түркістан мекені – кіші қажылық мекеніне айналды. Түркістанның тарихы өте бай. Ол Қазақ хандығының бірінші астанасы. Сонымен қатар Ұлы Жібек жолының мәдени, діни және сауда орталығы болған. Қаланың ескі аты – Яссы. Бірақ қазір Түркістан қазақ даласының киелі аймағына айналды. Адамдар бұл мекенге рухани азық алу үшін, сауығу үшін, жан азабынан арылу үшін келеді. Шын мәнінде Түркістанға баратын адамдар тобын екіге бөлуге болады: біріншісі – зиярет етушілер, олар Арыстанбаб, Қожа Ахмет Ясауи, Гаухар ана кесенелеріне табыну үшін; Бесік төбеге зиярет ету (аңыз бойынша Бесік төбе құрсақ көтере алмай жүрген әйелдерге аналық қуаныш сыйлайды екен); Қасиетті Құдықтан су алуға (халықтың айтуы бойынша бұл Құдық ниеті түзу, жүрегі таза адамдарға ғана су береді екен) барса, ал екінші топ адамдар тарихи ескерткіштерді көруге, тарихи мұраларды өз қолымен ұстауға, киелі орындармен, кесенелермен, ескерткіштермен байланысты аңыз-әңгімелерді тыңдауға, ата-баба ескерткіштеріне құрмет көрсетуге және рухани азық алу үшін барады. Оған қоса, сол Оңтүстік Қазақстанның Сыр өңірінде де мекен еткен бірқатар киелі

адамдардың, кемеңгер ойшылдың кесенелерін кездестіруге болады. Олар: Қорқыт ата мемориалды кешені, Бегім ана мұнарасы, Оқшы ата кесенесі, Сунақ ата (Хисамидин әз-Сығанақи) кесенесі, Қорасан ата кесенесі мен Төлегетай-Қылышты ата кешенді-мазарына да зиярат етушілердің саны күннен күнге ұлғаюда. Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстанның Тараз өңірінде де зияратшылардың біршама тобын кездестіруге болады. Олар Тектұрмас кешеніне, Қарахан кесенесіне, Айша бибі кесенесі мен Бабажы Хатун мазарына зиярет ету үшін келеді. Айта кететін бір жәйт, әлемде махаббат символын білдіретін екі кесене бар, олар: Үндістандағы «Тәж-Махал» кесенесі мен біздің Тараз өлкеміздегі «Айша бибі» кесенесі. Қазақ жеріндегі тағы бір киелі орындардың бірі – Маңғыстау өңірі. Маңғыстау – Қазақстан Республикасының батыс өңіріндегі ірі аймақтарының бірі. «Ұйқыдағы ару» атанған бұл өлке еліміздің мұнайы мен газын беріп отырған қазына түбегі. Маңғыстау өңірі туралы көптеген ғалымдар зерттеген. Бірақ соның ішінде ерекше атап кететін, Серікбол Қондыбайұлының «Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары» атты кітабы, ол «Маңғыстау» сөзінің этимологиясынан бастап Маңғыстау өңірінің тарихи-мәдени ландшафттарын зерттеген. Әсіресе осы өлкенің киелі орындарының мәнін мифологиялық көріністер арқылы түсініктемелер берген. С. Қондыбайұлы бойынша Шығыс түркі (ұйғыр, салор, тува, алтай, шор, т.с.с.) және моңғол мифологиясында «маңғыш» (маңғыс, мангус) айдаһар, керемет құбыжықтар дегенді білдіреді. Түркілерде құбыжықтар жақсы және жаман қасиетке бірдей ие. Серікбол Қондыбайұлы Е.Қойшыбаевтың тұжырымдамасын негізге ала отырып әртүрлі дәлелдер келтіреді. «Біріншіден, Маңғыстауда тұрған халық «дай, алан» жыланды, айдаһарды немесе басқа бір үрейлі мақұлықты қасиетті, киелі (тотем) деп санауы ықтимал. Оның үстіне Маңғыстау облысында кездесетін Отман, Маната, Маңсуалмас, Манашы, Маңғар, Ақман, Қараман жер су аттарының болуы және олардың өз бойында мифтік аңыздық сипатын басқа топонимдерге қарағанда көбірек сақтауы аталған пікірге тоқтам жасауға мүмкіндік береді. Екіншіден, геологиялық уақыт бойына ғана емес, сонымен қатар VII–XV ғасырлар аралығында Маңғыстау климаты қазіргіге қарағанда өзгеше болған. Табиғат климатын ескеретін болсақ, Маңғыстауда алып жыландардың, алып кесірткелердің, тіпті қазір жойылып кеткен аңдар мекендеген деп болжам жасауға болады. Қазақ халқының «адам көрмесе жылан қырық жылда айдаһарға айналады» деген сөзі негізсіз болмас. Үшіншіден, Қаратау жоталары (Таушық, Батыс және Шығыс Қаратаулары) солтүстік батыстан оңтүстік шығысқа қарай созылып жатыр. Ақтау биігінен көз салып қарасақ сұрқай сары далада қарайып созылып жатқан таулар өте алып жыланға, айдаһарға ұқсайтынын байқау қиын шаруа емес» – дейді (Қондыбай, 2008 : 10-11). Сонымен, Серікбол Қондыбай бойынша «Маңғыстау – айдаһартау» дегенді білдіреді. Маңғыстау өзінің 362 әулиелерімен танымал. Аймақ тұрғындары «362» деген санның өзін киелі ретінде қабылдайды: мысалы пәтер таңдаған кезде «362» деген санды таңдауға тырысады, авто көліктеріне «362» деген нөмірді тағады. Мұндай практика киелі орындардың, ата-баба аруақтарының үнемі қолдап жүреді деген сенімінен туындаған. Маңғыстау жеріндегі 59 қорымдар мен жерасты мешіттері: Оғыланды жеріндегі Бекет ата, Шопан ата, Көне Бейнеу және Бекет-ата, Қараман ата, Масат ата, Шақпақ ата, Сұлтан-үпі. Әрбір киелі жер мен қасиетті орындар туралы аңыз-әңгімелер, сол аймақтың танымалдылығын қалыптастыруда маңызды орын алады. Аймақты тартымды етеді. Қазақстан территориясындағы киелі орындар Республикалық бақылауда. Зиярат ету тәртібі мен ережелері жазылған және зиярат етушілер оны ұстануға тырысады.

Сонымен «киелі жер» табиғи құбылыс па? Әлде адамдардың ойдан шығарған практикасы ма? Киелі жердің қалыптасуы туралы әртүрлі пікірлер бар. Киелі жерлердің қалыптасуы туралы тарих ғылымдарының докторы, қазақстандық шығыстанушы А.Қ. Муминов өзінің «Родословное древо Мухтара Ауезова» атты еңбегінде жақсы түсіндіріп өткен. Кітабында қожа әулетінің мәдени әлемі мен Мұхтар Әуезовтің байланысын сипаттай отырып, қазақ даласындағы киелі жерлер мен орындардың маңыздылығын ерекше атап өткен. Әшірбек Құрбанұлының айтуы бойынша, қожа әулетінің мәдени әлемінің басым бөлігін киелі орындар (мазарлар, қадам-жайлар, зираттар, киелі жер, муккадас джай) алып

жатыр дейді (Муминов, 2011 b: 120). Киелі орындардың көлемі мемлекеттік деңгейде немесе белгілі бір аймақтың негізінде өлшенеді. Маңғыстау өңірінде 362 киелі орын бар. Олар бұл 362 санды Құранның аяттарын оқығанда қолданады және күнделікті тұрмыста да қолданып жүреді. Муминов айтып кеткендей, кең көлемде танымал киелі орындар «мұсылмандардың рухани басқармасымен» ресми тіркеуге алынған және олар аймаққа, өлкеге қажылыққа келушілердің арқасында үлкен көлемде қаржы әкелетін табыс көзі болып табылады.

Ә.Муминов өз кітабында киелі орындардың типологиясына жасаумен айналысқан кеңес дәуірінің этнографы Г.П. Снесаревті ерекше атап өтеді. Г.П. Снесарев қасиеттілер, киелілер туралы аңыз-әңгімелерді зерттей отырып, негізгі төрт типін бөліп көрсетеді:

- бейнесі анықталмаған киелілер және олардың өз есімдері мен қарапайым тұрағы болмағандар;

- библиялық-құрандық кейіпкерлер, бұған ерте ислам тарихының тұлғалары жатады;
- ортағасыр сопылары – ерте кездегі, жалпы танымал және жергілікті;
- мазарлары инерциялы түрде табыну объектісіне айналған жергілікті билік өкілдері.

Иемденген киелі орындарына байланысты тағы бір топтамасын ұсынады:

- ежелгі батырлар;
- пайғамбарлар, Құрандағы кейіпкерлер;
- ислам дінінің таратушы миссионерлер;
- Мұхаммед пайғамбардың ізбасарлары;
- сунниттік имамдар;
- сопылар;
- ру тотемдері;
- киелілердің «жаңа ұрпақтары».

Мазарлар танымалдылығына және әйгілігіне байланысты бірнеше топқа бөлінеді:

- барлық Орталық Азияға танымал;
- бір өлкеге немесе толық бір аймаққа танымал;
- шектеулі жерге ғана танымал (Муминов, 2011c: 121-122).

Муминов айтып кеткендей киелі орындардың танымалдылығы бірінші орында сакралды аңыз-әңгімелерге байланысты.

Сонымен қатар киелі орындар қарапайым адамдар арасында өзінің емдік қасиетімен, сиқырымен, құпиясымен танымал болып жатады. Барлық мұсылман әлемінде үлкен қажылық – ол Меккеге бару. Бұл барлық мұсылмандардың киелі орны. Сондай-ақ, қазіргі кезде «кіші қажылық» деген ұғым кездеседі. Ол жергілікті, аймақтық, өңірдегі киелі орындарға барып сыйыну, зиярат ету. Көп жағдайда бұл емделу, тазалану үшін жасалады. Қазіргі кезде қарапайым адамдар арасында киелі орындарға барудың үлкен бір себебіне айналған мәселе – ол ұрпақ тілеу. Сәби сүйе алмай жүрген отбасылар өздерінің әулетімен байланысты арғы ата-бабаларының немесе сол әдеттен шыққан ұлы тұлғалардың мазарларына, кесенелеріне барып тілектерін айтып, бата жасап, құрбандық шалып жатады. Ел танымайтын өз ата-бабасының мазарына барып тағзым ету Р. Отто айтып кеткендей нумизондық сезімдердің кешені. Сол арқылы сол мазар немесе зиярат діни іс-әрекеттің негізінде танымал бола басталады және құдіреттілігі анықтала бастайды. «Киелі орындардың тағы бір құдіреттілігі – олар өздерін қорғай алады» – дейді Ә.Қ. Муминов (Муминов 2011d: 124). Шынымен де, қарапайым адамдардың ішінде ауыздан ауызға тарап жүрген әңгімелерге сенетін болсақ, киелі орындарды ешқашан ешкім қирата алмайды. Адамдардың айтуы бойынша киелі орындардың иелері хайуан, аруақ немесе жын түрінде көрініп, өз орнын қорғап тұрады. Ә.Муминовтің кітабында айтылғандай, бірнеше киелі орындар бірігіп бір үлкен территорияны құрайды. Оңтүстік Қазақстан киелі орындар санынан, және олардың танымалдылығымен, құдіреттілігімен ерекше орынға ие. Сакралды аймақтарға Түркістан, Тараз, Жаңақорған, Сыр өңірі, Созақ және Отырар жатады. Бұл аймақтар «кіші қажылыққа» келушілердің көлемімен анықталады. Киелі орындар қатарына Жезқазған өңірін де жатқызуға болады. Біріншіден, Ұлытау аймағы. Ол Асан-қайғы жырлаған «Жер ұйық». Қазақ даласының ұлы данасы Асан Қайғы халқына қолайлы жер іздеу мақсатында желмаясына мініп, қазақ даласын аралап шыққан. Әрбір жүрген жері мен басқан тауын ол киелі, қасиетті

деп санаған. Халыққа жайлы жер іздеген Асан-қайғы Ұлытау аймағын ең қолайлы киелі жер деп атап кеткен. Сонымен қатар тарихтан белгілі Ұлытау қазақ хандарының бас қосқан мекені. Екіншіден, Жезқазған өңірі көптеген қасиетті адамдардың мазарлары орналасқан жер – Алаша Хан кесенесі, Жошы хан кесенесі, Домбауыл кесенесі өздерінің құдіреттілігімен және зәулім архитектуралық құрылысымен танымал. Қазақ жеріндегі киелі орындарды зерттеуші тағы бір ғалым, қазақстандық мәдени антрополог Ұлан Биғожин өзінің зерттеу жұмыстарында Ван дер Вираның «Діни ұлтшылдық» еңбегін негізге ала отырып, ұлтты құрудың негізгі элементі ретінде дінді қарастырады. Биғожиннің айтуы бойынша мемлекет сопылық мазарларды дәстүрлі исламның органикалық бөлігі ретінде қарастырады. Сонымен қатар ұлттық бірегейлікті құрастырушы құрал ретінде де қарастырады. «Қазақтардың діни наным сенімі ата-баба культіне негізделеді. Қазақтардың діни көзқарасының маңызды бөлігі – киелі орындар» – деп санайды Ұ. Биғожин (Биғожин, 2015с).

Қорыта айтқанда, Қазақстанда киелі орындарға қызығушылықтың артуының себебі: біріншіден, адамдардың кіші қажылық негізінде киелі орындарға барып зиярат ету. Екіншіден, қазақтың ертеден келе жатқан наным-сеніміндегі ата-баба культінің маңызды орын алуы. Үшіншіден, әртүрлі аурулардың таралуына байланысты адамдардың ем іздеп баруы. Орталық Азияға қызығушылық танытушы еуропалық, америкалық ғалымдар көп. Әсіресе егемендігін алған, өзінің жаңа тарихын қалыптастырып жатқан Қазақстан барлық ғалымдар үшін үлкен зерттеу объектісіне айналып отыр. Қазақ жері көшпелі және отырықшы мәдениетті біріктірген жер. Үлкен тарихи оқиғаларды басынан кешірген жер. Сакралды аңыз-әңгімелердің негізінде, осындай киелі орындарымыздың арқасында еліміздің танымалдылығы арта береді.

Әдебиеттер:

1. Биғожин У. (2015). В Казахстане сейчас идет бум святых мест // [Электронды ресурс]. URL: <http://caanetwork.org/archives/5947>. (айналым мерзімі: 05.11.2015)
2. Биғожин У. (2015). В Казахстане сейчас идет бум святых мест // [Электронды ресурс]. URL: <http://caanetwork.org/archives/5947>. (айналым мерзімі: 05.11.2015)
3. Биғожин У. (2015). В Казахстане сейчас идет бум святых мест // [Электронды ресурс]. URL: <http://caanetwork.org/archives/5947>. (айналым мерзімі: 05.11.2015)
4. Қондыбай С. (2008). Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. Алматы: «Арыс» баспасы, 288 б.
5. Муминов А.К. (2011). Родословное древо Мухтара Ауэзова. Алматы: Жибек жолы, 304 с.
6. Муминов А.К. (2011). Родословное древо Мухтара Ауэзова. Алматы: Жибек жолы, 304 с.
7. Дюргейм Э. (1915). The Elementary forms of the Religious life. Лондон, 314 с.
8. Отто Р. (2008). Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen, 1917 /пер. А.М. Руткевича – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 272 с.
9. Stump Roger W. (2008). The Geography of Religion: Faith, Place, and Space. New York: Rowan & Littlefield, 441 p.
10. Steve Brie, Jenny Dagers and David Torevell. (2009). Sacred Space Interdisciplinary Perspectives within Contemporary Contexts. Cambridge Scholars Publishing, 206 p.

ТАРИХИ ӨЗІНДІК САНА ЖӘНЕ РУХАНИЛЫҚ*

Сатершинов Бақытжан Меңлібекұлы
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану
институтының бас ғылыми қызметкері,
философия ғылымдарының докторы, профессор

Түркі әлеміндегі қазақ философиясы мен мәдениетінің өзіндік орны бар. Еуразия алып аймағының әр түкпіріне тараған түркі тілдес халықтар Атажұртта мәңгі қоныс етіп қалған қазақ халқының тарихи өзіндік санасы мен мәдени кодын рухани бір субстрат ретінде қабылдайды. Қазіргі жаһандану заманында ұлттық және мәдени бірегейлік мәселесін ғылыми зерттеуге өзек етіп, терең де мазмұнды еңбектерімен танымал болған отандық

ғалымдарымыз баршылық. Олардың қатарынан «мәдениеттану майталманы» атанған ардақты ұстазымыз әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы, ҚР ӨҒА академигі, Қазақстан Философиялық Конгресінің вице-президенті Тұрсын Хафизұлы Ғабитовтың орыны ерекше. Өз шәкірттеріне деген өзгеше қамқорлығын аямайтын абзал ағамыз соңғы жылдары тарих философиясымен де арнайы айналысты.

Тарих – бұл қашанда өткеннің бейболмысқа енуінің қайтымсыз үрдісімен сипатталатын «уақытшалықтың» энтропиялық үдерістерімен күрестің жаңа ұмтылыстарының тәжірибесі. Осы орайда адамзаттың шапшаң алға жылжуға кесірін тигізетін әлеуметтік-мәдени жүк ретіндегі тарихтың анықтамасы да ойға оралады. Өзінің «мәңгі қайта айналу», билікке деген ерік» идеяларымен батыстық философия тарихында иррационализм мен имморализмнің негізін қалады деп есептелетін немістің ұлы ойшылы Фридрих Ницшенің «Тарихтың өмір үшін пайдасы мен кесірі» деп аталатын еңбегінде жады мәселесі жаңа қырынан көтеріледі [1, 191 б.].

Сол сияқты М. Мамардашвили де, нәрселердің шынайы мәнін түсінуге кедергі болатындықтан, өткен шақ ойдың дұшпаны деп тұжырымдаған еді [2, 31 б.]. «Тарих, – деп жазады атақты француз ақыны әрі академигі Поль Валери, – бұл интеллект химиясының жасап шығарған ең қауіпті өнімі. Оның қасиеттері бізге жақсы таныс. Ол армандауға мәжбүрлейді, ол халықтарды масаттандырады, жалған еске түсірулерді тудырады, ескі жараларды қоздырады, демалыс кезінде оларды азапқа салады, ұлттарды ашкөз, тәкәппар, шыдамсыз әрі өзімшіл етіп, олардың өркөкіректігін өсіреді. Тарих барлығын да ақтап ала береді. Ол ештеңеге де үйретпейді, өйткені оның бойында бәрі де бар, барлығының да үлгісін бере алады».

Алайда дара және әлеуметтік тәжірибені сүзгіден өткізу (ревизиялау) өткен, бастан кешкен нәрселердегі жағымды мен жағымсызды, рационалды мен мағынасыздықты еске түсіру, жіктеу және құндылықтық бағалау арқылы жүзеге асырылады. Өткенді толығымен теріске шығару физиологиялық және әлеуметтік-мәдени сырқат – толық амнезияға душар болу қаупін тудырады.

Танымал жазушы Шыңғыс Айтматовтың (оған дейін дәл осы сюжеттегі тақырыпты қазақ жазушысы Әбіш Кекілбаевтың жазғаны белгілі) романдарында есті немесе жадыны жоғалтудың жан түршігерлік технологиясы туралы аңыз келтіріледі. Оқырман қауымға кеңінен таныс операцияның нәтижесінде көне жужань тайпаларында қолға түскен тұтқындардан адамның өзіндік Менінен, өзіндік санасынан, өткені мен есінен, тарихы мен еркіндіктен жұрдай, тек иесінің жұмсауына ғана көнетін құлдық сананың иесі – мәңгүрттер даярланады. Мәңгүрттер өзінің шығу тегі, отбасы, балалық шағы, жалпы өзінің өздігі туралы түсініктерден, басқаша айтқанда өзіндік санадан да, азаттықтан да ада болды. Аңыздан туындайтын түйінге келер болсақ, өзінің тарихын мүлдем білмейтін, мәдени немесе тарихи есін жоғалтқан адамда өзіндік сана да, шығармашыл еркіндік те болмайды. Жеке адамның ғана емес, тұтастай халықтар мен мәдениеттердің, тіпті жалпы адамзаттың тарихи жады туралы мәселе бүгінгі күні де өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Ойлауды, ойды Мартин Хайдеггер зейінмен байланыстырып, оны болмыстың жады деп бағалайды, ал қазіргі жағдайда «үйсіздік әлемнің тағдырына айналды» дейді [3, 94 б.]. «Мағына жоқ, мәні жоқ белгіміз біз, Тілден тіпті айрылдық бөтен жұртта», деп неміс ақыны Гельдерлин айтқандай, қоғамдық өмірде кең орын алып отырған жатсыну құбылысы да өткен тарихы мен дәстүрден ажыраған адамзатты тамыры жоқ, түгі жоқ айдалада жел айдаған ебелекпен салыстыруға жетелейді. Қазіргі санадағы бұл сарынды Ленобльдің айтатын «қазіргі адамдардың мазасыздығы» деген құбылысынан, Жак Мононың адамдарды «өзіне бөтен әлемде оқшау қалып, ғаламның қиыр түкпірлерінде кезіп жүретін тексіз кезбелер – сығандармен» салыстыруынан, Освенцимнен кейінгі «постмодерндік ахуалдан» (Т. Адорно, Ж. Лиотар), постмодернизм өкілдері Делез бен Гваттаридің номадологиясындағы тамырсыз, өзексіз «ризом» ұғымынан және т.б. көптеген ойлардан осындай «ессіздіктің апофеозын» аңғаруға болады. Осындай салдарлармен сипатталатын жатсынудың

себептерін көптеген зерттеушілер қазіргі әлемдік өркениетке арқау болып отырған батыстық мәдениетке тән индивидуализмнен, капиталистік өндіріс тәсілінен, дәстүрден ажыраудан, адамның табиғатқа қарсы қойылуынан, табиғатты игерудегі ғылым мен техниканың қарыштап дамып, адамды «алып тетіктің бұрандасына айналдырып» жіберуінен және т.б. іздейді. Табиғаттың сырын ұғып, онымен сұхбатқа келуге үндейтіндей көрінетін ғылым, ендігі жерде «ойланбайтын ғылымға айналып» (Мартин Хайдеггер), жаратушысы «адамның өзін ноқталап алып, алға шабуға мәжбүрлеп отыр» (Р.У. Эмерсон).

Әлеуметтік ес қоғамның жинақтаған білімі мен құндылықтарын біріктіре отырып, қашанда болған. Ал қазіргі кезде бұл тіпті өзектілігімен көзге түсіп отыр, өйткені адамзат өзінің тарихи дамуында да, логикалық дамуында да мәдени-технологиялық прогрестің белгілі бір айналымынынан өтіп, дамудың жаңа кезеңінің алдында тұр. «Тарихтың ақыры», клондау, нанотехнология және т.б. қызу пікірталастың өзегіне айналып отыр.

Тарих – бұл уақыттық үдеріс, ол қайтымсыз, өткен шақтан болашаққа қарй ағады. Өткен шақ, осы шақ және болашақ әлеуметтік жадыда қорытылады. Қазіргі заман кеңістіктік-уақыттық континуумның бір сәтінің шоғыры ретінде үздік-үздік шексіздікті білдіреді, өйткені тарих көптеген нақты-тарихи оқшау замандардан тұрады. Қазіргі заман – бұл өз бойына өткен шақты да, болашақты да енгізетін осы шақ болғандықтан, әлеуметтік жадыға деген қызығушылық ғылымда үлкен орын алып отыр. Қазіргі әлеуметтік инженерия болашақты болжау мен рационалды конструкциялау мақсатында жады туралы барлық білімді жинақтауға ұмтылуда. Осы қажеттіліктің нәтижесінде мұражайлар, кітаптар, ескерткіштер, техника мен технология түріндегі «жадының индустриясы» пайда болды. Әлеуметтік-тарихи ақпарат пен мәдени мұра индустриясы бүгінгі күні маңызы өсе түскен туризмнің өскелең талаптарын қанағаттандыруда.

Тәуелсіз Қазақстанда кеңестік алып империя ыдырағаннан кейін еуропацентристік көзқарас пен коммунистік идеологияның қысымында қалған әлеуметтік жадыны жаңғырту мен тарихи ақтаңдақтарды ашып, тарихи айғақтарды реконструкциялау арқылы тарихи сананы лайықты қалыптастыруға деген мүдде мен қызығушылық күрт өсе түсті.

Бүгінгі күні тарихи сана мен дәстүрді қайта жаңғырту мен оны модернизациямен үйлестіру өзекті мәселеге айналғандықтан өзіндік тарихи сананың түпкі субстраты мен өзіндік сара жолды анықтау барысында қазақстандық зерттеушілер ұлттық тарих пен мәдениеттің өте ертедегі қабаттарына дейін үңілуде. Еуразиялық дала мен Орталық Азия территориясындағы негізгі этностық және лингвистикалық субстрат түрінде көрінетін түркі дәстүрімен қатар, прототүркі және ирандық компоненттердің тарихи сана мен дәстүрлі мәдениетке ықпалы зерттеу нысандарына айналуда. Мифологиямен қатар, тәңірілік, шамандық діндердің шығу тегі мен олардың мәні, сондай-ақ «мұсылман ренессансы» деп аталатын араб-парсы-түркі өркениетінде ислам дінінің таралуы мен әсері, Шыңғысхан шапқыншылығы мен оның идеологиясы, ресейлік империялық отаршылық саясатпен қатар ұлы орыс мәдениетінің тарихи санаға тигізген әсері әртүрлі ғылыми еңбектер мен диссертацияларда сөз болды. Ал кеңестік дәуірде тоталитарлық режим тұсындағы коммунистік идеология мен қазіргі мәдени вестерн экспансиясының дәстүрлі мәдениетті өзгеріске ұшыратудағы тегеуіріні соңғы онжылдықтардағы ғылыми әдебиет пен мерзімдік басылым беттеріндегі өткір көсемсөздің рухани азығына айналды десе де болғандай.

Қазақстандық қоғамның қазіргі қалыптасқан ахуалы мен оның болашақ дамуының рухани бағдарын анықтаудағы барлық бұрынғыдан арылып, бәрін жаңадан бастауды дәріптейтін «батыстық жолға түсу» стратегиясы өзін-өзі ақтмайды. Батыс өзінің дәстүрлі еуроорталықтық көзқарастарынан бас тартып, шығыстық рухани құндылықтарға иек артып жатқан тұста өз-өзінен жеріген халықтар ұлттық апатқа ұшырауы сөзсіз.

Қазақтың кәсіби философиясының өте көрнекті өкілдерінің бірі Ағын Қасымжановтың сөзімен айтқанда, «мәдениеттердің ұлттық ерекшеліктерін жонудың, оларды қандай да болмасын экзотикалық, архаикалық құбылыс ретінде «кері итерудің», «қыркудың» түрлі үдерістерімен сипатталатын әлемдік өркениеттің қазіргі дамуы барлық халықтар үшін, олардың тұрмысы, өмір сүру тәртібі, қоршаған ортасы үшін біркелкі болып келетін

ортақтандырылған бір «бұқаралық-техникалық» мәдениеттің түзілуіне әкелетін үрдіс белең алып отыр. Көбіне бұл «әлемдік өркениеттілік», қарапайым мысал үшін айтар болсақ, кинодағы Голливудтың үлгілері сияқты, басқа «мәдениеттің» үлгілерін таңуды ғана білдіреді. Біздің ойымызша, жалпыадамзаттық бұл – әрқайсысы адамгершілікке өзінше бір үлесімен үн қосқан барлық халықтардың мәдениеттерінің бастаулары мен қойнауларынан тарихи тұрғыда келе жатқан құбылыс. Руханилық халыққа тіршілік етуге мүмкіндік беретін, өмір сүруге деген құқығын бекітетін өзек болып табылады. Халықтың руханилығы тарихи тұрғыда сынаққа түседі, шығынға ұшырайды, тоқырауға түседі, бірақ ол өмір сүргендіктен, халық та өмірін жалғастырады. Руханилық – саналылық пен бейсаналылықтың қоспасы, халық болмысының адамгершілік қабаты. Әрине, руханилық халықтың жалпы санасының терең тамыры ретіндегі, кәдуілгі сана мен пайым ретіндегі әртүрлі формаларда да, интеллектуалдар мен ақындардың абстракциялары мен арман-аңсарларының мейлінше биік формасында да көрініс табады. Ұлы тұлғалардың абыройын түсірушіліктің барлық ұмтылыстарына қарамастан, біз руханилық саласында, ой мен қиял саласында да шынайы және жалған ұлылық болады деп түйіндейміз» [4, 125 б.].

Халықтың тарихи санасының руханилығы – өмірлік құндылықтардың қайнар көзі ғана емес, жалпыадамзаттық құндылықтардың пайда болуының, дамуының және бекітілуінің ерекше тәсілі. Сондықтан біз әртүрлі халықтардың, оның ішінде қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихи дамуынан типологиялық ұқсастықтарды іздестірудің ықтималдығын тұжырымдаймыз.

Кеңестік дәуірде «тоталитарлық тарихи сана» үстем болғаны белгілі. Тарихи сананың мазмұнын құрайтын негізгі конституенттер, яғни тарихи сезімдер, тарихи таным мен тарихи білім бұл кезеңде саяси идеялар мен мемлекеттік идеологияның тікелей ықпалында болды. Тарихи сананың басты функциясы тоталитарлық мемлекеттің саяси мақсаттарын ақтау болды. Тоталитарлық тарихи сана да тарихи болмысты қабылдаудың ерекше бір типі болатын. Бұл типке тарихтың прогрессивті барысының қайтымсыздығына деген сеніммен, әсіресе «бақытты болашақ» деп түсіндірілетін коммунистік қоғамның келешегіне үмітпен сипатталатын мессиандық идея тән еді. Бұл тарихи сананың бұқаралық деңгейінде утопиялықтың басымдылығын бекітті. Бәрі де «жарқын болашақпен» сипатталатын қияли арман-аңсардың жетегінде болды.

Алайда, тоталитарлық тарихи сана өмірдің барлық қырын түсіндіріп беруге дәмелі болған әмбебап марксшіл-лениншіл дүниетанымның ықпалымен өткеннің тарихи тәжірибесін теріске шығарды. Осының салдарынан әлеуметтік тарихи дамудағы сабақтастық бұзылды. Тарихи мәдени тәжірибе үдерісіндегі ескі мен жаңа арасындағы объективті қажетті байланысты білдіретін сабақтастықтың үзілуі ескінің, яғни тарихи қалыптасқан қоғам үшін пайдалы ұрпақтан ұрпаққа беріліп және белгілі бір уақыт аралығында сақталып отыратын адамзат тәжірибесінің жалғастығы мен жиынтығы – дәстүрдің тамырына балта шабылуы есебінен жүзеге асты.

Бұл үрдістің тауар, ақша, пайда құндылықтарын алдыңғы орынға шығарған батыстық қоғамдарда да қарқынды жүргенін ескеру қажет. Дәстүр мен қазіргі заман арақатынасы ХХ ғасырдың 70-жылдары көптеген зерттеулердің нысанына айналды. Бұл екінші дүниежүзілік соғыстан кейін отаршылдық жүйенің күйреп, саяси дербестіктеріне ие болған дамушы елдердің дәстүрлі құндылықтарының батыстық либералды құндылықтармен қайшылыққа келуімен де байланысты болса керек. Капиталистік типтегі жаһандық модерндеу (жаңарту) үдерісінің әлемге таралуымен, онымен функционалды байланыста болған прагматикалық ғылым, әсіресе позитивті әлеуметтанудың бағыттары өткенге көз жұма қарады. Кеңестік қоғамда үстемдік еткен маркстік бағыттағы әлеуметтану болса, коммунистік жаңа формацияны қалыптастыру барысында дәстүр – ескішілдік, артта қалушылық, жетілмегендік рудименттері деп саналғандықтан, ол – жойылуы тиіс деп түсіндірді. Қалың бұқараның қалыпты өмірі мен әлеуметтік дамудың алғышартын қамтамасыз ететін дәстүр, осылайша, надандық пен анайылыққа теңгерілді.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақстандық қоғамды модерндеу барысында туындаған қайшылықты үдерістерден, Г. Шалабаеваның пікірінше, мынадай тұжырымдар жасауға болады: «бүгінгі күні қоғамды жаңарту үшін жаңа технологиялар мен жаңа саяси және әлеуметтік құрылымдар қалыптастырумен салыстырғанда, рухани факторлардың маңызы бір де кем емес; қазіргі модернизация – ішкі де сыртқы да, тәлтума да, кірме де факторлар өзара әрекетке түсетін қоғам өзгеруінің күрделі әрі қайшылықты тәсілі; модерндік өзгерістердің нәтижесінде қазақстандық әлеумет үшін мәдениетті өндірудің, таратудың және сақтаудың жаңа типі пайда болады» [5, 139 б.].

Кеңестік кезеңде тарихи уақиғалар формация, тап, құрылыс сияқты мейлінше жалпы және абстрактылы категориялар арқылы түсіндірілді де, тарих тұрлаусызданып, өзінің индивидуалды белгілерінен айрылды. Бәрінен бұрын, адамдардың көңіл-күйі, ойлау қыртысымен, яғни менталитет деген жалпы терминмен атауға болатын нәрселермен түсіндірілетін адамдардың шынайы болмысының қыртысы, яғни рухани қырының, рухани мәдениеттің зор зардап шеккенін айта кету керек. Танымал философ Ағын Қасымжанов халқымыздың өзіндік санасының тарихына қатысты қазіргі аянышты жағдайының себептерін былайша түсіндіреді: «Қазақтардың рухани мәдениетінің тарихын түсіну және жаңғырту жұмысындағы жағдайды сипаттайтын мәселелердің біріншісі оқыту мен білім беру үдерісі үшін іргетасты құрайтын тарихи зерттеулердің жалпы бағдарымен байланысты, ал ол, дәлірек айтқанда, жоқ болып отыр. Екіншіден, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерін есепке алмағанда, қазақтардың рухани тарихының ғана емес, қазақ тарихының жалпы мәселелері де оқу-білім беру пәндерінің жалпы тізіміне кірмей қалды. Басқа көп нәрселер туралы айтылды (бұл керек те), көне Рим мен ортағасырлық Еуропа туралы, Бабыл мен Жаңа дүниені отарлау туралы көп айтылады, ал өзімізге жақын төңірек туралы, өлкенің тарихы мен халқымыздың өзіндік санасы туралы мүлдем ештеңе айтылмайды.

Үшіншіден, жалпы алғанда тарихшылардың, жекелей алғанда мәдениет тарихшыларының күш-жігері «тарих дегеніміз өткенге қарай төңкерілген саясат» ұстынымен бағдарланды, яғни оларды тарихты ыңғайға қарай бұрмалап пайымдауға, партияның негізгі бағытындағы «тербелістерге» сәйкес «тарихты қайта көшіріп жазуға» бағдарлады. Адамдардағы айғаққа деген, жауапкершілікті жұмысқа деген, дербес ойлауға деген талғамды өшіріп тастады, оның есесіне «сізге не жағымды» ұстынына сәйкес жағымпаздықты, субъективизмді қалыптастырды» [4, 5 б.].

Кеңестік империяның ыдырауынан кейін оның бұрынғы территориясында тәуелсіз мемлекеттер достастығы қалыптасты. Кеңестік тоталитарлық жүйенің ыдырауы, дүниежүзін екі саяси лагерьге бөлген екі жүйе теке-тіресінен кейінгі жаңалықтар лебі, қоғамдық өмір мен адам болмысындағы терең өзгерістер посттоталитарлық немесе посткеңестік тарихи санадағы құбылыстарға да өз ықпалын тигізді.

*Мақала AP09259275 «Дәстүр мен жаңашылдықтың діни қырлары: өткені, бүгінгі мен болашағы» гранттық қаржыландыру аясындағы ғылыми жоба ауқымында жасалды.

Әдебиеттер:

- 1 Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Соч.: В 2 т. Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – С.158-230.
- 2 Мамардашвили М. Картезианские размышления. – М.: Прогресс, 1993. – 352 с.
- 3 Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М.: Прогресс, 1991. – 190 с.
- 4 Қасымжанов А.Х. Пространство и время великих традиций. Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 197 б.
- 5 Шалабаева Г.К. Постигание культуры: мировоззренческие парадигмы и исторические реалии Казахстана. – Алматы: Ақыл кітабы, 2001. – 420 с.

ЗНАНИЕ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ

Мямешева Галия Хамзеевна

Кандидат философских наук,
доцент Казахстанско-Немецкого университета,
myameshevag@dku.kz

Annotation. The article deals with the problem of self-determination of the nation through the prism of the Steppe civilization and Steppe Knowledge.

Ключевые слова: Степная цивилизация, Степное Знание, национальное самосознание, идентичность, философская национальность.

В условиях турбулентности и неопределенности в мире вновь актуализируется проблема защиты «иммунной системы государства, народа, страны» (А.Х. Касымжанов). А также современные миграционные процессы повышают значимость культивирования чувства «укорененности» (М. Хайдеггер), сохранения идентичности и самоопределенности.

В книге А.Х. Касымжанова «Стелы Кошо Цайдама», на наш взгляд, синтезированы все взгляды по вопросам национальной философии и национального самосознания, политической философии Степи и геополитическим реалиям современности. Написана книга на основе лекций по Центральной Азии, прочитанных в Оклахомском государственном университете (США). В ней отражен не только общечеловеческий, но и личный жизненный опыт автора. «Стелы Кошо Цайдама», выпущенные в 1998 году, сразу стали библиографической редкостью. Кит Триббл готовил к публикации ее английский вариант под названием «Степь».

В мировой цивилизации существовала особая ветвь – «Степная» цивилизация, кочевая цивилизация. Первая кочевая империя от берегов Тихого океана до Средиземноморья – тюркский каганат VI-VIII веков или Туркестан – оставила свое культурное и политическое наследие в историческом памятнике – Стелах Кошо Цайдама. Современные тюркские народы, в том числе и казахи, с точки зрения А.Х. Касымжанова, являются прямыми потомками, наследниками древних тюрков. Цепь преемственности идет от древних тюрков через мыслителей – средневековья Аль-Фараби, Ю. Баласагуни, М. Кашгари, К.А. Ясави к казахским мыслителям Абаю, Чокану, Ибраю, Шакариму, и казахской интеллигенции XX века А. Букейханову, М. Дулатову, М. Жумабаеву, С. Торайгырову, М. Чокаеву, к нам, живущим в условиях независимого и суверенного Казахстана. Открытые в 1889 году российским ученым Н.М. Ядринцевым памятники орхоно-енисейской письменности, были расшифрованы гениальным датским ученым Вильгельмом Томсеном (1893). Они явили миру имена и ратные подвиги двух великих исторических деятелей древности братьев Кюль-Тегина и Бильге-Кагана. «Стелы Кошо-Цайдама» (716 г.) – памятник, запечатлевший тюркскую идентичность, мировоззрение и жизненные ценности, к которым можно и следует возвести региональную идентичность народов Центральной Азии, в том числе и казахского. «Честь, мужество, достоинство, общетюркская солидарность, наличие вдохновляющих идей и убежденность в божественном происхождении – таков мировоззренческий стержень, к которому в равной мере должны быть причастны как подданные, так и правители. Осознавать свою самобытность, дорожить ею и ни в коем случае не предаваться легкомысленно чужим ценностям и чужому образу жизни – вот основа основ свободы и независимости народа». [Касымжанов, 1998: 79].

В самоопределении казахов А.Х. Касымжанов выделяет два аспекта – идентичность и ориентацию на Запад. Последняя – рынок и демократия – понятна, очевидна, стала мировым стандартом, повсеместно, безмерно и безоглядно продвигается в диапазоне от рекламы до стандартов образования и экономической терминологии подражают, подобно обезьянам, вестерну. А как актуально звучат замечания мыслителя о том, что «Вестернизация» вместе с той же латиницей благо в определенных пределах, имеет свою меру» [Касымжанов, 1998: 48]. Кроме возможности «быть слугой Запада, «прельщаться» их ценностями и быть их «слугой», существует и другая. Всем известно, что арабские страны достигли

экономического и культурного прогресса за счет национального контроля над своей нефтью, многие официально придерживаются ислама, находятся вне конфронтации западной и коммунистической идеологии. КНР в 2019 году отметила свое 70-летие. Достижения Китая впечатляющие и реальные. В 2018 году КНР из реципиентов прямых мировых инвестиций превратился в мирового инвестора, войдя в тройку лидеров, наряду с США и Великобританией. При этом, традиционные лидеры стали сдавать свои позиции: за период с 2001 по 2018 год накопленные инвестиции США за рубеж сократились с 32% до 20,9%, а зарубежные инвестиции Великобритании упали с 12,4% до 5,5%, то показатели КНР выросли почти в 13 раз с 0,5% до 6,3% за тот же период. Если учесть такой формат финансирования как долговой, то Китай стал крупнейшим официальным кредитором четверти кредитов развивающихся стран, опередив Всемирный банк и МВФ. Сегодня китайские ссуды и торговые кредиты для стран со средним и низким уровнем доходов составляет 1,6 трлн. долларов (2018), что равняется почти 2% мирового ВВП [Додонов, 2019]. А ведь в Китае этот стремительный рост, как отмечает А.Х. Касымжанов, начался еще в 1978 вне «западных глобализацию ценностей», но при поддержке Запада, реальных западных инвестиций в китайскую экономику.

Второй аспект самоопределения – идентичность – расплывчат и не так очевиден, но именно он является «инстинктом самосохранения». При разрушении иммунной системы, как известно, любое живое существо становится уязвимым, расшатывается, теряет свою целостность и системность. «Идентичность и есть иммунная система государства, народа, страны» [Касымжанов, 1998: 49]. Необходимо четко видеть и отличать от современного Запада и идеологии западнизма. Год пребывания в Америке показал отечественному философу правоту многих положений известного социолога, философа А. Зиновьева «Запад. Феномен западнизма» (М.,1995), сорвавшего пелену эйфории по поводу либеральных ценностей Запада. Перспективы развития Казахстана связаны с внутренними и внешними обстоятельствами: мобилизация внутренних ресурсов для модернизации казахстанского общества с ориентацией на технологические, социальные, культурные, образовательные требования современности; благоприятный мировой фактор, геополитическая ситуация. Ценности западной демократии не стоит считать универсальными, поскольку социалистические идеи, например, в восприятии К. Ясперса и Дж.К. Гэлбрейта (конвергенции капитализма и социализма) живут и после развала СССР [Касымжанов, 1998: 38-39]. Социализм сегодня существует не только как идея, но и практика счастливых стран Скандинавии. Российский социолог Наталья Иконникова объяснила, что становление социального государства, построение государства благосостояния в странах Скандинавии связано с «профилактикой» революций, подобных Октябрьской революции 1917 года в России [Иконникова, 2019]. Как утверждает российский философ и социолог А.Б. Гофман, социализм бывает не только государственно-монополистическим советского типа, но и либеральным социализмом или капиталистическим социализмом, как в странах Скандинавии. Классовое общество сохраняется, но меняется характер системы. Наемные работники освобождаются от зависимости от небольшого числа работодателей, имея достойное качество жизни и потребления. Закон спроса и предложения, поиск работы на рынке труда никто не отменяет, но здесь предприниматели не стремятся к максимальной прибыли, а к минимальной прибыли, поскольку существует прогрессивное налогообложение, причем и капиталы и заработная плата держатся на высоком уровне. При капиталистическом социализме большую роль играет государственное предпринимательство, сильная и «мощная система социальной поддержки» [Гофман, 2020]. А на XX съезде Коммунистической партии Китая был заявлен новый путь социальной модернизации Китая – китаезация и модернизация марксизма. То есть существует социализм с китайской спецификой. Китайская модернизация осуществляется под руководством Коммунистической партии Китая, ориентируется на всеобщую зажиточность, открытость миру и взаимную выгоду, правильное понимание справедливости. [Цзян Вэй, 2022].

Модель оппозиции «коммунитас» и структуры, которую обнаружил Виктор Тернер при анализе традиционных обществ, по мнению А.Х. Касымжанова, вполне подходит для анализа оппозиций коммунистической и западной идеологий. «Коммунитас» – это не только равенство и отрицание частной собственности, но и сознание, и чувство принадлежности человечеству вне статусов и ролей – общине, коммуне, «опыт общности людей во всей их интегральной целостности и экзистенциальной полноте». В отличие от структуры с политической, правовой, институциональной и статусной расстановками, которые свойственны закрытому обществу, коммунитас представляет собой в определенной мере открытое общество, ориентированное на человечество. При нарушении меры – при абсолютизации коммунитас человеческая составляющая в отношении к человеку, к природе исчезает [Касымжанов, 2000: 91-92]. Модель «коммунитас», на наш взгляд, прочитывается и в китайской концепции «сообщества единой судьбы человечества», обращенной ко всей планете, мировой порядок на основе международного права, а не негласных правил Запада.[Цзян Вэй, 2022]

Проблема сохранения своего лица, своей идентичности Степной цивилизации отразилась в особом Степном Знании. Философская концепция Степного Знания представлена в А. Кодаром [Кодар, 1999, 2002]. Она появилась в условиях натиска западных и исламских ценностей, в ситуации выбора своего пути – духовного самоопределения и самосознания. В такое время принято обращаться к своим подлинным истокам и черпать силу и ценности именно там, тем более что национальной идеи и национальной идеологии в то время не было. Поскольку ядром духовной культуры любого народа является язык, то основное противоречие внутри современной казахской нации А.Кодар видит в противостоянии двух дискурсов- этнического и гуманитарного. Для казахов – эмпириков (носителей казахского языка) представляющих этнический дискурс – национальные приоритеты являются главными, они продолжают свое бытие-в-мифе, боятся, что иноязычие может перебить голос крови, поэтому их национальное самосознание даже нетерпимо – агрессивное. Казахи-маргиналы, получившие русское образование и воспитание, тяготеют к гуманитарному дискурсу- слышат «зов бытия», зов своего времени, для них не существует сакрального и табуированного. Они пребывают в бытии – в – мире. На каком бы языке не мыслили казахи, подчеркивает А. Кодар, они думают об одном и том же – о созидании национальной культуры и осмыслении национальной истории. При соответствующей обработке эти дискурсы могли бы дополнять друг друга. Казахская нация по языку двухкомпонентная нация, в одной части преобладает казахский язык, в другой – русский. Необходимо отметить, что на наш взгляд, эти идеи были услышаны и нашли отражение в концепции полиязычия и трехязычия, а ныне становятся реальностью в школах разного уровня – средней, высшей и т.д. Сложившаяся ситуация в отношении существования двух дискурсов неслучайна, она имеет истоки в Степном Знании. Концепция Степного Знания не имеет ничего общего с идеей евразийства, утверждает А.Кодар, поскольку последняя подменяет понятие Центральной Азии только тюркско-славянскими контактами и православием, забывая об остальных процессах.

Степное Знание (Далалык Билиг) – это казахская интеллектуальная традиция. Это знание, возникшее в специфическом ландшафте (горы и степь) и при определенном образе жизни (кочевье), отличающееся от знания оседлых народов. Это номадическое знание, которое невозможно привязать к конкретному ландшафту, но возможно рассмотреть во временном измерении от эпохи ранних кочевников до периода Алаш-Орды. А .Кодар считает, что казахи как народ- это результат трех глобальных этногенезов- иранского(арийского), тюркского(тюркско-мусульманского) и монгольского(монголо-кипчакского). Родное племя (ата журт) казахов – это тюрки, материнское (нагаши журт) – иранцы, брачное – племя жены (кайын журт)- монголы. В формировании тюркского героического менталитета решающей оказалась именно арийская цивилизация. Здесь тюрки получили первый опыт приобщения к цивилизации, преданный забвению после исламизации и обретения собственно тюркского самосознания. Идеология Первого и Второго тюркских

каганатов – это результат обработки всех идей данного региона. Целостное понимание Центральной Азии и Азии вообще невозможно без видения двух векторов одной традиции – восходящей ведической и нисходящей шаманской. Арийская традиция или центрально-азиатская идея содержит модель общечеловеческого синтеза без утраты этнического своеобразия. Полифония языков, многоязычие – это судьба Центральной Азии. Все эти идеи весьма актуальны как в реалиях современного Казахстана, так и мирового сообщества в целом.

Турано-тюркские номады унаследовали примордиальную (изначальную, первозданную) арийскую традицию с культом шамана – руководителя ритуала. Кочевой образ жизни формировал соответствующий строй мышления номада. Номадизм представляет собой образ жизни децентрированного множества, которое не может быть единым целым. Власть открытого пространства формировала цельную фигуру номада, который был ориентирован на полное самообеспечение, поэтому в условиях Степи не цивилизация творила личность, а личность творила цивилизацию. Принадлежа к определенному клану и племени, номад одновременно – это свободный самоопределяющийся атом сообщества. Степень его свободы и одновременно незащищенности намного выше, чем у оседлого. Кочевники учили приспособляться к любым ситуациям, культуре выживания, которая спасала в экстремальных условиях. Отсюда был культ избранничества и личности. В ментальности номада нет понятия смерти. Оседлый человек более зависим от социальной машины (семьи, рода, племени, города, государства). Интересы номада не всегда совпадают с интересами сообщества, поэтому степные сообщества разного уровня легко распускались. Кочевники проявляют себя в звуковых символах вечного возвращения в мусических искусствах (музыке, поэзии), ибо орган восприятия времени – это слух. В то время как оседлые народы с доминантным зрением (как органом восприятия пространства) развивают пластические искусства (архитектуру, скульптуру, живопись). Бытие кочевников – это тоже бытие – в – мире, контакты с оседлой цивилизацией – с Другим кочевой цивилизации также способствовали формированию мировоззрения номадов. Мобильный номад видел много разных сообществ и мог сравнивать и сопоставлять их. А видение глазами Другого или Другой Взгляд мог касаться не только семьи, клана, государства, но и мироздания в целом. Так, например, произошло с тюркским богом Тенгри, когда ритуально-магическое поклонение сменяется этическими координатами.

Степное Знание- это: 1. Знание, сопряженное со своими носителями, не оторвавшееся от них. 2. Знание, принадлежащее устной культуре, передаваемое из поколения в поколение из уст в уста от Учителя к Ученику. 3. Открытое и гибкое знание, трансформирующееся в зависимости от передатчиков и окружения (людей, событий). 4. Катастрофически фрагментарное знание с лакунами в несколько столетий. Данный опыт мира, который формировался не так линейно и последовательно, как в культуре оседлых народов, появлялся как вспышки и выбросы в камлании шамана- знание как прозрение в измененном состоянии сознания, как прямой диалог с Богом Тенгри – Волей Космоса и Законом мироздания.

Территория распространения Степного Знания – хингано-карпатский четырехугольник степей. Носители, как говорилось уже ранее, ирано-тюрко-монгольские племена. Корпус Степного Знания, по мнению А. Кодара, образуют доавестийский период с солнечными культами, часть авестийских гимнов, отдельные фрагменты Ригvedы, мифы, сказки, легенды, предания, генеалогии, хроники, поэмы более позднего происхождения. Составными элементами Корпуса Степного Знания будут: 1. Устный сакральный свод (мифология, религия и обряды). 2. Устный эпический свод (героические и иные сказания, поэзия жырау). 3. Историко-литературный письменный свод (стихотворные хроники, и генеалогии, предания и легенды). Динамика Степного Знания (от архаики до XX века) включает в себя следующие модусы: 1. Сакральное. 2. Идеологическое. 3. Маргинальное с тяготением к Востоку. 4. Маргинальное с тяготением к Западу. 5. Интеллектуально – реставрированное.

Сакральное знание после контактов с другими культурами переходит в идеологическую форму и претерпевает эрозию, сохраняя свою наступательную, экспансионистскую основу. Суть Степного Знания А.Кодар видит в том, что оно не дает поглощать себя другими культурами, не поддается ассимиляции, существуя как бы над ними.

Сакральное Знание (Небесное Знание) – это мифоритуальное знание, консервирующее уже познанное и резко не принимающее, отвергающее чуждое и непознанное. Мир, этносфера и биосфера существуют в неотчуждаемом единстве. Каждый этнос считает, что он представляет все человечество. Сакральное знание не перепроверяет своих основ: абсолютизация, пиетет по отношению к одним ценностям, исключает любые альтернативы. Здесь должное довлеет над сущим, полностью поглощая последнее. Здесь бытие – в – мифе и переход в бытие-в-мире невозможен. Это классическое, ортодоксальное знание. Степное знание на данном этапе – это ритуально-магическое знание, другой способ познания мира, существующий параллельно рациональному. Степное Знание – это практическое, эмпирическое знание, не базирующееся на метафизических основаниях. Миф-это философия, мировоззрение племени, рождающая обязательные вербальные артефакты (тотемы, духи, боги) как часть ритуала. Внутренний порядок мифа лечит внешний хаос. Магия и ритуал становятся инобытием внутренней гармонии. Так стираются границы между внешним и внутренним. Бог как извечная данность мира, как невидимое условие видимого мира принимается и не нуждается в поклонении, кочевник занят обустройством вещного, земного мира. Любое явление мира рассматривается как знак и знаковая система, к которой взаимодействуют через магию заклятия, заговора и ритуал очищения. Кочевник живет в метареальности фантомов сознания и речи. Здесь власть символического универсума априорна. Тюркский шаман заботится о мире, он решает проблему символически, а не практически и теоретически, то есть выступает как пророк, провидец и толкователь снов. Миф-это способ спасение от метафизического ужаса, таблетка от ужаса. Будущее в мифе расписано так, что в нем исключается ужас. И в пространстве – горизонте бытия номада, и в вертикали времени как человеческом экзистенциале, существующем для живых, смерти нет. Сакральное Знание-это это знание первичной, аутентичной традиции, находящееся в синкретическом взаимодействии с последующими религиями.

Идеологическое Знание представляет собой следующий этап аутентичной традиции. Идеологическое Знание- это сознательно культивирование определенных ценностей. Здесь происходит некоторый отход от изначальных традиций, но следы, отзвук сохранены в искусстве. Фольклор и эпос создаются на этом этапе. Фольклор – это уже асакральное бытие мифа, секулярный вариант, который имеет больше художественное значение, нежели связь с культовыми основами и истоками. Идеологическое Знание – это своеобразная политическая философия, нацеленность на практику, на ситуативный успех, отсюда вытекает и способности тюрков к « большой политике» во всем: от элементов культурной мимикрии до инициации диспутов в сфере религии и огромных империй. Идеологическое знание не позволяет ассимилироваться среди других этносов, оно возвышает этнос в собственных глазах, дает ему возможность такой речи, такой самопрезентации, чтобы другие молчали и покорялись.[Кодар, 1999, 2002]

Как утверждает французский философ Жак Деррида, самоопределение, самоотождествление нации всегда имеет форму философии и имеет отношение к универсальности философской сферы. Он является противником позиции тех философов, которые полагают, что национальное в философии – нечто случайное, малосущественное и преодолимое. Философия как структура национальности, считает Ж.Деррида, не обязательно должна выглядеть как система, созданная профессиональными философами и в философских учреждениях. Философия может быть спонтанной, невыраженной философией как вид неэмпирического отношения к миру и как род универсального дискурса. А отношение между бессознательной философией, национальным началом и сознательной, новой философией круговое, циркулярное. Творчество нового – это «восхождение к истокам, круговое

возвращение к началу». А круг – это не геометрическая фигура, а союз, связь со своим собственным истоком, своим предназначением, своим происхождением, своим подлинным прошлым, своим бессознательным. Этот союз нужно заключить и обновить. Это зов, это призыв. [Деррида, 2007].

Аллюзию ницшеановского «вечного возвращения» можно прочесть не только у Ж.Деррида, но и Пауло Коэльо. Неслучайно события романа Пауло Коэльо «Заир» (Заир) происходят не только во Франции, но и в Казахстане. Кроме того, одним из главных героев романа является казах Михаил, который через культуру своих предков исцеляет душевные раны французов, представителей западной цивилизации. Михаил также становится духовным наставником главной героини романа Эстер, которая для разрешения своих проблем и обретения себя уезжает в Казахстан [Коэльо, 2005].

Таким образом, связь с собственным истоком нужна и важна всегда. Ведь история, как подчеркивал А.Х. Касымжанов, «это то, благодаря чему мы есть». [Касымжанов, 1998, 4].

Список литературы:

1. Касымжанов А.Х. Стелы Кошо Цайдама. Алматы, 1998.-113 с.
2. Додонов В. Изменение роли КНР в системе мировых инвестиционных потоков XXI века – от реципиента к основному источнику инвестиций.// Инициатива «Один пояс и один путь» и перспективы социально-экономического и общественно-политического развития стран Центральной Азии. Сборник материалов Международной научной конференции. Алматы: Научно-Исследовательский Институт Международного и Регионального Сотрудничества Казахстанско-Немецкого университета, 2019 .-С. 83-86.
3. Иконникова. Н. Символы классового статуса. 27.09.2019.// Физики и лирики. [Электронный ресурс] URL <https://radiomayak.ru/podcasts/podcast/id/3341/> (дата обращения 24.02.2020).
4. Гофман А. Модуль 6. Экономика как социальный институт. Лекция 6.4. Капитализм и социализм как системы экономических институтов. Часть.1. Общая социология. Открытое образование ВШЭ [Электронный ресурс] URL https://courses.openedu.ru/courses/course-v1:hse+GSOC+fall_2019/courseware/d2ca77d8cf6b4c91acab197e70a8cc0f/d20d3a217aab42ffb46572e7b83fcbf2/ (дата обращения 24.02.2020).
5. Цзян Вэй. Приветственное слово и выступление.//Научная конференция « XX съезд Коммунистической партии Китая и перспективы казахстанско-китайского стратегического партнерства».2.11.2022. НИИ международного и регионального сотрудничества. Казахстанско-Немецкий Университет.
6. Касымжанов А.Х. Классика философии и современность.// Саясат, 2000, № 1.-С. 91-92.
7. Кодар.А.А. Казахская философия как диалог с традицией. – Алматы, 1999-34с.
8. Кодар.А.А. Степное знание.- Астана, 2002.-208с.
9. Деррида Ж. Национальность и философский национализм.//Деррида Ж. Позиции.- М., 2007.- С.126-151
10. Коэльо Пауло. Заир. – М., 2005. -274с.

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ ҰЛТТЫҚ САНА МЕН БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТРУДЫҢ ІРГЕТАСЫ

Кусайнов Дауренбек

Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті

Абдуразакова Гаухар

Абай атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты

Annotation. Neither in the philosophical studies of the Soviet period, which took place yesterday, nor in our time today, little is written about the category of "worldview", it is the

source of national philosophy. In this article, speaking about Kazakh philosophy, we will focus on its importance in preserving national consciousness and identity. National philosophy as a category with a complex understanding, which is in the process of being formed in living, movement, change, in the worldview is not always uniform in its essence, in different manifestations, in communication from external and internal influences, many of its facets and secrets change, transform and set differently.

Қазақ еліне кәсіби философтар дайындайтын тұңғыш оқу орны Әбу Насыр әл-Фараби атындағы ұлттық университеттің түлегі, елімізге жемісті еңбек етіп, философиядан, мәдениеттанудан көптеген монографиялар мен оқулықтар шығарған, автордың қолынан шыққан көптеген туындылары әлемнің бірнеше тілдеріне аударылған ұстаз бүгін 75 жасқа толған торқалы тойын әріптестерімен және шәкірттерімен өткізіп жатқан Тұрсын Хафизұлы Ғабитов ағамыз осы еңбектерінің жемісін көріп мемлекеттік марапаттарға ие болған көрнекті тұлға.

Қазақстандық мәдениеттану мектебінің негізін құрап, мәдениет тарихы мен теориясы мамандығы бойынша көптеген ғылым докторлары мен кандидаттарын дайындаған, біз шәкірттері (КТК-көзі тірі классик деп атайтын) ұстазымыздың шығармашылығы көп қырлы.

Өз зерттеулерінде Тұрсын ағамыз ерекше көңіл бөлген, көшпенділер мәдениетінің бір бөлігін құрайтын қазақ қоғамының болмысына терең үңілу, ондағы жалпылық пен ерекшеліктерді көрсете білу, қазіргі мәдениет философиясының қалыптасуындағы өзекті мәселелердің бірі болып есептелетіні сөзсіз. Егер дүниені түсінудің философиялық сатысына сай мәселені дүниетаным дәрежесінде қалыптасуы десек, онда қазақ дүниетанымының негізі неден тұрады деген сұрақ заңды түрде пайда болады. Бұл сұрақтарға жауап іздесек көшпелі қазақ қоғамындағы дүниетаным туралы зерттеулерді, ондағы дүние сезім, дүние болмысы жайлы жинақталған білімге сүйене отырып жүргізуіміз керек. Әсіресе, адамды тану, сезіну, қабылдау, бағалау, түсінісе білу, көзқарасын, ойын түсіну, оларды бағалау жетістіктері мен ерекшеліктері қандай дәрежеде еді деген сауал бізді ең бірінші кезекте мазалап, толғандыруы керек.

Қазақ қоғамының басынан өткізген көптеген объективті жағдайларға байланысты, біздің философиямызда, мамандардың мойындауында, олардың назарларынан тыс қалған үлкен мәселелер бар: «Жасыратыны жоқ, қаншама жылдар «надан», «бейшара», «артта қалған», дамуы тек Ресейге тәуелді деген өріссіз пікір көп ізденістерді өз тұтқынында ұстап келді. Оны ресми саясатқа айналдыру қазақтың өзіндік рухани тарихының қайталанбас мәні мен ерекшелігін түсінбеуге апарғанын да айта кету жөн», - деп бұл мәселеге кезінде профессор К.Ш.Шүлембаев өз көзқарасын білдіріп еді [1, 21 б].

Әрине, қазіргі кезде, дегенмен де ұлттық дүниетанымымыздың негізінде ұлттық сананың қалыптасуы жайлы салиқалы әрі басы ашық, дау тудырмас тұжырымдар да жоқ емес. Ең біріншісі, ол қазақ дүниетанымының негізгі нысандары хандық дәуірде белгілі сипатқа ие болуы туралы Ахмет Байтұрсыновтың пікірі еді, оның айтуынша, ұлттың яғни қазақи ойлаудың жүйесі хандық дәуірінде қалыптасқан [2, 123 б].

Дәстүрлі қазақи дүниенің түп-төркіні көне түркі, одан арғы ғұн, сақ замандарына кетеді. Сол кезден бастап ол бірнеше даму кезеңдерін бастан өткерді және әрдайым өсіп-өркендеу, толып –жетілу үстінде болды [3, 27 б].

Бірақта қай кезде болмасын оған тән ең басты нәрсе – оның адамның күнделікті өмір тіршілігіне, тұрмыс қажеттілігіне қызмет етуге бағынуында, соған сәйкестелінуінде. Оған терең түсінетін болсақ, бұл халықтың ойлау мәдениеті көшпелі тұрмыс тауқыметімен, жағдайларымен шектеледі, соған тура тәуелділікте, одан бұлжымайды деген сөз емес. Біздің көңіл аударатынымыз- халықтың ойлау мәдениеті қоғамдық өмірдің барлық салаларымен байланысып, бірігіп, біте қайнасып жатты және соларда көрініс тапты. Сонымен қатар қоғам мүшелеріне түсінікті мысалдарда өмір сүріп қолданылды. Осы айтқан ойға дәлел ретінде тоқталсақ: «Біздің түркі тілдес халықтардың

дүниетанымының ежелгі формалары – миф, шаманизм, зоастризм, тәңіршілдік, суфизм, философия – ерте кезде басталған» дейді философия тарихының дүлділі, профессор А.Қасымжанов [3, 27 б].

Ал енді А.Нысанбаев пен Ғ.Есімовтың айтуынша: «Қазақ философиясы – өмір сүру философиясы, яғни рухани жағынан қазіргі әлемдік философияда өз орны бар экзистенциализмге жақындау. Халықтың «жалған өмір» туралы түсінігі тек діни бойкүйездікке құрылмаған, ол белсенді әрекетті де жоққа шығармайды. Қазақ «түстік ғұмырың болса, кештік мал жина» дейді деп қазақ философиялық мәдениетінің қалыптасуының тағы да бір қырын көрсетеді екі философ ғалым [4, 14 б].

Қазіргі кезде философиялық әдебиеттерде көшпенділердің дүниетанымы, дүниетанымдық синкретизм, дәстүрлі дүниетаным деп аталады. Оның негізінде өмірді тұтастай қабылдау жатыр. Ал енді жиі кездесіп жүрген философиялық ілімдер өмірді белгілі бір идеялар негізінде түсіндірсе, дүниетанымдық синкретизм оны тұтастай бірбүтін ретінде қабылдайды. Көшпенділер дүниетанымының ерекшелігі, ол өмір құбылыстарын сол күйінде қабылдап, сезінуге, түсінуге, ой елегінен өткізуге талпынады және оны ешқандай догмаға, теорияларға айналдырмайды. Ал философиялық ілімдер болса, дүниені түсіндіруге баса көңіл бөледі және оны белгілі бір идея, мектеп, бағыт ретінде түсіндіруді көздейді.

Қазақ дүниетанымы-тәңірлік, шамандық дүниетаным. Қазақтардың өмірді қабылдау, ұғыну, ойлау мәнінің, жалпы рухани өмірінің негізінде бабалар аруағына сыйыну, тәңірді құрметтеу, табиғаттың тылсым күштерін мадақтау жатыр. Қазіргі қалыптасып жатқан философиялық-мәдениеттік зерттеулерге сүйенсек көшпенділер дүниетанымы, олардың аңыздары (миф), ауыз әдебиеті үлгілерінде, өнерінде, әдет-ғұрпында, салт-дәстүрлерінде, менталитетінде, құндылықтарында, ырымдарында көрініс тапты.

Бұл мәселелер туралы кезінде көптеген зерттеулерін арнаған рухани ұстаз Қадыршат Шапағатұлының кейбір ойларына тоқтала кеткенді жөн көрдік: «Руханилық ол әлеуметтік ес, жады. Оны елемеген адам руханилықты да игере алмас. Әлеуметтік ес адамға оның өзін тануға көмектеседі. Сондай әлеуметтік естің өмір сүруін қамтамасыз ететін рухани құбылыс – аңыз. Расында да аңыз ертегі емес, ертегі тектес шындықты суреттеу. Аңыз- халық рухы, басқаша айтқанда, аңыз руханилық тарихы арқылы адам тарихын тануға көмектеседі. Аңыз ұрпақтар жады, тарих өзегі» деп айта аламыз [1, 23 б].

Көшпенділер өркениетінің мәдени-әлеуметтік тарихына көз жүгіртсек, олардың дүниетанымы – бұл тұрғыдан қарағанда өзінің бәрекелкілігімен, сабақтастылығымен сипатталады, басқаша айтқанда көшпенділердің даму тарихында олардың белгілі бір даму эволюциясын өткізгенімен, оның негізгі басты сипаты және бағдарлары күрделі өзгерістерге ұшыраған жоқ. Қазақ халқы өзіне дейінгі көшпенділердің шаруашылық тиінің материалдық және рухани мәдениетінің заңды да табиғи мирасқоры.

Біздің заманымыздың ойшылдары әсіресе көшпелі қазақ қоғамындағы дүниетанымдық көзқарастарын ойлау үрдісінің протоқазақтардың дүниетанымдық жүйесімен тығыз байланысты болғандығын, олардың біркелкілігін және ұқсастығын салыстыра отырып дәлелдеу үстінде екенін біз диссертациялық жұмыстың әдіснамалық негізі болып есептелетін бірінші тарауда жан-жақты дәлелдеуге тырысқанбыз. Басқаша айтсақ, дүниетанымдық ортаның және құрамдас бөліктерінің көшпенділер тарихында аса күрделі революциялық өзгерістерге ұшырамай-ақ, өзінің алғашқы негіздеріне беріктігін және тазалығын сақтап қалғандығы туралы терең ойлар қозғағанбыз.

Көшпенділер өмірінің негізі табиғатта өтті, сондықтан табиғат – көшпенділердің сырласы да, мұңдасы да еді, ол оған сенетін, оны құдірет көретін, құлшылық ететін. Осы себептерге байланысты қазақ сана-сезімінде, дүниетанымында, дүниетанымдық ұстамдары мен оның нақыштарында табиғатты, яғни қоршаған ортаны қорғау, қабылдау, сезіну, ұғып түсіну мәселелері негізгі болып табылады. Олар табиғатпен етене байланыс нәтижесінде қалыптасқан және сол туралы өзінің сезімі, ұғымы, білімі деңгейінен және дәрежесінен

келіп, қоғам, мәдениет, адам және адамдар арасындағы қатынастар, адамдағы адамгершілік туралы өз ой-сезімдерін, түсініктерін қалыптастыра бастады.

Табиғатты түсінуге, зерттеп білуге талпынған қазақ қоғамы үшін, табиғат тек сыйыну, сену, эстетикалық сезім объектісі болып қалған жоқ, сонымен қатар үлкен реттеушілік рөл атқарды. Көшпенділер табиғатты жанды және саналы деп түсінді. Әсіресе, аспан әлемі адамдарға жол сілтейді, дұрыс бағдар береді деп ұқты. Табиғат тәртібі, көк тәртібі, аспан тәртібі – жоғарғы әлем, бірден-бір дұрыс тәртіп деп бағалады. Ал енді бұл табиғатқа еліктеуді, оның әдіс-әрекетін қайталауға, соған ұқсауға деген талпынысты тудырды.

Қазақ дүниетанымының қалыптасуына табиғат тәртібіне еліктеу, соны қайталауға, соған еруге, ұқсауға тырысу, оған деген сүйіспеншілік және құлшылық үлкен реттеушілік рөл атқарды.

Егерде біз қазақ әдебиетінің әртүрлі бағыттағы бай мұраларын еске түсіретін болсақ, көшпенділер табиғат қозғалысын, оның ішкі заңдылығы мен тәртібін, өз әрекеттерінің тікелей негізі қылып алуға соны адамаралық қатынас орнатуға және оны зерттеуге қолдануға тырысты. Себебі, көк тәңір, жаратушы деп ұғынылды. Оның заңдары жеке адамның ғана емес қоғамның да негізінде жатыр деп түсінілді, адамды да, қоғамды да билейтін көк (табиғат) деп ұғылды. Осы себептерге байланысты көк тіртібін, табиғат тәртібін адам қоғам тәртібі қылуға тырысты. Кейбір мәліметтерге үңілсек, ежелгі түркілер, түркі қоғамының құрылымын ойлап тапқан тәңір деп түсінді [5, 137 б].

Басқаша айтсақ бұл тәңіршілдік дүниетанымының негізінде пайда болған көзқарастар. Ал енді сақтарда тәңір, көк папай, баба деп аталды. Яғни, ата-баба жолы дегеннің өзінде негізінде көк заңы, тәңір жолы, ойы жатыр, ал ата-баба жолын бұзу, тәңір жолын бұзу деп түсінілді.

Бұл жерде айта кететініміз, бір жағдайда тәңір ұғымынан бірте-бірте ата-баба ұғымы бөлініп шықты. Нақтырақ айтатын болсақ, тәңір, ата-баба, табиғат, көк ұғымдарының бір кездегі тұтас, құйма күйінде ортаө мағына, мәнге ие болуы, яғни олардың бір тұтастан, ортақ мағынадан таралғандығы. Ал бастапқы ұғым тәңірі алшақтап, ол да кейін жеке дара ұғымға, мағынаға ие болды. Ал енді, қазақ дүниетанымындағы ұлттық сана-сезімнің келесі тарихи бастауларының бірі – сахара халқының адам тану тәжірибесі еді. Қазақ қоғамында, адамды, оның қадір қасиеті мен қабілетін танудың, оны ұғынып, сезінудің, ескерудің, есептесудің, санасудың, бағалай білудің, қорғап қалудың белгілі бір деңгейі мен жүйесі қалыптасты.

Қорытындылай келсек бұл жерде айтайын деген ойымыз қазақ философиялық мәдениетінің алғышарты, төларналық бастамасы болып есептелетін қазақ дүниетанымында қаншама табиғатты терең білуге, оның заңдылықтарын түсінуге талпынғанмен, ең басты мақсат адамға көңіл бөлу, адамдағы адамшылық қасиеттерді зерттеу, көрсете білу, оны жоғары етіп көрсету, оны жетілдірудің жолдары мен әдістерін қалыптастыру, қоғамдағы гармонияны жүзеге асыру сияқты мәселелер еді, ал қоғамдағы гармонияны жүзеге асыру белгілі бір қарым-қатынастар мен қоғамдық өмірде саяси мәдениетті де қалыптастырады, сондықтан қазақ демократиялық интеллигенциясының дүниетанымдық нысандарындағы саясат және саяси мәдениет дегенде біз осы жоғарыда көрсетілген рухани-мәдени зор маңызы бар алғышарттарға тоқталдық.

Қазақ зиялыларының философиялық көзқарастарының негізі болып есептелетін қазақ философиялық мәдениетінің философиялық мазмұны мен оның даму қайшылықтарын ашу бізге біраз дүниенің мәні мен жайын көрсете алады.

Қазақ философиясын зерттеуге өзінің барлық саналы өмірін арнаған ұстазым-философия ғылымдарының докторы, профессор Ораз Аманғалиұлы Сегізбаев ғылыми ізденістерінде философия тарихына, философиялық ойлау мәдениетіне деген көптеген, әлі де болса бір ғылыми тұжырымға келмеген бағыттарға жаңа да тура, шыншыл да, ғылыми дәлелді идеялар айтып, ол идеяларын көптеген қазақ мәдениеті мен философиялық ойлау жүйесіне арналған ғылыми-тәжірибелік конференцияларда қорғап отырды, жария етті.

Бүгінгі егеменді еліміздің одан әрі қарай дамып, өзінің мемлекеттік жүйесін күшейтіп отырған кезінде, мемлекеттік идеологияны жан-жақты жетілдіру барысында, қазақтың философиялық ойлау мәдениеті мәселелері өзінің зәрулік жағдайын одан да айқын көрсетіп отыр. Қазақ философиялық мәдениетін толыққанды зерттеу ұлттық тарихымыз бен мәдениетімізді және рухани құндылықтарымызды жаңғыртудың құрамдас бір бөлігі болып есептеледі. Бұл бағытта күнбе-күнгі өмірде кездесіп отырған қиыншылықтар сияқты, қоғамымыздың рухани материалдық өмірінде кездесіп отырған басқа да қиыншылықтардан кем емес, олар әлеуметтік-экономикалық, саяси мемлекеттік жаңғыру, жаңару процестерімен бірге ұштасып, байланысып жатыр, сонымен қатар ерекшелене отырып, күнбе-күнгі өмірдегі әртүрлі процестерде көрініс табуда.

Бұл бағытта белгілі жағдайда бөгет болып отырған мәселе кеңестік дәуірде және соңғы кездерде қалыптасқан, қазақ мәдениетіне, қазақи ой-санаға, дүниетанымға деген кері әсерін тигізіп отырған (империялық, европоцентристік, кеңестік, коммунистік, маргиналдык) көзқарастар болып есептеледі. Бұл дәстүрлер қазірдің өзінде де сыртқы және ішкі қолдаушыларға ие, әлі де тарихи факторлармен есептеспей өмір сүруде.

Философиялық мәдениет мәселелері жалпы контекстсіз түсінілуі мүмкін емес. Ол үшін біз жалпы контексті жалпы түсініктер аумағында- халық, мемлекет, тарих, мәдениет, философия деген түсініктер байланысын қарастыруымыз керек. Егер қазақ халқының тегіне келсек, бұрынғы әдебиеттерде қалыптасқандай, басшылығында дәстүрлі көшпенді халық. Осы жерден біз көшпенділерге деген сыртқы және соңғы кезге дейінгі ішкі қатынастарда қалыптасқан – жабайы, варварлар, басып алушылар деген, соңынан тек қана күлге айналған жазықтықтар қалдырды деген ойларды естіп келдік, өкінішке орай, қазірдің өзінде де қазақ зиялыларының белгілі тобында бұл көзқарас өзгермей отыр. Осыған байланысты далада өсіп жетілген халық үшін философиялық ойлау мәдениетінің шыңы қол жеткізбейтін биік деп әлі күнге дейін есептейтін отандастарымыз бар. Олардың көбінің түсінігінде еліміздің бүгінгі жетіп жатқан жетістіктері уақытша ғана, тарихи заңдылықтан ауытқу деп түсініледі. Бұл ойларды біз аспаннан алып отырған жоқпыз, соңғы кездегі көптеген ақпарат құралдарындағы мақалаларды талдасақ оған көзіміз әбден жетеді. Маргиналдык бағыттағы зиялылар қазақ тарихының, жер-су атауларының аттарын әлі күнге дейін дұрыс атағылары келмейді. Бұл ойға бір мысал келтіретін болсақ, әлі күнге дейін көптеген орыс тілді басылымдар Алматы қаласының атын бұрмалап, «Алма-Ата» деп жазып жүр. Сонымен қатар бұл қаланың тарихи бас аяғы 150 жыл, яғни Верный бекінісінен басталады дейді, ал осы қазан айында болған ғылыми конференциядағы Карл Байпақовтың баяндамасындағы материалдарға сүйенсек, бұл қаланың он ғасырдан артық яғни 1000 жылдық тарихы бар екендігін білеміз және оны дәлелдейтін тарихи жәдігерлердің көптеп табылғанына көзіміз жетеді.

Бұл жоғарғыдай мысалдарды айтып отырған себебім қазіргі қоғамымызда қалыптасып отырған рухани атмосфера мен ақпараттық кеңістіктегі аймақтық көзқарастар әлемін көрсету. Олардың бәрі бізге нақты тари-хымыз бен мемлекеттік төл тума мәдени мұраларымызды, барымызды бар етіп көрсете алмай отырғанымыздың куәсі. Қазақтың мәдениеті, әрине, мүлдем басқа, өзіндік реңге толы, ерекшелікке мазмұнға бай, өте тереңнен келе жатқан тамырлардан нәр алған әсем де қайталанбас, әрине осы салыстырмалар тікелей философиялық мәдениетке де қатынасты. Қазір қазақ философиясының тарихына белсенді зерттеулер жүргізіліп жатыр. Абу Насыр, әл-Фарабидің мұраларын зерттеуде көптеген жетістіктер бар, фольклор философиясынан, ақын жыраулар шығармашылығының философиялық астарларынан, би-шешендердің, ақын-жазушылардың шығармашылықтарындағы философиялық мәтіндер анықталған көптеген зерттеулер жарық көрді. Абай дүниетанымын игеруде көптеген жұмыстар жариялануда.

Бірақ бұл зерттеулердің көпшілігінде әлі де болса сандық көр-сеткіштер басымырақ, қазақ философиясының тарихынан жаңа тұлға-лардың аттарын, олардың еңбектерінің аттарын, олардың шешкен мәселелері мен қолданған әртүрлі әдістерін

түсіндіру сияқты ұлттық сананың қалыптасуы яки жетілуіне тікелей әсер ететін, әсіресе философиялық өзін-өзі түсінуді қалыптастыратын әсерлері мол шаралар. Әрине қазақ философиясының өзіндік бірегей бет-бейнесі, болмыс бітімі тек қана жоғарғы көрсетілген шаралармен шектеліп қалмауы қажет деп есептейміз. Сондықтан да бұл абыройлы істі одан әрі жалғастыру үшін, ауқымын кеңейту үшін, ізденістерді тереңдету үшін, біз іздену әдістерін белгілеп, талдауға түсетін қазақ философиясы мен философиялық мәдениеттің эталоны болып есептелетін гректік – европалық философиялық мәдениетке әрі ұқсастық жақтарын, сонымен қатар қазақ философиясын ерекшелендіріп тұрған, бірегей қажеттіктерін кең де жан-жақты зерттеп көрсетіп, оның бар екендігін дүниежүзінің ойшылдарына дәлелдеп беруіміз керек. Осыған орай соңғы кезде біз байқағанымызша көптеген қазақстандық зерттеушілер қазақ философиялық ой өрістерін зерттегенде кейде әдейі, кейде білім жеткіліксіздігінен, батыс философиясының категорияларын, бағалау критерийлерін, түсінік – аппараттарын біздің мәдени ареалымыздың зерттеулеріне қолданып жатады, басқаша айтсақ қазақтың философиясына гректің жейдесін кигізіп жатады, ол әрине басқа өлшемдерде болғандықтан шақ келмей жатады, грек ойының қатаң да шектеулі парадигмаларына, қазақтың кең даласын бейнелейтін шексіз-шетсіз ой үрдістері мен жан дүниесі қайдан сыйсын. Ал мазмұндық жағынан алсақ та қазақ ой-санасында қойылған «адам және әлем», «өмір және өлім», «тарих пен тағдыр», еркіндік құндылықтарының қатынастары, байлық, билік, өмірдің мәні сияқты мәселелер мүлдем басқа өлшемдермен бағаланады.

Әдебиеттер:

1. Шүлембаев Қ.Ш. Руханилық ынтымақтастық-өмірлік қажеттілік. Ақиқат. 1996. -№ 10. -21 б.
2. Байтұрсынов А. Ақжол. –Алматы: Жазушы: 2001. -463 б.
3. Қасымжанов А. Рухани тамырлар. Қазақ. Алматы.,2004, 127 б.
4. Нысанбаев Ә., Ғарифолла Есім. Халықтық дүниетаным. Егемен Қазақстан. 2011, 14 тамыз.
5. Аюпов Н.Г. Религиозная система древних тюрков. Алматы: 2009. -137 с.

«БИХЕВИОРИЗМ» ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тунгатова У.А., Сеитнұр А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

e-mail: ayazhan.seitnur@gmail.com

Андатпа. Мақалада «Бихевиоризм» терминіне түсініктеме беріліп өтілген. Сонымен қатар, ғалымдардың «Бихевиоризм» ұғымына берген сипаттамалары мен қатар жасалған тәжірибелері көрсетілген. Теория өкілдері оқытуды адам дамуының негізі деп түсіндіреді, ал психология пәні адам мен жануарлардың мінез-құлқы болып табылады. Олар белгілі бір мінез-құлық стратегиясын үйрену мүмкіндігін көрсететін көптеген эксперименттер жүргізді. Сонымен қатар, олардың көпшілігі жануарларға жүргізілді, ал қорытындылар адамдарға қатысты. Өйткені бихевиористер жануарлар мен адамдардың мінез-құлқындағы ерекше айырмашылықтарды ажыратпаған. Адамның мінез-құлық саласына қатысты барлық нәрсе жылдар бойы әртүрлі ғылыми бағыттардың зерттеу нысаны болды, олардың ішіндегі ең танымалдарының «Бихевиоризм» болды.

Кілт сөздер: Бихевиоризм, діни тұлға, мінез-құлық, механикалық детерминизм, физиология рецепторлар, рефлексдер, биопсихикалық, реинтеграция.

Аннотация. В статье дается объяснение термина «Бихевиоризм». Кроме того, показаны характеристики и параллельные эксперименты, которые ученые дали понятию «Бихевиоризм». Представители теории объясняют обучение основой развития человека, а предметом психологии является поведение человека и животных. Они провели множество экспериментов, демонстрирующих возможность изучения определенной поведенческой стратегии. Кроме того, большинство из них проводилось на животных, а выводы касались людей. Потому что бихевиористы не различали особых различий в поведении животных и людей. Все, что связано с областью человеческого поведения, на протяжении многих лет было предметом изучения различных научных областей, наиболее известными из которых были «Бихевиоризм».

Ключевые слова: Бихевиоризм, религиозная личность, поведение, механический детерминизм, физиология рецепторы, рефлекссы, биопсихика, реинтеграция.

Annotation. The article explains the term "Behaviorism". In addition, the characteristics and parallel experiments that scientists have given to the concept of "Behaviorism" are shown. Representatives of the theory explain learning as the basis of human development, and the subject of psychology is the behavior of humans and animals. They conducted many experiments demonstrating the possibility of studying a certain behavioral strategy. In addition, most of them were conducted on animals, and the conclusions concerned people. Because behaviorists did not distinguish between special differences in the behavior of animals and people. Everything related to the field of human behavior has been the subject of study of various scientific fields for many years, the most famous of which were "Behaviorism".

Keywords: Behaviorism, religiouspersonality, behavior, mechanicaldeterminism, physiology, receptors, reflexes, biopsychics, reintegration.

«Бихевиоризм»- түсінігі мінез-құлық пен оның қоршаған орта әсерлеріне тәуелділігін түсіндіру принциптеріне негізделген. Бихевиоризмнегізгі принциптері логикалық түрде жүреді: зерттеу әдісі ретінде интроспекция әдісін қолданудан түбегейлі бас тарту, зертханалық бақылау әдістеріне ерекше сенім арту, адам мен жануарлардың мінез-құлқын бағыттайтын механизмдердің сәйкестігін тану, жануарларға жүргізілген эксперименттерде алынған нәтижелерді адамның мінез-құлқын талдауға экстраполяциялау, мінез-құлықтың қалыптасуына қатысатын кез-келген ішкі факторларды үзілді-кесілді теріске шығару болып табылады.

«Бихевиоризм» термині ең алғаш 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың бас кезінде АҚШ-та пайда болған. Оның негізін салушылар Дж.Б.Уотсон мен Э.Торндайк болып саналады. Олар бұл бағытта қарама-қарсы әдістерімен зерттеген.

Дж. Уотсон адам мінез-құлқында туа біткен ештеңе жоқ және оның кез келген көрінісі — сырттан ынталандырудың өнімі деп айтты. Ол мінез-құлық ұғымына бір жақты ғана мағына берді. Ол ағзаның ортаға қатынасын «ынта-реакция» формуласымен анықтады.

Осылайша бихевиористер психологиялық ғылымды «психикасыз психологияға» айналдырды. Дж.Уотсонның 1925 жылы шыққан «Бихевиоризм» кітабының мағынасы мынандай: сыртқы тітіркендіргіштерге әсер ете отырып, кез-келген мінез-құлқы бар адамды «жасап шығуға» болады. Адамның өзіндік және туа біткен сенімдері ғана емес, оның қатынастары мен көзқарастары да теріске шығарылды. Бихевиоризмнің бұл бағдарламасы адамның ешқандай ерекшеліктерін ескермегендіктен антигуманды болды [1].

Сонымен бірге, оны «стимул-жауап» тұрғысынан талданған оқу процестері қызықтырды.Дж. Уотсонның бихевиоризмінің негізгі принципі «стимул және жауап» байланысын анықтау және зерттеу болып табылады.. Ынталандыру бір оқшауланған фактор немесе жағдайды қалыптастыратын факторлардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Бұл «стимул-жауап» қатынасын зерттеу байланыстырмай және мәселенің моральдық жағын бағаламай өтеді. Әрбір әлеуметтік дәуір бір мәдени дәуірге дейін өзгеретін бірдей әрекетті бағалаудың өзіндік критерийлерін белгілейді және ұстанады.

Э.Торндайктің бихевиоризмінде адам реакция жасайтын, үйрететін, әрекет ететін және нақты реакцияларға, әрекеттерге және де мінез-құлыққа бағдарламаланған болмыс ретінде түсініледі. Тітіркендіргіштерді өзгерту және оларды күшейту процесінде адамның қалаған мінез-құлқын бағдарламауға болады. Э.Торндайктің бихевиоризмі психологияға, атап айтқанда адам психологиясын зерттеуге үлкен үлес қосқан. Торндайк өз тәжірибелерінде интеллект және оның белсенділігін ақылға жүгінбей-ақ зерттеуге болатынын көрсетті. Ол басты назарды ішкі байланыстарды орнатудан сыртқы жағдай мен қозғалыстар арасында байланыс орнатуға аударды, бұл ассоциативті психологияға жаңа тенденцияларды енгізді. Торндайк өзінің теориясында механикалық детерминизмді биологиялық, содан кейін биопсихикалықпен біріктіріп, бұрын сананың шекарасымен шектелген психология саласын айтарлықтай кеңейтті. Торндайк өз жұмысы арқылы психология ғылым ретінде механика мен биологиядан әлдеқайда жоғары екенін көрсетті. Ол мүлдем басқа принциптерге негізделген және зерттеу көлемі организмнің өзінен және оның сыртқы ортамен өзара әрекеттесу аймағына дейін созылады. Торндайқтың биопсихикалық схемалары біршама шектеулі болған.

Осылайша, Торндайк психология саласын айтарлықтай кеңейтті. Ол санадан да асып түсетінін көрсетті. Бұрын бұл шектен шыққан психологты «жан сырында» жасырылған

бейсаналық құбылыстар ғана қызықтыра алады деп есептелді. Торндайк өзінің бағытын түбегейлі өзгертті. Психология саласы организм мен қоршаған ортаның өзара әрекеті болып шықты. Ескі психология сана құбылыстары арасында байланыстар қалыптасады деп ұстанды. Ол оларды қауымдастық деп атады. Ескі физиология рецепторларды ынталандыру мен бұлшықеттердің жауап қозғалысы арасында байланыстар пайда болады деп мәлімдеді. Олар рефлекстер деп аталды. Торндайк бойынша байланыс дегеніміз реакция мен жағдай арасындағы байланыс. Бұл жаңа элемент екені анық. Кейінгі психология тілінде байланыс мінез-құлық элементі болып табылады[2].

Бихевиоризм кез-келген субъективті факторларды есепке алудан түбегейлі бас тартудан шығады. Бұл жағдай екі алғышартқа байланысты: біріншіден, субъективті факторларды позитивтік әдіснама тұрғысынан қатаң ғылыми емес, интроспективті әдістерді тарту арқылы ғана анықтауға болады. Екіншіден, мінез-құлық қоршаған ортаға бейімделу факторы бола отырып, тек сыртқы себептермен толық түсіндірілуі керек және олар арқылы толығымен бақылануы және бағытталуы мүмкін.

Бихевиоризмнің тағы бір өкілі Дэвид Траут «Діни мінез-құлық» кітабын негізгі тақырыпқа арнады. Траут табанды протестант және белсенді приход ретінде бихевиоризмнің механикалық материализмін жоққа шығарды, бірақ сонымен бірге бихевиоризм принциптеріне өзінің бағдарын сақтауға тырысты. Діни және діни емес мінез-құлықты ажырату үшін ол елші Павелдің критерийлеріне сілтеме жасады: сенім, үміт, сүйіспеншілік... Өйткені дәл осы критерийлер әрбір діни әрекетті сипаттайтын тәжірибедегі жалпы айырмашылықтарды білдіреді. Діни емес және сенбейтін мінез-құлық түрлерінде белгілі бір дене процестері – олардың әрқайсысы нейрондардың, бұлшықеттердің және бездердің белгілі бір динамикалық ұйымы туралы сигнал береді. Тиісінше, кез-келген психологиялық процесті, соның ішінде діни (мысалы, үміттің сенімге айналуы және жеке адамның сенім жағдайын тәжірибесі) физиологиялық процесс ретінде сипаттауға болады. Немесе махаббат сенім ретінде әрекет етеді, ол ынтамен реакциялардың күшею тәжірибесі. Органикалық реакциялардың жиынтығы ретінде түсінілетін діни мінез-құлық мақсатты болып табылады. Өйткені, ол биологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыру да, екінші дүниедегі тіршіліктің белгілі бір формаларына қол жеткізу де болуы мүмкін оң мақсаттарға бағытталған. Діни мінез-құлық «реинтеграция» процесі ретінде немесе оның жекелеген бөліктерін біріктіру арқылы тұтастың қайта қалпына келуі ретінде пайда болады. Демек, ол организмнің реакцияларының жиынтығы ретінде бірқатар іргелі қасиеттерге ие. Ағзаның мінез-құлық реакциясының тұтас сипаты көптеген факторларға байланысты: тітіркендіргіш пен реакция арасындағы байланыстың қайталануы, бір тітіркендіргіштің екінші тітіркендіргіштің қарқындылығы мен жақындығы, бірінші және кейінгі байланыстар кезіндегі организмнің эмоционалдық жағдайы. Бұдан Траут діни идеялар иллюзияға, аутистік ойлауға немесе қалыптан тыс дене процестеріне негізделген деп есептей отырып, психология қателесті деген қорытындыға келеді. Егер ғылыми зерттеулер психиканың жұмыс істеуі үшін мұндай әдістерге деген сенімді жойса, онда олар жаңа сенім тудырады-ғылыми. Демек, ғылыми мінез-құлықты да діни деп санауға болады. Трауттың айтуынша, діни мінез-құлық дерлік барлық жерде және барлық дерлік тірі ағзаларда кездеседі. Ата-ана мен бала, еркек пен әйел әртүрлі заттарға әр түрлі әрекет етуі мүмкін, бірақ бәрі бірдей оң, табандылықпен, ең үлкен қарқындылықпен, сәйкесінше, мақсаттар ретінде болжайды. Дінсіз адамдар немесе организмдер механикалық (еріксіз) және ынтасыз әрекет етеді, болашаққа мақсатсыз қозғалысты көрсетеді[3].

Бихевиоральды бағыттың тағы бір атақты өкілі Б.Скиннерде діни мәселелерге көп көңіл бөлді. Ол діннің жеке тұжырымдамасын жасаған жоқ. Дегенмен де бұл тақырыпқа арналған «Ғылым және адам мінез-құлығы» тарауы, сондай-ақ оның зерттеулеріндегі дін туралы басқа еңбектерде кездесетін үзінділер Скиннердің ұстанымын айқын көрсетеді. Скиннердің ескертулері ең алдымен екі тақырыпқа қатысты: діни мінез-құлық көздері тақырыбы және мінез-құлықты бақылаудағы діни институттардың рөлі тақырыбы. Діни мінез-құлық оперантты мінез-құлық деп аталатын түрлердің біріне жатады. Соңғысы респондентке қарағанда, реакциядан кейінгі оқиғалармен анықталады. Бұл оқиғалардың генезисі ағзаның берілген мінез-құлықты болашақта қайталауға бейімділігін өзгертеді. Егер салдары организм

үшін қолайлы болса, мұндай мінез-құлықтың қайталану ықтималдығы артады. Күшейтетін ынталандырудың тиімділігі кейінгі реакциялардың жиілігін арттыру немесе азайту арқылы бағаланады. Мұндай мінез-құлық құрал болып табылады, өйткені ол қоршаған ортаға әсер етеді, оны күшейтуді қамтамасыз ететіндей өзгертеді. Жағымсыз салдарлар мінез-құлықтың қайталану ықтималдығын азайтады. Діни мінез-құлықтың шығу тегін бағалау үшін арнайы принциптер мен заңдар қажет емес. Діни мінез-құлық бар, өйткені ол күшейтетін ынталандыру арқылы дамыған. Оның үстіне, ол қайталанатын мінез-құлық пен күшейткіш арасындағы логикалық немесе себептік байланысты қажет етпейді. Мұндай байланысты қажет ететін күшейтуді Скиннер көгершіндердің «ырымшыл» (діни наным-сенім) мінез-құлық құбылысы жағдайында кездейсоқ деп сипаттайды. Көгершіндер нақты анықталған және жиі қайталанатын әртүрлі «ырымшыл» мінез-құлықтарды көрсетті: бірі шеңбер бойымен айналады, екіншісі тордың бұрышында басын еңкейтіп тұрды, ал екіншісі еденге үнемі тағзым етті. Оның үстіне, қалыптасқаннан кейін бұл ырымшыл реакциялар сақталу үрдісін көрсетті. Ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, Скиннер ұқсас мінез-құлық үлгілері жануарларда да, адамдарда да кездеседі деп мәлімдейді. Әлбетте, адамның жүйке жүйесі, айталық, көгершіндікінен әлдеқайда күрделі, бірақ қарапайым түрлерде табылған принциптерді басқалардың бәріне де қолдануға болады. Әрине, барлық діни мінез-құлық ырымшыл емес, бірақ діни белгілер ішінара әлеуметтік ортадағы кездейсоқ күшейткіштермен көрінеді. Тақуалық, имандылық, мінсіздік және басқа да діни тұрғыдан анықталған ішкі күйлер түр ретінде адамның немесе адамзаттың ішкі мазмұны емес, олар белгілі бір әлеуметтік ортада пайда болған мінез-құлық формаларын белгілеуге арналған эпитет болып табылады. Адамдардың бір-біріне жақсырақ қарауының жалғыз себебі бақылаудан тыс емес, мұндай мінез-құлық түрдің өмір сүруі үшін құнды, сондықтан күшейтетін мәнге жетеді. Діни ұйымдардың саяси және этикалық міндеті мінез-құлықты бақылауға бағытталған. Бақылау идеясы, Скиннердің айтуынша, өзін-өзі реттейтін автономды тұлғаның фантастикасын қолдайтын адамдарды ғана алаңдатады. Негізінде, діни бақылау мәселесі адамның жағымсыз күшейтуге немесе жазалау қаупіне тәуелділігі мәселесі болып табылады. Скиннер оның жанама өнімі болып табылатын жағымсыз эмоцияларға байланысты кез келген жағымсыз бақылауға қарсы тұрады. Ол діни ұйымдар эгоисттік, бастапқыда күшейтілген мінез-құлықты азайтуға және басқаларға пайдалы мінез-құлықты арттыруға арналған әлеуметтік күшейтудің қолданыстағы режимдерін қорытындылайтынын байқайды. Кездейсоқ күшейту өсиет ретінде, заң немесе дәстүр ретінде, олардағы рәсімдердің, драмалық өнердің, музыканың және дәстүрлердің көмегімен кофикацияланады [4].

Дінге психологиялық талдау жасаудың алғашқы кезеңдерінде «сенуші», діни тұлға туралы догматикалық, төзімсіз, шектеулі, әлеуметтік пассивті, конформизмге бейім деген пікірлер болды. Көптеген адамдар өздерінің дінін саналы түрде таңдамайды, бірақ оны балалық шағында, ең алдымен, отбасында сіңіргенді ұстанып, тәрбие процесінде үйренеді. Өз дінін саналы түрде таңдаған, шынайы діни таңдау жасағандар үшін көбінесе таңдалған сенімнің басым жалпы идеологиялық және әлеуметтік көзқарастармен үйлесуі маңызды болды. Мұндай жағдайларда адам психологиясының негізінде жатқан ішкі мотивация процестеріне қарағанда, адам қабылдайтын діни ілімдер немесе оған тартымды культ ерекшеліктері діни таңдауға көбірек әсер етеді.

Кез-келген діннің адамға қалыпты, қарапайым өмір сүру жағдайында ықпалы көптеген әлеуметтік әсерлер арқылы жүзеге асады. Дін әрқашан мәдениет пен тарихи дәстүрден нәр алған белгілі бір әлеуметтік жағдайда өмір сүреді. Сонымен қатар, діни адамды діни қоғамдастықтың басқа мүшелерімен белгілі, жеткілікті тығыз байланыстардан тыс елестету мүмкін емес.

Дін психологиясының қазіргі дамуының негізгі тенденциясы осы немесе басқа «діни әрекет» ойналатын әлеуметтік процестердің маңыздылығын мойындаумен байланысты. Яғни, У.Джеймс кезіндегі бұрынғы дін психологиясы негізінен жеке адам психологиясына сүйенсе, қазіргісі әлеуметтік психологияға басымдық береді. Осы ұстанымдардан дінді кез келген талдаудың шешуші сәті тұлғалық және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеті болып табылады [5].

Бихевиоризмді қолданудың шекараларын бекіту – моральдық және практикалық – мінез-құлық психологиясы сәнінің төмендей бастағанына әкелді. Бихевиоризм басқа психологиялық мектептерде бірте-бірте адам қызметінің әртүрлі салаларында кеңінен қолданылатын қолданбалы әдістер жиынтығына айналды.

Психологиялық бихевиоризм психика туралы объективті мәліметтерді тек анатомиялық препараттарды зерттеу арқылы алуға болатындығынан туындайды, ал психиканың өзі бақылауға қабілетсіз. Зерттеуге қол жетімді жалғыз объект – сыртқы әсерлерге жауап беру түріндегі адамдар мен жануарлардың мінез-құлқы. Бұл кейбір психологтардың, ең алдымен, Б.Ф.Скиннер қысқа өмір сүрген, бірақ әйгілі «Бостандық пен қадір-қасиеттен тыс» кітабында саяси философия мен этиканы толығымен жоққа шығарды, оларды тиісті шартты рефлексдерді дамыту арқылы әлеуметтік мінез-құлықты реттеу теориясымен ауыстырды.

20 ғасырдың басы қарқынды өзгерістермен өндіріс әлемі ретінде сипатталады. Бұл өзгерістер психология, әлеуметтік ғылымдар және жеке адам өмірінің әлеуметтік жағымен тікелей байланысты барлық нәрсеге қатысты серпінді жаңалықтардың пайда болуына ықпал етті. Қоғамдық санаға адамның мінез-құлқы, жаңа тітіркендіргіштерге жауап беру ерекшеліктері туралы объективті білім қажет болды. Әлеуметтік психологияның жаңа психологиялық идеясы бихевиоризм осы қажеттілікті қанағаттандыруға тырысты. Адамдар мен жануарлардың мінез-құлқын зерттеудің бұл жүйелі тәсілі қоршаған ортаның тітіркендіргіштеріне организмнің реакцияларының жиынтығына негізделген. Бихевиоризм психика мен сана ұғымынан алшақтай отырып, жеке меңгерген тәжірибе туралы айтады.

Бихевиоризм тұрғысынан адам психологиясының шынайы пәні оның туғаннан өлгенге дейінгі мінез-құлқы болып табылады. Объективті түрде бихевиоризм адамның психологиясын оның мінез-құлқына қарай ғана зерттейтіндіктен, ол байқай алмайтын нәрселерді (сана, ерік, сезім, сезім), бихевиорист жоққа шығара алады, өйткені олар психологияның шынайы құбылыстарын көрсетпейді деп есептейді. 20 ғасырда бихевиоризм американдық психология мен әлеуметтануда негізгі рөлдердің бірін атқарды, өзін психоаналитикалық тәсілдерге қарсы қоя отырып, жалғыз объективті бағыт деп санайды [6].

Бүкіл даму тарихында бихевиоризм бұл ғылыми бағыттың маңыздылығын көрсетті. Кезінде оның дүниеге келуі ғылым мен практиканың өзекті талаптарына жауап берді, бүкіл қоғамдық өмір ғылымның дамуындағы оң қадам болды, өйткені бұл өткеннің ескірген және өнімсіз идеяларын жоққа шығаруға мүмкіндік берді.

Бихевиоризм біздің мінез-құлқымызды түсіндіруге және оның қалыптасуына барынша ықпал етуге міндеттенеді. Бихевиоризм психологияны нақтырақ және объективті ету арқылы ғылымға үлес қосты және көптеген зертханалық тәжірибелерді ынталандырды. Бихевиоризмге негізделген әдістерді адам массасын басқаруға тырысатындардың барлығы қолданады: саясаткерлер, бизнес ақуалар, шіркеу өкілдері, сайып келгенде. Мінез-құлық психологтары сияқты, бұл адамдар біздің ойларымыз бен сезімдерімізге қызығушылық танытпайды. Олар шынымен мән беретін жалғыз нәрсе – мінез-құлық.

Бихевиоризм теориялық құбылыс ретінде біртекті емес, сондықтан оны оң немесе теріс құбылыс ретінде біржақты бағалауға болмайды. Мінез-құлық теориясының барлық жақтаушылары оны өздерінің дүниетанымы призмасы арқылы қарастырды, сол себепті, әрбір постулат олардың пайда болуының әлеуметтік-тарихи жағдайлары негізінде түсіндіріледі. Бихевиоризм – ішкі мотивтер мен алғы шарттарды есепке алмай, мінез-құлықты зерттеуге қатысатын барлық салалар жиынтығын іс-әрекеттерді талдауға дейін қысқартуға тырысу.

Әдебиеттер:

1. Д.Б. Уотсон Бихевиоризм тұрғысынан психология. [https://studentlib.com/chitat/referat-26910biheviorizm_dzh_b_uotsona.html].
2. С.Л. Рубинштейн Жалпы психология негіздері – Петербург: Петр 2002.- 720ж. [<https://pandia.ru/text/80/197/55471.php>].
3. Ю.М.Зенко Діндерпсихологиясы.- Санкт-Петербург: 2002 ж. [<https://melimde.com/i-biheviorizmni-damui-ii-dj-uotsonni-minez-li-fimi.html>].
4. Е.И.Аринин, И.Д. Нефедова Діндерпсихологиясы [https://spravochnik.ru/pedagogika/biheviorizm_e_torndayka/].

5. Дж. Уотсон. Мінез психологияның пәні ретінде (бихевиоризм және необихевиоризм) – Психология тарихы бойынша оқырман. - М., 1980 ж.

[<https://sci-book.com/osnovyi-religovedeniya/bihevioristskie-traktovki-religii-79070.html>].

6. Б. Скиннер. «Бихевиоризмдегеніміз не?»

[<http://psyberia.ru>][<https://sci-book.com/osnovyi-religovedeniya/bihevioristskie-traktovki-religii-79070.html>].

ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ФАЛУНГУННИҢ КӨРІСІ

Тілебалды А.,

Утебаева Динара Сахибовнаның жетекшілігімен.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Email.ru: akbult00@icloud.com

Аңдатпа. Мақалада заманауи қоғамдағы Фалунгун ілімінің деструктивті ағым ретіндегі көрінісі және белгілері атап өтілді. Географиялық таралуы бойынша ерекшеліктері мен территориялық аумағы көрсетілген. Мақалада фалунгунның материалдық және рухани мәдениеттегі кеңістіктік-хронологиялық көрінісі, оның ішкі тұтастығы мен синкреттік бірлігі ашылады. Автордың пікірінше, ілімдегі синкретизм қытайдың заңнамаларына сай келмеді.

Түйін сөздер: Фалунгун, деструктивті ағым, жаңа діни ағым, синкретизм, секта, Фалун Дафа.

Annotation. The article describes the appearance and signs of the Falun Gong teaching as a destructive trend in modern society. Features and territorial area are indicated according to geographical distribution. The article reveals the spatial-chronological appearance of Falun Gong in material and spiritual culture, its internal integrity and syncretic unity. According to the author, the syncretism in the doctrine did not correspond to the Chinese legislation.

Keywords: Falun Gong, destructive trend, new religious trend, syncretism, sect, Falun Dafa.

Фалунгун ағымы Қытай Халық Республикасының Цзилинь провинциясында 1992 жылы мамырда Ли Хунчжи алғаш рет жария түрде жариялаған цигун тәжірибесінің әдісі болып келеді [1]. Фалунгун өзінің практикалық тұжырымдамасы ретінде «шындық, жанашырлық, төзімділікті» қабылдайды, ал Жуан Фалун оның негізгі кітабы болып табылады. Фалунгун жүйесінде шындық, жанашырлық және төзімділік ғаламдағы барлық нәрсені жасайтын принциптер мен элементтер болып саналады. Сонымен қатар Фалунгунның тағыда бірнеше атаулары бар «фалун дафа» және «фалун буддизмі».

Фалунгун адамдарда «бастапқы рухтар» бар деп есептейді, олар бастапқы алғашқы рухтар мен бағынышты алғашқы рухтар болып екіге бөлінеді. «Жуан фалун» ақыл-ойдың табиғатын ізгілік, төзімділік, ағартушылық, тастандылық, аз қалау, тәуелділіктен бас тарту, қиындықтарға төзу және басқа да көптеген элементтерді қамтитын деп түсіндіреді. Адам болмысының жан-жақты жетілдірілуі – біліктілікті арттырудың қажетті жолы мен талабы. 2019 жылғы жағдай бойынша Фалунгун 140-тан астам елдер мен аймақтарға, соның ішінде материк пен Тайваньға, сондай-ақ Америка Құрама Штаттарына, Еуропаға және Австралияға тарады [1]. Қытай үкіметінің 1999 жылға дейінгі бағалауы бойынша 70 миллионнан жүздеген миллионға жуық адам осы секта құрамында [1]. Алғашында 13 мамыр Фалунгунның негізін қалаушы Ли Хунчжидің туған күні тәжірибешілер үшін Фалун Дафа күні ретінде қолданылды. Яғни 13 мамыр қасиетті күн боп есептеледі [2].

Қазіргі кездегі фалунгун ол цигонг денені нығайтуға арналған физикалық белсенділік ретінде Қытайда мыңдаған жылдар бойы ұзақ тарихы бар. Ли Хунчжи өзінің ілімін тарату үшін кейбір цигун терминдері мен қимылдарын заңсыз пайдаланды, «Фалун Дафаны» жинақтау үшін цигонды қолданды және қалыпты цигун жаттығулары арқылы дене шынықтыруға жетуге үміттеніп, «Фалун Дафаның» ақылға қонымды теориясын шатастырғысы келді. Адамдардың нәтижесінде фалунгун тәжірибешілері «Фалунгун» жаттығуларын орындау арқылы денсаулықтарын нығайту мақсатына қол жеткізіп қана қоймайды, өз қаржыларын да береді.

2001 жылы 23 қаңтарда Ли Хунчжидің «аспанға көтерілуінің» сиқыры мен арандатуы салдарынан бірнеше «фалунгунға» тәуелді адамдар Тяньаньмэнь алаңында өздерін өртеп жіберді [2]. Ли Хунчжи ұсынған «Фалунгун» адамдарға дене шынықтыруға көмектесетін цигун емес, мүлдем ғылымға қарсы. Ли Хунчжи бір кездері заманауи ғылымның рөлін

төмендетуге тырысты және Ли Хунчжи былай деп мәлімдеді: «Қазіргі адамзат ғылымы шын мәнінде қате негізде дамыған және оның ғаламды, адамдарды және өмірді түсінуі қате, сондықтан ол Дүниеде біз өсірушілер қазіргі ғылымды мойындамаймыз және оны қате деп санаймыз»[3]. Ли Хунчжи заманауи ғылымның рөлін үзілді-кесілді жоққа шығарды. Ол кейбір адамдардың дене шынықтыруға деген ұмтылысын және олардың алаңдаушылығын пайдаланды. өмір, кәрілік, ауру мен өлім туралы және «шындық, жанашырлық, төзімділік» деп аталатын «ғаламның негізгі заңын» уағыздайтын, «жарылуды» насихаттайтын жарнамалық алдаулар жиынтығы», дүниенің ақыры және адамзатты тек ол, Ли Хунчжи ғана құтқара алады деген нонсенс. Бұл ырымшыл адасушылықтың мақсаты өте айқын: ол идеологиялық шатасу тудыру, содан кейін тәжірибешіге рухани айла-шарғы жасау, оны өзінің ұстамды құралына айналдыру және оның әдістері зұлым және зұлым. Бұл да барша «культтік» ұйымдардың бұқараны өздерінің жаңылыстары мен адасушылықтарымен алдау үшін қолданатын жексұрын тактикасы.

«Фалунгун» діни тәртіп пен сенім бостандығын бұзатын осындай «культ». Буддизм атын жамылған Ли Хунчжи кейбір діни терминдерді заңсыз иемденіп, бұрмалаған. Оның бидғаттары шын мәнінде дінге қарсы. Ли Хунчжи өзінің «Фалун Дафасын» «ең жоғары будда заңы» деп атады, бұл барлық діндерден асып түсетін «түзету заңы». Ол былай деп жариялады: «Буддизм, христиандық, католицизм, соның ішінде иудаизм және кейбір басқа діндер мен олардың тарихта православие діні болғанын мойындаймын. Бірақ бүгінгі тарихи кезеңде, бүгінгі жаңарған адамдардың қоғам түсінігінде мен оны адамдармен түсіне алмаймын. адамның мәні және ежелгі ұғымдар..." "Осы ғасырда пайда болған діндер бұл ғасырдан да көп [3].

2019 жылғы жағдай бойынша Фалунгун 140-тан астам елдер мен аймақтарға , соның ішінде материк пен Тайваньға , сондай-ақ Америка Құрама Штаттарына , Еуропаға және Австралияға тарады. Олардың ішінде ең көп таралған мемлекеттер :Азия елдерінде көпнесе Қытай, Тайвань, Гонконг, Сингапур, Жапония, Корея, Таиланд, Вьетнам, Малайзия, Индонезия. Ал Океания аймақта Австралия, Жаңа Зеландия елдеріне тарады. Еуропа елдеріне ең көп тараған Ресей, Германия, Испания, Финляндия мемлекеттері болып келеді. АҚШ мемлекеттерінеде тараған болып келеді[4].

Азия елдеріндегі Қытайға материктегі әсері зор болды. Фалунгунның шығу тегі ол Цилинь болғандықта сол аймақтарды тамыр жая бастаған.екі миллион адам ұстанған. Ал ұстанған адамдардың 300 адам өлген, 2000-нан астам адам емханаға түскен [5].

Фалунгун осы мемлекеттерге тараған кезеңде олар арнайы дін, ағым ретінде емес «мектеп» ретінде тараған.Әрине оларда өздерін дін, культ деп атамайды, біз цигун мектебіміз деп әр жүрген жерлерінде насихаттайды.

1999 жылы 22 шілдеде Қытай Халық Республикасының Азаматтық істер министрлігі заңға сәйкес «Фалунгун» ұйымына тыйым салды, содан бері «Фалунгун» культ ретінде жіктеледі[4]. Осы жылдар ішінде «Фалунгун» жетекшісі Ли Хунчжи және басқалары сенушілерді алдау үшін жалған жалған ойдан шығаруды жалғастырды. Ли Хунчжи мұны анық көрсетуге тырысты, бірақ фактілер барлық жалған ойдан шығарылды, ал бұлтартпас алты дәлел «Фалунгун» культінің мәнін жасыру мүмкін еме етті.

Фалунгуннің секта ретіндегі көрнісі

1.1992 жылы Қытайда «Фалунгун» тараған кезде, Ли Хунчжи жеке «Фалун Дафа зерттеу қауымдастығын» құрды. «Фалунгун» кітаптары мен тәжірибелік заттары. Сауалнамаға сәйкес: 1992 жылдан 1997 жылға дейін Ли Хунчжи ел бойынша бірнеше репетиторлық орталықтар құрды, әртүрлі жерлерде «Фалунгун» сабақтарын жүргізді және студенттерге жеке сабақ берді. Ал тек сыныптардың билет табысы 10 млн. жоғары болды [5].

Ли Хунчжи атымен 10 миллион 570 мың фалунгун кітабы, 5 миллион қорап аудио-видео өнімі, 1 миллион 290 мың сурет, т.б. басылып, жалпы сатылымы 16 миллиард 100 миллион юань болды [5]. Ли Хунчжи мен оның «Фалунгун» заңсыз жолмен 41 миллион юаньнан астам табыс тапты. «Фалунгун» мәселелері бойынша қысқаша анықтамалыққа сәйкес, «Ли Хунчжи және оның Фалун Дафа зерттеу қауымдастығы 1992 жылдан 1999 жылдың аяғына дейін 42,2 миллион таза пайдамен «Фалун-гун» үгіт-насихат материалдарының көп мөлшерін басып шығарды және сатты» [5].

2: Қайырымдылық шәкірттерді банкротқа ұшыратады

Таиландтық қытайлық Сун Сенлун мырза және Ли Хунчжидің екінші әпкесі Ли Пиннің бұрынғы күйеуі «Таиландтағы Ли Хунчжидің отбасымен өткізген күндерім – Фалунгунның балдызының өмірбаяны» деп аталатын өз баяндамасында есіне алды. Көшбасшы», Ли Хунчжи бір кездері «Фалунгун» тәжірибенің ең жоғары деңгейі, бірақ бізге барлығының қолдауы қажет және барлығы белсенді түрде қайырымдылық жасайды деп сенемін. Садақа беруді бастағандар көп болмады, бірақ Ли Хунчжи оны кейбір қытайлық топтардың көп ақша бергенін, қазір де адамдар садақа беруді жалғастырып жатқанын және сома өте үлкен екенін айтып, бұл қайырымдылықтың жақсы сауабы бар екенін айтты. Бұл қайырымдылық сияқты көрінеді, бірақ бұл шын мәнінде жасырын бопсалау.

«Zibo Thermal Power Co., Ltd» компаниясының бұрынғы қызметкері Ду Юэчжун, Ли Хунчжидің сиқырымен «жоғарыға көтерілу» және «тұтынуға ұмтылу» үшін «Фалунгун» ұйымына 100 000 юаньды дәйекті түрде берді [5]. Гао Чуньян Шэньси провинциясының Чжоужуи уезінде «фалунгун» тәжірибесін жасағаннан кейін, Вангуан отбасының барлық бастапқы мүлкі «Фалунгун» ұйымына сыйға тартылып, «Фалунгунға» шықты.

3. Фа конференциясы Ли Хунчжи үшін Фаны насихаттау және Дафа беделін көрсету үшін қоғамдық бренд болып табылады. Дегенмен, соңғы жылдары «Фалунгун» ұстайтын «Фалунгун» саны айтарлықтай азайды, сонымен қатар күнделікті іс-әрекеттер де әдеттегідей, ешқандай тартымдылықсыз болды. 2016 жылдың 15 мамырында «Фалунгун» Нью-Йорк қаласындағы Varclays орталығында «фа конференциясын» өткізді [5].

4. «Фалунгунға» тыйым салынғаннан кейін ол Фалун Дафамен айналысу арқылы «Ұлы Кемелдікке», «Аспан Патшалығына ұшуға» және шексіз байлыққа қол жеткізуге болатынын айтып, шәкірттерін «кемелдік теориясымен» алдауды жалғастырды. Нәтижесінде көптеген Фалун Дафа шәкірттері ауру мен өлім азабын бастан өткерді, бірақ әлі де жүректерімен өкінді, олар Ли Хунчжиге арамдық жасады ма, «Фалун Дафаны» өсіруде шынайы емес пе, тіпті өз денелерін құрбан етті және «Тұтыну» үшін туыстарын өлтірді.

Орталық үкіметке тікелей бағынатын 29 провинцияның, автономиялық облыстардың және муниципалитеттердің толық емес статистикасы бойынша, 1992-1999 жылдар аралығында фалунгунды әдетке айналдыру салдарынан 1404 адам қайтыс болды [5]. 1998 жылдың шілдесінде Хайнаньда фалунгун практиктерінің 8 қызметкері мінген фургон тас жолда жол апатына ұшырап, Чжан Йиджуннан басқа 7 адам сол жерде қайтыс болды. Арада он сегіз жыл өткен соң, Чжан Йиджун журналистерге берген эксклюзивті сұхбатында: «Фалунгунмен» айналысу рухани қорғаныш болады деп айтылады, бірақ Ли Хунчжи өзінің негізгі шәкірттерін неге қорғай алмайды? Бақытымызға орай, мен қазір әлі тірімін, әйтпесе мен Сондай-ақ өлген жеті адаммен бірге болар еді. Бұл ештеңеге тұрарлық емес!» «Тұтыну» деп аталатын нәрсе шын мәнінде өмірді қозғайтын, көптеген шәкірттердің отбасыларының жойылуына әкелетін у екенін көруге болады.

Көптеген нақты деректер «Фалунгун» культінің мәнін ашады. «Фалунгун» құртқан жазықсыз өмірлер Ли Хунчжи бізге «Фалунгунның» «Шындық-мейірімділік-шыдамдылық», «жоғарғы деңгей» және «Тұтыну» дегеннің бәрі өтірік. Өмірді өлтіретін, адамзатты құртатын, адам құқығын аяққа таптайтын «Фалунгун» культі міндетті түрде жойылады [6].

Фалунгун ілімінің деструктивті бейнелерін көрсетілген мысалдар мен оқиғалардан байқап қарауға болады. Фалунгун культінің мәні және рухани кеңістіктегі орынын қарытындылай келе жат белгілермен көрсетуге болады. Сонымен қатар Фалунгун ілімінің секта ретінде көрінісін қаржылық материалдар талап ету мәселесі бойынша және адам өлімі тіркелуі, Фалун Дафа культіне жеке басына табынушылықтың болуы.

Әдебиеттер:

1. Фалунгун (29.10.2022) <https://zh.m.wikipedia.org/zh-cn/%E6%B3%95%E8%BD%AE%E5%8A%9F>
2. Freedom House. 2017 Фалунгун: Қытайдағы діни бостандық
3. Бенджамин Пенни, «Фалунгун діні», 53-бет
4. Дэвид Палмер, «Цигун безгегі: Қытайдағы дене, ғылым және утопия», 265-бет.
5. «Фалунгун» – бұл культтің бұлтартпас алты дәлелі (30.10.2022) http://www.dalisan.gov.cn/info/content.jsp?tm_id=76&info_id=123781
6. Фалунгунның культтік табиғаты (30.10.2022) <https://www.fmprc.gov.cn/ce/ceka/chn/ztbd/fa/t157012.htm>

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТИҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ: ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ САБАҚТАСТЫҒЫ АРНАСЫНДА

Мадалиева Жаңыл Қайржанқызы,
ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор,

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, zhanna_madalieva@mail.ru

Мадалиев Тахиржан Пархатжанұлы,
заң ғылымының магистрі,

М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлттық бірегейліктің тарихи негіздері қарастырылды. Оның антропологиялық, діни, құқықтық, өнер туындылары арқылы айғақталған көріністеріне талдаулар жасалды. Сонымен қатар, бұл белгілердің мәдениет сабақтастығы арқылы жүзеге асып отырғандығы тарихи деректерге сүйене отырып дәйектелді. Нәтижесінде, ұлттық бірегейліктің тарихи түрде негізделуінің маңызы ұсынылды, әлемдік мәдениет пен қазіргі адамзаттық өркениеттік аясында Қазақстанның өзіндік мәртебесін айғақтауға ықпалдасатындығы көрсетілді.

Кілттік сөздер: ұлт, бірегейлік, түркі, қазақ халқы, өнер т.б.

Annotation. This article examines the historical foundations of national identity. The analysis of its anthropological, religious, legal, expressed through works of art manifestations is carried out. At the same time, based on historical data, it was proved that these signs are realized through the continuity of culture. As a result, the significance of the historical justification of national identity was proposed, the integration of Kazakhstan was demonstrated to confirm its status in the context of world culture and modern human civilization.

Keywords: nation, identity, Turkic, Kazakh people, art, etc.

Қашанда кез-келген ұлт пен халықтар тәуелсіздік алғаннан кейін, бірегейлікке ұмтылады. Бұл сол тәуелсіздікті нығайту мен егемен ел болудың жарқын болашағын құрудың негізгі бағдарлары мен перспективасы болып саналады. КСРО ыдырағаннан кейін, Одақтас Респубикалар болып саналып келген 15 Республика тәуелсіздіктерін жариялап, өзінің экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени-рухани даму жолын таңдап, ілгерілеп келеді. Әрине, бұл да бірегейлікті орнықтырудың алғашқы қадамдары болатын, одан соң, ол бірегейлікті орнықтырудың саяси идеологиялық сипатына қарай бет түзеу де заңдылық. Яғни, арнайы әлеуметтік институттар арқылы қоғамдық санадағы ұлттық бірегейлікті орнықтыру мен одан әрі өркендету маңызды талаптардың бірінен саналады. Негізінен алғанда, әрбір Республика өздігінше қадамдар жасап отыр.

Бірақ кейбір мемлекеттер ұлттық бірегейлікті орнықтыру бағдарында консерваторлық, либералдық, радикалдық т.б. қадамдарға барып отырған сыңайлы. Мәселен, Түркіменстан республикасындағы ұлттық бірегейлікті орнықтыру қадамдары кей сәттерде заманға лайықталынбаған және тым көне артқа тартушы дәстүрлер мен патриархалдық ұстанымдарға негізделіп кеткен сыңайлы. Ал Қырғызстан тым демократиялық пен жариялылықты ұстанып, Ел басшыларын бірнеше рет ауыстырып та үлгеріп, бейне бір революциялық жолды қалағандай. Ал Қазақстандағы бірегейлік, өз деңгейінде және эволюциялық жолмен жүріп келеді деп айта аламыз. Осы ахуал аясындағы маңызды жайт, алдымен, ұлттық бірегейлікті толығырақ байыптау оның тарихи алғышарттары мен негіздемелеріне қатысты сауалдарға тоқталып өткеніміз жөн.

Бұл тұста, алдымен, «қазіргі қазақ халқының тарихи-рухани негіздері бар ма, болса ол қандай деңгейде және қазіргі «Біз» бұрынғы осы даланы мекендеген халықтар мен ұлттардың тікелей ұрпақтары бола аламыз ба, қандай сабақтастықтар бар?» деген сауал қоямыз. Бұл Ұлттық бірегейліктің тарихи негіздемелерін батыл түрде тиянақтаудың базисі болмақ.

Өйткені, соңғы жылдары кейбір көрші мемлекеттер қазіргі Қазақстан территориясының тұтастығына нұқсан келтіретін керітартпа идеология жасақтау мақсатында әрқилы пікірлер айтып жүр, олардың негізге алатын жалған мотиві: қазіргі қазақтар ойдан құралған ұлт, бұндай халықтың тарихи негіздемелері де болмаған деген сияқты мағынадағы ойтүркілер.

Бұны біз төрт арнада дәйектейміз: антропологиялық-генетикалық, құқықтық сана, діни сана, өнер (әрине, басқа да арналарда дәйектеуге де болады).

Бірінші, антропология, генетика ғылымдарына сүйене отырып, осы сауалға дәйектемелер келтіреміз. Бұл салада айрықша еңбек еткен ғалымдарымыздың бірі – Оразақ Самағұл. Оның пайымдаулары бойынша, Қазақ халқы осы жердің тұрғылықты халқы және олардың ата-бабалары осы даланы бірнеше мыңжылдықтар бойы мекен етіп келеді: «Маңызды дүние – қазақ халқы ықылым заманнан бері осы кең байтақ Ұлы далада өмір сүріп келеді. Физикалық-антропологиялық материалдарға сүйенсек, қазақтар осы өңірде 4 мың жыл бойы мекендеп келеді. Біздің бабаларымыз ежелгі тас, темір дәуірлерінде, антикалық қола дәуірінде, бертіндегі Түркі қағанаты заманында дәл осы атамекенінде өмір сүрген. Нақты ғылыми дәлелдердің өзі ұрпақтар сабақтастығының 40 ғасырға жететінін көрсетеді. Халқымыздың осындай көне тарихын айғақтайтын материалдарды қазіргі қазақтардың дене құрылысынан, қандарынан, тері бедерлерінен, дәм сезімдерінен, қаңқа сүйектерінен, тіс құрылыстарынан анықтай алдық». Ғалымның айтуынша, зерттеу нәтижесінде 4 мың жыл бұрын дәл осы өңірде мекен еткен бабалардың белгілерінің үштен бірге тең үлесі бүгінгі қазақтардың бойында сақталып қалған. «Менің физикалық-антропологиямен айналысқаным 50 жылдан асты. Осы уақыт ішінде қазақ халқының көне заман тұрғындары екенін растайтын еңбектерді жарыққа шығардық. Ата-бабаларымыздың этнотарихын әлем алдында танытуға әлі де мүдделіміз» [Оразақ Смағұл, //www.inform.kz]

Міне антропологиялық дәлел. Бұл алып-қашпа сөздер мен бұрмаланған тарих, саяси идеология т.б. бағынбайды, олардан ғылыми дәйектемелік бағыт пен тұжырымдамалары бойынша әлдеқайда биік тұрады. Оның үстіне, О. Смағұл өзінің зерттеу нәтижелерін бүкіл әлем, Еуропа ғалымдары алдында мойындатқан адам.

Екіншіден, көне жазбалардағы ақпараттар мен мәліметтер, халықтың тұрмыс салты мен өмірі, заңдары мен өмір сүру құқықтары т.б. бүгінгі күнмен сәйкестеніп келіп, қабысып жатуы.

Ғалымдарымыздың ойларына жүгінсек, олардың нақты деректерді зерделей келе, ұсынған ой тұжырымдарының былайша тармақталуы: «Сақ, ғұн қоғамындағы «дала заңдарында» рулық, патриархалдық әдет-ғұрыптар сақталды. Өйткені, ру сақ, ғұн қоғамының негізі болды. Ал рудың негізі патриархалдық отбасы екендігі белгілі. Сақ, ғұн қоғамында отбасы маңызды саналса, отбасыда отағасы шешуші адамға айналды. Бұл ерекшелік сол жылдардағы замана ағымы мен көршілес елдермен ара-қатынастардағы ерлердің-жауынгерлердің қажеттілігімен тығыз байланысты» [Кенжеғалиев, 1997:105] осының айғағы.

Бұл тұста ескере кететін жайт, әрине, көшпелілер өздерінің тарихын толық жазбады деуге де болады, бірақ Қытай, көне Грек, Парсы жазбалары арқылы түркілердің арғы ата-бабалары сақтар мен ғұндар туралы жазба деректерді келтіруіміз де қажет-ақ. Әрине, олар тұтас тарихымызды жазған жоқ, бірақ олардан да кейде құнды мәліметтер алынады.

Соңғы жылдары тарихи жазбаларға үңіліп, Түркі халықтарының заңдық-құқықтық ережелерінің жинағы дайындалып баспадан шыққаннан кейін, рухани тұтастық пен тарихи бірегейліктің тамырлары арқылы айғақталған бірнеше мың жылдық сабақтастық әйгіленді деуімізге де болады.

Мәселен, ғалымдарымыз ұлттық құқық тарихымызға байланысты мынадай сабақтастық хақындағы келелі ойларын жариялайды: «Үш мың жылдық жазбаша тарихымен ерекшеленетін Қытай елінің «Таңнама», «Ханнама» деген тарихи құжаттар жинағында сақ, ғұндар қоғамында үстемдік еткен дала заңы туралы құнды пікірлер айтылған. Атап айтқанда «Ғұндарда ағасы өлсе оның әйеліне інісі, інісі өлсе, жесіріне ағасы әменгерлік етеді» деп көрсетілген. Бұл жазылмаған дала заңынан көздегені ұрпақ сабақтастығы мен ұрпақтың жат қолда кетпеуі екендігінде. Мұндай жазылмаған өміршең заң қазақ қоғамында әлі де сақталуда. Сонымен қатар, осы жазба деректе сол кездегі әдеп-ғұрып өлшемінде қылмыс түріне қарай «өлімге кесу, айыбы үшін мал-мүлкін алу, тәнін кесу» сияқты жазалар қарастырылған. Деректе ғұндардың жоғары билеушілері және ақсақалдары жаңа жылдың алғашқы айында шаныюдің ордасына маңызды мәселелерді шешу үшін жиналады. Күзде халық және мал санағын өткізеді. Қылмыстық құқығында суық қаруды себепсіз қолданғандары үшін өлім жазасына кесілді. Демек дала заңы да адамгершілік принциптеріне негізделген деп нақты айтуға негіз бар» [Ахметова, 2007:106].

Әрі қарай құқықтанушы ғалымдар бұндай жарғылар мен ережелер, дала заңдарының кейіннен Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан тұсында да жалғасқандығын, тіпті Абылай ханның жарлықтарында да орын алғандығын тілге тиек ете келе, құқықтық санамыздың да бірнеше ғасырлар бойы сабақтасып келе жатқан ортақ бір ділге қатысты екендігін пайымдайды.

Үшіншіден, діни санаға қатысты алғандағы сенімдердің тым көнеден сабақтасқандығы. Мәселен, тәңіршілдік пен шамандық сенімнің, көк бөріні құрмет тұтқан тотемдік ритуалдардың т.б. тым көне осы, сақ-ғұн дәуірінен бері жалғасқандығының куәсі болып отырмыз.

Ғұндар мәдениеті туралы зерделеген ғалымдарымыз: «Бесінші айында көк тәңіріне, жерге, аруақтарға құрбандық шалу үшін жиналады», - деп олардың көне замандарда да Тәңір сенімін ұстанғандығын дәйектейді. Одан соң көне түркі жазбаларындағы: «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде Қара жер жаралғанда..» деп басталатын жазба ескеркіштер, одан кейінгі М. Қашғари жазбаларындағы, әсіресе, «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегіндегі тәңіршілдік туралы мотивтер мен тәңіршілдік сана элементтерінің көрініс табуы [Аманжолов, 2004: 44-48] да осы сабақтастықты айқындай түседі.

Тіпті оның көріністері эпостар мен жыраулық дәстүрде, мақал-мәтелдер мен ырым-тиымдарымызда тұтасынан, үздіксіз өн бойында сақталған деуімізге де болады. Мәселен, Ақтамберді жырау: «Жалаңаш бар да, жауға ти, Тәңрім өзі біледі, Ажалымыз қайдан-дүр», - деп тлғаған болатын [Мағауин, 1991: 102].

XIX ғасырдағы ғалым, қазақ ағартушысы Ш.Уәлихановтың этнографиялық еңбектерінде де, осы тәңіршілдік сенімінің көнеден келе жатқандығын және сол дәуірдегі қазақ халқы да оны мойындайтындығын атап өткен болатын [Уәлиханов, 1985: 185-186]

Қазіргі ғалымдарымыз, Ғ. Есім де тәңіршілдіктің ұрпақтан-ұрпаққа сабақтасып келе жатқандығын және оның жауынгерлік рухқа қатысты екендігін атап өтеді: «Түркілердің Тәңір дүниеге көзқарасы қол жеткізілмейтін сыр. Көк Тәңіріне табыну адамды өркөкірек, келісімпаз емес болуға жетелейді, қаһармандық философиясын уағыздайды» [Есім, 1995: 20].

Ал педагогтар да оның тәлімдік маңызының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқандығын діни сенімдер бойынша дәйектейді, мәселен, У. Жомирова өз ойын былайша тиянақтайды: «Түркі қағанаты, қарахан дәуіріндегі халық тәлім – тәрбиесі ежелгі формаларға – миф, шаманизм, зорастрлизм, суфизм, діни наным – сенімдерге негізделген» [Жомирова, 2007:9].

Сол сияқты У. Жомирова айтқандай, тек тәңіршілдік қана емес, зорастрлық, шамандық, аруаққа табыну т.б. барлығы да ұлттық бірегейліктің тарихи тамырларының шынайылығы мен табиғи биологиялық және рухани-мәдени сабақтастық тұтастығын дәйектей алады. Бұл тұста, кейіннен, қазақ даласына сңіп кеткен исламдық дәстүрлердің де сақталып отырғандығын айта кетуіміз керек.

Төртіншіден, өнер, оның ішіндегі ән-күй, би мен қолөнер т.б. да тым көнеден тамыр тартқандығы айғақталып отыр. Монғолиядан табылған бірнеше мыңжыл бұрынғы көне домбыра, Алтай жотасының бір сілемі Жарғалант-қайырқан тауы, осы таудың «Өмнөхөн аман» (Алдыңғы сай) деген жерге орыналасқан Нүхэн-хад (Үңгір тас) деген үңгірден табылған. [dereksiz.org].

Қызылорда облысынан табылған көне домбыра Б.э. 4 ғасырында жасалған (Көне домбыра әлем назарын аударды [https://aikyn.kz]. Бұл қазіргі таңдағы кей сәттерде айтылып жүрген домбыраны ойлап тапқан әл-Фараби, қобызды ойлап тапқан Қорқыт Ата деген сияқты аңыздардың тек рәміздік түрде берілгендігін және тарихтағы айтулы тұлғалардың мәртебесін көтеретін миф екендігі туралы тұжырым жасауымызға алып келеді. (Әрине, әл-Фараби домбыраны жетілдірген және домбыраға қатысты музыка теориясын негіздеген ғалым).

Содай-ақ әшекей бұйымдар мен ондағы ою-өрнектер, олардың қолданылуы мен нақышталу мәнері, қару-жарақтарымыз т.б. барлығы материалдық мәдениет аясындағы сабақтастық пен бүгінгі күнге дейін сақталған тұрмыс кешу дағдыларымыздың тұрақтылығын сипаттайды.

Қорыта айтқанда, ұлттық бірегейліктің тарихи негіздері туралы мынадай тұжырымдар ұсына аламыз.

1. Ұлттық бірегейлікті сақтау мен оны нығайту үшін оның нық сенімді тарихи негіздері бар және оны тек біз ұсынған құқықтық ережелермен, өнер туындыларымен (аспаптармен), діни сенімдермен, тіпті антропологиялық зерттеулермен ғана емес, әр қырынан да қарастыруға болады және дәйектеуімізге де мүмкіндіктеріміз бар.

2. Ұлттық бірегейліктің тарихи негіздерін анықтау мен оны әлемге тарату және ұлттық санаға сіңіріп, сайып келгенде, жастардың еркіндік пен азаттық санасын оятып, әлемдегі еуроцентристік, русоцентристік т.б. көзқарастардан арылуға мүмкіндіктер ашады. Мұндай беталыс болғанмен, оның сарқыншақтары әлі де жоқ емес.

3. Ұлттық бірегейліктің тарихи негіздемелерін кешенді түрде ұсыну, арнайы ғылыми жұмысты керек етеді және оның нәтижелері қазіргі ұрпақтар мен болашақ жастардың рухын көтермелеуге, өзінің Қазақ екендігін мақтан тұтуға жетелейтін психологиялық-идеологиялық технологияға да айналуы тиіс.

4. Ұлттық бірегейліктің тарихи негіздерінің айғақталуы, Үнді, Қытай сияқты Азиядағы мемлекеттердің әлемдік масштабта мойындалғандығы сияқты түркі жұртының өркениеті мен оның әлемдік өркениетке қосқан үлесі де қазіргі таңда әлемдік ғылыми қауымдастықта айтарлықтай ақпараттандырылып келеді. Бұл беталыс әрі қарай жалғасын табуы тиіс.

5. Түркі халықтарының мәдениеті мен өркениеті туралы жазбалар көп сақталмағандықтан, оның жоғалып кеткен жазбалары мен айғақтары табылған сәтте, түркілік өркениеттің және оның тарихи бірегейлігінің басқа жазықтықтағы және басқаша мәртебедегі орны айшақтала түседі деген сенімдеміз.

6. Ұлттық бірегейліктің тарихи негіздері қазіргі ғылыми зерттеулерде психоанализ әдісімен, нақтырақ айтқанда, К.Г. Юнгтың архетип теориясымен дәйектеліп жүр. Сонымен қатар, С. Гроффтың трансперсоналды психологиясы да көне қазақи дүниетанымды зерделеуге жаңа мүмкіндіктер аша алады. Демек, қойылып отырған мәселені, интегративті ғылыми таным аясында және әр түрлі тұрғыдан зерделеудің маңыздылығы артып келеді.

Әдебиеттер:

1. Оразақ Смағұл: Қазақ халқы Ұлы даланы 40 ғасыр бойы мекендеп келеді//https://www.inform.kz/kz/orazak-smagul-kazak-halky-uly-dalany-40-gasyr-boyy-mekender-keledi_a3466332 (Қаралған уақыты: 15.10.2022)
2. Кенжеғалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 191б.
3. Ахметова Н.С. Көшпелі қазақ қоғамының құқығы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2007. – 187б.
4. Аманжолов К.Р. Қазақстан тарихы дәрістер курсы. -1 – кітап. -А., 2004. 44-48бб. -137.б
5. Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) 2 томдық. / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Қазақ ССР баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы, 1991. – 1 Т. – 384 б.
6. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы//Таңдамалы шығармалар.-Алматы: Жазушы, 1985.- 2-бас.- 560 б.
7. Есім Ф. Хақим Абай.-Алматы: Білім, 1995.-192 с.
8. Жомирова У. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы халықтық педагогика негіздері.- Автореф.пед.ғыл.канд. ҚР Алматы, 2007. – 24 б.
8. Домбырадағы жазу Көне домбыраның табылған орны// <https://dereksiz.org/dombiradafi-jazu-kone-dombirani-tabilfan-orni.html> (Қаралған уақыты: 17.10.2022)
9. Көне домбыра әлем назарын аударды <https://aikyn.kz/179651/kone-dombyra-elem-nazaryn-audardy/>(Қаралған уақыты: 18.10.2022).

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ӨМІРІНДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ОРЫН АЛУЫ

Шадинова Г.А.,

Философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті, (Қазақстан, Түркістан қ.),
e-mail: gulzira.shadinova.g@ayu.edu.kz

Көлеген Г.Б.

Магистр аға оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті, (Қазақстан, Түркістан қ.),
e-mail: gulbazar.kolegen@ayu.edu.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі жастардың өміріндегі рухани құндылықтардың орын алуы туралы қарастырылады. Рухани құндылықтардың ұлттық негіздерімен қаруланған әрбір адам өзгенің азап шегуіне, қуанышына қатысудың, олардың ісіне араласудың және басқалардың жақсы әдеттерінің, ең асыл және асыл адамдарды күнделікті өмірге қосудың үлгісі бола алады. Бүгінгі таңда білім беруде адамның жан-жақты дамуына, рухани құндылықтардың шын бейнесін нақтылауға, үлкен мүмкіндіктер жасауға үлкен көңіл бөлу қажет. Адамның күрделі табиғаты материалдық игіліктерді, сұраныстарды, қажеттіліктер мен талаптарды қанағаттандырумен шектелмейді. Әр адамға өмірде рухани құндылықтар қажет.

Кілт сөздер: жастар, рухани құндылық, қоғам, өмір, бақыт.

Annotation. This article deals with the occurrence of spiritual values in the lives of modern youth. Armed with the national foundations of spiritual values, each person can be an example of participation in the sufferings and joys of others, involvement in their affairs and the good habits of others, including the most noble and noble people in everyday life. Today, in education, it is necessary to pay great attention to the comprehensive development of a person, to clarify the true image of spiritual values, and to create great opportunities. The complex nature of a person is not limited to satisfying material goods, demands, needs and requirements. Every person needs spiritual values in life.

Keywords: youth, spiritual value, society, life, happiness.

Адамның өмірінің мағынасы ол өзінің өмірін бағындырған құндылықты білдіреді, ол өмірлік мақсаттарды белгілеп, оларды жүзеге асырады. Бұл өмірдің рухани мағынасының компоненті, ол әлеуметтік құндылықтардан бөлек қалыптасады және адамның жеке құндылық жүйесін құрайды. Өмірдің осы мәнін ашып, құн иерархиясын жасау өзінің жеке тәжірибесіне негізделген әр адамда көрініс табады.

Адамның өмірінің мақсаты мен мағынасы толығымен қоғамның қажетті жағдайында: еркіндік, гуманизм, адамгершілік, экономикалық және мәдени жағдайларға байланысты іске асырылады. Әлеуметтік жағдайлар адамның өз мақсаттарын жүзеге асыруы және дамуы және оның жолында кедергі болмауы керек.

Адамды бастапқыда шектеу мүмкін емес, оның ішкі «мені» әрдайым өз шындығынан шығып, өзінен басқа әлемге ұмтылады. Бұл қағида адам өмірінің мәнін ашуға көмектеседі. Ал адам мәнін философиялық мәселе ретінде қарастыру адам болмысына, қарым-қатынас тұңғығына батуға жол ашады. Осындай қатал таңдауды қажет ететін өмірлік проблема – түпкілікті шешімі жоқ өмірлік серіктес. Адам бұл сұрақ туралы ойланғысы келмегенімен, оны өмірлік сұрақтар әр қадам сайын бастайды.

Демек, ерте ме, кеш пе адам осындай өмірлік маңызды сұрақтарға жауап іздеуі керек. Бұл жолда олардың дін қағидаларына немесе философиялық мектептер принциптеріне сүйенуі, яғни таңдау еркіндігінің көмегіне сүйенуі әбден мүмкін. Логикалық тұжырымдардан тұратын философиялық ғылым ғана адам өмірінің мәніне тереңірек еруге мүмкіндік береді [Адам өмірінің мәні: <https://kk.psichiatria.org>].

Осы мәселеге байланысты, ойшыл В.Э. Чудновский адам өміріндегі әр кезең өмірдің мағынасын іздеу және қалыптастыру процесіне әртүрлі дәрежеде әсер етеді деп санайды. Балалық және жасөспірім – бұл «психологиялық топырақ», одан әрі «семантикалық құрылыс» болады және ол дайындық кезеңдері. Жастар, өмір жолын белсенді таңдау уақыты, өмірдің мәнін анықтау, сонымен бірге тәжірибе мен білімнің жетіспеушілігі көптеген

сәтсіздіктер мен қателіктерді тудырады. В. Э. Чудновский бұл кезеңді «ерекше сезімталдық аймағы» деп атады, өйткені жастық шақтың ерекшеліктерінің бірі – «өзін табуға» деген ұмтылысты өзектендіру [Вайзер Г.А., Чудновский В.Э.:2010, 21]. И.С. Кон өмірдің осы кезеңінде өмірдің мәні мәселесі жақын және алыс даму перспективаларын ескере отырып, жаһандық деңгейде жан-жақты болатынын атап өтті [Кон И.С.: 1989, 187 б.]. Жас жігіт мамандық таңдаудағы өмірлік жағдайға, өмірлік серіктеске тап болады.

Кәрілік жас – бұл өмірлік тәжірибе мен болашақ жұмыстары болған кезде салыстырмалы тұрақтылық кезеңі, өмірдің өзін-өзі анықтауға байланысты негізгі жағдайлар өтіп кетеді, сондықтан жасына қарай өмірдің мәні саналы және сараланған болады. Кәрілік – бұл В.Э. Чудновскийдің пікірінше, өмірдің мәні туралы сұрақтар басқа мағынаға ие болатын және өткен өмірді талдаумен және жалпылаумен байланысты және басқа жас кезеңдеріндегідей болашаққа айқын бағдарланбайтын кезең. Бұл жастағы өмір мағынасының негізгі функциясы – субъектінің өз өмірі туралы идеяларын жеке жас кезеңдерінің жиынтығы ретінде өмірдің бір ерекше сызығына айналдыру [Вайзер Г.А., Чудновский В.Э.:2010, 23].

Өмірдің мәні туралы мәселе кез-келген жас кезеңінде адамның алдында тұр, бірақ, ең алдымен, ол өмірдегі бағдарын өзгертуді талап ететін күрделі өмірлік жағдайлардың өмір сүру процесінде өзекті болып табылады. Бұл психикалық немесе физикалық денсаулықты жоғалтуға, әлеуметтік ортадағы күрт өзгерістерге байланысты жағдайлар болуы мүмкін: жалғыздықты сезіну, жақын адамдардан айырылу, өмір жолын таңдау немесе өзін-өзі анықтау жағдайында. Л.И. Анциферованың пікірінше, адам үнемі өзін және өмір салтын таңдау жағдайында болады, егер бұл таңдау ішкі және сыртқы жағдайларды ескерместен дұрыс жасалмаса, онда ол өзінің жеке басын, тұтастығын, интеграциясын жоғалтады [Анциферова Л.И.: 2006, 35].

Өмірмәнділікті іздеуге деген ұмтылыс «адам өмірінің өзін – өзі трансценденциясына – адамның сырттан, бір нәрсеге және біреуге, жүзеге асырылуы керек мағынаға немесе басқа адамға тұрақты бағдарлануына» негізделген [Анциферова Л.И.: 2006, 199]. Өмірдің мәні өмір құндылығының саналы тәжірибесі ретінде өмір ағымынан «шығудың» арқасында пайда болады, содан кейін адамға өмірдің «негізгі бағытын» жоспарлауға мүмкіндік береді.

Қазіргі қоғам тез өзгеруде, адамға неғұрлым бай және белсенді өмір сүруге мүмкіндік беретін жаңа технологиялар пайда болуда, жастар өздерін жүзеге асыра алатын жаңа қызмет салаларын игеруде. Жастар көптеген мүмкіндіктер мен перспективаларды ашады, бірақ сонымен бірге өмірдің мәні төмендейді және өмірдің мағынасын табумен байланысты қиындықтар туындайды.

Бүгін біз рухани құндылықтардың қалыптасуы теориялық тұрғыдан да, іс жүзінде де егжей-тегжейлі зерттелетінін көреміз. Адамды адам ететін басты қасиет – рухани даму. Яғни адамның агрессиясы – рухани оқшауландудың көрінісі. Адамның шынайы табиғатына жат мансапшылдық, ашкөздік және басқа да белгілер бүгінгі адамның мәнін анықтайды.

Егер біз жаңа буынның дүниетанымын қазіргі заманғы талаптарға сәйкес қалыптастыру мен тәрбиелеу кезінде мораль мен ар-ождан қағидаттарын ұлттық дәстүрлерімізде тиімді қолдана алсақ, бұл ұлт пен дінді қалыптастыру үшін негіз болады. Дәстүр жаңа қоғамды қалыптастырудың жалпы әлеуметтік-мәдени механизмінің маңызды бөлігі ретінде қарастырылады. Этномәдени дәстүрлерді жаңғырту, мәдени мұраны, ұлттық ерекшелікті және жалпыадамзаттық құндылықтардың арақатынасын сақтау бағдарламалары маңызды. Мәдени шындықтың өзі адамның жеке басын анықтайды. Қазіргі өркениет жағдайында этникалық мәдениет-бұл ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін анықтайтын қабат.

Жастардың рухани әлемінің жай – күйі тек жастар үшін ғана емес, бүкіл қоғам үшін де маңызды, өйткені жастар – біздің болашағымыз. Жастардың рухани мәдениетінің құрамдас бөліктерінің бірі – құндылық бағдары, яғни белгілі бір құндылықтарды оған сәйкес өмір мен мінез-құлықтың бастамашысы-ұйымдастырушысы ретінде қабылдау. Бүгінде өркениет жаһандық дамудың әртүрлі кезеңдерін бастан кешуде. Еліміздің тәуелсіздік ретінде қалыптасуы күрделі тарихи кезеңдерден өтті, қазір көптеген әлеуметтік, саяси және мәдени сын-қатерлер бар. Басты мәселе – жастар туралы, олардың ұлы тұлға ретінде

калыптасуындағы рухани құндылықтар мен ұлттық мәдениеттің әсері туралы болып отыр [Туркпенова С.Ж.: 2005, 72].

Қазіргі қоғамдағы қарама-қайшылықты мәселелер мен сәйкессіздіктер жиынтығы жастар мен қоғам арасындағы бәсекелестік қақтығысқа әкелуі мүмкін. Алайда, бүгінгі жастар – бұл өз болашағын жасайтын, күнделікті білімін, ерік-жігерін және шығармашылық белсенділігін тиімді қолдана алатын, өмір ағымына бейімделе алатын, болашағына сенімді адамдар. Оның басты мақсаты – қоғамда туындайтын жаңа құндылықтар мен моральді сіңіре отырып, жаңа әлеуметтік жүйеге бейімделу.

Заманауи қайшылықты мәселелер кешені, қоғамдағы тенденциялардың бірлігі жастар ортасында және қоғамда бәсекелестік қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Соған қарамастан, қазіргі жастар – бұл өз болашағын құратын, өзінің күнделікті білімін, ерік-жігері мен шығармашылық белсенділігін тиімді қолданатын, өмір ағымына бейімделетін және өзінің болашағына сенімді қарайтын адам. Оның алдында тұрған басты мақсат – қоғамда жаңадан қалыптасқан қадір-қасиет пен тәртіпті сіңіру, бейімделу және жаңа әлеуметтік жүйеге ену мүмкіндігі.

Жастар – қоғамның болашағы. Сонымен бірге олар бүгінгі өмірдегі белсенді әлеуметтік күш. Сондықтан мемлекет пен қоғамның басты міндеттерінің бірі – жастар арасында тартымды мәдени, саяси және діни идеологиялық ұстанымды қалыптастыру.

Адамзат тарихында пайда болған жалпыадамзаттық құндылықтарды бірінші орынға қоятын кез-келген шығармашылық дін моральдық-этикалық құндылықтарды, этикалық қағидалар мен қағидаттарды, ата-ана мен Отанға деген құрметті бірінші орынға қояды.

Бұл діннің адамзатқа араласуы болса керек. Дін – сенім. Демек, діндегі басты орынды жастардың гуманистік құндылықтары бойына сіңіріп, оларды өмірлік ұстанымға айналдыру керек.

Қазіргі қоғамдағы діни құндылықтар мен жас ұрпақтың арақатынасы туралы айта отырып, жастар діннің шығармашылық мұраттарын оң қабылдайтынын көреміз. Мәселен, исламдағы асыл дініміз білім, ғылым жолын ұстанған адамдарға ең жоғары құндылық және болмыстық ретінде құрметпен қарайды. Мұны пайғамбардың (с.а.с.): «ғылымды Қытайда болса да үйрен», – деген сөзі дәлел еткізеді [Кулиев Э.: 2011, 121].

Осы құндылықтар жастарымыздың өмірінде қандай орын алады деген сұрақты тұжырымдайық. Зерттеусіз қазіргі жастардың қоғамдық санасында басты орынды демократиялық қоғам идеалдарынан, пікірлердің ашықтығынан, діни сенім бостандығынан және өзін-өзі ұстау қабілетінен туындайтын идеяларды еркін білдіру алатындығын көруге болады. Ең бастысы, ел жастарының сапалы білім алуға мүдделі екеніне қуаныштымын. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық қиындықтар адамдарға оңай болмағанымен, біздің адамдар білімге деген құштарлық пен құмарлықты басты орынға қоя алғанын көреміз. Осылайша, ел жастары білім мен ғылым саласындағы әлемдік байқауларда елдің беделін көтереді. Демек, елдің қазіргі жастарының идеологиясы айқын және айқын: лайықты өмір сүру және жақсы білім алу.

Бұл жастар руханилық пен коллективизмге құлап түспеген кездегі жақсы процесс. Әрине, мұнда да бұл бейбітшілік пен келісімді насихаттайтын дәстүрлі діндердің тұтылуынан көрінеді. Алайда, біз білетіндей, қазіргі кезде дәстүрлі емес, кейде радикалды діни бірлестіктер қатарына жастарды тарту тенденциясы басым. Бұл қоғамның тұрақтылығы мен қазақстандық жастардың болашағын жасыруы мүмкін. Жастар, өздеріңіз білетіндей, күшті идеологиялық негізі жоқ, қоғамда болып жатқан әлеуметтік, саяси және экономикалық өзгерістерге бейім, аз қорғалған әлеуметтік топ. Сана толығымен қалыптаспағандықтан, радикалды, фанатикалық көзқарастар мен пікірлерді қабылдау оңай. Қазақстандық қоғамды, әсіресе жастарды экстремистік күштердің әділетсіз ықпалынан құтқару үшін біз діни насихатқа тиімді тәсілдер әзірлеп жатырмыз.

Жастарымыздың деструктивті тенденцияларға ауысуына жол бермеуіміз керек, өйткені кейінірек осындай жалған діни күштердің деструктивті әсерінен оларды қайта жандандыру жолдарын іздеу қиынға соғады [Әбдірайымова Г.С.: 2005, 138].

Қазіргі әлеуметтік психология мен тұлға психологиясында жиі зерттеу нысаны болып шындықтың әртүрлі құбылыстары туралы әлеуметтік идеялар табылады: мораль, әл-ауқат,

сәттілік пен табысты адам туралы, интуиция туралы, интеллектуалды тұлға туралы және т.б. Біздің ойымызша, бұл зерттеулердің барлығы әлеуметтік өкілдіктерді зерттеуге деген қызығушылықтан туған.

Жастардың кейбір психологиялық ерекшеліктері ерекше феноменальды белгілермен танымал. Жастардың негізгі проблемаларының бірі – мамандық табу және дос таңдау. Бүгінгі жастар проблемасында табиғатындағы шамадан тыс қиял, байлыққа шөлдеу, өзгелерден оқшаулану, өзін-өзі сезіне алмау, моральдық-рухани құндылықтардың құнсыздануы, фанатизм, жұмыссыздық және т.б. себептер бар. Соның бірі – қоғамдағы әлеуметтік, мәдени және жылдам құндылықтық өзгерістерге бейімделе алмау. Осы құбылыстармен қатар, өзін-өзі өзгерте алмаған жастар рухани психологиялық мазасыздыққа тап болады. Қартайған сайын тез өзгертін құндылықтар мен нормалармен үйлесімділікті сақтау қиынға соғады. Олар басқа адамдар сияқты идеалды таба алмайды немесе ол шектен тыс идеализмге, фанатизмге түсіп, өзін қоршаған ортаны өзгертуге тырысады, агрессия күшейіп, тура жол тек стихиялы болып көрінеді.

Ол тектес адамдарды осы психологиялық ахуалға итермелейтін кеңістік: отбасы, достастық мерекелері, мектеп пен білім беру жүйесі, ересектер ортасы, телерадио, БАҚ, интернет, әлеуметтік желілер және т.б. Қазақта «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің» деген мақал бар. Демек, баланың алғашқы тәрбиесі, оны тәрбиелейтін орта – отбасы. Отбасы дұрыс болуы керек. Сонда адам дұрыс отбасынан, дұрыс ұрпақтан, дұрыс ұлттан, дұрыс ұлттан, қоғам мен мемлекеттен туылса барлығы басқаша болады. Сондықтан отбасында рухани құндылықтар мен діни ілімдердің рөлі зор [Кенжетай Д.: <http://mazhab.kz/kk/>]. Адам дәстүрлі дүниетанымдық көзқарасында, өздігіне аз мөлшерді түрде тәуелсіз болғанмен, ол жалпы нормалар мен құндылықтарға бағынады. Ұжымдық көзқарастар мен идеялар адамға, оның жеке дүниетанымына үстемдік етеді. Әлем тұтастай жаратылу процесінде діндер, әдет-ғұрыптар, принциптер мен діни нанымдар қалыптасты. Олар әдепті ой, парасатты дана сөз және ізгілік әрекет қағидаларын адамға сіндіре білді [Сагикызы А., Сатершинов Б.М., Молдағалиев Б.Е., Смагулов М.Н.: 2015, 218].

Біздің жастарымыз барлық заманауи технологиялық құралдарға ие, олар іскер, олар интеллектуалды деңгейі бойынша кез-келген елдің жастарына тең. Олар жоғары рухани-адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленеді. Өмір сабақтары көрсеткендей, бүгінгі күні рухани тұлға болу үшін үнемі тәжірибе қажет. Жаппай технологиялар мен жылдам ғаламтор байланысы дәуірінде, кең ақпараттық мүмкіндіктер жағдайында, кейде жастарға дұрыс діни немесе басқа қажетті идеяны таңдау қиынға соғады. Демек, жастар теориялық ұстанымдардан, жалықтыратын философиялық немесе ортағасырлық тұжырымдамалардан емес, көрнекті тұлғалардың нақты тәжірибесінен сабақ ала отырып, адамгершіліктің шын мәнін білуі керек. Дін, оның ішінде ислам адамды әрдайым біліммен қамтамасыз етіп отырады. Қазіргі әлемде сауатты адам ешқашан шет қалмайды. Сондықтан жастар жастық пен алтын ғасырды дұрыс бағалауға, білім алуға, белгілі бір мамандықты игеруге бар күшін салуы керек. Жастар коммуникацияның заманауи техникалық құралдарының барлық түрлеріне ие болуы керек [Жастар және дін: <https://www.astana-akshamy.kz>].

Қорытындылай келе, қазіргі жастар мен ересектер әртүрлі кеңістікте өмір сүреді деуге негіз бар. Біреуі шындықта, екіншісі жоғалып бара жатқан шындықта. Интернет желілік қоғамдастық ретінде қазіргі кезде жастардың алғашқы тәрбиешісіне айналуда. Сондықтан ақпараттық зорлық-зомбылық жаңа түрдегі зорлық-зомбылықты тудырған дәуірде жастарға деген көзқарас жаңа болуы керек.

Қазіргі жаңа әлеуметтік, әлеуметтік-мәдени жағдайларға байланысты туындайтын көптеген өзгерістер білім беру жүйесіндегі философиялық, педагогикалық-психологиялық бағыттардағы жаңа бағыттармен өзгертуді талап етеді. Бұл мәселелерді ұлттық мәдениет пен жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген мәдени құрылымдар арқылы шешуге болады.

Әдебиеттер:

1. Адам өмірінің мәні//[Электрондық ресурс]. <https://kk.psichiatria.org/adam-omirinin-mani/>
2. Анциферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», издание 2-е, испр. и доп., 2006. – 512 с.

3. Әбдірайымова Г.С. Ценностные ориентации современной молодежи (социологический анализ): монография. – Алматы: БАУР, 2005. – 302 с.
4. Вайзер Г.А., Чудновский В.Э. Смысл жизни и акме: 15 лет поиска / Г.А.Вайзер, В.Э.Чудновский. – М.; Обнинск: ИГ-СОЦИН, 2010. – 72 с.
5. Жастар және дін//[Электрондық ресурс]. URL <https://www.astana-akshamy.kz/zhastar-zhane-din/>
6. Кенжетай Д. Жастардың дінде бет бұруы — қауіпті емес. // [Электрондық ресурс]. URL <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/din-men-dastur/jastardyn-dinge-bet-buru-y-qauipti-emes-5486/>
7. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 255с.
8. Кулиев Э. Коран. – Алматы: Албаракат, 2011. – 324 с.
9. Сагикызы А., Сатершинов Б.М., Молдагалиев Б.Е., Смагулов М.Н. Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan (245.4 kB) // European Journal of Science and Theology. – 2015. – P. 217-229.
10. Туркпенова С.Ж. Социальная адаптация как способ профессионального самоутверждение молодежи. Глобализация и вопросы социокультурной адаптации. Материалы II Конгресса социологов Казахстана. – Астана, 2005. – 375 с.

ИДЕЯ ГУМАНИЗМА В ФИЛОСОФИИ КАЗАХСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ КАК ОСНОВА КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И САМОСОЗНАНИЯ

Жиренова Айгуль Толеухановна

Докторант Р(h)D «8D02201 Философия» ВКУ имени
С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
aigul201073@mail.ru

Корпетанова Сауле Толеухановна

Колледж при Казахском национальном университете
искусств, преподаватель, г.Астана, Казахстан,
korpetanova@rambler.ru

Annotation. The world is facing a new reality of globalism, technicism and new forms of information culture in which the identity of a modern person loses its true cultural core, where traditions are replaced by «surrogates» of mass culture. The idea of humanism of the history of Kazakh philosophy can become the basis on which the cultural identity and self-consciousness of the Kazakh people will be formed.

Keywords: cultural identity, cultural core, ideas of humanism, Kazakh philosophical thought.

Сегодня проблема сохранения национальной культурной идентичности в современном мире гипердинамизма и глубоких культурных трансформаций социокультурных основ общества является одной из самых актуальных проблем в современной социальной философии. Первоначально начавшийся как процесс, затрагивающий производственное обновление на основе научно-технической революции, приводит к невиданным ранее по своему масштабу, всеохватности и скорости глубоким социальным изменениям затрагивающим, прежде всего, систему ценностей и культурной идентичности. Этот процесс всеохватный, то есть затрагивает все сферы общества от управления производством до мировоззрения современного человека, причем как отдельной страны, так и мира в целом. Новый глобальный мир, которому характерно открытость информационных, финансовых, транспортных, технологических потоков, формирует новые формы культуры, которую называют по разному: «медиакультура», «культура постмодерна», «киберкультура», «информационная или экранная культура», появляется целый мир со своим языком, системой ценностей и вкусов, новый мир виртуальной реальности.

Этот новый тип культуры вторгается в традиционную многовековую культуру и уклад жизни общества, который складывался столетиями, стремительно меняя сознание и социальные отношения, системы управления и авторитеты, образ жизни. Этот болезненный «удар» приходится, прежде всего, по «культурному ядру», то есть основы мировоззрения человека, куда включаются язык, традиции и мировоззренческие ценности, семья и процессы воспитания и социализации. Человек теряет ориентиры, ведь традиционная система ценностей определяла мировоззрение и порядок жизни человека.

Социальные мыслители современности говорят о кризисе культурной идентичности, отмечая масштабность и беспрецедентность протекающих сегодня процессов в мире. Эта ситуация в философии постмодерна, где для человека отсутствует целостная картина мира, и

он действительно находится в состоянии «одномерности» по словам Г. Маркузе, который характеризовал современное общество как «одномерное», где индивид обладает одним измерением, то есть настолько человек находится в процессе постоянной обработки социальными структурами, что просто утрачивает свое «внутренне пространство» [1] Американский мыслитель Э. Тоффлер, как одну из актуальнейших проблем современного изменяющегося мира отмечал «...миллионы людей занимаются поисками своей идентичности или какого-то магического средства, которое помогло бы им вновь обрести свою личность, мгновенно дало бы ощущение близости или экстаза, привело бы их к более «высокому» состоянию сознания» [2].

Эта черта глубоких изменений мира модернизирует порождает, по словам Баумана, чувство неопределенности, что человек становится ответственным за самого себя и самоопределение «... Ничто уже не рассматривалось и не могло рассматриваться как данность. Напротив, каждая сторона жизни стала задачей, причём такой, которая не оставляла человеку иного выбора, кроме как взяться за её решение, прилагая для этого все свои способности. «Предначертанность» сменилась «житейскими планами», судьба — призванием, а «природа человека», в каковой он был рождён, — «идентичностью», за которой необходимо следить и которую нужно поддерживать в соответствующей форме». [3].

Традиция как ядро культуры сегодня не оказывают того воздействия которое они имели в традиционном обществе, а замещаются «суррогатами» массовой культуры, СМИ, новомодных религиозных течений, потребительской идеологией.

Традиция теряет свои установки, ценности, она становится частью многообразного информационного пространства, нескончаемый поток «ролей», «образов», «смыслов».

Не является и исключением и Казахстан. За короткий период казахская традиционная культура пережила существенные изменения своей традиционной основы, испытав все «прелести» тоталитарной культуры, прошла через сложнейшие трансформации и ломку традиционной кочевой культуры, сегодня проходит еще одну стадию трансформации вместе со всем миром переживает эпоху постмодерна, несмотря на некоторую технологическую отсталость, мы все равно являемся потребителями современных технологических продуктов.

Так по мнению казахстанского исследователя М.С. Шайкемелева, культурная идентичность казахов претерпела глубокие изменения, по сути являясь «культурной перекодировкой»: «... от кочевой к индустриальной, далее к модернистской и, наконец, в настоящее время – к третьей, постмодернистской (информационной)...» [4]. В результате такого давления на архетипы и нормативно-ценностные модели традиционного сознания возник дисбаланс между ценностями современного мира информационного общества и традиционного мировоззрения, считает он.

В казахстанских научных кругах и СМИ идет постоянная дискуссия о том, каким образом модернизировать казахскую идентичность, минимизировать риски соединения традиции и модернизации. Этот масштабный процесс перехода к информационному обществу является весьма болезненным для всего общества. Казахское общество, по мнению исследователей стоит перед вызовом переоценки систем ценностей, выработки ключевых идеологических концептов, позволяющих сформировать новую идентичность сохранив ядро национальной культуры и традиции.

По мнению казахстанского исследователя Кадыржанова Р.К., национальная идентичность Казахстана имеет две модели проекта ее проявления: казахская и казахстанская [5]. Как отмечает Кадыржанов Р.К., Казахстану необходимо найти баланс и решить противоречие между этнической и гражданской идентичностями. С одной стороны государство способствует развитию казахского языка и культуры и с другой стороны гарантирует равенство всех граждан Казахстана безотносительно их культурной, языковой, этнической и религиозной принадлежности. Это политика направлена на формирование гражданской идентичности. Он также отмечает противоречие между казахской и казахстанской идентичностями, существует дискуссия по вопросу как именовать граждан Казахстана – казахами или казахстанцами и соответственно формирование казахской или казахстанской идентичностями.

На наш взгляд большой вклад в формирование культурной идентичности казахов и Казахстана в целом, внесли мыслители Просвещения. Они внесли идею гуманизма и Просвещения как залог Прогресса и форма культурной идентичности казахов. Яркие мыслители Просвещения казахской степи такие как Абай, Ч.Валиханов, И.Алтынсарин, Шакарим призывали свой народ преодолеть невежество через приобщение к культуре более прогрессивных народов, например изучая русский язык, чтобы открыть доступ к Просвещению и прогрессивным идеям, науке и светскому образованию. «Нужно учиться, чтобы узнать то, что знают другие народы, чтобы стать равным среди них, чтобы стать защитой и опорой для своего народа» [6].

Просветители были едины во мнении, что казахская культура самобытна и культурную идентичность казахов нужно беречь, сохраняя культурные традиции и ценности, при этом понимая что неизбежно придет новое западное знание и новые образы мышления. Единственно верным путем для казахов является Просвещение как путь преодоления вековой отсталости и достижения справедливости и свободы.

По мнению крупного казахского современника Т.Х. Габитова: «Ценности свободы, открытости, мобильности в кочевничестве обусловили выделение из общины следующих индивидуализированных типов: батыр, акын, жырау, сал, сері, баксы, би и т.д.» [7]. То есть был некий образ, культурные архетипы, воплощающие в себе систему ценностей таких образ идеального защитника, мужества, справедливости, совести, культуру красноречия и свободы.

Традиционная казахская культура давала человеку свое общинное понимание свободы, ответственности, разума, казахское мировоззрение содержит в себе тысячелетний опыт глубочайшего постижения самоценности индивида. По мнению казахстанских мыслителей культура казахов уникальна, ей свойственны черты степной демократии и дух свободы. В Степи всегда существовала своеобразная свобода слова, казахи умели ценить искусство оратора, институт биев существовал много веков и имел свою специфику, судья бий имел авторитет, так воплощал в себе мудрость и справедливость, а творчество народных акынов, религиозная терпимость, относительно свободное и уважительное отношение к женщинам.

В основной идее казахской просветительской философии является нравственность и необходимость духовного роста человека, признание человеческой личности как высшей цели общественного развития. На наш взгляд, важной особенностью казахской философии является ее направленность на высокую нравственные ценности, такие как сострадание, соучастие, сопереживание, милосердие, совесть, милосердия и справедливости, что служат основой казахского национального мировоззрения, которое, на наш взгляд, и формирует культурный код нации.

Президент РК К.-Ж.К. Токаев в своей статье «Абай и Казахстан в XXI веке», посвященной 175-летию поэта и мыслителя, особое внимание ученых привлекает к проблеме «толық адам» – целостном, нравственном, универсальном человеке [8]. Абая прогрессивен в своих философских размышлениях, которые актуальны именно сегодня. Ведь идеал целостного человека это проявление глубины гуманизма, где человек должен реализовать свою человечность, то есть проявить себя, свою сущность, то есть в нравственном и интеллектуальном совершенстве. Критикуя пороки человека, его лень, невежество, хвастливость, тунеядство, он стремился создать верные ориентиры для правильного пути человека – нравственное совершенствование, труд, благородство мыслей, справедливость, гуманность, сострадание, любовь.

Высший этический идеал Абая Кунанбаева выражен в нравственной формуле «Адам бол!» - «Будь человеком», «Адам деген данкым бар!» – «Я горд тем, что я человек!» Этический смысл Абаевской формулы «Адам бол!» – в высокой оценке роли и назначения человека в жизни, сочетающего в себе разум и гуманность, трудолюбие и образованность, дружбу и любовь.

Конечно, философские проблемы, такие как смысл жизни, цель человека, понимание благородства в основном, были связаны с особенностями и образом жизни кочевого народа, его быта, привычек, нравов, обрядов, обычаев и традиций, а также влиянием той социокультурной среды в окружении которой протекала вся историческая жизнь казахов.

Еще одной важнейшей особенностью казахской философии проистекает из природы захского мышления, где человек происходит из природы, живет в гармонии с ней, является ее частью. Природа для мировоззрения казаха это высшая ценность, так как от природы зависит его жизнь.

К началу XX века появилась яркая плеяда интеллектуалов, таких как Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов, Алихан Бокейханов, Жусупбек Аймаутов, Султанмахмут Торайгыров, Магжан Жумабаев, которые направили все свои интеллектуальные и духовные силы на развитие идей гуманизма и борьбы за справедливость, истины, знания, суверенитета. Своей целью и долгом они считали пробуждение умов людей через осознание необходимости свободы.

Своим творчеством они подняли мировоззренческую мысль на профессиональный, философский уровень. Их творчество-основа духовной этики казахов. как высокий уровень духовности народа. Для поэта-мыслителя Магжана Жумабаева, творческое наследие которого пронизано философским пониманием действительности и размышлениями о смысле жизни и смерти, о месте человека в этом мире. Произведения этого казахского поэта-мыслителя актуальны еще и потому, что они возвращают нас к осмыслению и переосмыслению специфики национального самосознания и культурного наследия Казахстана и казахского народа. М. Жумабаев акцентирует внимание на идее нравственного самосовершенствования человека, его целеустремленности и уверенности в мыслях и делах. «Самодостаточности человека» это не только принцип философии М. Жумабаева, но и основа его интеллектуальной жизни.

В настоящее время процессы, происходящие в Казахстане, многолики и разнообразны. С приобретением независимости казахстанская философская мысль направлена на осмысление философской мысли казахского народа. Были опубликованы циклы работ, раскрывающих самобытность, уникальность поэтического казахского мироотношения, жизнеутверждающей номадической философии, выражающей «свободолюбивый дух степной цивилизации» [9].

Новые вызовы изменяющегося мира требуют от нас единства и укрепления, а вся наша энергия должна быть направлена против терроризма и экстремизма, имеющий в своей основе разрушительный и деградирующий смысл.

Казахстан как поликультурное общество с общечеловеческими ценностями, отражающий непреходящий смысл, продвигается к построению истинной демократии на основе политических и гражданских прав и равенство всех этнических групп. В задачи нашего государства входит первостепенное значение демократизации и гуманитаризации воспитания и образования, которые играют большую роль в становлении, формировании и развитии индивида. В практическом аспекте, «на долю» смысла жизни как проблемы в условиях демократического государства лежит ответственность в реализации прогресса, как объективного мира, так и личности судьбой народов»

Человек непобедим, так как у него есть Воля, Разум и Сердце (Абай), порождающие творческое созидание и ответственность, которые поселяют веру в будущее, в исторический прогресс. Смысл жизни отражает существенные качества определенной социальной действительности. В соответствии с этим, содержание понятия «смысл жизни» вместе с обществом проходит различные этапы развития, но при этом сохраняет свои сущностные признаки. А именно, смысл жизни зависит не только от выбора главной жизненной цели, но и от поиска индивидом своей философии жизни, активного усвоения совокупности мировоззренческих идей, которые импонируют ему и которые личность предпочитает принять как свои собственные.

Также хочется отметить роль основных мировоззренческих универсалии казахов, которые определяются как имманентным духовным опытом народа, так и полем его культурных диалогов в рамках общей тюркской философии. По мнению Т. Габитова, идентичность казахов объединяет единство языка и общая историческая память о героическом прошлом, архетипы духовного опыта «...В тернарной тюркской модели мира человек выступает в качества его оси. Мир не отчужден от него — он очеловечен и наделен всеми людскими качествами. Центральным понятием тюркской философской антропологии

выступает не заимствованный термин «адам» или «пенде», а «киси» (мера человеческого в человеке)...» [10]

Общие гуманитарные традиции отражаются мировоззренческих и философских универсалиях: «кут», «канагат», «несибе», «нысап», «обал» и «сауап», «кие», «кесир», «ел», «алеумет», «киси» т.д. Традиционную этику казахов отличает синкретизм разума (истина), эстетики (красота) и этики (добро), бинарных оппозиций: жизнь и смерть, добро и зло, радость и печаль, тело и душа, сакральное и профанное, удовольствие и самоограничение и т.д., укорененность в среде обитания и гармония с ней, понимание чести и совести как основы учения о морали отмечает Т. Габитов. Отмечается по мнению многих философов и культурологов, XXI век вполне может стать веком тюркской культуры и цивилизации, так как в новых независимых тюркских государствах на основе общих культурных корней возрождается мощный заряд пассионарности. Основные идеи гуманизма, заложенные в культуре и идеи тюркской и казахской философии такие как толерантность, сакральность слова, открытость, уважение к традициям, восприимчивость к инновациям, этическая ориентированность, близость к природе, экологическое сознание, являются основой новой зарождающейся культурной идентичности казахов в рамках общей модели тюркского мира.

Список литературы:

1. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: «REFL-book», 1994. -368 с.
2. Тоффлер Э. Третья волна. М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004, сс.6-261: С.579
3. Зигмунт Бауман: Индивидуализированное общество. Перевод на русский язык под редакцией В. Л. Иноземцева. — М., 2005. // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. — 16.05.2012. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/4993/5006>
4. Шайкемелев М.С. Казахская идентичность в контексте модернизации общества. Монография [Изд. 2-е. Перераб и доп.]. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2020. – 230 с.
5. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.
6. Абай. Слова Назидания. – А.-Ата, 1982.
7. Габитов Т.Х. Соображения о тюркской философии / Тюркская философия: десять вопросов и ответов // сост.: Курмангалиева Г., Барлыбаева Г.Г.; отв. ред. Колчигин С.Ю.; Институт философии и политологии МОН Республики Казахстан; Университет «Кайнар». – Алматы, 2006. – С. 131-140., с. 135-136
8. газета «Егемен Қазақстан» <https://www.egemen.kz/article/217261-statya-prezidenta-abay-i-kazakhstan-v-xxi-veke-vyshla-v-gazete-egemen-qazaqstan>
9. Нысанбаев, А.Н. Эпоха, схваченная в мысли // «Казахстанская правда». – 20.04.2006.
10. Т. Габитов, Б. Молдагалиев, Д. Жанабаева Казахская культура в контексте традиционных Цивилизаций Азии// Центральная Азия и Кавказ т.16, вып 2 , 2013

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ТАУ ТҮЛҒА ҒАЛЫМ, МӘДЕНИЕТТАНУШЫ ТҮРСЫН ХАФИЗҰЛЫ ҒАБИТОВ

С.Қ. Мырзалы

Логистика және көлік академиясының профессоры

Өмірінің басында өмірдің мәні туралы шешім қабылдайтын және өзінің маңызды күштерін жүзеге асырушы, алға мақсаттар қоюға бар күш-жігерін салатын адамдар бар. Олардың ішінде тек Республикаға ғана емес, Отан шекарасынан тыс жерлерге де белгілі – Ғабитов Тұрсын Хафизұлын кездестіруге болады. Шығармашылық күш-қуатқа толы мерейтойына ізбасарлары мен шәкірттерінің ортасында жақындады. Күннің қаһарманы – бас әріпті тұлға, жан-жақты дамыған Тұлға-ерудит, елімізде жемісті еңбек етіп жүрген кәсіби философтардың галактикасын тәрбиелеген тамаша Ұстаз. Адамдарға деген ізгілікті қарым-қатынасымен ол оларды өзіне магниттей тартады, онымен қазіргі адамзат бастан кешіп жатқан ең күрделі процестер аясында қоғамның ең өзекті мәселелері туралы әңгімелесу қызықты. Ол өз еңбегімен қазіргі мәдениеттану, философия, құқық, этика және басқа да әлеуметтік ғылымдардың пәндерінің дамуына зор үлес қосты.

Еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізген тұста ол қоғамдық-гуманитарлық пәндер бойынша оқулықтар топтамасын жазуды алдына мақсат етіп қойды, өйткені қоғамның барлық қызмет салаларында жүйелі өзгерістері басталды. Біз әлемге аштық және заманауи гуманизмде әлемдік қоғамдастық қол жеткізген барлық жақсылықты қабылдауға мәжбүр болдық. «Философия», «Ғылым тарихы мен философиясы», «Мәдениеттану», «Құқық философиясы», «Заңгер этикасы» және т.б. жаңа форматтағы оқулықтар осылайша пайда болды, бұл оқу-ағарту ісіндегі айтулы оқиғаға айналды. Қазақстанның кеңістігі.

Әсіресе құнды, біздің ойымызша, проф. Ғабитова Т.Х. Өйткені, сонау 18 ғасырда-ақ көрнекті неміс философы И.Кант қоғамның материалдық-техникалық базасының дамуы адамдардың рухани-адамгершілік жағынан жетілдірілуінен анағұрлым жылдамырақ деп ащы түрде жазған болатын. Бұл болашақта қайғылы салдарға әкелуі мүмкін, ал сәл кейінірек – дат философы С.Кьеркогер – адамзаттың өзін-өзі жою мүмкіндігін ашық айтты. 20-шы ғасырдың өзінде-ақ Нобель сыйлығының лауреаты, «өмірді қастерлеу этикасын» жасаушы А.Швейтцер де дәл осылай дәлелдеді, ол зәулім ғимараттардың және басқалардың негізгі бөлігін емес, рухани-адамгершілік кемелдік деңгейін алға тартты. материалдық-техникалық саладағы жетістіктер, адамзат прогресінің критерийі ретінде. Осыған байланысты проф. Ғабитов Т.Х. заманауи планеталық өркениеттің пайда болуын Батыс өркениетінің жетістіктерін Шығыс пен Оңтүстік қоғамдарының игеріп алуы ретінде жай ғана түсіндіруге болмайтынын, жеке мүдде мен құмарлық негізінде қоғамды ұзақ уақыт бойы жақсарту мүмкін еместігін ұсынады. пайда. Өкінішке орай, қоғамдағы түбегейлі қайта құрулар барысында өмірлік бағдарлар өзгерген кезде біздің қоғамда да адамгершіліктің құлдырауы орын алды. Бірақ биылғы күз қаншалықты күшті болды, біз қайтымсыз процестерге ұласатын нүктеден шынымен де өттік пе? Мұндай дүрбелеңге орын жоқ сияқты, дегенмен, бұл тұрғыда, мүмкін, өте маңызды аландаушылық бар. Сондықтан да біраз жүргізіліп жатқан реформаларды

ойдағыдай жүзеге асыру үшін қоғамның рухани-адамгершілік жаңғыруының қажеттігі туралы идеялары аса өзекті және халық тарапынан сұранысқа ие.

Сөзсіз еңбегі проф. Ғабитова Т.Х. егемендік алған алғашқы жылдарында құқықтық мемлекет құрудың эйфориясының тұсында алғашқылардың бірі болып құқықтық моральдық қамтамасыз ету мәселесіне көңіл бөлгені. Ол мұнсыз әр түрлі озбырлыққа, паракорлыққа, өкінішке орай, кейін өркен жаятын келеңсіздіктерге терезе ашылатынын айтты. Бұл мәселе төңірегінде пікір таластыра отырып, ол құқық пен мораль арасындағы айырмашылықты көрсетеді, оның мәні мораль «заттың ащы шындығына» қарамастан, тиісті нәрсені жүзеге асыруды талап ететіндігінде, ал құқықтың міндетті талап екендігін көрсетеді. қазіргі уақытта қолда бар қоғамның ресурстарына негізделген ең төменгі игілікті жүзеге асыру. Шынында да, құқық барлық қоғамдық қатынастарды егжей-тегжейлі реттей алмайды. Цицерон айтқандай абсолютті құқық – абсолютті құлдық. Осы көзқарасқа сүйене отырып, проф. Т.Х.Ғабитов қоғамдағы құқық пен мораль арасындағы күрделі қайшылықтарды талдай отырып, оларды шешу жолында шын мәнінде дана кеңестер береді. Оның ойынша, «Егер жеке бас бостандығын мүлде елемей, қауіпсіздікті қамтамасыз ету нормасына басымдық берсек, Дж.Оруэллдің «1984» романында жақсы сипаттаған жағдайға қол жеткізуге болады... Және, керісінше, «Тұлғаның еркіндігін» толықтай қабылдамау. азаматтардың жеке бостандығына әсер ететін жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралдары қылмыскерлердің қолын босатады және сол арқылы бұл бостандықты мүмкін емес етеді». Қоғамды жаңғырту барысында әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерінің өткір қақтығыстары жағдайында бұл өзара әрекеттестіктің өлшемін анықтаудың күрделілігін ескере отырып, бұл тұжырыммен толық келісуге болады.

Қоғамды модернизациялау процесінде «өзгерістердің қарбаласында» әділеттілік ұғымдары біздің лексиконымыздан әйтеуір байқалмай қалды. Қоғамды жаңғырту барысында «өзгерістердің бос уақытында» әділеттілік, теңдік, ар-ождан, ар-намыс және этиканың басқа да іргелі категориялары ұғымдары біздің лексиконымыздан әйтеуір байқалмай қалды. Біздің жартылай білімді жастарымыздың бір бөлігі мінез-құлқында Батыс стандарттарына еліктеп, ұлттық мәдениетке берілген адамдардың белгілі бір бөлігін ренжітуге тырысып, интернет алаңына «ятман» сөзін енгізді. Сонымен қатар, проф. Ғабитова Т.Х. «Әділет ізгіліктердің ішінде ерекше орын алады, өйткені күтудің өлшемін, қоғамның адамға сыйақысын білдіреді... Қоғам адамдарға игіліктерді қамтамасыз ету үшін ғана құрылып қана қоймай, сонымен қатар әділеттілік принципімен өзін-өзі тиімді реттейтін болса, қоғам жақсы ұйымдастырылған. Әділдікпен кепілдендірілген құқықтар саяси алыпсатарлықтың нысаны бола алмайды». Осы тезисті толық қолдай отырып, елде осындай болашақтың басталатынына сенейік.

Бұл ретте проф. Ғабитов Т.Х. әділеттілік туралы дерексіз теориядан алшақ, бұл мәселеге нақты тарихи тұрғыдан келу қажеттігін дәлелдейді. Әділдікті теңестіруге келсек, оның барлық «сүйкімділігін» таяу уақытта «арық» үшін кезекте тұрғанда көрдік. Осыған байланысты, тіпті «Мәртебелі Табиғат» монотондылықты ұнатпайтынын, оның алуан түрлі екенін атап өткен жөн. Жазалаушы сот төрелігіне келетін болсақ, ол өмір сүру жағдайын, әлеуметтік ортаны, кәсіби дайындық деңгейін және басқа да критерийлерді ескере отырып жүзеге асырылса, бұл мәселенің қолайлы шешімі болар еді.

Әлеуметтік әділеттілікке келсек, қоғамның әлеуметтік құрылымы, қоғамда бай және кедей қабаттардың болуы, бөгде адамдардың болуы және т.б. бұл қазақстандық қоғамның ең күрделі мәселесі. Міне, осы тұрғыда барлық адамзат атаулы теңдей болуы керек деп есептейтін Ғабитова Т.Х. «Әлеуметтік топтар арасындағы жіктелуге әртүрлі әрекеттермен қарсы тұру керек. Қазіргі уақытта мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және моральдық мәселелерді реттеудегі рөлі айтарлықтай артып келеді. Ендігі жерде қалыптасқан теңсіздіктер үшін жауапкершілікті «бейтарап соқыр төреші» – нарыққа арту мүмкін емес. Бөтен адамдардың топтық құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі бар. Осы мәселелерді шешу адамзаттың ілгерілеуінің әділет жолына түсуіне мүмкіндік береді» дейді. Бұл тұжырыммен келіспеу мүмкін емес. Бұл жерде біз әлеуметтік әділеттілік мәселесінің көрнекті

американдық зерттеушісі Дж.Роулстың бұл мәселені шешудің формуласын тапқанға ұқсайтынын қосқымыз келді – ең кедей қабаттардың экономикалық жағдайын жақсарту олардың позициясынан тезірек жүруі керек. қоғамның ауқатты топтары. Бұл жағдайда елдегі қоғамдық-саяси жағдайдың жұмсаруы байқалады. Алайда бұл мәселені шешудің батыстық жолы. Біздің ата-бабаларымыздың рухани тәжірибесі не ұсына алады?

Қазақ тілінің бай арсеналында «мемлекеттілік, егемендік», «азға, барға қанағат» деген мағынаны білдіретін «қағанат», «қанағат» ұғымдары бар. Бұл ұғымдардың қалыптасуының ұзақ тарихы бар. Өйткені, жер бетіндегі кез келген халықтар экуменге, оларды дүниеге әкелген географиялық ландшафтқа бейімделу нәтижесінде қалыптасады. Осы ұзақ сапарда олардың тілі, дүниетанымы, адамгершілік ой-пікірлері, салт-дәстүрлері, т.б. ол немесе басқа халықтың руханияты деп отырғанымыз, Әрине, Қазақстан- Бразилия немесе Франция емес, жылы теңіздер сипаған. Жазы ыстық, қысы қақаған, суы аз, теңіз бен мұхиттан шалғай жатқан Ұлы дала адам бойында төзімділік пен төзімділікке тәрбиелеген, оны бүгінде «толеранттылық» деген сәнді сөз атайды. Ата-бабаларымыз жолында кездескен таусылмайтын қиындықтарды жеңіп, ауызбіршілікте болып, кез келген адамға қонақжайлық танытып, мұқтаж қарттар мен балаларға қамқорлық жасап, сонымен бірге олардың өмірін сақтап қалу жолында теңдесі жоқ ерлік көрсетті. түр, ру, т.б. Барлық осы моральдық нормалар тағы да айналадағы қатал ландшафтпен түсіндіріледі, өйткені мыңдаған жылдар бойы мал санын көбейту үшін жайылымдарды қайта бөлу үшін шексіз күрес болды. Бұл мәселенің шешімі әр түрлі рулардың басын біріктіріп, адамдардың бейбіт өмірін қамтамасыз ету жолында болған шығар. Тек осындай жағдайда ғана, Гегельдің сөзімен айтқанда, мемлекет «адамгершілік идеяның шындығы ретінде» көшпелі мал шаруашылығы өндірген онсыз да шағын қоғамдық өнімді әділ бөлу мүмкіндігіне ие болды.

Қанағат, яғни ұсақ-түйекпен қанағаттану дегенге келсек, бұл ұғымның мағынасы ғаламшар үні бар, өйткені тойымсыз қоғамды қанағаттандыру мүмкін емес. Еуроатлантикалық өркениет қазіргі кезде бастан кешіп отырған ең терең дағдарыс осының дәлелі. «Тұтыну қоғамы» деп аталатын қоғам қазірдің өзінде әлеуметтік ғылым лексиконынан бірте-бірте шығып жатыр. Мәселенің кем дегенде екі жағы бар. Біріншіден, ғылыми-техникалық прогрес қаншалықты қарқынды дамып жатқанымен, үнемі азайып бара жатқан табиғи ресурстар белгілі бір шек қояды. Жаңа өмірге ұмтылған дамушы елдер бұрынғыдай өз ресурстарын босқа сатқысы келмейді – олар өздеріне қажет.

Екіншіден, Жер тұрғындарын үрейлендіретін жылдам қарқынмен жақындап келе жатқан ықтимал экологиялық апат. Соңғы онжылдықтарда экономикалық қызметтің қысымына төтеп бере алмай, өсімдіктер мен жануарлардың мыңдаған түрлері жер бетінен жойылып кетті. Жиі болған дауылдардың салдарынан адамзат миллиардтаған шығын, мыңдаған адамдардың өмірін қиып жатыр.

Ғылыми әдебиеттерде әлемде әртүрлі мемлекеттер арасында туындайтын өткір қайшылықтар турбулентті уақыт деп аталды. Осындай қиын жағдайда біз жаңа мемлекеттілікті құрдық. Көшбасшысы басшылығымен елімізде түбегейлі өзгерістер болды. Еліміздің бейбітсүйгіш саясаты мемлекеттігімізді әлем жұртшылығының мойындауына әкелді. Енді міне, тарихтың кезекті кезеңінде халқымыздың рухани-адамгершілік құндылықтарына қайта оралуды, бірақ жаңа деңгейде өтуді көздейтін рухани жаңғыру бағдарламасын қабылдадық.

Айтылғандарды қорытындылай келе, біз сенімді түрде лейтмотив проф. Ғабитова Т.Х. «Әлемді мәдениет құтқарады!» афоризмі болды айта аламыз. Осынау гуманистік жолда біз күннің қаһарманына зор шығармашылық жоспарларының орындалуын, денсаулық, бақыт пен береке тілейміз.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Құрманалиева Айнұр Дүрбелеңқызы
философия ғылымдарының докторы, профессор,
дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі
Исмағамбетова Зухра Нұрланқызы
философия ғылымдарының докторы, профессор

Тәуелсіздік туы желбіреп, дербес ел ретінде әлемге танылып жатқанымызға 30 жылдан аса уақыт болды. Тәуелсіз әлеуметтік-мәдени даму кезеңінде еліміз ұлттық жаңғыру кезеңін бастан кешуде. Осы уақыт ішінде көптеген әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер болды, біз интеллектуалды тарихымызды қалпына келтіру, ұлттық сана-сезімді көтеру жолында дамып келеміз. Жаңа теориялық-әдіснамалық тұрғыдан біздің ғалымдарымыз мәдени мұраны қалпына келтіру, қазақ топырағындағы түркі әлемінің тамаша ойшылдарының әлемдік философиялық және ғылыми ойдың, әлемдік мәдениеттің дамуына қосқан үлесін зерделеу және бағалау бойынша талмай жұмыс жүргізуде. Халқымыздың мәдени мұрасын, оның тарихы мен дамуының күрделі жолдарын білу сол рухани-интеллектуалды капиталды ұқыпты сақтауға ғана емес, оны жаңа құндылықтармен өсіруге және кейінгі ұрпаққа беруге мүмкіндік береді.

Адамзаттың ежелгі дәуірінен бүгінгі күніне дейінгі аралықтағы өміріне көз жүгіртер болсақ, әр түрлі өмір сүру ортасын қалыптастырып, тіршілік етудің неше түрлі салтын, әртүрлі саладағы құндылықтық туындыларды дүниеге келтіргенін бақылауға болады. Табиғат туындысы болып, тіршілік заңдылығында оған бағынышты болғанымен де өмірді сүру мен жалғастыруда өзіндік болмысымен ерекше орында тұрған адам баласы мәдениет атты түсінік негізінде шынайы қалпын көрсететіні айқын. Қандай заманда өмір сүрмесін, қай ортада белсенді әрекет етпесін, мәңгілік іргелі сұрақтар қойып, оған жауап іздеу, өз танымы шеңберінде оған жауабын беру, қоршаған ортаның бойында өзінің кім екенін айқындап, табиғаттың шеңберінде өзге тіршілік иелері сияқты бейімі жоқ болса да, тірі қалу мен ұрпақ жалғастыруда ерекше тірлік ортасын, яғни мәдениетті жаратуы бітімі бөлек саналы тіршілік иесі үшін аса маңызды.

Осы тұрғыда мәдениетті зерттеп-зерделеу, шынайы бағасын беру, оның бағдарын айқындау дүниетанымның бойында философиялық ізденістер қалыптасқаннан қазіргі таңға дейін өзектілігін жойған жоқ. Қоғам бойындағы қатынастармен байланысты мәдениет үдерістері мен құбылыстарын, әр түрлі тарихи сатылардағы халықтардың мәдениет ерекшеліктерін, қазіргі таңдағы өркениеттіліктің даму бағдары мен өзгешелігін, адамның мәдени үдеріс бойындағы даму заңдылықтарының мәнін және тағы да басқа мәселелерді зерттеу ғылым болып қалыптасқалы мәдениеттану атты іргелі ғылым саласының міндеті мен мақсаты болып келуде. Мәдениет құбылыстарын зерттеп, оның мән-мағынасын ашуда белгілі бір кезеңнің өзіндік ерекшелігінің аясында қарастыратын мәдени-тарихи ыңғай мен мәдени үдеріс оқиғасының көпқырлы құбылысын қарастыратын бүтіндік ыңғайдың аясында әртүрлі мектептер мен бағыттар қалыптасып, сан-саладағы зерттеуші ғалымдарды дүниеге келтірді. Бастауы батыстық ғылыми кеңістіктен шыққанымен, қазіргі таңда осы мәдениет атты аса ауқымды, әрі көпқырлы ұғымды зерделеуде өркениет сатысына қол жеткізген кез-келген елдің ғылыми ортасы талқылауға салып, өзіндік пікір үндестігін ортаға қосуда.

Жинақталған рухани-мәдени капиталды, ұлттық мәдениетіміздің рухани-зияткерлік және құндылық мұраларын жас ұрпаққа беруді ұйымдастыруда білім беру саласы маңызды рөл атқарады. Тәуелсіздік таңы атып, болашақ тізгіні өзіміздің еркімізге түскен уақытта 1991 жылдан нақты мәдениет мәселесімен кәсіби ғылым шеңберінде айналысатын алғашқы ғылыми орта, «Мәдениеттану» кафедрасы ҚазҰУ-де ашылды. «Мәдениеттану» кафедрасының тізгінін Ғабитов Тұрсын Хафизұлы алғаш ұстап, көптеген келелі зерттеулер жүргізіле бастады. Атап айтар болсақ, қазақ мәдениетінің тарихына қатысты маңызды теориялық мәселелерді зерттеулер, отандық мәдениеттану ғылымы аясында теориялық-

әдістемелік ізденістер қолға алынды. 1995 жылы қазақ және шет ел философиясының тарихы кафедрасымен біріктірілгеннен кейін де, бұл жұмыстар жалғасын тауып, үдей түсті. Республика бойынша тарихи-философиялық пәндер және мәдениеттану бойынша зерттеу мен оқытудың орталығына айналып, ауқымы кеңіді. Осы уақытта бұл ғылыми ортаны философия ғылымдарының докторы, профессор Нұржанов Бекет Ғалымжанұлы басқарып, кафедра мәдениеттану бойынша жоғары білікті мамандар даярлаудың жетекші ғылыми-білім беру орталығына айналады. 2002 жылы кафедра философия тарихы және мәдениеттану деген атқа ие болып, өзінің келелі істерін ары қарай дамыта берді. Отандық мәдениеттану ғылымының қалыптасуына, дамуына өзіндік үлесін қосқан профессорлар Ғабитов Тұрсын Хафизұлы мен Нұржанов Ғалымжан Бекетұлының еңбегі ерекше ерен. Бұл ғалым-ұстаздардың жетекшілігімен сол уақыттан, қазіргі таңға дейін Қазақстандық және әлемдік ғылыми кеңістікте өзіндік орны бар талабы биік, талантты ғалымдардың үлкен легі қалыптасқаны аян. Қазақ мәдениеттану ғылымының орталығы ретінде, аталмыш кафедраның оқытушы-профессорлық құрамы мен ғылыми іденушілерінің арқасында қазіргі заманғы мәдениеттанудың мәселелеріне, қазақ мәдениетіне қатысты рухани құндылықтық ізденістерге, отандық және әлемдік философия тарихына қатысты терең ғылыми-зерттеулер жан-жақты жүргізілді. Осы ретте, Молдабеков Ж.Ж., Масалимова А.Р., Әбдіғалиева Г.К., Исмағамбетова З.Н., Наурызбаева А.Б, Құлсариева А.Т., Бейсенова Г.А., Абирова Б.И. және т.б дарынды әрі талантты ғалымдарды атап өткен жөн. Кафедраның ғылыми-зерттеушілері көптеген жобалық зерттеулерге қатысып, Қазақстан қоғамы үшін өзекті болып табылатын мәселелерге қатысты іргелі зерттеулер жүргізді. Соның ішінде атап өтер болсақ, «Шығыс-Батыс мәдениеттер сұхбаты аясындағы Қазақстандық ұлттық идея» жобасы тәуелсіз елдің өзіндік санасын қалыптастырудың мүмкіндігі мен болашағын қамтыса, «Қазақстандық даму моделінің мәдени философиялық парадигмасы» жобасы аясында болашақтың даму мүмкіндіктерінің терең дүниетанымдық негіздерін зерттеген, ал «Репатрианттардың қазақстан қоғамына енудегі әлеуметтік мәдени және психологиялық бейімделу мәселесі» атты жоба шет елден келген қандастарымыздың мәселелері менжай-күйін егжей-тегжейлі талдап береді. Бұдан да басқаша зерттеулерге белсене қатынасқан ғалымдар тек жеке қызығушылығына қатысты зерттеулермен, ғылыми сараптамаларымен шектелмей, күрделі мемлекеттік деңгейдегі мәселелердің мәнін ашуға ат салысуда. Яғни кафедра ұжымы әртүрлі деңгейдегі ғылым зерттеулерге, философия мәселелеріне және мәдениет теориясы мен тарихына қатысты гранттық жобаларға белсенді қатынасуда. Профессорлар жаһандану үдерісінде Тәуелсіз Қазақстанның мәдени тұтастығы мен мәдени дамуының болашағы турасындағы ізденістерде жаңаша бағыттар қалыптастырды.

2008 жылдан бастап, 2011 жылға дейін кафедра «Мәдени антропология» деп аталып, философия ғылымдарының докторы, профессор Г.Қ. Әбдіғалиева меңгерушілігімен дәстүрлі ғылыми ізденістері мен білім беру ісін жалғастыра берді. 2011 жылдан бастап, мәдениет антропологиясы кафедрасы дінтану және ғылым философиясы кафедрасымен біріктірілді. Соның негізінде дінтану және мәдениеттану атты жаңа ғылыми орта дүниге келді. Бүгінгі таңда, бұл кафедра аясында «Дінтану» және «Мәдениеттану» мамандықтарын даярлау жүзеге асырылуда. Қазіргі таңдағы «мәдениеттану» мамандығының басым бағыттары болып мәдени антропологиялық және этномәдениеттанулық зерттеулер, мәдениеттің тарихы мен философиясының әдістемелік мәселелері, құндылық мәселелерін мәдени-философиялық зерттеулер, шығыс, батыстық және т.б. мәдениет ерекшеліктерінің тарихи-философиялық зерттеулері, медиа-мәдениет мәселелері және т.б. ауқымды, әрі өзекті қырларын қамтиды.

Бүгінгі таңда дінтану және мәдениеттану кафедрасы жемісті жұмысын жалғастыруда. Кафедрада бакалавриат, магистратура және докторантура деңгейінде мәдениеттану бойынша білім беру бағдарламаларын әзірлеу барысында жаңа бағыттар қосылуда. Әлемдік және отандық мәдениет саласында бәсеке қабілетті мамандар, мәдениет саласындағы жетістіктерді объективті бағалауды зерттейтін мамандар мен сарапшылар дайындалуда. Мәдени мұраны қалпына келтіруге және сақтауға, мәдениетаралық коммуникацияны қалыптастырудағы ұлттық мәдениет жауһарларының орны мен рөлін айқындауға бағытталған зерттеу

жұмыстары жүргізілуде. Соңғы бес жыл ішінде мәдениеттану бойынша әзірленген барлық білім беру бағдарламалары адамзат тарихындағы мәдениеттің қалыптасу тарихын, өткен тәжірибесін жинақтап қана қоймайды, сонымен қатар мәдениеттің қазіргі жағдайын, медиа және мульти-медиа мәдениеттің әсерінен болатын жаңа жаңалықтарды зерттеуге бағытталған. Тарихпен тәрбиелене отырып, оны жаңа құндылықтармен өсіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізу мүддесін көздейді.

Тәуелсіз мемлекет ретінде әлеуметтік-мәдени дамуының қазіргі сатысында біздің еліміз ұлттық қайта жаңғыру кезеңін басынан кешіруде. Бұл уақыт аралығында көптеген әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер орын алды, біз өзіміздің интеллектуалдық тарихымызды, ұлттық өзіндік санамызды қайта қалпына келтіру жолында еңбектеніп келеміз. Біздің ғалымдарымыз мәдени мұраны жаңғырту бағытында, қазақ мәдениетіндегі түркі ойшылдарының орны мен рөлін, қазақ ойшылдарының әлемдік ғылым мен мәдениеттің дамуына қосқан үлесін жаңа теориялық-методологиялық тұрғыдан қайта қарастырып, жаңашыл ойларды ғылыми айналымға енгізуде. Өткенді зерделеу, тарихтан сабақ алу біздің алдымызда өткен бабалардың рухани-интеллектуалдық қазынаны сақтап қана қоймай, ол мұраны бүгінгімен байыта отырып, келе жатқан өскелең ұрпаққа қалдыра алу жауапкершілігін артады. Бұл міндеттер білім беру саласында, соның ішінде мәдениеттану бағыты бойынша білім беру бағдарламаларының мазмұнында толық ескерілген.

Мәдениеттану бойынша жаңа типтік бағдарлама «Рухани жаңғыру» бағдарламасының негізгі идеялары мен принциптерінде жазылған: бұл Қазақстан аумағында мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының тарихынан бастап қазіргі заманғы Қазақстан мәдениетінің даму жағдайына дейін зерделеу қажеттігіне назар аударылған, сондай-ақ қазақ халқының мәдени мұрасының негізгі үлгілерін, артефактілерін, құндылықтарын, мәдениетіміздің негізгі құндылықтық және дүниетанымдық бағдарларын белгілеуге, студенттерге халқымыздың зияткерлік және мәдени тарихының қалай дамығанын ғана емес, сондай-ақ әлемдік мәдениет тарихына қандай үлес қосқанын көрсетуге мүмкіндік берілген.

Мәдениеттануды оқытудағы келесі жаңашыл өзгерістер жаңа білім беру траекторияларын енгізу болып табылады, білім беру бағдарламаларымызда отандық мәдениет саласы үшін білікті мамандар даярлау көзделген, тек қазіргі заманғы мәдени зерттеулер саласында мамандар ғана емес, сонымен бірге халқымыздың мәдени мұрасын, түркі мәдениетін тереңірек зерделеуге, ұлттың мәдени кодын зерделеуге бағытталған «Мәдени антропология» саласында мамандар даярлауды бастадық, сонымен қатар қазіргі заманғы мәдени зерттеулер саласы бойынша сарапшы дайындауға, қазіргі өркениеттің сын-қатерлеріне жауап табуға және қазіргі заманның өзекті мәселелерін шешуге бағытталған бағдарламаларды қолға алудамыз. Білім беру бағдарламаларының осындай бүртұтас жинағы ұлттық сана-сезімді жандандыруға, әлемдік тарих пен мәдениеттегі ұлттық мәдениеттің өз орнын анықтауға, өзінің тарихи орны мен мәдени мақсатын дұрыс бағалауға бағытталған. Сонымен қатар қаланың мәдени ландшафтын өзгерту бойынша жобаларды әзірлеуге, қалалық мәдениетті қайта құруға қабілетті, веб-жобалау, мәдени брэндінгіті қалыптастыру саласында дағдыларды меңгерген мамандарды даярлау процесін де қолға алудамыз.

Мәдениеттанулық білім жаһандану, мәдениетаралық коммуникациялардың қарқынды дамуы жағдайында өте маңызды және қажет, өйткені мәдени процестерді, мәдениеттің даму тарихын білместен, халықтың менталитетін қалыптастыру тетіктерін, оның өмір сүру салты мен мінез-құлық үлгілерін, халықтың құндылықтары мен дүниетанымдық бағыттарын білмей, мәдениетаралық және жеке қарым-қатынастарды дұрыс және объективті құру, сонымен қатар этносаралық қатынастарды қалықтастыру, толеранттылық мәдениетін дамыту, этносаралық және жеке қақтығыстарды жену, ынтымақтастық және т.б. мәдениеттің деңгейіне тікелей байланысты жағдайларды егжей-тегжейлі білу мүмкін емес.

Әлемдік ғылыми кеңістіктегі мәдени мәселелерді, қазақстандық мәдениет мәселелерінің өзектілігін зерттеу арқылы отандық мәдениеттанушылар соның ішінде кафедраның беделді ғалымдары тәуелсіз еліміздің тұтастығы мен тұрақтылығының сақталу жолын қалыптастыруға игі ықпалын тигізуде, ұлттық мәдениеттің бүгінгі таңдағы маңызды

қырларын, замана талабына сай мүмкіндіктерін зерделеп ел ертеңіне қалтқысыз қызмет етуде. Қазақстан Республикасы тәуелсіз ел ретінде Ақ Ордасын орнатып, дамудың сара жолып қалыптастыру барысында мәдениет құндылықтарының маңызды қырларын елеусіз қалдырған емес. Осы бағытта тер төгіп, мемлекеттік мәдени бағдардың жүзеге асуы жолында шығармашылық мүмкіндіктерін ортаға салған бүгінгі таңдағы мәдениеттанушылар еліміздің түрлі маңызды салаларында қызмет жасап, жемісті еңбек атқаруда.

ТҰРСЫН ҒАБИТОВ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ

Әсет Құранбек

философия ғылымының кандидаты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия кафедрасының меңгерушісі

Ерболат Қошқарбаев

философия магистрі,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия кафедрасының аға оқытушысы

Философия ғылымының докторы, профессор Тұрсын Хафизұлы Ғабитов фәлсафада өзіндік өрнегімен танылған айтулы ғалымдардың бірі әрі бірегейі. Ол философияның әлеуеті мен сәулесін мәдениет аясынан бастап, құқық, экономика, тарих, жаратылыстану, техника секілді салаларға дейін тарқата білген ойшыл. Бұдан Тұрсын Хафизұлының философиямен қатар жалпы ғылымға үлес қосқан тұлғасын көреміз. Ғалым қызметі жалпы адамзатқа бағытталатынынан бет алсақ, Тұрсын Хафизұлы дәл осы санаттан. Ұлтының перзенті ретінде ғалым ұлт философиясы мен мәдениетіне қаншалықты үлес қосқан болса, әлемдік философияға да соншалықты үлес салып келеді. Еңбектері елімізде ғана емес, шетелдерде де қолданыста, назарда және сұраныста. Ал бұл тұстан Тұрсын Хафизұлының біріншіден, халқына қызметін, екіншіден адамзаттың рухани қызметіне қызметін аңғарамыз. Ғалымның қолтаңбасы, іздері, үлестері болашақ «Ғабитовтанушы» немесе «Тұрсынтанушы» ғалымдардың зерттеу объектісіне айналып, өз жүйесін түзіп айтыла жатар. Біз мақаламызда ғалымның тұлғасы мен бірқатар ғылыми ізденістеріне тоқталмақпыз.

Философияның сипаты мен даму барысының деңгейі оның көтерер ауыр жүгі мен уәзипасы ойшыл тұлғалардың келбеті арқылы да айқындалса керек-ті. Философия сөз жоқ универсал мәнділікке негізделген. Бұл ретте философияны айқындауға кеңістіктік, уақыттық факторды телитін болсақ, қалтарыстағы мәнділіктер көріне бастайды. Уақыттық фактор ретінде ХХ ғасырдың соңғы декадасы мен ІІІ-ші миллениумның басын алсақ, ал бұл тұста оны кеңістіктік фактормен – посткеңес ареалымен матасақ, онда сол сәтте салыстырмалы тыныштық күйде болған әлемнің өзге бөлігіндегі философияға қарағанда посткеңес елдеріндегі философияда соны өзгерістер мен импульстар болғанын аңғарған болар едік. Посткеңес кеңістігіндегі философияны өзге елдермен салыстырмай-ақ, оның алдыңғы кезеңімен салыстырудың өзі-ақ өз ішінде түбегейлі алшақтық болғанынан хабар берер еді. Бұл, кезеңді бөліп тұрған критерий пайда болуына, әлеуметтік-саяси жағдайларға, өзгерістер мен толқуларға, қала берді тұтас идеология мен марксистік ілімдердің құлдырауына алып келген алып империяның құлауымен түсіндіріледі. Бұл жағдай жеке адам тұрғысынан оның ғұмыр кешкен дәуірі мен тағдырын көрсетсе, қоғам, тарих тұрғысынан болмыстағы субстантив тұжырымдарға қарағанда, процестік, құбылыстық мәнділікті негіздейтін саяси акциялардың нақты мысалы мен салдарын паш еткен релятив тұжырымның практикадағы мысалындай ғана. Қалай болғанда да хронологияда кезеңаралық 1991 саны нық орнықты.

Алдыңғы кезеңнің күллі идеологиялық қуаты, методологиялық арсеналы, бағдарлары мен құндылықтары бір-ақ сәтте өз әлеуетін түгесіп, күйреп түскенде мызғымас көрінген қоғамдар ұстыны берік тіреуінен, күшті сүйеуінен айырылғандай күйге түскен-тін. Осындай

жай-күйдің өзі заңдылыққа негізделсе керек. Терең тамырлы тарихқа, айбынды рухқа, кемелдік пен дәстүрге негізделмей, бейкәміл жасанды идеология мен жалған ұранға, насихат пен даурықпа лозунгтерге негізделген «мәнділіктердің» қай-қайсының болсын тағдыр пешенесі осы.

Хайдеггерше айтсақ бәрінің негізі, бәрінің тіреуі саналатын тіпті болмыстың құжырасы (тіл) бар. Ендеше, ұстанатын тіреу мен сүйенетін сүйеуден ажырағанның қандай екені кімге болсын белгілі. Өліара шақ, айнала өртең. Уақыт кезеңінің осы бір тұсында посткеңес кеңістіктің бір бөлігінде еліміздің іргесі қаланып, құрылымдары тізбектеле бастады. Онымен бірге, экзистенция мен когитоның қарымы да айқындалды. Басты қуат – тәуелсіз еліміз, одан туған жауаптылық және ел ертеңіне сенім.

Тақырыбымыз бен саламызға жақындата айтсақ еліміздің шаңырағын тіреп тұрған уықтар осы кезеңде орныққанына ешкімнің таласы болмаса керек. Ал олардың өздігінен орныға қалмай, тұғырлы тұлғалардың белсенділігі, қарекеті, еткен еңбегі мен төккен тері арқылы ғана мүмкін болатыны шүбәсіз. Сол кездегі сұлбалар бүгінде өз алдына жүйе құрып, құрылымданып, өзіндік келбет пен сипатқа ие болды. Әлбетте, арасында бұған дейін мүлде болмаған элементтер де болды. Жаңа кезең гипостазын енді әлемдік ой жауһарларынан (бұған дейін олар «буржуазиялық» желеуімен тыйымда болған ды), ұлт рухынан, халық даналығынан, діннен (бұлар да тыйымда болған), дәстүрден, нақты жағдай мен қажеттіліктен, 1917-дан да әріде жатқан қайнар бастаулардан іздей бастады. Міне, осындай ізденістерден бұл күні пәні мен әдісі, жүйесі мен мазмұны бекіген жаңа пәндер мен ғылым тармақтары пайда болды.

Осы тұрғыда құлабыздар қатарында философиямыздың «қалыптасуының» бастауында тұрған философия ғылымының докторы, профессор Тұрсын Хафизұлы Ғабитов есімінің ойға оралуы да заңды. Бағыт-бағдары біршама айқындалған бүгінгі кезеңге қарағанда, эскизі де, эталон-үлгісі, типтік нобайы, қала берді стандарты да болмаған, қалыптасу кезеңіндегі салалар түзілуінің жауапкершілігі қаншалықты ауыр болғанын түсіну қиын емес. Зор жауапкершілік пен мұрат-міндеттер ғалым Тұрсын Ғабитовты да айналып өтпеді. Ел деңгейіндегі: дәстүрлі дүниетаным, ұлт болмысы мен сипаты, діл мен дін, рухани қайнарлар, әдет-ғұрыптар, дәстүр сабақтастығы мен жаңашылдық, құндылықтарды бағамдау, ішкі-сыртқы ықпалдар мен қауіп-қатерлер, космополитизм мен жаһандану туындатқан проблемалар Тұрсын Хафизұлын бей-жай қалдырмады. Толғандырды, қолына қалам алғызды, жаңа бағдарламалар мен оқу құралдарын, оқулықтарды жазуға түрткі болды, ойларын мерзімді басылымдарда да бөлісті. Мақсат-міндеттер ғалымды жазумен ғана шектемей нақты қадамдарға, атап айтсақ мәдениеттану кафедрасын ашып, осы кафедраға жетекшілік етуге бастады. Міне, сондықтан да профессор Тұрсын Ғабитов есімін жалпы философияға қосқан үлесімен қатар, тәуелсіз Еліміздегі мәдениеттану ғылымының қалыптасуымен байланыстыра айту әділ әрі ақиқат болмақ.

Жоғарыда аталғандармен қатар Тұрсын Хафизұлын елімізді өтпелі қоғамға, әсіресе дамушы қоғамдарға төнетін қауіптен сақтап қалған мәдениет апологиясы жауынгері деп бейнелеп көрсетсек әділ пайымның бірі болар еді. Шынында да, ғалымның төл мәдениетімізді батыстың ықпалды тегеуріннен қорғау, өзіндік сипаттарын сақтап қалу, 130 этностан тұратын елдің мәдени әртектілігін ұйыстыра білу, үйлесімді мәдени-саяси стратегияға қол жеткізу, постиндустриал ақпарат тасқында шайылып кетпеу, мәдени мұраларымызды түгендеу сынды келелі істердің бел ортасында жүргені рас. Сонымен қатар, профессор Тұрсын Ғабитовты екі уәзипаны көтеріп: жаһандық өркениет қазанында жұтылып кетпеу үшін құндылықтарды дәріптеуге және ұлттық айдентиканы сақтап қалуға барынша үлес қосқан ғалым ретінде сипаттасақ арнасын тапқан пайым болмақ. Себебі, жаһандық, планетарлық өркениеттің пайда болуы ғалымның өзі атап көрсеткендей «жай ғана Шығыс пен Оңтүстік қоғамдарының батыс өркениеті жетістіктерін сіңіруі емес» [1, 25]. Бұл күрделі феномен. Ұлттық айдентиканы сақтап қалуға Полиция, Прокуратура, Сот та қауқарсыз. Нәзік иірімдермен шарттасқан мәдениет пен руханият білім мен тәрбие арқылы ғана көктейді, көгереді. Мәдениет шекара мен кеденге бағынбайды.

Ғалымның ұлттық болмысты негіздеп жазған еңбектерінен және олардың әлем тілдерінде де үн қатуынан (мысалы: Габитов Т.Х. «Казакская культура: теория и история» (2020), Т.Н. Gabitov «Kazakh Culture challenges» (2020), Tursun Gabitov. «Actual Problems of Kazakh Culture. Kazakh Culture Challenges» (2016), Габитов Т.Х., Затов Қ. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі (2013), «Культура и цивилизация» (2006), «Қазақ мәдениетінің типологиясы» (1998), «Ежелгі көшпенділердің дүниетанымы» (2005), «Тюркская философия: десять вопросов и ответов» (2006), Казакская философия и ислам // «Ислам и философия» халықаралық симпозиумы. – Тегеран, 2001; Оригинальность тюркской культуры // «Тюркский мир. Иканос-38» халықаралық конгресі – Анкара: Ататүрік мәдени орталығы, 2007; Вестернизация и тюркская культура // Түркітілдес мемлекеттер әлеуметтанушыларының ІІ халықаралық конгресі, Стамбұл-Алматы, 2008; Национальная идея казахов и диалог культур // Мәдениеттанушылар халықаралық форумы, –Баку, 2008; Великая Шелковая путь как феномен культуры // Философия бойынша ІІ Азиялық конгресс, Икапа. – Стамбұл-Алматы, (2008) Tursun Gabitov, Özkul Çobanoğlu, Sacide Fikret Çobanoğlu. Kazak ve Oğuz Halk felsefesi. Halkbilimsel metaetik Temellendirme (2022) және т.б.) Тұрсын Хафизұлы Габитовтың әлемдік философиялық ойға ықпал етуші тұлға екенін аңғаруымызға болады. Осы секілді, «құрылымның түпнегізге бағыныштылығын қамтамасыз ететін центризмге этноцентризм де жатады» [2, 155] деген ұтқыр ойларынан ғылымның құбыласы тек батыс емес екені, этноцентризм арқылы еуропацентризмге тегеурінді сокқы бергені көрінеді.

Тұрсын Габитовтың мәдениеттанумен қатар, тарих философиясы, тіл философиясы, өнер философиясы, құқық философиясы, дін философиясы, түрік философиясы, қазақ философиясы, ғылым философиясы, техника философиясы, заңгер этикасы, бизнес этикасы және осы іспеттес өзге де еңбектерінен оның әмбебап, кеңінен зерттейтін ғалым ретіндегі қарымын аңғарамыз. Тұрсын Хафизұлының мәселеге кеңінен қарауы, оған тереңнен қарауды жоққа шығармайды. Қолданбалы ғылымдарда қабылданған кеңдікте тереңдік жоқ деген стереотиптік тезистің жаңсақ екенін Тұрсын Хафизұлы еңбектері мысалында жоққа шығаруға болады. Ешқандай жағдайда да көлемі кеңдікте тереңдік жоқ, тереңдікте кеңдік жоқ деген тезисті назарымыздағы ғалым келбетіне қолдануға болмайды. Себебі ғалымның кең спектрлі еңбектерінің қай-қайсысын алып қарасақ та мәселенің бабына да, байыбына да жеткенін бағамдай аламыз. Мәселен, ғалымның «әрбір діннің мәдениеттің сақтаушысы ретінде көрінетін ғасырлардан келе жатқан рухани құндылықтарынан тұратын тілі бар» [3, 400] деген бір ғана тұжырымында: дін-тіл-рух-құндылық-мәдениет орныға кеткен. Мұнда шеберлікпен берілген кеңдік қана емес, дендей енген тереңдік те жатыр. Бұл ғалымның эрудициясының нәтижесі.

Тұрсын Хафизұлы қазақ қоғамына қатысты зайырлы қоғам құндылықтары, ислам құндылықтары мен номадтық салттағы тәңірлік сенім синкреттілігі туралы да үйлесімді ойлар орнықтыра білді. Үлкен үш өркениет түйісінде жатқан елімізде негізгі құндылық саналатын тұрақтылық үшін сұхбаттың соншалықты маңызды екенін негіздей келе еңбектерінің көбінде діннің рөлі мен мәніне үнемі тоқталып жүреді. Осындай бір тұжырымында Тұрсын Хафизұлы «дін адамдарға жеке болмыстың тар шеңберінен шығудың ап-айқын және жеңіл орындалатын құралдарын бере отырып, «қасиетті мәтіндер», «кұтқару шеңбері» ретінде көрінеді» [4, 400] деп әділ белгілеп өтеді.

Ғалымның құқық философиясы хақындағы ойлары философияның ғана емес, құқықтың да түйткілді мәселелерін қозғаған. Зерделеуші субъектіні рефлексиялық ойларға жетелейді. Философтармен қатар заңгерлерге де бағыттаушы құрал деуге толық негіз бар. Құқықтық-философиялық еңбектердегі әлеуметтік нормалар ішіндегі құқық нормаларының ерекшелігі мен басымдығы, заңдылық пен әділеттік арасындағы коллизия сияқты мәселелер доктрина құраушы қуатқа ие. Құқықтағы қасаң санкциялар ғана емес, мораль, адамшылық, ерік, қазылық, әділдік мәселелеріне байланысты ғалымның ойлары аса құнды. «Адамдардың құқықтары мен бостандығы шектелетін болса, жеке біреудің қалауымен емес, қоғам мүддесі жолында шектелетіні, адамға деген әлеумет пен әлеуметтік институттардың ықпалы әрдайым

болатыны» [5, 131] және осы тектес философиялық-құқықтық ойлар ғалым еңбектерінің негізгі өзегі.

Міне осы сипаттағы жан-жақтылығымен, өміршендігімен, өзектілігімен, кеңдігімен әрі тереңдігімен ерекшеленетін ғалым еңбектері әркезде де рухани қазына болып қала бермек. Бір ғана ғалымның философия, мәдениеттану, дінтану, антропология, қазақтану (қазақ дәстүрі, этнографиясы, қазақ рухы, қазақ философиясы, көшпелілер философиясы, түрік философиясы, қыпшақ-оғыз философиясы т.б.), миф, рух, дүниетаным, семиотика, тіл, футуристика, қоғам, тарих, құқық, экономика секілді салаларды өндірте зерттеуі әркімге де тың мотивация, сондай-ақ бір жағынан ғалым Тұрсын Ғабитовтың қабілет-қарымының, екінші жағынан қазақстандық ғылымдағы философияның зор әлеуетінің аксиома көрінісі.

Қалай десек те, Тұрсын Хафизұлы Ғабитов зерттеулеріндегі лейтмотив оралым – мәдениеттану. Олай болса, Позитивизмді – Конттан, Феноменологияны – Гуссерльден, Прагматизмді – Пирстен бөліп қарай алмайтынымыз секілді, Тұрсын Ғабитовтан да мәдениет философиясын бөліп қарай алмайтынымыз анық.

Әдебиеттер:

1. Ғабитов Т. и др. Культурология. – Алматы. Раритет, – 2001. – С. 25.
2. Ғабитов Т.Х. адам болмысын пайымдау тәжірибесі // Адам бол! Что это значит? – Алматы, 2006. – 292 с.
3. Ғабитов Т. Х. Духовное пространство казахской культуры. – Алматы: Раритет, 2013. – 400 с.
4. Ғабитов Т.Х. Идентификация казахской культуры в контексте ислама // Материалы международной конференции «Алматы – столица исламской культуры 2015 года», – Алматы: 24-25 февраля, 2015 г. – С. 139.
5. Ғабитов Т.Х. Правовая культура казахов: учебное пособие / Т.Х. Ғабитов, М. Коменкова. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 131 с.

ҚАЗАҚ БИЛЕРІ САЯСИ ФИЛОСОФИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Раев Д.С.

филос.ғ.д. профессор,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, философия кафедрасы

Ғылыми мақалада Қазақ хандығы тұсындағы ұлы билердің (Төле, Қазбек, Әйтеке) саяси және дипломатиялық қызметін отандық философия ғылымында алғаш рет концептуалдық және саяси философиялық тұрғыдан зерттеудің әдіснамалық негіздеріне талдау жасауға қадам жасалады. Жалпы, халықаралық саясат мәселесінің әдіснамалық негіздерін зерттеуде базалық ұғымдар ретінде – методология және эпистемология ұғымдары алға шығады. Эпистемология (грек. Episteme – білім) – таным теориясын белгілеу үшін қолданылатын философиялық термин. Методология (грек. metodos – таным жолы, *логос* – ілім) – қандайда бір ғылымда теориялық және практикалық зерттеу жұмыстарында қолданылатын танымдық әдіс-тәсілдердің, принциптердің жүйесі немесе танымның принципін, формасы мен әдіс-тәсілін құру жөніндегі ілім. Олай болса, елдің сыртқы саясаты мен саяси мәдени философиясы тұрғысындағы методология жалпы кешегі және бүгінгі сыртқы саяси үдерістің теориялық және тәжірибелік жұмыстарын ұйымдастыру мен түзудің түпкілікті ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін жүйелі түрде сұрыптап, жан-жақты талдап, олардың қолдану аясын, мүмкіндіктерін, олардың өзара байланысын, шындықтың өз қасиеттері мен заңдылықтарына сәйкестігін анықтап, тарихи-логикалық, танымдық-теориялық тұрғыдан негіздеп, таным мен қоғамдық, әлемдік тәжірибе философиясының әрі қарай дамуына жол ашады. Ғылыми таным тарихында методологиялық мәселелер мәдениет пен өркениет дамуының деңгейіне сай түрленіп, шешіліп отырды.

Бұл мәселені көтерудің себептерін бүгінгі әлемдік саясат философиясындағы кейбір әдіснамалық ұстанымдар мен заңдылықтардың өзгеріске ұшырауымен дәйектеуге болады. Ең алдымен, қазіргі әлемдік саясаттың кеңістіктік-уақыттық тұрғыда өзгеруі: жаһандық,

әлемдік саясат ұлттық, аймақтық, субаймақтық деңгейлерге жіктелуде, сонымен бірге, әлемдік саяси үдерістің тұрақтылығы бұзылуда және оның өзгеру жылдамдығының өсумен байланысты болып отыр. «Бұл құбылыс қазірдің өзінде «жаһандық дисфункция» деп аталады» [1], -дейді Президент. Екіншіден, елдің ішкі саясаты мен сыртқы саясатының аражігінің бірігу үрдісі халықаралық қатынастың кейбір негізгі ұғымдарын қайта қарауға итермелеуде. Мәселен, мемлекет егемендігі, тәуелсіз мемлекеттер, ұлттық мүдде т.б. Үшіншіден, әлі де болса мемлекеттер тарапынан халықаралық құқық нормалары мен моральдық принциптерінің бұзылуы арқылы көрініс тауып отырған халықаралық қатынастағы моральдық және құқықтық сана дағдарысының жалғасуы. Оған Ресей мен Украина арасындағы соғыс үдерісі мысал болмақ. Төртіншіден, бүгінгі әлемдік саясат кеңістігіндегі жаһанданумен қатар ұлттардың өзіндік идентификациялану үрдісінің орын алуы халықаралық қатынас философиясындағы этникалық және діни факторлардың рөлін күшейтуде. Бесіншіден, соңғы кезде «жауласу мен қақтығысу», «қиғаш келу мен текетірестік», «күш көрсету мен қоқаң-лоқы жасау», «лаңкестік пен экстремизм» сияқты індеттер күш алып, сондай-ақ, «әлемдік идеологиялық дағдарыс», «субдержавалық амбиция», «әлемдік тәртіп пен басқарудың бұзылуы», «әлеуметтік қақтығыс – қазіргі басты әрекет образына айналуы», «мақсат – қақтығыс нысанына айналууда», «қақтығыстық мінез доминанты», «қақтығыстық сананың қалыптасуы» «әлемдік қауіпсіздік» ұғымының өзектілігі өсіп, маңызы артуда. Қазақстан Президентінің айтуынша, қазіргі жасампаз күш-жігерге қарамастан әлем қауіпсіз бола бермейтін көрінеді [1]. Осыдан туындап отырған қазіргі халықаралық саяси философиядағы өзекті мега-мәселелерін де атап өткен жөн. Олардың қатарына жататындар:

1. Әлемдік дағдарыстың екінші толқыны Орталық Азиядағы күшті қатердің генераторына айналуы қауіпінің болуы.

2. Жаһандық мәселе – әлемдік тұрақсыздық және аймақтардағы эпизоттық қысымның жиілеуі. Бұл мемлекеттілігі әлсіз аймақтар үшін тәуекелге айналуы мүмкін. Мәселен, «Қырғызстан және Тәжікстан. Бұл өз тарапынан Орталық Азиядағы саяси тәуекелді өршітеді де Қазақстандағы қауіптілік мәселесін еселей түседі» [1, 207-208 бб.] және «әлем мен аймақтағы революциялық трендтер әлемдегі тұрақсыздық трендін күшейтуде» [2, 210 б.] дейтін тұжырым жасалуда.

3. Еуропалық одақтың ыдырау қауіпінің туындауы, әлемдік саясаттағы Еуропа позициясының әлсіреуі. «Еуропадағы дағдарыс жаһандық тепе-теңдіктің бұзылуына әкеледі» [2, 209 б.], -деп көрсетіледі.

4. Еуропасыз АҚШ экономикасы әрі геосаяси стратегиясы тұрғыдан әлсіреуі ықтимал дейтін болжамның орын алуы.

5. Саяси және экономикалық вектордың Азия кіндігіне қарай ойысуы туралы идеяның орын алуы [2, 209 б.] туралы ой 2016 айтылған болса, қазір ол «Азия адамзат өркениетінің дамуына зор үлес қосты. Мыңдаған жылдар бойы біздің макроөңірдегі мемлекеттер бүкіл адамзаттық қоғамның мәдени, технологиялық дамуының негізгі қозғаушы күші болды» [1], -дейді Қазақстан Президенті.

6. Батыстан Шығысқа қарай бағдар ұстану авторитарлық трендтің пайда болуына және оның күшеюіне негіз болады дейтін болжамның жасалуы.

7. Бүгінгі таңда табиғи және энергетикалық ресурстар үшін күрес айдан анық. Осыдан геосаяси күрес камертоны ұлғаюда, әсіресе «Орталық Азияда бұл ерекше байқалады, оған ондағы республикалардың өзара байланысының әлсіздігі және олардың арасындағы экономикалық және саяси қайшылықтардың орын алуы себеп болуда» [1, 214 б.], -дейтін пікірмен келісеміз.

8. Аймақтық геосаяси күрес және оның аймақтық елдер үшін тәуекелі қандай дейтін болсақ, Қазақстан осы өңірдегі геосаяси бәсекелестіктің басты нысанына айналууда дейтін болжам айтылуда [1, 215 б.]. Олай болса, мұны аймақтағы ықпалды күшке ие болу үшін бәсеке деуге болады. Бұл орайда Қытай мен Ресейдің ықпалдық күресте үміті басым деген тұжырым да жасырылмайды.

9. Аймақтық геосаяси күрес ақпараттық күреске қарай ойысты. Осыдан ақпараттық лаңкестік орын алуда.

Осылардан туындайтын әдіснамалық мәселенің бірі – ол қазіргі саяси эпистемасындағы «еркіндік», «тәуелсіздік», «жер тұтастығы», «мемлекет мүддесі», «жауапкершілік», «әділдік», «рухани үндестік», «қауіпсіздік», «өркениетті ел болу», «ел аралық сенім», «демократия», «әлемдік өзара тәуелділік», «ел аралық өзара ынтымақтастық», «толеранттық», «отансүйгішті», т.б. ұғымдарының аксиологиялық күзіреттік дәрежесі төмендеп, олардың методологиялық негіздік мәртебесі әлсіреуде. Сонымен бірге, еркіндік пен жауапкершілік, материалдық және имматериалдық факторлар, интеграция мен дезинтеграциялық үдерістер арақатынасы өте мықты өзгерістерге ұшырауда. Осы айтылғандарға дәлел ретінде саясат философиясының әдіснамалық (методологиялық) принциптеріне қатысты төмендегі трендтерді келтіруге болады: елдер арасындағы бір-біріне деген сенім дағдарысы; материалдық және имматериалдық факторлар арасындағы шекараның тұрақсыздығының ұлғаюы; Батыстағы демократиялық модель (принцип) дағдарысы, бұл принцип Еуропаны «қарызгерлік тығырықтан» шығуға көмектесе алмауда. Оған интеграция мен дезинтеграциялық процестер дихотомиясының өршуі; әлемдік саяси аренадағы өзара тәуелділік принципі рөлінің артуы; қазіргі саяси кеңістігіндегі еларалық «өзара түсіністік» пен «өзара ынтымақтастық» принципіннің әлсіреуі ықпал жасауда.

Олай болса, қазіргі кезде халықаралық саяси қатынас болмысын зерттеуде оның әдіснамалық негіздерін іздеу, оның саяси-этномәдени ортодоксальды ментальдық деңгейдегі мәселесінің маңыздылығы бірінші кезекке шығуда. Демек, саясат философиясының әдіснамалық аппаратының ұлттық мәдениеттегі этноәдіснамалық нұсқалардың өзіндік ерекшелігі мәселесі күнтәртінде тұрады деп айтуға негіз бар. Осыған орай біз мақалада жоғарыда айтылған этноәдіснамалық ұстанымдардың кейбіреуіне тоқталуды жөн көреміз.

Біздің пікірімізше, бұл мәселе қазіргі әлемдік саясаттағы жаһанданумен бірге, оның бүтінде дағдарысқа, яғни «жаһандық дисфункцияның» орын алуы **этносаяси бірегейлену** идеологиясы тенденциясымен, этномногодолиялық эпистеманы қалыптастырумен тығыз байланысты деп есептейміз. Себебі, қазіргі жаһандану үдерісінің өзі әр мемлекеттің ішкі рухани-құндылықтық стратегиясында жаһандық интеграциямен бірге ұлттық саяси өзін-өзі тану, ұлттық бірегейлік парадигмасын алға тартуда және ол мәселені зерттеудегі әдіснамалық негіздің біріне айналуға бұл жалғыз қазақстандық ғылымның ғана алдында тұрған өзекті мәселе емес, бүкіл ойкумендік саяси ғылымының, оның ішінде ұлттық саясат теориясы мен практикасында өткір тұрған дилеммалардың біне айналуға. Осының өзі зерттеушінің назарын мәселенің этносаяси әдіснамалық негіздеріне тоғыстырады. Этносаяси бірегейліктің (идентификация) этногенездік қорын сүреттеу арқылы оны өзіміз өмір сүріп отырған қоғамдық-саяси сананың ретранслиттік феномені қатарына қоюға және зерттеушінің оның «ретранслиті» дәрежесіне жетелейтіні анық. Осы арқылы мәселені реконцептуализация форматында қарастыру мақсаты көзделеді. Этносаяси бірегейлену – ұлттың саяси-мәдени этногендік қоры, ұлттың тұтастану коды, халықтың бірігу этосы, бүтіндік өлшемі, жұмырлану қуаты, өркениеттік сапасы. Бұл, әрине, ғылыми зерттеу жұмысын интеллект-сену міндеттерді функционалды шешуге жұмылдырады.

Қазақ хандығы билерінің сыртқы саяси-дипломатиялық миссиясына талдау жасау арқылы олардың халықаралық саясат философиясындағы орнын анықтау мақсатының көзделуі әдіснамалық рефлексияны талап етеді. Егер жер бетіндегі елдердің өзара тәуелді байланыста болу аксиомасына сенетін болсақ, қазақ даласындағы хандық қоғам да халықаралық қатынас пен байланыс айналымынан тыс қалмаған деген методологиялық принципті негіздеу ғылыми мақаланың ішкі интенциялық қуатына айналады. Сонымен бірге, қазақ хандығы билерінің сыртқы саясатындағы «жерұйық» стратегияның саяси геостратегиялық маңызын, «жер тұтастығы», «ел тұтастығы» мен «ел бүтіндігі», «көрші елдермен тату тұру», «еларалық саяси толеранттық», «**этнодипломатизм**» концепциясының қазақ қоғамында басымдыққа ие болғанын ғылыми методологиялық талдаманың нысанын жасау әрі қазақ даласы қоғамының халықаралық саясат философиясының әдіснамалық

іргетас болғандығына көз жеткізу заман талабы деген ой жетегінде боламыз. Мысалы, Ханкелді Әбжанов: «Даланың ауызша тарихнамасы ұлттық тарихымыздың сырын ашып, шырайын кіргізетін қазына екеніне көзімізді жеткізеді» [3, 15 б.] – дегенге сенбеу қиын. Олай болса, жоғарыда көрсетілген саяси парадигмалар қазақ хандығы тұсындағы этногенездік, этноментальдық болмыстан хабар беретін ортодоксальды саяси толеранттық жүенің геостратегиялық логикасын этноәдіснамалық тұрғыдан айқындамақ.

Бұл сол кездегі «жерұйық» концепциясы шеңберінде этнотоғыстырушы әрі халықаралық қатынас аясында күштер балансын қамтамасыз ететін геостратегиялық матрицаның негізін қалағандықтың басты әлеуеті болғандығын дәлелдеу бүгінгі ұлттық идеологемдерді қалыптастыруда әдіснамалық маңызы зор. Өйткені, «жерұйық» концепті, біріншіден, қазақтың ішкі және сыртқы саяси этноментальды стратегиясындағы «концепт-құндылық» өңірін білдірмек.

«Жерұйық» – қазақ үшін өмір сүру ейкумені дейтін әдіснамалық ұстаным келіп шығатынына сенім мол. Екіншіден, оның хронотроптық сипаты әдіснамалық принцип қызметін атқаруы мәселені зерттеудегі рөлі жоғары деп есептейміз. Үшіншіден, «жерұйық» концептісінің тарихи сабақтастық этосы сипатының методологиялық маңыздылығын ескерген жөн. Төртіншіден, аталмыш концептінің дискурстық сипатына назар аудару әдіснамалық квант-өзек, қазақтың саяси-әлеуметтік-кво алаңы деп айтуға негіз бар. Бесіншіден, бұл концептінің метаәдіснамалық қызметі зор деп айта аламыз. Себебі, «жерұйық» категориясы мәселені зерттеудің ментальдық концептуалдық принципін анықтайды. Алтыншыдан, ол – қазақтанудың геосаяси негізі, геостратегиялық өлшемі. Өйткені, «жерұйық» қазақ үшін ішкі және сыртқы саяси таным жүйесі, отаншылдық сезім тұтқасы қызметін атқаратын метатеориялық ұстаным.

Мақаланың әдіснамалық негізін қарастырудың маңыздылығы сол кезде халықаралық қатынас аренасында зор саяси беделге ие болған билер институтының, оның ішінде үш ұлы бидің қазақ елінің сыртқы саяси-дипломатиялық қатынаста бірден-бір шешуші күшке айналғанын ғылыми-теориялық, әдіснамалық тұрғыда саралаудың қажеттілігінен туындайды. Бұл орайда билердің халықаралық қатынаста саяси шешендік амплуасы бірінші орынға қойылғандығын онтогенездік тұрғыдан қарастырудың теориялық-әдіснамалық маңызы артады. Өйткені, би-шешендердің сонау көне дәуірлерден (антикалық) бастап, ал шешендік өнердің шығу қажеттілігі мен қалыптасу этосы саяси сахна болғандығын саяси тарих дәлелдеп отыр. Оны Солон, Демосфен, Цицерондардың саяси мұраларынан білеміз. Мысалы Демосфен шешендердің саяси міндетін мемлекеттік мәселені шешумен байланыстырса, ал Цицерон: «шешеннің тағдыры – мемлекеттің тағдырымен төркіндес», - деп көрсетеді. Ал отандық саяси ой тарихына келсек, Абай Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ахмет Байтұрсынов т.б. қазақ би-шешендерінің елдің ішкі-сыртқы саясатында шешуші буын болғандығын мойындап, шешендік өнердің бір түрі ретінде саяси шешендікті жеке шығарған. Одан кейінгі қазақ ғалымдары Ә.Марғұлан, Мәметова, Б.Адамбаев, Н.Төрехұлов, С.Негимов т.б. қазақ даласының билерінің қоғамдық салмағын саралап зерттеген. Мәселен Б.Адамбаев қазақ билерін ел құрасқан (XI-XVI ғғ.); ел қорғасқан (XVII-XVIII ғғ.) және т.б. топтарға жіктеген болатын. Бүгінгі ғалымдардың пікірі де алдыңғы ойды мақұлдай түседі. Олай болса, осыларды ғылыми тұрғыда саралап, бұнгі халықаралық қатынас жүесіндегі басым мәселені шешуде кешегі тарихтың саяси құндылықтарын әдіснамалық негіз ретінде басшылыққа алу үшін қажет деп есептейміз. Осы есепте, Кембридж университетінің профессоры, Лондондағы Қазақстанның бейбітшілік және келісім орталығының директоры Сидхард Саксенаның: «Қазақ халқы және оның көшбасшылары (лидерлері) жүздеген жылдар бойы халықты бірыңғай құндылықтардың және біртұтастық сезім негізінде біріктірді» [3], - деген пікірі мәселенің әдіснамалық негіздік санатын шыңдай түседі. Міне осы тезистің өзі ізденуші назарын саяси ғылыми методологиялық талдамаға жетелейді. Бұл ретте, біріншіден, аталмыш кезеңдегі қазақ ейкуменіндегі билер институтының сыртқы саяси қызметінің әдіснамалық принциптеріне назар аудару қажет деп есептейміз. Соның бірі – билер институты, оның өзінше бір ерекше саяси ментальдық феномендік сипатқа ие болуы. Оның

феномен-принциптік сипатының өзі әдіснамалық құзырға ие. Өйткені, билер институты, әзірше әлімдік саяси ғылым үшін беймәлім әлеует, өзіне теңдесі болмаған саяси-мәден өркениеттік құбылыс. Осы тұста отандық түркі өркениетін танушы және түркілердің әлемдік мәдениетке қосқан үлесін зерттеуші әрі ғылымда мәшһүр етуші белгілі ғалым-философ С.Б. Бөлекбаевтың Батыс ғалымдарының көзқарасына батыл сын айтып, олардың европоцентристік ұстанымына қарсы келіп, түркілік оның ішінде дала өркениетінің әдіснамалық негіздерін зерттеудің ауадай қажеттілігі жөніндегі ұтымды тұжырымымен келісеміз [4, 15 б.].

Мәселенің әдіснамалық негізі қазақ билерінің сыртқы саяси-дипломатиялық тарихындағы тәжірибесін бүгінгі дипломатиялық әрекетте қолданудың маңыздылығының артуымен байланыстырылады. Демек, кешегі қазақ даласындағы сыртқы саясатта дипломатияның қандай түрлері болды, қандай дипломатиялық амалдар қолданылды, дипломатиялық тұрғыда ол амалдар қандай этнометалдық ұстанымдарға негізделді деген мәселелер бүгінгі Қазақстанның сыртқы саясатындағы методологиялық құндылықтық құзырын талдау ғылыми жұмыстың теориялық мәртебесін айқындай түспек. Мысалы, қазақ хандығы билерінің қатысуымен іске асырылған «ізгілік дипломатиясы» концептсферасы аясындағы «превентивтік», «саяси некелесу», «саяси құдаласу», «экономикалық дипломатия», «кепілдік беру» т.б. дипломатиялық концепттердің жүзеге асырылғандығын геостратегиялық тұрғыдан сарапқа салу қажеттілігі туындайды. Осының өзі біздің зерттеушілік назарымызды қазақ даласындағы «ізгілікті дипломатияның» рухани аксиологиялық негіздерін талдауға жұмылдырады. Тарихшы-ғалым Х.Әбжановтың Абылай хан тұсындағы билер мен мәмілегерлер елшілік және халықаралық мәселелерді оңтайлы шеше алды деген ғылыми көзқарасының әдіснамалық маңызы зор. Осы ретте қазақ билерінің «елдестірмек елшіден, жауластырмақ жаушыдан» дейтін принципіннің әдіснамалық мәртебесі ерекше деп есептейміз. Бұл – әрі концепт, әрі методологиялық ұстаным. Концепт ретіндегі құзыры ол, біріншіден, билердің құрылымдық-қызметтік, халықаралық қатынастағы қоғамдық-тұлғалық, статустық-коммуникативтік, саяси-дипломатиялық қызмет болмысы дискурсын көрсетсе, екіншіден, сыртқы саяси қатынастың ұлттық металдық құндылық ретінде ерекшелігін айқындап тұратын концептсфера. Ал әдіснамалық негіз ретіндегі сипатын, «елдестірмек елшіден» концептінің бағыты мен атқаратын мақсат-міндетінен, оның уникалдық болмысынан, заңдылықтық құзырынан, универсумдық сипатынан байқауға болады. Ал қазақ дипломатиясындағы «саяси құдаласу», «саяси некелесу» сияқты парадипломатиялық феномендеріне келетін болсақ, бұлар да өзіне теңдесі жоқ қазақ ұлтына тән болған этнометалдық әдіснамалық шешімдер айтуға болады. Олар «саяси одақтасудың тәсілі болып есептеледі» [5, 69 б.], -деген пікірмен келісуге болады. Бұл дәстүр қилы замандарда, қазақ даласымен шектескен әртүрлі мемлекеттер арасындағы саяси қарым-қатынастарды қыз алысып, қыз берісу арқылы нығайту, тарихқа ежелгі дәуірлерден бастап енгендігін, елдер арасындағы ежелгі саяси ымыраласу жолдарының бірі болғандығын көрсетеді. Сондықтан осы бір орнатылған екі жақты дипломатиялық қарым-қатынас, құрылған саяси және әскери одақ стратегиялық даналықты көрсетеді деп есептеуге болады. Осының өзі халықаралық саяси болмыс тұрғысынан қарағанда зор өркениеттік дәреженің көрінісі деп айтуға ғылым-әдіснамалық тұрғыдан негіз бар. Бұл – жер бетіндегі ойкумендік заңдылықтың метатеориялық-әдіснамалық қырын білдірсе керек. Бұл әлі өз зерттеуін күтіп тұрған саяси физиканың метатұстарын аңғартады және бір этнос шеңберіндегі саяси-холистік универсумды баяндай алатын феномен-құбылыс деп айтуға болады. Осыдан туындайтын әдіснамалық принциптерді көрсетер болсақ, біріншіден, қазақ табиғатындағы «күдіретті» көршілік әдепті ұстану танымында құрметтеу қажет. Екіншіден, таразының басын тең ұстау ататектік этикет-заңдылықтың заңдылықтың болғандың айтқан абзал. Үшіншіден, саясатта жалаң эмоцияға ұрыншақтық білдіру орны толмас қателікке апарды дейтін этномәден принципке жеңдірген саяси көрегендік стратегтік қарымды көрсетеді. Төртіншіден, саясаттағы стохастикалық құбылыс қазақ билерінің назарынан тыс болды деп айту да ғылыми болжамға келіңкіремейді деп санаймыз. Мұның өзі де метаәдіснамалық

ұстаным деуге негіз бар. Бесіншіден, саяси құдалық дәстүрінің орын алуы әрі тактикалық, әрі стратегиялық тұрғыдан ойластырылған саяси дипломатиялық шешім әрі саяси одақтасудың тәсілі ерекше **дипломатизм** ұстанымы болды деп есептейміз. Сонымен бірге, бұл шығыстық ортодоксальды саяси мәдениеттің ішкі нәзік метафизикасын әрі саяси руханият әлемінің трансценденттік мәнін көрсетеді. Бұл – жалпы Шығыс дипломатиясына тән универсум құбылыс. Осының өзі дипломатиялық символика мен семантиканың ежелгі дәуірлерден бері болғандығының және оның мемлекетаралық елшілік қатынаста пассионарлық қызмет атқарғанының дәлелі болмақ.

Жоғарыдағы айтылғандарды талдау жасай келе, саяси құдаласу Ұлы қазақ даласындағы мемлекет аралық қатынастағы ерекше саяси дипломатизм концептсфераны білдірсе керек. Халықаралық қатынас жүйесіндегі ментальды метатеориялық парадигма деп айтсақ артық айтпағандық. Саяси құдаласу, ең алдымен ел аралық қатынастағы туыстық фактордың шешуші рөлін дәлелдей түседі. Оны біз біздің дәуіріміздің әр кезеңдердегі мемлекет аралық қатынаста дәстүрге айлану тенденциясын байқаймыз. Ал саяси неке – мемлекет аралық қатынас мәселесін шешудің «дипломатиялық кілті» немесе дипломатиялық келісім символына айналған деуге болады. Бұл да жалпы дипломатия феноменінің метапарадигмасы, метакоды болды десек артық емес. Қазақ даласындағы саяси концепцияның перцептуалды шемім табуының универсум формасы. Ұлды дал кеңістігіндегі мемлекеттердің сыртқы саясаты мен дипломатиялық қызметінің, бүкіл ішкі және сыртқы саяси болмысының субмәдени ерекшелігін айқындайды. Бұл дәстүрдің дипломатиялық астарына үңілетін болсақ, ең алдымен, шығыстық саяси мәдениеттің өзіндік биігін көрсетеді. Екіншіден, екі мемлекет арасында саяси-әскери одақ құрудағы туыстық факторға арқа сүйеп, сенім арту тенденциясы байқалады. Үшіншіден, **шығыстық дипломатиялық** мәдениет жүйесінің ішкі ерекше рухани интенциялық қуатынан хабар береді. Төртіншіден, дипломатиялық қатынастағы саяси некенің халықаралық деңгейдегі мәртебесі мен маңыздылығын баса назар аударуды ұсынады. Бесіншіден, ұзатылған қызбен бірге жүздеген қызметшілері мен күтушілерін жібері шығыстық дипломатиялық этикет пен хаттамалық заңдылықты білдірсе керек.

Осының өзін ежелгі дәуірдегі халықаралық қатынас жүйесіндегі мегатрендтік, брендтік әрі саяси имидждік мәселе санатына жатса керек. Осыған байланысты саяси құдаласу мен саяси неке нәтижесіндегі ұзатылған **қыздарды** – **елші** деп тануға негіз бар деп есптейміз. Өйткені қазақ қандығы мемлекетінің сыртқы саяси және дипломатиялық тарихындағы ұзатылып алынған немесе басқа елге ұзатылған ханшалардың жәй әйелдік қызметінен көрі **саяси-дипломатиялық** қызметінің басым болғанын ашық айтуға негіз бар. Бұған **саяси әдіснамалық негіз** ретінде екі ел арасындағы құдаласу мен некелесудің ең алдымен, әскери-саяси одақтастық мақсаттың болуын айтуға болады. Осыдан туындайтын нәрсе – ол сол ұзатылған ханшалар арқылы барлық жағдайда елге саяси ықпал жасау міндетінің көзделуі және оның белсенді іске асырылу тәжірибесінің қалыптасуы. Сонымен бірге, осы елші-ханшалар арқылы ежелгі саясиполистерде дипломатиялық корпусның немесе елшілік институтының алғышарты қалыптасты десек артық айтпағандық болады. Хандық мемлекетінің дипломатиялық қатынастың **ерекше ментальдық формасын** саяси қатынас айналымына енгізгенін, яғни «саяси құдаласу» мен «саяси некелесу» дәстүрін қалыптастырып, оның халықаралық қатынас жүйесінде **саяси идеологем және саяси парадигма** ретінде орнығуы байқалады. Дипломатиялық келіссөздер техникасы мен технологиясының өзіндік **субмәдени** формасының және **дипломатиялық кәде** атрибутивтік символикасы мен семиотика жүйесінің алғышарттары мен түрлерінің қалыптасу тенденциясын аңғаруға болады. Сол елші-қыздар арқылы қазақ мемлекетінің экономикалық, техника-технологиялық және мәдени дамуына жол ашылғандығына тарихи деректер куә болады. Алайда жоғарыда айтылған тұжырымдардың әрқайсысы өз зерттеуін күтіп тұрған әдіснамалық мәселелер.

Сонымен бірге, жоғарыдағылардың бәрі қазақтың «**ізгіліктік дипломатия**», «**ізгі дипломатизм**» ұғымының уникалдық мәнін көрсетіп, **концептум өзегін** анықтаса керек.

Бұл да дала дипломатиясын ерекшелейтін әдіснамалық негіз бола алады. Осылардың өзі бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның төл сыртқы саяси-дипломатиялық тарихын, саяси-рухани **камertonдық** эмпирикасын ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты Кембридж университетінің профессоры, Лондондағы Қазақстанның бейбітшілік және келісім орталығының директоры Сидхард Саксенаның: «Қазақстан әлемдік саясаттың дамуына зор үлес қосуда және бұл мемлекет Батыс пен Шығыстың қарым-қатынасында мыңдаған жылдар бойы қызмет етуде» [3], -деген пікірімен келісе отырып, оыс пікір қазақтың болмысындағы төлтума «дипломатизм» принципін ортодоксальды этногендік қасиет болғанын әдіснамалық тұрғыдан дәлелдей түседі. Бұл біздің тақырыбымыздың ұлттық әдіснамалық құзырын арттыра түседі дейтін тұжырым жасауға негіз болады.

Тақырыптың әдіснамалық негіздерін қарастыру оның зерттеу объектісінің саяси және геостратегиялық астарына үңілудің қажеттілігінен туындайтыны анық. Өйткені нысанаға алынған билердің сыртқы саяси тактикалық амалдарының астарындағы саяси әрі геостратегиялық «саяси тәуекел», «саяси көрегендік» сияқты ұлттық стратемидерінің саяси ғылыми әдіснамалық маңызын ашу мақсаты көзделеді. Мәселен, «саяси тәуекел» концептін алатын болсақ, қазақ даласы хандығы тұсындағы әрі саяси принцип, әрі саяси стратегиялық концептум болмақ. Себебі, оның өзі қазақ даласындағы әлемдік қоғамдық-саяси құбылысқа **стохастикалық** көзқарастың негізінде қалыптасқан метаәдіснамалық шешім деуге болады.

Бұл ұстаным мұсылмандық дүниетанымның **таухид** принципінен келіп шығады. **Таухид принципі** бойынша бүкіл әлемнің ішкі тұтастығы оның түпкі бастамасы – Аллаға келіп тіреледі. Олай болса, бүкіл болмыстың жаратушысы ретінде ғаламдағы шынайы ақиқат тек Аллаға ғана аян. Ал жоғарыдағы танымдық принципке келетін болсақ, адамға болмыстың түп көзі мен мәнін танып білу мүмкіндігі берілмеген болып есептеледі. Тағы да Балпық бидің айтқанына оралатын болсақ, ол: "Алланың қолындағы өмір сырын адам ашпақ емес", -деп ой түйіндейді. Бұдан біз қазақ би-шешендерінің кез-келген құбылыстардың сырын ашуда, сонымен бірге саяси шешімдердің, іс-әрекеттердің нәтижесін болжауда оны бір Аллаға тапсырған және ол істің бас-аяғын бір Аллаға басқартқан. Бұл процесті ислам діні арқылы енген "тәуекел" ұғымымен белгілеген. Сондықтан шешендік өнерде саясат көп жағдайда тәуекелге толы әрекет ретінде мойындалады. Қазақ шешендері саяси тәуекелді (риск) тек адамдағы әлеуметтік-психологиялық құрғақ-күдік ретінде емес, керісінше оны әлдебір белгісіздіктермен, беймағлұматтылықпен, неғайбылдылықпен онтологиялық байланыста болатын іс-қимыл деп таныған. Оны қазіргі егемен елдің кәдесіне жарату – ғылыми-практикалық тұрғыда теңдесі жоқ мәселенің бірі.

Осыған рухани негіз болған **«отаншылдық»**, **«мемлекетшілдік»** концептерін аталмыш мәселені зерттеудің **әдіснамалық** негізі ретінде қарастыруға болады. Аталып өткен концептердің алғашқысы халықаралық қатынас философиясындағы онтогенездік негізді көрсетсе, екіншісі этносаяси идеогемдік тұғырнамалық алғышартты айқындап тұр деуге негіз бар. «Ел барда, ер қор болмас», «Ер атағын ел сақтар», «Ер сыншысы – елі», -деген шешендік толғамдардан “елге” концептуальды кеңістік тұрғысынан берілетін бағаны және олардың әрі әлеуметтік, әрі саяси, әрі кеңістіктік, әрі уақыттық георталық ретіндегі стратегиялық парадигмасын ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан талдаудың кезеңі туғандығы тілге тиек етіледі. Жоғарыда келтірілген шешендік аналогиялар мәселені зерттеуде жүйелік ұстаным тұрғысындағы әдіснаманы білдірсе керек. Асан бидің:«Ата жұрты бұқара өз қолыңда болмаса, қанша жақсы болса да қайратты туған ер ғаріп» [6, 38 б.], -деген сияқты шешендік толғаудағы “Ата жұрты бұқара” концептінің геостратегиялық мазмұнына талдама жасаудың маңызы зор әрі ол тақырыптың әдіснамалық құзырын шындай түседі.«Жер-су иесіз болмауы керек. Бек ұлдарың құл болмағай, пәк қыздарың күң болмағай. Көктен тәңірі баспаса, жер айырылып жатпаса – кім қорлар қалың түркі елін?!» (Күлтегін), – деген ұстаным қазақ билеріне рухани сабау болған әрі олардың геостратегиялық танымын шындай түскен деуге негіз бар. Осының өзі проблеманың методологиялық құзіретін анықтаса керек. Әйгілі француз жазушысы Альбер Камю:«Менің отаныма деген махаббатым әділеттілікке деген махаббаттан ажырамауы тиіс. ...Мен әділеттілікке қызмет жасай отырып, отаныма

қызмет жасағым келеді», -деп толғайды. Міне осындай саяси позиция дала билерінің геостратегиялық тұғырнамамында көрініс тапқан және оны ашып көрсету міндеті осы ғылыми жұмысқа жүктеледі.

Мәселені зерттеудің әдіснамалық негіз құзырына ие болатын құбылыстың бірі – ол қазақ би-шешендерінің келешекті болжайтын саяси **көрегендік** ұстанымын айтуға болады. Келешекті болжау шешендік сөз өнерінің басты **әлеуметтік қызметтерінің** бірі ретінде қарауға болады. Енді осы мәселеге жалпы ғылыми-саяси эпистемалық тұрғыдан қарайтын болсақ, келешекте болатын өзгерістерді болжап бағамдау және соған сай өз өмірін ыңғайлап бағыттау адам болмысына тән құбылыс. Бұл адамның өз болашағын алдын ала болжау үрдісін білдіретін **болжамдық принцип** деуге болады. Бұның адам санасында өмір сүруі әртүрлі формаларда көрініс тауып, өзі туралы мәлімет беріп тұрады: кейде **ойлау қағидасы** түрнде, кейде көркемдік образдар түрінде болып отырады. Осылар арқылы ол құбылыстар әртүрлі **идеяларға** бастап, **адам санасын үздіксіз жұмысқа** қосып отырады. Міне бұл жалпы көркем мәдениетінің, оның ішінде шешендік сөз өнерінің **«профетикалық қызметінің»** болатындығына негіз болса керек. Келешекті болжау сөзі күнделікті тұрмыстық сана деңгейіндегі мағынасы жағынан сонымен бірге, белгілі бір ғылыми анықталу статусына ие болу тұрғысынан да қазіргі кезде тілдің сөздік қорының белсенді бөлігі ретінде орнығуда және қоғамдық сананы іске асыруда **рухани күш** ретінде қатысуда. Осыған орай адамзат тіршілігінің дамуындағы көптеген негізгі мәселелерді конструктивті, іргелі және жүйелі түрде талдау жасау, қоғам дамуының жаңа сапалы кезеңдеріне қол жеткізу сияқты жұмыстар ғалымдардың айтуынша, осындай істің болашағын алдын ала болжай білу қасиеттер мен мүмкіндіктерге, сол арқылы алда күтіп тұрған өзгерістердің бейнесін алдын ала жасау немесе болашақ қоғамдық-саяси шаралар сценарийін құрып, алдағы әлеуметтік-саяси стратегияларды түзу сияқты істерге тікелей байланысты болатындығын айтқанымыз жөн.

Бұдан бір жағынан, алдын ала көре білу, **озық ойлау**, болжап білу, күні бұрын болжап айту сияқты ұғымдар, өмірді алдын ала озық бейнелеу жөніндегі ғылыми-философиялық теориясы арасында тікелей байланыстардың бар екенін аңғару қиын емес. Бұл концепцияның мәні таным процесі барысында шынайы болмыс заттары мен құбылыстарының бүгінгі күні адам санасында өткізінші өмірдің жай бір елеусіз жағдайы ғана болып бейнеленетін, бірақ келешек қоғамдық-тарихи даму барысында ол өзінше бір шындыққа айналып, тәжірибеде өз бекінісін тауып жататын қырлары мен қасиеттері өзінен белгі беріп, анықталып тұрады дейтін көзқарасқа саяды. Тірі организмнің сыртқы табиғи жағдайларға бейімделу заңдылығын айта келіп, П.К.Анохин бүкіл жан-жануарлар тарихы ежелден келе жатқан шындықты озық бейнелеу деген сияқты заңдылықты жандандыра түсетіндігін мойындайды. Келтірілген ғылыми тұжырымда көңіл аударатын мәселе, ол – автордың өзі ұсынып отырған тірі жаратылыстың сыртқы ортаға **икемделушілік реакциясының болу принципін** жасаудағы бейнелеу теориясының методологиялық маңызын арнайы көрстуі. «Алдын ала көре білу» және «озық ойлау» ішкі мазмұны мен мәні тұрғысынан алғанда синоним ұғымдар болып табылады. Бұл терминдердің бүгін де ғылыми шығармашылық пен саяси ізденістердің **әдіснамалық** негізі, заңдылығы болады деу шындыққа жанасады.

Біздің мәселені зерттеудегі тағы бір әдіснамалық негіз қазаққа тән ортодоксальды **толеранттық принциптің** маңызы зор деп айтар едік. Толеранттық мемлекетіміздің әлемдік саяси кеңістікте бір жағынан, тұрақты дамуының айқындаушы факторларының бірегейі, екінші жағынан, оның ішкі және сыртқы саясатындағы динамиканың өлшемі болады десек артық айтпағандық. Қазақ қоғамының сыртқы саясатында **толеранттық** принциптің негізге алынуы дала өркениетіндегі **еларалық ынтымақтастыққа** деген ниеттің **априорлық** нұсқасын көрсетпек, әрі қазақ қоғамының тереңде жатқан **трансформациялық коммуникативтік** табиғатын анықтамақ. Бұл категорияны дала қоғамының, қазақ халқының ұлы құндылығы, **саяси әдептік** мәдениетінің биік шоқтығы деп анықтауға болады. **Толеранттық** принципі «ел аралық өзара ынтымақтастық» ұстанымының **метарухани** негізі, кейінгісін іске асыру механизмі және дәнекері болмақ. **«Ел аралық сенім»**

принципінің константтық жағдайда болуының кепілі бола алады. Толеранттық – халықаралық саяси философиядағы «жауапкершілік» принципінің рухани тірегі. Олай болса, **толеранттық** – қазақ билерінің сыртқы саяси философиясында әдіснамалық база қызметін атқарғандығы **күмән туғызбайды**.

Мақала шеңберіндегі зерттеу жұмысының міндеті. Қойылған мақсатқа жету үшін төмендегідей **міндеттерді** жүзеге асыру көзделеді:

- билер философиясындағы саяси шешендік амплуасына, оның саяси онтогенездік болмысына терориялық-әдіснамалық тұрғыдан талдау жасау;

- қазақ хандығы билерінің саяси философиясындағы «жерұйық», «ел тұтастығы» мен «ел бүтіндігі», «көрші елдермен тату тұру», «еларалық саяситолеранттық», «ізгі дипломатизм» т.б.принциптеріне этноәдіснамалық тұрғыдан талдау жасау және ұлттық стратемидік маңызын анықтау;

- қазақ билерінің сыртқы саяси тактикалық амалдарының астарындағы геостратегиялық «саяси тәуекел», «саяси көрегендік» сияқты ұлттық идеогемдерін ұлттық саяси әдіснамалық ыңғайда айқындап, дәйектеу.

Әдебиеттер:

1. Азиядағы ықпалдастық пен сенім тұғырнамасы. Қазақстан Президентінің АӨСШ кеңесінің YI саммитінде сөйлеген сөзі//EGEMEN QAZAQSTAN, 14.10.2022

2. «Сумеречная зона» или «ловушки» переходного периода. –Алматы, 2016. -256 с.

3. ӘбжановХанкелді Абылай хан – мәңгілік тұлға//Абылай хан мұрасы: идеялардың өзара байланысы және сабақтастығы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 10 желтосан 2013. -608 б.

4. Сидхарт Саксена Президенттің ғаламдық бастамалары//Almaty Aqshamy, 30.11.2017.

5. Булекбаев С.Б. Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию. –Алматы: ТОО «BAViS systems», 2016. -316 с.

6. Ежелгі Үйсін елі. Қытай деректері мен зерттеулер/Құрастырған Шадыман Ахметұлы. ҚХР Шыңжаң халық баспасы, Үрімжі. -2005. -390 б.

РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІН ІЗГІЛЕНДІРУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Молтобарова Күмісбала Ишанқызы,
философия ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҚК Шекара академиясының профессоры
moltobarova@mail.ru

Annotation. This article discusses certain aspects of the problem of humanization of education, for the solution of which it is necessary to rely on spiritual values. In this context, great importance is attached to socio-humanitarian disciplines, especially the humanistic, cultural and educational task of philosophy, which helps to comprehend the world of values and choose the right moral guidelines.

XXI ғасырдағы супертехнологиялық өркениет жағдайында білім беруді ізгелендіру мәселесі өзекті болып тұр. Өз ретімен бұл өскелен ұрпақтың бүкіл рухани әлемін қалыптастыру мен дамытудың жаңа бағдарламасын жасауды талап етеде.

Барлығымызға мәлім адам өмірі құндылықтар жүйесінде өтетіні. Бірақта түрлі объективтік және субъективтік себептермен байланысты адамдар бір-біріне ұқсамайды. Олар элеуметтік тегі және мүліктік жағдайы, отбасылық ахуалы және кәсіби ісі, мінезі және табиғи темпераменті, тағдыры және өмірлік мақсаттары жағынан әрқилы. Адамдар әртүрлі элеуметтік топтардың өкілдері орайында ғана емес, тұлға ретінде де әрқилы. Олардың рухани мазмұны, жан құрылымы, демек, сондай-ақ ішкі өмірлерінің әдісі мен бейнесі әрқилы. Сондықтан да адамға онтологиялық тұрғыдан тән шынайы адамилық орайында не тән екенін әр-бір адам жоғарыда аталған қасиеттермен байланысты өзі тандайды десекте бірақта соңғы ғылыми зерттеулерге жүрінсек, онда адамның өнегелігіне, руханилығына барлық адамдар жауапты. Өйткені «жіп» теориясын (теория струн) шығарған Леонард

Саскингтың дәлелдеуінше қандай да бір ақпарат Ғарышта сақталып, ешқайда кетпейді. Демек табиғат ақпаратты шифрлайды, бірақ оны ешқашан жоймайды.

Американдық физиктің «жіп» теориясы бойынша ғарыштық кеңістік үнемі тербеліс күйін кешкен бөлшектерден тұрады. Оның пайымдауынша ғарыштық кеңістіктің өзі үшөлшемді, ал ондағы болып жатқан үдерістер, оқиғалар, жалпы барлық біздің іс-әрекеттеріміз екі өлшемді голограммаларда бейнеленіп, Ғарыштың шетінде «үлдірде» пленкада сақталып тұрады. Демек біздің барлық іс-әрекеттеріміз, ойларымыз осы «үлдірде» сақталып, біздің болмысымызға әсерін тигізіп отырады. Сондықтан ешқайда кетпей Ғарышта сақталып отырған ақпарат біздің бүгінгі, болашақ ары кетсе өткен күнімізгеде әсерін тигізеді. Міне сондықтан барлық адамдар осы дүниеде болып жатқан нәрселердің барлығына, соның ішінде ойшылдық, руханилық, өнегелік қасиеттердің бәріне бірге жауапкершілік арттыру керек. Ойшылдықпен өнегеліктің аражігін ажыратпай, керісінше егіз үйлесімдік орнату керек. Осы орайда бекер емес замануи сұранысқа сай Батыс Еуропадағы постмодернизм бағытындағы көптеген ойшылдар номадизм мәселесіне бет бұрып отырғаны. Шынтауайтында сол номадизмнің көрінісін бір ғана біздің ата-бабаларымыздың дүниетанымына үнделсек айқын көріп, «дүниені тұтастай тану тән, бар нәрсенің бәрі қажет, сондықтан бірде бір нәрсені бұзуға болмайды» деген пікірді ашық айта аламыз.

Осы дүниетанымдық көзқарастар болып жатқан оқиғаларды сабырлы, даналықпен түсінуге мәжбүр етті. Мұны басқа халықтар және батыс ойшылдары шығармашылық қызметке бейім еместік деп білді. Көптеген шығыс халықтары – өздерінің тарихи ресурстарын, шығармашылық және интеллектуалдық күш-қуатын сарқып, даналық пен тұтастықтан алды. Енді оларды болашақта бір жақты жадағай даму күтеді деп есептеді. Өкінішке орай, бұл жерде көнбістік пен бойұсынушылықтың сапалық айырмашылығы есепке алынбады. Өмірді даналықпен біртұтас қабылдау, зұлымдықты жоюға болмайды деген ой қорытуға әкелді, оны тек басқа сапаға айналдыруға болады, жақсылық пен жамандық арасында тепе-теңдік орнатуға тырысу қажет деген түсінік қалыптастырды. Мұның барлығын еске сақтап әл-Фараби бабамыз айтқандай ақыл мен қатар тұлғаның сезімдік жан қасиетіне мән беріп, білімін артыру қазіргі кезде күн тәртібінде өзекті мәселе болып тұр. Өйткені білім – ол алдыңғы ұрпақтың жинақтаған тәжірибесіне, құндылықтарына, әлем туралы біліміне адамды тарту үдерісі мен нәтижесі.

Адам өмірінде жетістікке жету үшін, ең алдымен рухани білімге бай болуы керек. Сонда ғана жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар оза шауып, өмірдің биік шыңдарына жетуге болады. Ал рухани бай болу үшін, өмірдің түрлі қырларын тани білу керек. Ол үшін дүниетанымдық ой-өрісі кең, жан-жақты тұлға болуға ұмтылу қажеттілігі алға шығады. Өйткені адам бойындағы өзінің күш-қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау ұлттың өміршеңдігінің негізгі көрсеткіші. Бұл тұрғыда гуманитарлық пәндер соның ішінде, әсіресе философия дүниетанымның теориялық негізі бола тұрып көптеген сұрақтарға жауап береді.

Жалпы барлық философиялық мәселелердің ішінде ортада түрлі қырынан алған адам мәселесі тұр. Сондықтан біз философияның гуманистік, мәдени-тәрбиелік міндетіне ерекше назар аударып, тындаушылардың өзіндік мәдениетін ең алдымен ойлау мәдениетін дамытуға бет алуымыз керек. Сонымен қатар философия арқылы теориялық тұрғыда құндылықтар әлемін саналауға бейімдеп, тындаушылардың өнегелік бағыт-бағдарларын таңдауға үлес қоса аламыз. Атап айтсақ оқыту кезінде синергетикалық тәсілді пайдаланып, тындаушыларды жалғыз логоцентристік қағидада ойлау қабілетін дамытып ғана қоймай, олардың рұхтанған ақыл-парасатына назар аудара аламыз. Сонда біз оларға қазіргі бағыт алған білім жүйесіні сай өзіндік жұмыс дайындығын жүргізуге, өзін-өзі ұйымдастырушы адам ретінде сезінуге мүмкіншілік бере аламыз. Бұл тұрғыда сабақ барысында тақырып бойынша мәселе қойған кезде әр-бір тындаушыны дискурста тартып сыншылдық көзқарастарын арттыра аламыз.

Мұндай жағдайда қойған мәселенің өзі бағалаудың катализаторы бола алады. Өйткені онда ашылған мән оңай болмау керек. Тындаушыда өзін ашу, өзін үшін ашу, өзін өзгерту

үшін ашу үдерісі іске асады. Жалпы сабақта нағыз жан өңдеу, жан мен жүректі өңдеу жүру керек. Нәтижесінде тындаушының тәртібі өзгереді, өз іс-әрекетінің мағынасын іздеу қабілеті дамиды, оның ішкі әлемі мен әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесінің байланысы тереңдейді, тұтастай алғанда сабаққа және онда шығармашылық тұрғыда талдауға деген қызығушылық пайда болады, өзін өзі бақылауы арта түседі.

Ең тиімдісі тындаушының қуаныш сезімі сублимацияланып, оқуға деген құштарлығыда арта түседі. Енді олар әр бір сабақта қойған мәселе бойынша дискурса түсуге дайын тұрады. Ал бізге тындаушылардың сабақ үстінде дискурса қатысып, олардың барлығының өзара интеллектуалдық тұрғыдан өсуіне, ал талқыланған мәселенің, идеяның барынша өзекті, өміршең болуына ықпал етуге жағдай жасай алуымыз керек. Басқаша сөзбен айтқанда, дискурстар фигурасы әлдебір тәндік көрінісі бар динамикалық сурет немесе өмір қозғалысы, өмірге еліктеу кодының қозғалу, пайда болу, қалыптасу үдерісі болуына назар аударуымыз қажет.

Шынтуайтында, түсіну – ол сұхбатта болу. Экзистенционалды-рухани философ ретінде М.М.Бахтин, айтқандай: «Болу – қарым-қатынас сұхбаттастығы деген сөз. Сұхбаттастық біткенде бәрі де бітеді» [Бахтин, 1972: 146-147].

Расыменде бүгінде қарыштап дамып жатқан ХХІ ғасыр білімділер заманы екенін алға тартсақ, онда әрбір білім ошағы мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейін жас ұрпақтың түсіну қабілетін дамыту қажет. Өйткені түсіну өнімді ойлауды қолдануда жетекші рөл атқарады және түсінудің негізінде сұрақ дұрыс тұжырымдалады, мәселе анық белгіленеді. Демек түлектердің мәселенің шешімін іздеудің ойлау міндеттерін бір бағытқа келтіріп, алынған нәтижелерді ұтымды түсіндіре алатын қабілеттері артады.

Бұл қабілет тікелей құндылық әлемімен байланысты. Әсіресе соңғысы замануи сұранысқа сай оқу үдерісінде жастардың сыншылдық ойлау қабілетімен тікелей байланысты. Білім үдерісін ізгілендіру дегеніміз жастардың осы қабілетін дамытудың фундаментальдық жәйі. Өйткені түсіну үдерісі, бастапқы ақпаратты бірнеше түрлендіруді қамтиды. Демек бұл материалда көрсетілген байланыстар тұрғысынан талдауды қате ететін ақпараттық бөлшектер арасындағы байланыстарды ашуды және алдын ала жиналған бар тәжірибе негізінде осы байланыстарды түсіндіруді қамтиды. Сонда ғана жаңаның оның алдында алған біліммен байланысы осы жағдайда қалыптасқан жаңаны белгілі ұғымдар тілінде тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Мұндай қарым-қатынас орната алмасақ, онда жаңа тақырып түсіндіру барысында сұрақ тұдыратын жағдайлар туындайды. Ұстаздық тәжірибе көрсеткендей оны болдырмау үшін ақпарат бөлшектері арасындағы байланысты орнатып, оны біртұтас түрде көрсетуге мүмкіндік жасау керек. Ал ақпаратты тұтастай жалпылау оны ұғымдар жүйесіне қосуға және осының нәтижесінде түсінудің жоғары деңгейіне өтуге мүмкіндік береді. Бұл ретте түлектермен қарым-қатынас сұхбаттастығын орнатуды да назардан тыс қалдырмай, кез келген жағдайда рефлексия кезеңі сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуға белсенді түрде ықпал етіп тұру керек. Осы жерде түсіну қағидатымен байланысты мына бір өзекті мәселеге назар аудару керек.

Қазіргі кезде барлық жаңа ұғым атаулының өз тілімізді баламалары толық орныға қоймағанымен жанды жүріп жатқан және үнемі жүріп отыратын үдеріс. Сондықтан да бүгінде шетелдік терминдердің қазақша сәтті баламаларын пайдаланудан бас тартпауымыз керек. Мұның өзі ана тіліміздің тірі тіл ретінде ғылыми сұраныстарды да өтуге жарайтындығының бір көрінісі. Айталық, «концепция» терминінің қазақ тіліндегі баламасы «тұжырымдама» деп анықталғанына біраз уақыт өтті. «Тұжырымдама» бүгінде мемлекеттік ресми құжаттарда да пайдаланып, термин дәрежесіне жетіп отыр. Қазіргі кезде ұғымдарды, түсініктерді терминге айналдыру үлкен мәселе болып тұрған кезде бұл өте дұрыс қадам және қазақ тілі бай тіл екенін тағы бір дәлелдеп тұр.

Ойымызды әрі қарай жалғастырып, мұндай іс-әрекетіміздің өзінде де рефлексия арқылы өз бетімізше батыл шешім қабылдау және олардың орындалуына жауапты болу, жеке тәжірибені талдау, тындаушылардың сізді қалай сезінетінін және қалай қабылдайтынын

түсіну қабілетін дамыту, жалпы алғанда, жеке тұлғаның даралыққа деген ұмтылысын орындауға болады.

Ал өзінің дүниетанымымен дүниеқатынасына сындық рефлексия қабілетін қалыптастыралмаған адамның тұлға деңгейіне көтерілу мүмкіншілігі жоқ. Ал болмысқа, Ғарышқа дұрыс қатынас дегеніміз ол жетілген адамды, адам өмірінде жоғары бастауды қасыптастыратын нәрсе. Мұны біз гуманитарлық пәндер арқылы ғана дамыта аламыз. Өйткені онда білім мен ғылым, еңбек пен ерлік, надандық пен адалдық секілді рухани құндылықтардан және т.б тындаушылар нәр алады.

Бір ғана қазақ дүниетанымдағы ойлар халықтың ұлттық ұғымдарымен, қанатты сөздерімен ұштасып жатыр. Өйткені қазақтар дана халық, көреген халық, парасатты ұлт. Мұны қазіргі таңда кейбір азаматтар әлде де түсінбей, мәнгүрт жәйін кешіп жүр. Қазақтардың өмір салтының өміршең де жемісті болу себебі, бұл дүниетаным, тұрмыс-салт, дәстүр, жаратылыспен әбден үйлесім тапқандығында. Қазақ үшін өмір – болмыс пен тұрмыс философиясы әу бастан-ақ өзара тығыз еді. Әр нәрсенің көп мағынасы, дәлірек айтқанда, бірнеше қыры болады. Кез келген заттың міндетті түрде философиялық түсінік танымы, мән-маңызы бар.

Қазақ философиясының терең екенін, қазақ философиясының ғылыммен де тығыз байланысты екенін байқауға болады. Бұл туралы ұлы әл-Фараби да «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» деген еңбегінде қайырымды қалада (мемлекетте) ғылым мен мораль үзіліссіз бір-бірімен байланыста екендігінің көрінісін «теориялық ізгілік», «ойшылдық ізгілік», «практикалық ізгілік» категориялары арқылы көрсетеді [әл-Фараби, 2019: 214].

Ұлы ойшылдың айтуынша «ойшылдық ізгілік» өз бетімен «практикалық ізгіліксіз» іске аспайды. Әсіресе, оның көрінісі қазіргі кезде ерекше орын алып тұр. Көптеген ғалымдардың идеялары түрлі себептермен іске аспай жатады немесе керісінше қандай да бір «білімдардың» «асыл» идеяларының нәтижесінде жасалған істер қайран қазақ жеріне, оны мекендеген адамдарына зиянын тигізіп тұрады. Өкінішке орай барлығымыз сондай «данышпан идеяларға» және іс-әрекеттерге куәгер бола тұрып тосқауыл қоя алмаймыз. Ал, шындығына келгенде әрбір істің негізінде құндылық, мәндік негіз болу керек. Нағыз идеяға жан жүрегіңмен сенім артқанда ол іске асады.

Сондықтан болар Гегель ойлауды шығармашыл үдеріске тән құбылыс ретінде түсіндірді. Ал, қазіргі орта білім немесе жоғары білім ордасындағы жастар көбінде дайын жауапты интернет ресурстарынан алып, оны ой елегінен өткізуге күш салмайды. Ол олма, бір-бірімен дауысты тұрғыда тілдесуден де қалып, бір-біріне WhatsApp арқылы немесе смс-хабарлама және мұныда толған қатемен жазып жібереді. Сондықтан болашақ ұрпақтың да ойшылдық қасиеті мен қатар жан қасиетін дамыту үдерісіне тікелей қатысы бар мамандар араласып, толық қолға алмаса жазушы Шынғыс Айтматов «Ғасырдан да ұзақ күн» атты шығармасындағы бүгінгі таңда нағыз шындыққа айналып отырған мәнгүрттер саны одан ары арта түседі [Айтматов, 2015: 145].

Шындыққа келсек, онда ұлы қаламгердің кейіпкері Сәбитжан секілділер қазір бұрынғыдан да көбейді және олардың бүгінгі бейнесі аңызда сұлбаланғандай, анасының жүрегіне рахаттана жымиып тұрып садақ атқан мәнгүрт сияқты барынша құбыжық кейіп алып отыр. Ойлау және қасірет шегу қабілеттерінен айырылған олар сонымен қатар жадысынан әлемдегі ең асылын да жоғалтып алған.

Жоғары оқу орнындарында бұл үдеріске тосқауыл қойып, дұрыс бағыт-бағдар беретін мамандар баршылық. Олар ғалымдар – ұстаздар, жоғары оқу орнындағы оқытушының жаңа типі. Бұл ғалымдар ұлы К.Э.Циолковскийдің айтқан мына әйгілі сөздеріне жүгініп: «Орындаудың алдында – ой, нақты есептен бұрын – фантазия болу керек» [Циолковский, 2004: 86] деп, жоғары оқу орнындағы өскелен ұрпақты да өзінің білімін ғылымның таза судай ағып жатқан ағынындай сезетін қабілетін тудыра алады. Ол үшін жоғары оқу жолына аяқ басқан жастарға бостандық қажет.

Өйткені, шығармашылық – бостандықтың нақты іске асуы ретінде шығармашылықтың өзінің де, бостандықтың да қозғаушы күші ретінде көрініс табады. Шығармашылықтың қамтитын ауқымы – адамның бостандыққа қол жеткізуінің аса маңызды аясы. Алайда, бұл мағынадағы бостандық адамның қалыптасқан жағдайы немесе дәрежесі емес, қалыптасу мезеті екенін ескеру керек. Сонда шығармашыл тұлға шығармашыл ізденісте ғана емес, өзінің кәсіби іс-әрекетінде де осында-тап осы жерде, осы-сағат, осы-сәтте, Архимедтің атақты «Таптым!» деген айғайындағыдай спонтанды түрде шешім таба алады. Бұл – «салқын ақылмен бақылаудан», кәсібилік дәл есептен пайда болатын нәрсе. Мұнда ең бастысы – ең соңғы нәтижесінде, барлығы да пісіп-жетілген өзіндік әрекет жасауға жұмыс істейді. Осыдан шығатын түйін – адам баласы үшін бостандыққа қол жеткізудің бір мүмкіндігі шығармашылық болып табылады. Мұның нәтижесінде болашақ ұрпақты қазіргі кезде игерілмеген, тың болып тұрған қазақстандық ғылымның түрлі бағыттарына бейімдей алып, білім мен ғылым жүйесінде жаңа ой, жаңа көзқарастың пайда болуына мүмкіншілік тудырамыз.

Ал, білім мүмкін болатын қауіп-қатердер мен дағдарыстардан адамзатты құтқарудың ең зор тәсілі. Кен мағынада қарастырсақ қазіргі заманда білім ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ең негізгі ресурсы. Сондықтан жас маманды тәрбиелеу жүйесі Отан тағдыры үшін жауапкершілігін сезінетін ерекше тұлға типін дайындауға бет бұру керек. Мұндай тұлға өз ретімен терең өзіндік рефлексияға бағыттталып, Отан сүйгіш қасиетке ие болады. Осы ретте өте бір маңызды жағдайды еске сақтау керек, атап айтсақ, жастардың әлеуметтік деңгейі тек өзіндік өмірде ғана емес, қоғамда да сезіліп, іс-әрекетінің стилі кәсіби элитаны қалыптастыруға әсерін тигізу керек. Сонда ғана жастардың білімін артырып, болашақ кәсіби мамандыққа деген қызығушылығын дамыта аламыз.

Мұндай Отанға деген сүйіспеншіліктің рухани мәні Отанға деген махаббаттың туындысы. Әр-бір тұлғада Отанға деген осындай сезім өмірдегі, қоғамдағы орнын өзі белгілей алғанда іске асады. Ал оның рухани қайнар көзі ұлттық рухтан бастау алады. Сондықтан қоғамның рухани-өнегелік императиві оны құратын тұлғаның рухани жайында бейнеленеді.

Бұл тұрғыда тұлға ұлттың үлкен үміті, қорғаушысы. Оның жаны, басқа сөзбен айтқанда адамдылығы, ішкі бастауы таза, рухы демек жасампаздық бастауы жоғары болса, онда оның даналығыда арта түседі. Осындай дені сау рух өзімен бірге өткеннің құндылықтарының салмақты жүгін алып жүруден қорықпай, алға ұмтылады. Ол «өзінің ерік-жігері» арқылы әрқашанда жасампаздыққа дайын болады. Ал жасампаздық қасіреттен құтылудың және өмірді жеңілдетудің ұлы жолы.

Осы ойларымыз Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи тұжырымдамасымен де расталады. Онда ұлы психолог «адам тарихи-эволюциялық үдерістің қатысушысы, әлеуметтік рөлдердің тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді және табиғатты, қоғамды және өзін өзгертетін өмірлік жолды таңдау мүмкіндігіне ие болады» дейді.[Выготский, 1983: 204]. Бұл ретте жоғары білім беретін оқу орындары кәсіби білім берудің ерекше ордасы болғандықтан бұл мәселеге ерекше назар аудару керек. Себебі білім – ғылыми хабарлау, әлеуметтік және кәсіби тәжірибенің, тұлғаның қалыптасуы, оның дүниетанымын, мәдениетін табыс ету және игерудің бірегей механизмі.

Бұл ретте білімнің қалыптастырушы міндеті ең негізгі болып шығады. Өйткені, әр-бір тұлғаның болашақ кәсіби іс-әрекеті динамикалық, қайшылық, және әр алуан өзгешелікке ие болғандықтан, жоғары оқу орнындағы білімдік үдерісте болашақ маманның қалыптасу жүйесінің құрылуын жан жақты қарастыру керек. Әрбір заттың мәніне терең үнделу үшін оған оперативтік тұрғыда ойлайтын, ынталық қасиеті бар креативті тұлға болу талабын алдына қойып, жанының тереңінен шығу қажет.

Осы тұрғыда, біздің мақсатымыз «әлемнің шашылған мағыналарын» жинап, өтпелі үшін, әлемдегі өтпелі болмыс пен мәңгілікке қатысы бар оқиғалық құнды салмақ алатын сезімдік эквивалент пен құндылық ұстанымдарын жасап шығаруға атсалысуды көздеуіміз қажет. Мұны болашақ маманның сана сезіміне жеткізіп, ой елегінен өткізіп, оның

экзистенциалдық таңдау кеністігінде дұрыс бағыт-бағдар алу қабілетке, кәсіби қызметте ақталған өнегелік императивке ие болуға бағыттай аламыз.

Әсіресе, қазіргі кезде білім беруді ізгелендіру мәселесі өзекті болып тұрғанда ұлттық мәдени кодтың негізінде тұлғаның өзіндік сана сезімін дамытып, рухани-өнегелік сезімдерін оята аламыз. Ал бұл қазіргі жаһандану жағдайында рухани тәуелсіздікті сақтап қалуға әсерін тигізетін ұлттық ойлау мәдениетін қалыптастырудың ғылыми алғышарттарын орнықтыруға өзіндік үлесін қосады. Сонымен қатар өмір-болмыс мәнін, екпінін айқын көрсетумен қатар, адам санасының, таным мүмкіншілігінің, соның ішінде, мәдени философиялық танымның түп төркініне бойлап, әлем халықтарының рухани бітім, мәдени құндылықтарын ұғынуға көмектеседі. Ал осыны түсініп, оған жақындау – ғасырлар бойғы мәдениеттің барлық жетістіктерін айналысқа түсіріп, ғылыми тұрғыда рухани ізденістерді білім саласында үйлесімді жүргізудің болашағы бар деген сенімді арттырады. Өйткені, табиғат жаратқан заттардың бәрі үйлесім заңымен өлшенеді. Табиғат та өзі жаратқан заттардың бәрі кемел болуына ұмтылады. Бұған үйлесімсіз қол жеткізу мүмкін емес, онсыз бөлшектердің жоғары деңгейдегі бірлігі ыдырап кетеді. Осы сұрқайлық қазір қоғамға қатер төндіріп, ізгі мұраттарды мансұқтап, жаппай жүгенсіздікке жол ашып, адамсүйгіш қасиеттерді аяққа таптап отыр емес пе?!

Әдебиеттер:

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. -М.: Художественная литература, 1972. -146-147 б.
2. Айтматов Ш.Т. «Ғасырдан да ұзақ күн». Аударған Ш.Мұртаза. Алматы: Атамура, 2015. – 145 б.
3. Әбу Насер әл-Фараби: 7 томдық жинағы. 1 том. – Алматы: Халықаралық клубы, 2019. -214 б.
4. Циолковский К.Э. Космическая философия. М.:Сфера, 2004,- 86 б.
5. Выготский Л.С. Шығармалар жинағы: Алты томдық. Т.3. Психиканың даму мәселелері / Ред. А.М.Матюшкина / Л.С.Выготский – М.: «Педагогика», 1983. – 204 б.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫ ЕМЕС – РУХАНИ МҰРАСЫ (САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ, АЙТЫЛУ ЖӘНЕ ТҮСІНДІРУ ФОРМАЛАРЫ)

Кемелова Калипа Шахизадаевна

Отырар мемлекеттік археологиялық
музей-қорығының аға ғылыми қызметкері,
мәдениет саласының үздігі
Шәуілдір, Қазақстан
Halipa.Kemelova@mail.ru

Annotation. The article deals in detail with the customs and traditions of life in connection with handicrafts, which are based on the assimilation of national values.

Keywords: Kazakh people, customs, traditions, spiritual wealth, features, types.

Сыйлау мен құрмет тұтуды мақсат ететін ұлттық салт- дәстүріміздің қандай түрі болмасын халқымыздың тұрмыс – тіршілігіне, кәсібіне, наным –сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан – ұрпаққа жетіп, өзгеріп, жаңарып отырған. Осындай ерекшеліктерден туындап қалыптасқан қасиеттер ұлтымыздың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын өмірге әкелді. Жеке адамды сыйлаудан бастап, тұтас халықты құрметтеуге дейінгі үлкен азаматтық ұғым- ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан ұлттық дүние танымның, тарихи тәжірибенің жемісі.

Ұлт дегеніміздің өзі – адамдардың тарихи қалыптасқан жері, тілі, діні, салт-дәстүрі, мәдениеті болып табылады. Салт-дәстүр – белгілі бір халықтың, белгілі бір жүйеге байланысты және ұстанатын дініне, діліне, мәдениетіне байланысты қалыптасқан белгілі бір уақытта қайталанып отыратын халықтың ұлттық құндылығы. Әр ұлттың өзіндік ерекшеліктерін, құндылықтарын әлем жұрты материалды емес (рухани) мәдени мұраларға жатқызады. Қазақ халқы салт-дәстүрге өте бай ел. Ата – ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау,

адалдық, әдептілік, мейірімділік сезімдері озық дәстүрлерге жатады. Бұл-оның мәдениетті әрі тәрбиелі ел екендігінің айғағы. Мәдениет – жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым-қатынасы.

Халқымыздың осындай ізгі дәстүрлі мәдениетіне, тарихи-этнографиялық тұрмыс тіршілігінің байлығына назар аударып, қызыға зерттегенін көптеген ғалымдардың, шетел зерттеушілерінің еңбектерінен де көруге болады. Адамдардың ұлттық салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын оның қасиетін қастерлеу ең алдымен олардың бір-бірімен сыйласуынан басталатыны ақиқат. Мысалы: Жасы үлкен адамға «Армысыз ата-әже деп» – сәлемдесудің өзі халқымыздың өзгермейтін мәдени рәсімі. Бұл жердегі «Армысыз» сәлемін алушы жақ, «Басыңыздан бақ кетпесін», «Мақсатыңа жет», «Бақытты бол қарағым» т.б. ұғымда жауап беріп, оны өзіне көрсеткен құрмет деп санайды [Арғынбаев,2005:68].

Сонымен қатар, Орта Азия мен Қазақстан жеріне ислам дінінің енуі халқымыздың дәстүрінің дамуына, кейбір әдет-ғұрыптың өзгеріске түсуіне себепші болғаны тағы бар. Осындай өзгеріске түскен құрмет ұғымдарының бірі – сәлемдесуге байланысты рәсімдер. Елімізге ислам діні енген кезеңнен бастап, халқымыздың көпшілігі (оның ішінде ер адамдар) мұсылман дәстүрімен «Ассалаумағалаейкум» деп сәлем беретін болса, «Уағалейкумассалем» деп жауаптасып сәлем алатын болды. Араб тілінен енген бұл сөздердің алғашқысы «Сізге Алланың саулық сәлемі болсын» деген ұғым берсе, соңғысы «Сізгеде Алланың саулық сәлемі болсын» деген мағынаны білдіреді [Жалын, 2004:61]. Ер адамдар осылай амандасатын болса, ал әйелдер мен қыз-келіншектер сәлем беру барысында бұл сөздерді қолданбай, жасы үлкен адамдарға «Сәлеметсіз бе» деп қана амандасады. «Сөз анасы – сәлем» демекші сәлемдесудің түрі көп-ақ, бірақ әр сәлемнің өз үлгісі мен ерекшелігі бар екенін ескеруіміз керек.

Қазақтың әдет-ғұрыпында жол-жоралғы деген ұғым бар. Бұл – әр адамның еңбегіне, ата-тегіне, туыстық қатынастарына сай жасалатын алыс–беріс, сый–сияпат ретінде берілетін тарту-таралғы. Мысалы, алғаш рет келген құрметті қонаққа, батырға, ақынға, ел ағаларына, құда-құдағиға көрсетілетін жол бар. Мұндай тартуға ат-шапан, кісе белбеу, ер-тұрман, қару-жарак, қалы кілем, құндыз бөрік, домбыра, күміс қамшы т.б. жатады. Жол жөн-жосық, кезек беру, арқылы да көрсетіледі, мысалы; бата беру, бас ұстау, жоғары отыру. Жас ақын аға ақынға, жігіт қызға жолын береді дегендей, өйткені «қыздың жолы жіңішке» деген ұғым бар. Жалпы, қазақ баласы қай жерде де, қай істе де жол-жоралғысыз аяқ баспайды. Ел ішінде күн сайын кездесетін жол алу, жолын беру, жоралғы жасау жөн –жосық міне осыдан басталады. «Орамал тон болмаса да, жол болады»,-дегенде атам қазақ: «Үлкен- кіші болса да, сыйлай біл, арзан –қымбат болса да, жолы мен жөнін көрсете біл»,-деп ескерткен. «Е, құдайым тіземнен сүріндірсең де , тілімнен сүріндірме, аттан құласам да, жолымнан құлатпа!» – деп тілеген ел жолдан жығылуды ар санап, сол жолдан таймаған. Демек, тұрмыстағы салт-дәстүр, өмірдегі әдет-ғұрыптың бәрі осы жол-жоралғы арқылы жасалады. Жолды ұстай білу – биік адамгершіліктің, ұлттық парасатымыздың биік тұғыры[Несіпбаев, 2012:130].

Ежелден келе жатқан дәстүріміздің бірі, қонақтың әрбір шаңырақта «Бөлінбеген еншісі бар» деген ұғым бар. Осы ізгі қағиданың халық арасында кеңінен сақталғаны сондай, ерте кезде алыс сапарға шыққан жолаушы жолға шыққанда азық-түлік алып жүрмеген. Жолаушы жол-жөнекей кездескен кез-келген ауылға ат басын бұрып түсетін болса, үй иесі қонақты сыйлап, шамасы келгенше дастархан жайып, күтіп шығарып салатын болған. Тағы бір ертеден келе жатқан салт-дәстүріміздің бірі – ерулік жайында, ол қазақтың алыс-жақынына қарамай, бірін-бірі қонақ етіп, дастархан жайып, асқа шақырып, араларын жақындастыра түсетін рәсім. Ұлттық салт-дәстүріміздің бұл түрі ауылда ғана емес, үлкен қалаларда да кездеседі. Сонымен қатар, жаңадан көшіп келген көршіні ерулікке шақырып жатады. Мұның мағынасы жаңа адамдарды бөтенсінбей өз ортасына тартудың, сыйласудың үлкен белгісі болып саналады.

Ұлттымыздың рухани мәдениетінің дамуында музыка өнерінің алатын орны ерекше. Себебі музыка халық өмірінің әр кезеңінің тыныс-тіршілігінен хабар береді. Халық ән-күйдің әуен-сазы арқылы өзінің күнделікті өмір салтын, тарихи оқиғаларды келесі ұрпаққа осы өнер

арқылы жеткізіп отырғаны белгілі. Сондықтан халқымыз қонақ күту барысында, олардың рухани қажеттілігін ескеріп, жыршы – жыраулармен, әнші – күйшілерді қатты құрметтеген. Мұның өзі халқымыздың әнді-әуенді жақсы көріп, кез-келген сәтте оны көңіл қойып, тыңдай білетіндігінің дәлелі. Қалың көпшілік мұндай бас қосудан кейін рухани жағынан байып, жақсы тәрбиелік қасиеттерінен үлгі алатын жағы тағы бар. Бұл жайында белгілі этнограф, ғалым Х.Арғынбаев; «Қазақ отбасында балалар жастайынан қонақжайлылыққа тәрбиеленеді. Өйткені халық дәстүрі бойынша келген кісіге қонағасы берілген соң, қонақты әңгімеге тартып өнері болса, ән салғызып, күй тартқызады. Қонақ әңгімесіне балалар әрқашан құмар болады. «Адам болар бала қонаққа үйір» – деп де халық тегін айтпаған. Себебі әр қонақтан естіген жаңалықтарын есіне сақтай білген жастың таным – түсінігі кеңейіп, дүниеге деген көзқарасы қалыптасады», – деп қонақжайлылықтың тәрбиелік мәнін, атадан балаға мирас болып қалатынын осылайша атап көрсеткен [Қазақ халқының дәстүрі мен әдет-ғұрыптары» 1 том, 2005: 201].

Қазақ халқының ұлттық мәдени ерекшелігін айшықтай түсетін нәрсенің еңбастысы – киіз үй құру өнері. Төл өнеріміздің қас шеберлері жасаған қолөнері мен дарыны, дүниетанымы мен сұлулық туралы талғамы, киіз үйдің бойынан айрықша айқын танылады. Ұлттық ұғымда осы киіз үйдің және оның әрбір құрамдас бөлшектері қасиетті болып саналады, соған орай ата – бабаларымыз әрбір затқа ұлықтау, теңеу сияқты ойлы ұғымдармен бірге тәрбиелік қағидалы, қанатты сөздер шығарған. Ол сөздер киелі мүлік, тұтас отбасы дейтін ұғымды бейнелейтін шаңырақтан басталады. Дәлірек айтсақ, киіз үйге жаратылған киізден, кілемнен, қымбат бағалы кездемелерден, бау – басқұрдан, ағаштан ойып, сүйектен, бояулы өрнектермен әсемделген үй жиһаздарынан біздің ұлттық мәдени ерекшеліктеріміздің дәстүрлі нұсқаларын көруімізге болады.

Халқымыздың киіз үйі елмен бірге өмірге келіп, өмір бойы бірге жасасып келе жатқан тұрмыстық мәдениетіміздің көрінісі. Ал, қазір заман өзгерді, ел де, жер де жаңарып, жасарып көшпенділік дәуір әлдеқашан артта қалған. Бұрынғы киіз үйлердің орнын қазіргі таңда малшылардың тұруына, көшіп қонуына ыңғайлы етіп жасалған ақ шатырлы үйлер басқан. Малшы ауылында қолданылып жүрген кейбір киіз үйлердің өзі де жасау-жабдығы жағынан көп өзгерген[Уеллер, Бабасова,Сайлауов, 2003:3]. Оның себебі, қазіргі таңда киіз үйдің күнделікті қолданысқа зәру еместігімен қатар, қолөнер шеберлерінің жүннен жасалған бұйымдарды көз майын тауысып, көптеп тоқымауында болса керек. Бірақ соңғы кезде қайта келген дәстүрлі мерекеміз Наурыз мерекесі халқымыздың көне мұрасы – киіз үйдің сақталып қалуына көп әсерін тигізуде. Осы бір аппақ шатырдай киіз үйлерді қатарластыра тігіп, жылда жоғарғы дәрежеде аталып өтетін Ұлыстың Ұлы күні Наурыз діни мереке емес, дәстүрлі мереке деп есептеуіміз керек. Себебі, Наурыз дәстүрінің өзі, қазақ даласына мұсылман дінінен жүздеген жылдар бұрын орныққан дәстүр екенін ескергеніміз жөн [Жәнібеков,1992:18].

Ұлыстың Ұлы күні Наурыз – біздің дәстүрлі мерекеміз болғандықтан бұл той ақындар айтысымен, спорт ойындарымен және алтыбақан тебумен т.б. өтетін болған. Ақындар қақтығысында олардың әрқайсысы шартты түрде жақсы мен жаманның, инабаттылық пен зұлымдықтың, имандылық пен әзәзілдіктің, жаңа жыл мен өткен жылдың кейпіне кіре айтысатын. Ал спорт ойындарына келсек: «Аударыспақ» кезінде ат үстіндегі екі жігіт бірін-бірі аударып түсіруі, кілем үстіндегі қазақша күресуі оның біреуі қарсыласын атына теріс отырғызып үлгерсе, жеңілген жігіт жұрттың күлкі- қалжыңына қалатын. Бір сөзбен айтқанда, халқымыздың өрнектемей сөз сөйлемейтін, оюламай зат ұстамайтын, қонақсыз қолаңсып қалатын, той жасап бар жиған тергенін шашқысы келіп отыратын, сол тойында ат шаптырып, палуан күрестіретін, ақындарды айтыстырып жыр-терме ұйымдастыратын әдеттері қазақты басқа ұлттардан ерекшелеп көрсетеді. Қорыта айтсақ, «Халқым қандай десен, салтымнан сынап біл» демекші, салт -дәстүрлерден этностың мінез – құлқы, үлгі-өнегесі, зейін- зердесі, даналығы мен даралығы, шешендігі мен тапқырлығы, ақыл – ойы, сондай- ақ, жаратушы мен жаратылысқа, өзін қоршаған жанды, жансыз әлемге деген танымдық, этикалық көзқарастары көрінеді. Жалпы, ұлттық салт – дәстүр дегеніміздің өзі—

халықтың рухани өзегі, мәдениетінің діңгегі, тілінің тірегі. Халқымыздың рухани өзегі болған, мәдениетіміз біздің елде ғана сақталған-деп айта алмаймыз, себебі жер шарының әр жерінде мекендеген халықтардың дәстүрлі мәдениеті де түрлі-түрлі дәрежеде сақталған және өзіндік мәдени ерекшеліктері бар [7,6-10б.б.]. Халқымыздың ежелден бері қалыптасқан, ғасырлар бойы сақталған әдет-ғұрпының, салт-дәстүрінің, қолөнерінің кейбір түрлері ескіріп, өткен күннің еншісінде қалып, заманның ағымына қарай өзгеріске ұшырап, ерекшеліктерге ие болғанымен бүгінге дейін жалғасын тауып келеді. Сондықтан да қазақ халқының ана тілі, тарихы, мәдениеті мен салт-дәстүлері де өте маңызды деп бағалаймыз. Қандай халықтың болмасын салт-дәстүрлері сол халықтың мінез-құлқын, қасиеттерін таныта алады.

Әдебиеттер:

- 1.Х.Арғынбаев. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы, 2005ж.-68б.
- 2.Жалын журналы №9 2004ж.-61б.
- 3.Б.К. Несіпбаев. Ұлт мәдениеті мен өнері.- Білім,2012ж.-130б.
- 4.«Қазақ халқының дәстүрі мен әдет-ғұрыптары» 1 том Алматы, 2005ж – 201б.
- 5.Р. Чарез Уеллер, Дина Бабасова, Ғалымжан Сайлауов. «Қазақ халқының ұлттық мәдениеті». Алматы, 2003ж – 3 б.
- 6.Ө.Жәнібеков. Уақыт керуені.-Алматы: Жазушы,1992 -18б.
7. С.Қалиев, М. Оразаев, М. Смайлова. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы, 1994ж. – 6-10 б.б.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДИАЛОГА КУЛЬТУР В ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕМСЯ МИРЕ

Иманбаева Жулдыз Машинбаевна,

заместитель заведующего кафедрой философии факультета философии и политологии КазНУ им. аль-Фараби по научно-инновационной деятельности и международному сотрудничеству

Рамазанова Алия Хайруллаевна,

ассоциированный профессор кафедры философии факультета философии и политологии КазНУ им. аль-Фараби, кандидат философских наук

Глобализация рассматривается многими специалистами как один из значимых факторов формирования и развития современной культуры. В свете такой постановки проблемы предметом исследования становится сущность процесса глобализации. Теоретики глобализации Бек, Гидденс, Робертсон, Бауман отмечали сложность и многомерность этого процесса.

Галоян считал, что взаимодействие культур может происходить двояким способом. При благоприятном сценарии происходит взаимообогащение культур. При негативном сценарии элементы одной культуры проникая в другую воздействуют деструктивно.

Правомерно ли ставить вопрос о формировании некоей общемировой культуры? Галоян отмечает, что в результате глобальной культурной интеграции происходит унификация культур. Значимые различия национальных культур, имеющие привязку к определенному территориальному контексту, стираются. Вместо этого имеет место «универсализация в смысле унификации стилей жизни, символов культуры и транснациональных форм поведения...» [1, р. 43].

Процесс глобализации подразумевает частичную утрату субъектности национальными государствами. Происходит некоторое размывание границ между государствами за счет того, что часть задач бывших ранее исключительно в компетенции отдельных правительств делегируются транснациональным институтам. В первую очередь это относится к сферам экономики и финансов. Поскольку все сферы общественной жизни существуют и развиваются в тесной связи друг с другом культура также испытывает на себе влияние глобализации. Распространение единых стандартов технологий и средств производства товаров массового потребления, сюда также относятся продукты духовной деятельности привело к интернационализации общественной жизни и сформировало

глобальную массовую культуру. Продукт развития информационных технологий, виртуальные сообщества представляют собой новую форму массовости.

В глобальном виртуальном пространстве распространяются элементы массовой популярной культуры. Эти элементы легко вписываются в контекст локальных национальных культур. Происходит ли при этом истинный диалог культур? Происходит ли глубинное знакомство с духовными богатствами народов? Галоян считает, что межкультурное взаимодействие на глобальном уровне страдает поверхностностью, фрагментарностью. Происходит имитация и тиражирование высоких образцов культуры. Знание народов друг о друге остается на уровне стереотипных представлений.

Элементы глобальной массовой культуры нарушают целостность национальных культур, укорененных в традиции. Возникает ситуация соперничества смыслов и ценностей. Национальные культуры испытывают угрозу и вынуждены мобилизовываться. Как ответная реакция происходит поиск оснований собственной идентичности. Возрождение исторических культурных ценностей, осознание необходимости их сохранения. Таковы основные тенденции культурной глобализации, по мнению Галояна.

Глобализация затрагивает в первую очередь материальную сторону человеческой жизнедеятельности стандартизируя образ жизни народов и стран по всей планете. По мнению Гуссейнова в духовной сфере глобализация привнесла все усугубляющееся размежевание и в этом главное противоречие современной эпохи.

Информационно-технологического единства явно недостаточно для повышения уровня общечеловеческой сплоченности. Глобализация ведет к культурному изоляционизму. Диалог культур единственный путь к духовно-нравственному сплочению народов. Речь о формировании глобального этоса. Глобальный этос означает сформировавшийся в процессе совместного существования, ценностно обусловленный общественный нрав. Внутренним этико-культурным установкам необходимо придать внешнюю форму в виде конкретной символики, закреплённых международных норм поведения.

Глобализация в сфере экономики, политики, коммуникации на самом деле создает площадки для межкультурного общения. На этих площадках (транснациональные корпорации, Интернет, международные институты) устанавливаются глобальные формы общения, позволяющие людям разных культур вести единое существование. Глобальная культура возникает сама по себе. Оказавшись в коммуникативной ситуации, где отсутствуют традиционные разделительные линии как государство, национальность, религия люди ведут себя более сдержанно и уважительно чем обычно.

Глобальный этос уже в своих зачаточных формах присутствует в опыте международных взаимодействий. Важно отметить, что глобальный этос не исключает национальные этосы. Культурные последствия глобализации не обязательно должны быть негативными. Глобальный этос это новый этико-культурный стандарт общественных нравов общий для всех народов, совершенно не исключая их различий, культурного плюрализма. Для формирования полноценного глобального этоса одной лишь коммуникативной целесообразности недостаточно. Требуется еще выработка смыслов, дающих направление будущего развития мира.

Чумаков говорит о существовании универсального единства мирового сообщества. Речь не о том, что существует в мировом сообществе некое всеобщее единообразие или оно может наступить в будущем. Такая перспектива означала бы действительный конец истории. Универсальное единство мирового сообщества проистекает из «общечеловеческих культурных и цивилизационных оснований» [2, р. 421]. Природа глобализации заключается в установлении и поддержании сбалансированных международных отношений. Все что характеризует глобализацию – транснациональные корпорации, международные организации, Интернет и пр. содействует интегративным процессам, формированию единого общепланетарного мышления.

Общепланетарное мышление можно назвать отражением глобальной культурно-цивилизационной целостности. По форме самосознание людей может быть локальным,

региональным или глобальным. По содержанию оно включает духовные и материальные ценности культуры общества, к которому они принадлежат. Глобальное или общепланетарное мышление проявляет себя в терминах межкультурного диалога. Заставляя задуматься о коэволюции различных культурно-цивилизационных систем, ойкумен входящих в состав единой мировой социосистемы. Высокотехнологичные средства и новейшие формы коммуникации способствуют межкультурному диалогу. «сознание все большего числа людей становится интерактивным, оказывая влияние и на их традиционное культурное и цивилизационное самосознание, направляя его в сторону признания и соблюдения общечеловеческих ценностей» [2, р. 420].

По мнению Чумакова культура – явление по природе своей противоречивое. В диалоге культур изначально присутствует напряжение. Две противоположные тенденции: стремление к интеграции с одной стороны и желание защитить свою самобытность с другой создают указанное напряжение. Глобализация обострила существовавшие прежде в межкультурном взаимодействии противоречия, вывела их на иной качественный уровень. В условиях современного мира диалог единственная форма выживания [3].

Миронов считает, что коммуникация превращается в стержень современной культуры, но при этом ценность общения падает. Поскольку общение строиться по принципу познания наиболее совпадающих смысловых структур. Нет напряжения, связанного с необходимостью отстаивать свою идентичность, которое присутствует в диалоге культур.

Трансформация современной культуры под воздействием информационных технологий происходит по пути разрушения локальных культур. «в условиях огромных коммуникационных возможностей, как это ни странно, диалог скорее разрушается и превращается в глобальный монолог» [4, р. 32]. Термином трансформация Миронов обозначает такое изменение системы, когда в ней под влиянием чужеродных элементов запускается процесс саморазрушения. При этом сохраняется внешняя целостность системы или видимость целостности.

Национальные культуры укоренены в конкретном социокультурном пространстве. В глобальном виртуальном коммуникационном пространстве, где отсутствует понятие территориальных границ диалог культур приобретает специфическое бытие.

Прокудин и Толстикова изучали перспективы диалога культур в виртуальном пространстве. Под всеобъемлющим влиянием информационных технологий происходит трансформация культуры. Физическое бытие имеет свою ипостась в виртуальном пространстве. Интернет приобрел статус отдельного социокультурного коммуникативного пространства, где сталкиваются и взаимодействуют культуры.

В виртуальных сообществах имеют место энтропийные процессы, связанные с размыванием культурных границ, утратой идентичности, переориентацией на другие ценностные установки. Социальные сети одновременно с этим могут использоваться как эффективный инструмент консолидации, защиты культурного ядра отдельных сообществ независимо от их физического местонахождения.

Тезис о том, что социальные сети способствуют строительству мирных взаимоотношений показали Yifat Mor, Yiftach Ron and Ifat Maoz в своей статье [5]. В ней анализируется роль Facebook в конфликте между израильскими евреями и палестинцами. Граждане Израиля палестинского происхождения создали группу в Facebook под названием “Tweeting Arabs”, позволившую обмениваться мыслями и надеждами представителям конфликтующих сторон. Опубликованные в этой группе посты вызвали активный отклик со стороны аудитории в виде перепостов, комментариев и лайков. Было выявлено что наибольшее количество лайков набирали те посты, которые призывали к миролюбию.

Внедрение цифровых технологий вывело интегративные процессы во всех сферах общества на общепланетарный уровень. Согласно Моисееву, объединение коммуникационных связей посредством интернет технологий формирует коллективный разум. Осознание общепланетарным сообществом этого факта, наличие схожих

представлений о том, что такое «Мы», и какового наше положение в мире, логически за собой выводит вопрос об общих целях развития.

Что же такое коллективный разум или интеллект? Коллективный интеллект означает некое коллективное знание, а также технологию хранения и передачи этого знания. Коллективный интеллект – продукт эволюции природы. Физиологически мозг человека сформировался уже 30-40 тыс. лет назад, с тех времен его сверх возможности определял коллективный интеллект. Коллективный интеллект обнаруживает тенденцию ко все возрастающему развитию. На заре истории человечества он имел преимущественно локальный характер. Современные средства связи вывели коллективный интеллект на общепланетарный уровень.

К мировому сообществу уже пришло осознание того, что существуют глобальные проблемы, решение которых уже не под силу отдельным странам. Коллективный интеллект в планетарном масштабе — это уже не стихийное явление. Он стал объектом целенаправленного воздействия в целях сохранения современной цивилизации. Разработка стратегии коллективных действий в решении глобальных проблем – определяющее направление деятельности человека, ставшего могущественным фактором эволюции биосферы. На современном этапе мирового исторического развития «Коллективный Разум становится не только опорой развития вида *Homo sapiens*, но и объектом целенаправленных усилий по его совершенствованию» [6, p. 177].

Список литературы:

- [1] У. Бек, Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию, М: Прогресс-Традиция, 2001.
- [2] А. Н. Чумаков, Метафизика глобализации. Культурно-цивилизационный контекст, 2 ред., М: Проспект, 2016, p. 496.
- [3] А. N. Chumakov, «Culture in the Global World and Opportunities for Dialogue,» SYNTHESES PHILOSOPHICA, т. 2, № 62, pp. 413-422, 2016.
- [4] В. В. Миронов , Трансформация культуры в пространстве глобальной коммуникации, СПб: СПбГУП, 2019, p. 60.
- [5] Y. Mor, Y. Ron и I. Maoz, «“Likes” for Peace: Can Facebook Promote Dialogue in the Israeli–Palestinian Conflict?,» Media and Communication, т. 4, № 1, pp. 15-26, 2016.
- [6] Н. Н. Моисеев, Избранные труды. В 2-х томах. Междисциплинарные исследования глобальных проблем. Публицистика и общественные проблемы., т. 2, М.: Тайдекс Ко, 2003, p. 264.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО ДОКУМЕНТАЛЬНОГО КИНО

Курмашева Жанана Абдугаппаровна,
магистр искусствоведческих наук,
Преподаватель КазНАИ им.Т. Жургенова
ajumai@mail.ru.

Annotation. The article "Features of the development of Kazakh documentary cinema" examines in detail the origin of Kazakh cinema and its formation to the modern period. The paper contains the names of filmmakers and the films they worked on. These films played an important role in the development of Kazakh cinema and influenced its fate. From simple fixation to artistic organization, from agitation to free thought – such a path was passed by Kazakh filmmakers to the modern period, and the article acquaints the reader with this path.

Keywords: Kazakh cinematography, chronicle, documentary film, Soviet era, trend.

"Балансирование документального фильма между жизнью и искусством – вот причина его эстетической феноменальности. Соединение образа и прообраза в одном лице, совмещение типа и прототипа. Такое уникальное обстоятельство не может не ставить перед документалистом уникальные художественные задачи". [Луныков, 1998: 107]

Казахское киноискусство рождалось не постепенными поисками и толчками, оно рождалось в тот момент, когда основные вехи киноискусства уже были пройдены и освоены; уже были открыты звук и цвет, уже были развиты другие виды искусства. Казахское кино

возникло и проходило этапы своего становления не самостоятельно, в этом ему способствовали русские кинематографисты. В этот период казахское кино имело две тенденции своего развития: пассивная фиксация материала и художественная его организация. Но все фильмы несли в себе идеологический характер и выполняли государственные "задания": освещались успехи страны, шла агитация и просвещение зрителей.

Первый документальный фильм о Казахстане – "Годовщина существования КАССР", снятый в 1925 году. Этот фильм стал отправной точкой для появления фильмов о Советской власти, о жизни казахов. Стали работать кинопередвижки, демонстрировавшие документальные пропагандистские фильмы.

В 1929 году при Всероссийском тресте "Востокфильм" в Алма-Ате была образована первая киностудия. Хроникерами киностудии снимались культурные и хозяйственные события жизни страны, а также праздничные демонстрации. Были выпущены короткометражные документальные фильмы: "Кооперация в аулах", "Новая столица" (об Алма-Ате), "Кзыл Аскер", "На джайляу" и два киноочерка о ходе строительства Турксиба. В 1929 году вышли хроникальные фильмы-очерки "Алма-Ата и ее окрестности", "Прибытие первого поезда в Алма-Ату", "Школы ликбеза". В этом же году на экраны выходит полнометражный фильм "Строительство Турксиба" (реж. В.А. Тюрин), который стал важной вехой в истории развития казахского кино.

Эти документальные фильмы сняты достаточно примитивными средствами кино: общие планы с одной точки, однообразные растянутые куски, логическая последовательность кадров. Но тем не менее, это не умаляет важности данных фильмов, так как в них запечатлена советская эпоха, время наших предшественников и лучших умов казахской интеллигенции. Жизнь, снятая тогда, сегодня для современного поколения – история.

Надо сказать, что деятели искусства советской эпохи были не только запечатлены в фильмах того времени, но и принимали в развитии казахского кинематографа непосредственное участие. Среди ярких и самоотверженных двигателей казахского кино был Ильяс Жансугуров, говоривший о важности национальной кинематографии в своих выступлениях, а затем стал руководителем сценарного отдела Алма-Атинского производственного отделения треста "Востоккино".

Сабит Муканов так же принимал свое участие в создании фильмов, консультируя кинематографистов по сценариям фильмов "Песни степей" и "Джут", что чрезвычайно помогло в воссоздании на экране быта и обычаев казахского народа.

Мухтар Ауэзов, Габит Мусрепов, Абдильда Тажибаев, Шахмет Хусаинов с Владимиром Абызовым – авторы сценариев ко многим казахским художественным фильмам.

Художник Кулахмет Ходжиков, композиторы Мукан Тулебаев, Евгений Брусиловский, Сыдык Мухамеджанов, Еркебулат Рахмадиев, Нургиса Тлендиев, Газиза Жубанова внесли свои творческие замыслы в молодое казахское кино.

В 1933 г. в Алматы было открыто казахстанское отделение треста "Союзхроники", которое начало выпускать хроникальные фильмы и киножурналы "Советский Казахстан". Российские киностудии поддерживали отделение оборудованием и специалистами в сфере кино, среди которых были режиссеры кино В.Страдин, С.Масленников, Г. Симонов, Я.Славин и И.Колсанов.

В это время снят первый звуковой документальный фильм "Жамбыл ата" (реж. И.Колсанов, 1936 год). В фильме показана его беседа с известной домбристкой Д.Нурпеисовой и певицей К.Байсеитовой, звучат песни в его исполнении. В фильмах "Побежденная пустыня" и "Полуостров Мангышлак", выпущенных Алматинской студией кинохроники, показаны работа первой комплексной научной экспедиции в Бетпакдале, рыболовы Мангыстау, Каспийского моря, а также засняты кадры, показывающие исторические места, связанные с именем Т.Шевченко. Очерк Г.Новожилова "Сокровища

Казахстана" повествует о богатстве недр земли Казахстана. Так же в ту эпоху выпускались фильмы к юбилейным датам: "Советский Казахстан Я.Посельского посвящен 20-летию Казахстана, "Четверть века" Б.Ляховского 25-летию, на эту же тему сняли 2 фильма режиссеры Р.Кармен и Л.Степанова. Фильмы пересказывают достижения республики и каждый следующий отличается от старого новыми достижениями республики. В этом смысле, от вышеназванных отличается выразительными формами и романтической окраской фильм А.Медведкина "Думы о счастье".

Выдающийся советский кинодокументалист Дзига Вертов так же работал в Казахстане над созданием своего фильма "Тебе, фронт" ("Казахстан – фронту") и "В горах Ала-Тау". Эти два фильма являются показательными среди казахстанских фильмов того времени и выделяются своим новаторским дыханием и выразительностью. "Документальное кино – штучный товар, который нужен далеко не каждому. Как вид кинематографа был создан в СССР во время революции Дзигой Вертовым и сохранялся, как ни парадоксально, лишь благодаря социалистическому строю и централизованному финансированию. Сейчас же не у многих есть желание тратить деньги на такое кино. Я считаю, если не будет серьезного финансирования, документальное кино как процесс не сохранится. Кино – это индустриальное искусство, и чтобы получить 5–7 шедевров, нужен целый кинематографический поток. Другого пути нет". [Кустов, <http://mmj.ru>]

В 1941 была организована Алма-Атинская киностудия художественных фильмов, которая слившись с эвакуированными в Казахстан киностудиями "Мосфильм" и "Ленфильм", стала называться Центральной Объединенной киностудией. ЦОКС работала в Алма-Ате до 1944 года и выпускала в годы войны 80% всех отечественных художественных фильмов. 25 января 1944 года Алма-Атинская киностудия переименована в Алма-Атинскую киностудию художественных и хроникально-документальных фильмов и в 1945 году после эвакуации "Мосфильма" и "Ленфильма" стала работать самостоятельно.

Одним из ярких представителей казахского кинематографа является Ораз Абишев, который еще во время обучения во ВГИКе работал на кинофильме "Райхан" ассистентом Моисея Левина (киностудия "Ленфильм"). Его учителя, Г.Рошаль и А.Медведкин, подготовили молодого режиссера к профессии на киностудиях «Мосфильм» и «Ленфильм» и оказали на него большое влияние.

В 1942 году, после эвакуации сотрудников "Ленфильма" в Алма-Ату, Ораз Абишев отправляется на родину вместе с коллективом уже в качестве сотрудника ЦОКС.

О.Абишев, наряду с С.Эйзенштейном, В.Пудовкиным, С.Васильевым, И.Пырьевым и Л.Траубергом, преподает в школе киноактеров при ЦОКС, а так же работает над киножурналом "Советский Казахстан", в котором находили отражение важнейшие события и явления в различных областях и производственных отраслях.

В 1946 году вышел на экраны первый документальный фильм О.Абишева "Наш колхоз Кызыл-Ту", в 1947 – "Наш рапорт", посвященный достижениям республики за последние тридцать лет. Позже были созданы фильмы: "Народные таланты", "Абай", "На земле казахской", "Рабочие девчата", "В нашем городе", "Зовет вторая целина", "Апа", "Диалог с историей", "Тайна раскрытой ладони", "Абсент", "Высокое небо Талгата", "Крылья Кенена", "Мукан Тулебаев", "Дина Нурпеисова" и другие. Характерным для творчества О.Абишева является поэтическое обобщение, романтический и гражданский пафос.

Фильмы казахского документалиста "Дитя солнца" и "Рабочие девчата" построены на инсценированных эпизодах; так, подменив реальность постановочным материалом, режиссер создал далекие от правды жизни фильмы. Но тем не менее, это поиски творческого почерка; каждый фильм режиссера интересен либо живыми наблюдениями ("Рабочие девчата") и созданным на экране образом ("Пять встреч лета"), либо ритмом и монтажом ("Тайна раскрытой ладони"), либо репортажной живой действительностью ("Апа"), и всегда – любовью к природе ("Баян-аул") и человеку ("Остров мечты").

Фильм о Дине положил начало биографическим фильмам в казахском киноискусстве. А фильм 1976 года "Синие острова" снят в жанре документальной

кинопоэмы, которая построена на чтении О.Сулейменовым своих стихов об осмыслении действительности того времени.

Фильмы О.Абишева отличаются своеобразием решения тем, его позицией в своих фильмах внимательного, заинтересованного собеседника, участника событий.

В 1960 году Алма-Атинская киностудия переименована в киностудию "Казахфильм", а в 1984 киностудии присвоено имя казахского кинематографиста Шакена Кенжетеовича Айманова. Здесь, кроме Ораза Абишева, работают такие режиссеры, как А.Кулаков, Я.Смирнов, Э.Файк, В.Фейнберг, О.Зекки, И.Верещагин, Г.Новожилов, М.Дулэпо, И.Чикноверов, Т.Дуйсебаев, позднее к списку так же примкнули документалисты Ю.Пискунов, А.Нугманов, Г.Емельянов, А.Машанов, М.Ибраев, М.Смагулов, В.Белялов и другие.

Документалист И.Верещагин отличается интересным документальным материалом по истории и современности республики. Режиссер О.Зекки снимал фильмы новаторские, общественно значимые с применением метода съемки скрытой камерой и наблюдения: "Дорога из мрака", "С ножом за пазухой", "Прикрываясь религией", "Краденая жизнь". Одна из лучших его публицистических работ – "Здесь я дома" (1974) о жизни советских немцев. Как можно судить по данным работам, режиссеры советского периода все же старались разнообразить материал и использовали разные методы съемок.

Фильмы о современниках снимал другой кинодокументалист – М.Дулэпо. Это фильмы "У нас в Кентау", "Друзья чабанов", "Разбудившие степь", "Жаркое лето Мангышлака", в котором зритель наблюдает за жизнью нефтяников и строителей. Авторы преодолели традиционную обзорность; значительность темы фильмов рождается из самого материала.

Режиссер Э.Файк попытался сломать привычную схему биографического документального фильма в картине "Ильяс Джансугуров". В фильме о казахском поэте и педагоге говорят его близкие и ценители его творчества. Рассказ о поэме "Кулагер" передан графическими рисунками, интересна хроника, в которой мы видим казахского поэта на I съезде советских писателей в Москве.

Поэтичен фильм Т.Дуйсебаева "Три цвета пустыни", где запечатлены 3 сезона природы и работы чабана.

Широким спектром тем и жанров отличается Г.Новожилов. "На крыльях песни" о художественной самодеятельности, "Казахстанские сувениры" и "Память истории" об архивном деле в СССР, "Акын" о народном певце Жамбыле.

Новые принципы киноискусства прослеживаются в работах режиссеров А.Машанова, Ю.Пискунова, Г.Емельянова и других. "Прикосновение к вечности" (1966) А.Машанова рассказывает о скульпторе Исааке Иткинде, вводит в его духовный мир. Художник говорит о своей жизни и четкий ритм картины вторит его мироощущению. Авторское начало прослеживается и по другим работам А.Машанова. Ритм и изобразительное решение в картине "По закону сохранения дум" навеяны поэзией О.Сулейменова. В фильме режиссер и поэт философствуют, осмысляя прошлое и настоящее. Так же режиссеру принадлежат фильмы: "Горизонты", "Репетиция", "Ултуган".

Творческим поиском отличаются режиссеры Ю.Пискунов и Г.Овчаренко. В своем поэтическом киноэтноде "Осенние ритмы" они засняли интересные портреты, пейзажи, панорамы города и живые наблюдения. В фильме "Необходима фотография" (1975) авторы скрытой камерой снимают всех участников ВОВ, пришедших в фотоателье, затем эти фотографии вкуче с фотографиями военных лет монтируют с киноэтнодами, стихами Л.Щеглова и музыкой Э.Богушевского.

В картине А.Нугманова "Легенда о бессмертии" делается попытка образно осмыслить прошлое и настоящее. В работе "13-я юбилейная" М.Смагулова своеобразна ритмика монтажа и композиционное построение. В фильме "Все, чем живу" (о художнике Канафие Тельжанове) главными стали картины художника, через которые размышляющий автор

попытался передать эпоху. Фильмы М.Смагулова отличаются метафорой, оригинальностью, своеобразным музыкальным решением и слиянием документа с поэзией.

О флоре и фауне Казахстана снимали М.Олькина ("Беркутчи"), режиссеры-соавторы Л.Мухамедгалиева и В.Белялов ("Это сайгаки"). Их фильмы "В горах и пустынях Казахстана", "Семиречье. Времена года", а так же "Беркуты", "Дом для серпоклюва", "Сурок Мензбира" считаются расцветом видового жанра страны. Документалист Вячеслав Белялов мог месяцами снимать отдельные эпизоды. Он использовал в своих съемках скрытую камеру, снимал длительные наблюдения; в его фильмах видно, с какой любовью он снимает то, что ему интересно: природу и животных.

Владимир Татенко пришел со сценарного отделения ВГИКа в журналистику, затем стал работать на телевидении, и уже после, с 1973 года – на киностудии "Казахфильм" в качестве режиссера. Документальные фильмы периода работы режиссера на киностудии: "Донбасс – Караганда" (1974) о дружбе казахских и украинских шахтеров, "Женщина из колхоза "Коммунизм" (1976) – о Герое Социалистического Труда и Матери-Героини Улбалы Адтабаевой, "Ласточка" (1977) – портрет работницы домостроительного комбината и многие другие. "Видеофильм" – одна из самых значительных работ Татенко. Фильм повествует о жизни писателя Николая Раевского. Так же в фильмографии Владимира Татенко есть фильмы, посвященные Алма-Ате, это: "Город яблоневых зорь", "Алма-Ата", "Вечерняя Алма-Ата", "Город и смог".

О трактористке и заботливой матери фильм А.Сулеевой "Камшат". О стремлении художника к совершенству фильм М.Васильева "Вдохновение", где мы видим Болат Аюханова и его ансамбль. Фильмы А.Лаптева "Озеро студеное, ласковое" и "Старик и озеро" о природе. О деятельности революционера О.Джандосова фильм "Рядовой ленинской гвардии" режиссера М.Байканова. Интересны работы режиссеров Б.Габитова и А.Федулова, А.Токпанова и Д.Гильманова.

"Творчество молодых казахских кинематографистов отражает общую тенденцию казахского и всего советского документального кино 60-х и 70-х годов – стремление к образному обобщению факта, к раскрытию духовного мира человека" [Сиранов, 1980: 238].

Главной целью данных фильмов было донести до зрителя максимальную информацию, построение большинства картин данного периода было однообразным и стереотипным: хронология фактов жизни, экскурс на родину героя, перечисление городов, в которых проживал герой и дикторский текст. Но тем не менее, поколению кинематографистов 60-х удалось достойно показать на экранах мира свою культуру и героев своих народов. «Решение политических и государственных задач в этой отрасли кинематографа – документального кино – это великолепная возможность сочетать государственные интересы с интересами развития отрасли». [Увальжанова, 2007: 2].

Кинематограф 60-х годов подготовил почву для появления последующих фильмов, режиссеры которых ищут себя в разных направлениях как авторского, так и коммерческого кино, среди которых С.Азимов, В.Тюлькин, Б.Каирбеков, А.Байгожина, Б.Шарип и другие более молодые их последователи.

Сергей Азимов – режиссер, главным направлением фильмов которого является острая социальная тематика. Азимов обучился во ВГИКе, где режиссуру ему преподавал Р.Кармен.

Один из первых его фильмов – "Интервал" о чабанах, гонящих отары овец за огромное расстояние к мясокомбинату и простаивающих в очереди еще несколько суток. Фильм вызвал общественный резонанс и пережил множество пересмотров и обсуждений. Так, режиссер зарекомендовал себя как режиссер, ищущий социальную справедливость.

Затем наступило время перестройки, требовавшее вскрытие недостатков страны. Среди них фильмов того периода выделяются: "Кумшагальская история" (1987) Игоря Вовнянко, "Реквием по Аралу" (1988) Сагатбека Махмутова, "Саты. Хроника тихого села" (1988) Ораза Рымжанова, Багдада Мустафина, "Полигон" (1990) Владимира Рериха, Ораза Рымжанова и, конечно, "Жоктау. Хроника мертвого моря" С.Азимова.

"Жоктау" – это личная трагедия режиссера и этот ход еще сильнее воздействует на зрителя, делая эту трагедию для каждого весомой, тяжелой и, так же, как и для режиссера, очень личной. Режиссер говорит о родных землях, о своих предках, пропускает трагедию через себя, и все это передается как трагедия общенародная, общечеловеческая.

Эта тема изучена Азимовым со всех мыслимых сторон, и эта глубина понимания и отчаяния отражается в глазах героев фильма. Перекликание названия, песни-плача по умершим и по морю очень точно передает атмосферу фильма.

Другие его фильмы, созданные в период работы в ТРК Президента РК, рассказывают историю суверенного Казахстана, биографии репрессированных деятелей "Алаш-Орды" и затрагивают так же другие темы.

Наиболее известные фильмы этого периода: "Я называю Абая отцом" о роде Кунанбаевых, "Неизвестные страницы Избранного" о неизвестном из жизни Мухтара Ауэзова, "Дом на обочине" (совместно с С. Русаковым) – об интернациональной, многолетней семье казаха, живущего в России, "Если бы я был Султаном" – о чеченце Султানে Махмудове, яром патриоте Казахстана и многократном узнике советских тюрем, "Таусылмайтын махаббат" (совместно с А. Ерназаровым) – о трогательной и нежной любви героя Великой Отечественной войны, партизана Касыма Кайсенова и его жены.

Если темами фильмов Сергея Азимова являются социальная справедливость, казахская интеллигенция и жизнь страны, то другой представитель казахского кинематографа, Владимир Тюлькин, имеет другой подход к своим работам.

Режиссер Владимир Тюлькин в своих фильмах всегда увлекается психологией героев, проникает в их души и подсознание. Его герои – "чудики", всегда интересные сами по себе, и в фильмах Тюлькина они преображаются еще больше.

Владимир Тюлькин, обучившийся в Ленинградском институте театра, музыки и кино и на Высших режиссерских курсах игрового кино, стал известен уже после своей дипломной работы "Буду защищаться сам", снятой на киностудии "Казахфильм".

Герой фильма, подсудимый Вячеслав Чиванин, привлекает своими интересными заявлениями, которые сквозят его хитростью, артистизмом и ловкостью; героиня "Маленькой Нины" – женщина-лилипутка с большой душой; "Патетическая симфония" – история о двух пожилых женщинах, ютящихся в квартире вместе с шестидестью собаками.

Документальный фильм есть не просто запечатленное время, летопись и копирование реальности, хотя и в этом его предназначение тоже, но для того, чтобы называться киноискусством, документальному кино нужна образность, которая всегда присутствует в фильмах В.Тюлькина, в том числе, в его фильме "Повелитель мух" (1990).

Совместная работа Владимира Тюлькина и Тараса Попова «Опыт креста», произведенная в 1995 году, раскрывает перед зрителем внутреннюю политику исправительной колонии для малолетних преступников. Фильм снят без прикрас, со всеми подробностями, изнутри этой системы.

Тарас Попов известен так же фильмами «Sale» (2005), "Обыкновенный человек" (2007), "Игры Воображения" (2008), "Что вы знаете о СПИДЕ?" (2006).

Тема этнографии, казахских традиций, обычаев и культуры, тема казахской земли нашли отражение в творчестве Бахыта Каирбекова – выпускника Литературного института им. А.М. Горького (Москва, 1975) и Высших курсов сценаристов и режиссеров при Госкино СССР (1987-1989).

Его триптих "Полнолуние" и фильм "Сундет" из сериала "Домусульманские обычаи и традиции казахов" наполнены сакральным смыслом описываемых обычаев, размеренный темп его фильмов позволяет погрузиться в тему, вникая в ее суть.

Его фильмы: "Кызыл трактор", "Излучение любви" о великом казахском поэте Абае Кунанбаеве, "Архитектура мечты" о столице Астане, "Поговорим о главном", "Аксиома крыла", составившие триптих о деятельности Нурсултана Назарбаева, "9-я территория мира" – 100-серийный проект о Казахстане, "316-стрелковая" о подвиге воинов-казахстанцев под

Москвой, цикл из семи картин "Традиции и обычаи казахского народа", главной мыслью которого стало: "очень важно прийти в этот мир достойно и не менее важно достойно уйти", а так же портреты выдающихся личностей Казахстана – Д.А.Кунаева, О.Джолдасбекова, Т.Шарманова, А.Ашимова – являются вкладом в казахскую кинолетопись.

В 90-е годы частные киностудии, открывшись и столкнувшись с высокими налогами, быстро закрывались одна за другой. В середине 90-х кино Казахстана все труднее находило финансирование. Многие документалисты работали в Телерадиокомплексе Президента, снимая летопись нашей страны. "Происходит то же самое, что было всегда – кино наше на стадии становления". [Амиркулов, <http://www.nomad.su>].

О фильмах 90-х годов киновед Б.Ногербек пишет следующее: "Общее ощущение от программы неигровых фильмов – отсутствие поиска, усыпляющий зрителя закадровый дикторский текст, привычные изобразительные штампы, ракурсы, монтажные фразы. Свобода от диктата редакции не привела механически к свободе творческого выражения, не освободила художника от стереотипов, от оков внутреннего цензора и генетического страха перед вышестоящими инстанциями". [Ногербек, 2007: 264]. Но тем не менее, в это же время "застоя" были сняты стоящие документальные фильмы, среди которых двухсерийная публицистическая лента "Алжир" А.Шажимбаева, "Помешал... характер" Г.Емельянова, "Бакыт, первая кровь" А.Карпыкова и И.Побережского.

"Алжир" – очень волнующая и драматичная лента, где каждый синхрон бывших узниц сквозит пережитой болью и страданиями. В фильме есть и искусственные постановочные моменты, в которых он вовсе не нуждается. Фильм Г.Емельянова сделан в традиционной манере, он о человеческой судьбе, на которую повлияла перестройка.

Фильмы другого казахского режиссера, Асии Байгожиной: "Хроника необъявленной демонстрации", "Елимай. Репатрианские хроники", "Амен Хайдаров. Сказочные хроники". Режиссер в своих фильмах ведет хронику уходящей казахской действительности, затрагивает в своих фильмах важные для нашей нации темы, раскрывая сущность действительности страны. Творчество Асии Байгожиной тесно связано с народом, с его самоидентификацией. Ее направление в документальном кино связано с запечатлением тех событий и людей, которых народ должен знать. Эта летопись очень важна, и в свое время прозвучит в документальных фильмах страны.

Калила Умаров, работая на студии "Казахтелефильм" совместно с Каримом Танаевым создает 2 документальных телефильма "Таушен" и "Замана шеру". Это один из тех режиссеров, которые в 90-е годы, работая в Телерадиокомплексе Президента, в своих фильмах раскрывал белые пятна нашей истории, пытаясь многое переосмыслить в контексте современного независимого Казахстана.

В новой плеяде режиссеров документального кино, соответственно, более молодые документалисты, среди которых Асет Ерназаров, режиссер, занимающийся научно-популярным кино, главной темой которого является евразийство. Роза Орынбасарова – выпускница ВГИКа, которая заявившая о себе дипломной работой "Ачисай", снятой на "Казахфильме". Арман Карабаев – выпускник Ленинградского театра музыки и кинематографии, пришел в документалистику на "Казахтелефильм", работая сначала ассистентом режиссера, затем самостоятельно стал снимать документальные фильмы.

Фильмы Асета Ерназарова: "Обратной дороги нет" (1997, совместно с А.Райбаевым), "Дядя Вася" (1998), "Сундет" (1998, совместно с Б.Каирбековым), "Кольсай" (1998, совместно с Д.Манабай), "Жас тулпар – моя судьба" (1997-1998), "Таусылмайтын махаббат" (2000, совместно с С.Азимовым).

Каждый период казахского кино ознаменовался определенными фильмами и каждый по-своему важен и труден. Тенденции казахского кинематографа менялись с течением времени, с развитием государства. Документальное кино тесно переплетается с развитием государства, отражая его жизнь, проблемы и людей. Если на восходе своего возникновения наше кино имело пропагандистский характер, фиксировало время, то в перестроечный период тенденцией этого вида искусства становится раскрытие ранее запрещенного;

появляются новые герои и новые темы. Что важно отметить, казахские документалисты каждого из периодов развития кино нашей страны, отличаются собственным почерком и выбором темы. Я считаю это показателем развития киноискусства и режиссуры, способности мыслить и быть свободным в творческом выражении.

"Всем нам – и кинематографистам, и государству – необходимо осознать, что в современной социокультурной ситуации Казахстана кинематограф, прежде всего не индустрия, а искусство и идеология, затрагивающая общенациональные интересы государства, его духовную, нравственную, культурную и идеологическую безопасность. Государство должно наконец-то выработать долгосрочную политику в области кинематографа. Кино доходит до народа быстрее, и его эффективная идеологическая роль проверена мировым опытом развития кинематографа". [Ногербек, 2007: 295-296].

Список литературы:

1. Сиранов К., Абдулахатова, Р, Алимбаева К., Оспанова Р., Смаилов К., Айнагулова К., Нугербек Б. "Очерки истории казахского кино". Алматы: Наука, 1980.
2. Ногербек Б. На экране "Казахфильм". Алматы, RUAN, 2007.
3. Луньков Д. "Искусство кино", 1998, №5.
4. Амиркулов А. <http://www.nomad.su>.
5. Увальжанова А. Государственное регулирование развития документальных фильмов в Казахстане. ЛГК. №19, 30 октября 2007.
6. Кустов Б. <http://mmj.ru>.

REGULATORY TACTICS OF THE EAST AND THE WEST IN THE ARENA OF POLITICAL CONFLICTS

Nuralina B.A.

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

Sembayeva M.M.

Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

Аңдатпа. Қазіргі отандық және шетелдік әдебиеттерде Шығыс пен Батыстың даму ерекшеліктері мен айырмашылықтары саласында айтарлықтай қарқынды зерттеулер жүргізілуде. Әсіресе Шығыста, бұл ұзақ уақыт бойы еуропалықтардың Шығыс туралы білімінің көпшілігі бірқатар себептерге байланысты тек үстірт идеялармен шектелгендігімен байланысты. Егер ежелгі дәуірде олар «деспотизм мен варваризм» Шығысқа тән деп айта бастаса, онда XIV ғасырда еуропалық ойда бұл идея «азиялық деспотизм» тұжырымдамасы түрінде қарастырылды, ол жеке меншіктің және тұлғаның құқықтық кепілдіктерінің болмауымен тығыз байланысты. Жалпы қызығушылықтың бұл түрі кездейсоқтықтан алыс: XX ғасырдың аяғы. бұлыңғыр бұлтпен планетаның үстінде ілулі болғандықтан, көптеген адамдар экзистенциалдық проблемаларға (мистикаға белсенді назар аударатын және мұнда шығыстың ежелгі мәдениеттері мен діндері үшін басымдылық бар) және іздеудің маңызды мәселелеріне ақпарат көздеріне қызығушылық танытуға итермелейді. Осы алғашқы мәліметтерге сәйкес қоғам табиғи түрде қалыптасты.

Түйін сөздер: деспотизм, варварлық, үстемдік, әлеуметтік болмыс, кеңістік

Introduction

If in the days of antiquity, they just started talking about the fact that “despotism and barbarism” is inherent in the East, and then in the 14th century in European thought this idea was already formulated in the form of the concept of “Asian despotism”, which was closely associated with the lack of private property and legal guarantees of the individual. The Ottoman Empire began to be considered a symbol of this kind of state structure, with the absolute power of the Sultan and the arbitrariness of the administration characteristic starting from the 16th century.

In modern times, Charles Montesquieu's words that “Europe is the genius of freedom, and Asia the spirit of slavery” and Herder’s comparison that China is an embalmed mummy wrapped in silk and painted with hieroglyphs were commonly popular. Similar ideas existed in the works of J. St. Mill and most Western economists of the centuries. To these arrogant and dismissive assessments given to the East by famous people of Europe, we can add the statement of the German

philosopher Hegel, who, summed up the theoretical justification of the backwardness and underdevelopment of the Eastern part of the World. According to Hegel, the highest form and genuine guarantee of freedom is the European state contemporary to this philosopher – with its own human rights and constitution. His theory was based on the following view. The whole story is the process of man gaining more and more freedom. Therefore, the goal of world history is to know oneself by the world spirit. Humanity, by developing, comes to an ever-deeper understanding of the word “freedom”.

In this regard, Hegel divides the whole story into three great eras. The first is the Eastern era (the era of Ancient India, China, Egypt, etc.) – where people still did not realize freedom, people here strictly obey either the authority of the father in the family, or the authority of the emperor in the government. In this society, only one person enjoys freedom and all the blessings of life – the emperor, pharaoh, king etc., and all the rest are his slaves, servants etc. The greatest resonance in Europe was received by Max Weber's theory (1864-1920), which observed and discussed several civilizational types of society, each of which is more or less predisposed to economic development [1, 101p]. Weber correlated this predisposition with the religious and social views of this society and directly linked the source of Western economic progress with the reformations that contain religious aspects.

East and West: principles of life within the framework of cognitive orientations

According to Weber, the “ideal capitalist type” corresponds to Protestant ethics, alien not only to Asian civilizations, but also significantly different from other Christian faiths: from Catholicism and from Orthodoxy. Weber contrasted Protestantism with Confucianism, stressing in every way that economic progress is impossible in society of Confucians.

It is very curious that in recent years, when the economic successes of East Asian countries have become evident, a whole series of works has appeared, the authors of which are trying to either refute or modify Weber's theory. Additionally, the successes of China, Japan, Korea and other countries of East and Southeast Asia are often explained precisely by the Confucian mentality and Confucian ethics [2, 300p].

In general, interest in the East culture is huge and, probably, will increase. This interest is comprehensive and all encompassing: history and culture, society and the state, man and religion (gods and people), and finally, the ancient fundamental principles of the great civilizations of the East culture. All this is now in the focus of attention both of the inhabitants of the East, aspiring to self-knowledge and self-identification, to discover the fundamental foundations of their own being, and even more so representatives of a different, Western, European tradition, whose general parameters are so different from the Eastern ones. This kind of general interest is far from accidental: the end of the 20th century. With its gloomy clouds hanging over the planet, it prompts the humanity to become seriously interested in both existential problems (which arouse attention to mysticism, and here the indisputable priority is given to ancient cultures and religions of the East), and the search for roots, primary sources. Moreover, much in the modern world is closely connected with the East – it is enough to recall the phenomenon of developing countries with their most acute economic, demographic and sociocultural problems, whose solutions have not been found yet. How and when these problems will be resolved, what are the ways leading to their solution – all this worries cannot but worry the world, the vast majority of whose population, which is growing both absolutely and relatively, lives precisely in developing countries, primarily, in the countries of the East [3, 435p].

What is the East? What is the West? Since when has human society divided into East and West? What are their features and how do they differ from each other? Let us cite the statements of Russian scientists quite well known to the scientific community – P.Ya. Chaadayev, A.S. Panarin and L.S. Vasiliev. According to M.Ya. Chaadayev: “The world was originally divided into two parts – East and West. This is not only a geographical division, but also the order of things, due to the very nature of a rational being: these are two principles that correspond to the two dynamic forces of nature, two ideas that embrace the entire life order of the human race. Concentrating, deepening, closing in on himself, the human mind was created in the East; opening outward,

radiating himself in all directions, struggling with all obstacles, he is developing in the West. According to these initial data, society naturally developed.

In the East, thought, deepening in itself, having gone into silence, hiding in the desert, provided public authority with the disposal of all the blessings of the earth; in the West, the idea, rushing everywhere, intervening for all the needs of man, hungering for happiness in all its forms, founded power on the principle of law. Nevertheless, in both areas, life was strong and fruitful; here and there the human mind did not lack in high inspirations, deep thoughts and exalted creatures. The East came first and poured streams of light onto the earth from the depths of its solitary contemplation; then the West came with its all-encompassing activity, with its living word and omnipotent analysis, took possession of its labors, finished the work of the East, and finally absorbed it in its wide girth" [4, 23p].

A.S. Reflecting on these issues, Panarin asks: "Can we speak of the East as a single entity, or is this word just a metaphor for consciousness that seeks out exoticism and is full of Western orders? What lies behind this concept? The sum of regional and religious studies as Indology, sinology, arabistics or some kind of interdisciplinary synthesis, which has under it a real community of countries and cultures of the East? In his point of view, "this concept reflects some real common dominants of Eastern culture, which are represented with different strength and clarity in various civilizations of the East – Indo-Buddhist, Confucian-Buddhist (Far Eastern), Muslim" [5, 145p].

According to J.I.S. Vasiliev, who is undoubtedly one of the most respected Russian orientologists, in the meaning of the East, "we are not talking about a geographical concept, but rather a historical-cultural, socio-political, civilizational ... This is a gigantic universal humanity, albeit in something very heterogeneous and contradictory, but still almost monolithically solid in its deepest foundation – the very foundation that, in fact, gave rise to the East-West dichotomy in its time. But how did this dichotomy arise and what ultimately gave rise to it? In his opinion, "approximately in the IV — II millennia BC on Earth laid the foundations of a command and administrative structure. At the same time, primitive communal societies followed the same path. Then, approximately in the VII century. BC, bifurcation began in the Mediterranean, and as a result of not quite clear processes, something like a social mutation occurred and the phenomenon of antiquity arose" [6, 156p]. A.S. Panarin adheres to the same hypothesis. He also believes that around the VII century. BC. There is an East-West dichotomy. This difference, according to the scientist, is determined by how these cultures disposed of the historical freedom that was born now of transition from the mythological state of culture to the post-mythological one. Prior to this transition, in the primary "broth" of culture, which is a myth, the difference between the West and the East is not clearly seen. Nevertheless, the transition itself includes a moment of bifurcation, which gave an impetus to two opposite trends in world culture. They could be illustrated symbolically by using the biographies of the eldest and youngest son. Here Panarin refers to a figurative comparison given by J. Needam in his famous work, "Society and Science in the East and in the West." According to J. Needam, both brothers formed in a traditional patriarchal family, and came of age with an approximately equal burden of tradition. But, the elder has to stay in the family as an assistant to the father – with the prospect of inheritance of his property and role, and the younger decided to leave his native home, went to the city to seek a free share. In the first, the biography is dominated by a moment of responsible succession, which fetters freedom, but at the same time gives a guarantee, while the second is dominated, by the moment of uninhibited freedom, inseparable from risk. The house and the burden of tradition weighs on the former; on the latter, uncertainty and the need to dodge, refine, and create.

Features of social cognition and experience of the East and West

As a result, we get two great cultural types – conservative and innovative, each of which carries its own complexes, its one-sidedness, its own burden of imperfection, inseparable from the sinful share of man in the globe. The complex of the Western "youngest son" is an ego complex of guilt associated with an abandoned patrimonial center and inevitable violations of its moral commandments. The complex of the eastern "eldest son" is a complex of a provincial who, even believing in his moral superiority and righteousness, suffers from his alienation, from non-

participation in the chaotic but alluring creativity of the unknown future, which for some reason cannot be created on the spot, without betrayal by relation to tradition. Here, says A.S. Panarin, we, perhaps, have found a keyword denoting a complex of the Western type of culture – this is cultural betrayal as a specific crime of civilization [7, 449p]. The ethical logo itself, which has replaced the myth, bears a betrayal of anthropocentric arbitrariness in relation to the highest order of the universe, a person falling out of the system of cosmic harmony, self-expressed in myth. So, the Tao of oriental culture means a program alternative to the Western logos: not a consistent distance of a person from the harmony of the Cosmos, not an individualistically irresponsible emancipation, but on the contrary, a person's reverse aspiration for natural balance.

According to this hypothesis, the whole subsequent history of humankind was a period of coexistence of these two opposing social structures. Moreover, the difference between them was not only in the elements, but also in the dynamics of evolution. European antique structure was characterized by mobility. It was on the basis of Greek antiquity that impressive successes were achieved in Ancient Rome in the fields of economics, political administration, and culture. According to this hypothesis, the whole subsequent history of humankind was a period of coexistence of these two opposing social structures. Moreover, the difference between them was not only in the elements, but also in the dynamics of evolution. European antique structure was characterized by mobility. It was on the basis of Greek antiquity that impressive successes were achieved in Ancient Rome in the fields of economics, political administration, and culture. Noting the unconditional advantages of Western civilization in a number of areas of human existence, it is necessary, in our opinion, to remember the flaws and shortcomings of this civilization, which can become tragic if you do not pay attention to it in time and offer an alternative. But in order for the alternatives to remain at the disposal of humankind, it is not necessary to uproot its cultural and civilizational diversity, it is not essential to look for the complete and final victories of one civilization over all others [8, 24p]. Here, a hidden historical and anthropological meaning of the “bipolar” structure of humankind as a sociocultural system divided into East and West is revealed. To clarify this situation, we will make a small digression into the field of psychology, to explain the specifics and features of the activity of the cerebral hemispheres, and on its basis to explain the meaning of the “bipolar” structure of humanity as a sociocultural system and its division into East and West.

According to Sperry's theory, the difference between the left and right hemispheres is determined by the characteristics of the information that each hemisphere perceives and processes; the left hemisphere is specialized in operating with verbal and other formal and symbolic material, and the right hemisphere of the brain is sensual images of real objects. In the studies of scientists, it is confirmed that each hemisphere can process both figurative and symbolic information. Apparently, it is important here that it is subjected to simultaneous or sequential assimilation, and it is not a matter of the formal belonging of the information to the symbolic or figurative, but some other of its characteristics. It has been shown that artist's process information based mainly on the possibilities of right-hemisphere thinking, and scientists – on the possibilities of left-hemispheric thinking, although, of course, exceptions are possible

The right and left hemispheres are differently “inscribed” in the time coordinate. The activity of the right is mainly connected with reliance on events that took place in the past. The left hemisphere is oriented towards the future. In addition, in accordance with this theory, processes occur in the left hemisphere that can be described as linear and sequential thinking, while processes of holistic perception occur in the right hemisphere [9, 10p]. In its most general form, we can say that the right hemisphere is more associated with the motivational components of emotions, and the left with informational components. The Russian scientist Nefedov gives in his book the general principles of the structure of matter and the psyche based on the activity of the cerebral hemispheres. Compensation for strongly expressed individualism in the East is developed social consciousness in the form of ethical concepts of Confucianism, Taoism, Buddhism, etc. But, despite the large regulatory role of these ethical concepts, the gap between the individual and the public

consciousness remains traditional. Evidence of this can be the existence of a dual existence in the East: daytime – public and nightly – private.

What prevails in their ratio is difficult to say. This depends on the inclinations of each person, because some prefer daytime, social being, while others prefer nightly, individual being, trying in every possible way to free themselves from the futile vanity of the day and quickly plunge into the night element of individual liberty " [10, 42p]. To understand how this tradition of thinking has developed, we will make a short historical digression. To begin with, what modern man creates within the scope of the classical paradigm of European culture? It is based on Aristotelian logic and the Cartesian dichotomy of man – the world. The current (formal) logic that underlies European thinking began around 2500 years ago. Its creator was the great ancient Greek philosopher from Stagira Aristotle. It is known that during this period in Greece there was a struggle between two opposing philosophical camps, one of which was headed by Aristotle and the other by Heraclitus. This struggle was a struggle between two worldviews, two logics – formal and dialectic, two methods of cognition of the world – science-like and intuitive-mystical, and two types of thinking – linear and nonlinear.

The greatest representative of Greek philosophy, whose logic formed the basis of European civilization, believed in a reductionist approach: if you break something down into its component parts, you can understand how it works. According to the thinker, everything has its own boundaries; everything can be localized and categorized. As the creator of syllogistics and founder of formal logic, Aristotle essentially seduced the world, saying that if you don't know something, ask those who know. The opponent of Aristotle Heraclitus held a different point of view the Dark of Ephesus. He, in contrast to Stagirith, said that the Universe is in constant motion, that stability and homeostasis are not the norm. One of the widely known and memorable sayings states: "Everything flows and everything changes. You cannot enter the same river twice" [11, 42p]. For example, the roots of the educational system, when the unquestioned authority of the teacher dominates the personality of the student in all aspects, sprout from Aristotle's philosophy. Modern science is also based on the logic and philosophy of this thinker. In particular, following this philosophy, causal concepts, laws of motion, conservation of energy, and an increase in entropy were developed.

Heraclitus believed that universal wisdom, the world logos, the fiery word spoke with his mouth, and he was convinced that he was open to the eternally tense and disturbing rhythm of life that defines the Law of life. In our opinion, it is important to note, "Heraclitus presented his opinion of the universe in the form of mystical reasoning based on priestly traditions. Here he follows the example of the Pythagoreans, who organized themselves into mystical fraternities like Orphics." [12, 103p]. It is quite obvious that the philosophy of this thinker expresses a more holistic, more harmonious and dialectical view of the world, which, unfortunately, was not in demand at the time, and only many centuries later reveals its huge cognitive potential, especially in the context of the latest discoveries of modern science. It is now obvious that this dispute between Aristotle and Heraclitus in its consequences is much more dramatic than a conflict regarding the structure of the Universe. It was a struggle of two worldviews, a struggle of two logics, a struggle of two methods of knowing the world, on the outcome of which, ultimately, the fate of humankind was dependent. Since Aristotle won this intellectual war, our life is what it is today. If Heraclitus won, then we would have a completely different civilization. Almost all of our thoughts and ideas, any type of analysis that we use is a consequence of the influence of Aristotle [13, 351p]. The scientific method, inherited from Aristotle and loudly proclaimed by Bacon, has become the generally accepted method of scientific research and findings.

After the discovery of subatomic particles in quantum mechanics, our logical world disintegrated. It turned out those subatomic particles "behave" differently than, according to scientists, they should conduct. The basic principles began to chop. Therefore, for example, Aristotle argued that an object could not be both "A" and not "A". Quantum science has entered into a dispute with Aristotle. And many experiments have shown that certain objects may not be something at the same moment in time. It also turned out that velocities significantly exceeding the speed of light are possible. It proved that an electron, moving at an incredible speed, could be in

two places simultaneously. If you follow the old logic of Aristotle, it seems that there was a mysticism here. The real world of elementary particles and the Universe, it turns out, does not obey the classical laws, so carefully formulated by scientists, and is not explained by old, linear thinking. It is also impossible to explain and describe with old thinking the reality of such a plan as chaos and turbulence. This requires a non-linear, holistic so to speak, more based on the right hemisphere thinking, which is more characteristic of the East.

The famous American scientist J. Glake, in his book on chaos, writes that science has been deceiving itself for centuries, ignoring the slightest deviations in the process of collecting data and conducting experiments. The phrase "measurement error" was used whenever data did not fit into the framework of a causal paradigm. Scientists began to restrict their research to closed systems, even if they were possible only in artificial conditions, instead of solving the problems of open systems, life, and turbulence [14, 10 p]. A completely new word in science in this regard is the concept of the American scientist D. Bohm. The main fundamental feature of his cosmology is the assertion that reality is one, that it represents the indivisible integrity that underlies the entire Universe, the basis of matter and consciousness, providing the source material for all manifested entities and events, generating and controlling everything through constant communication with everything in the deep structure of the whole [15, 7 p]. According to Bohm, everything in the Universe is not only interconnected, but in reality, it is the same thing. According to his theory, consciousness and life (and, in essence, everything in the Universe) are sets coiled up in the universe. Such a vision has amazing consequences: each piece of the hologram contains the entire universe. This means that every cell in our body already contains a coiled cosmos. These fundamental discoveries of modern science provide the basis for a deeper understanding of the nature of consciousness, which cannot be explained by the old theoretical baggage of knowledge. Now it is quite obvious that a new understanding of consciousness is possible only on the basis of a deep understanding of not only the latest achievements of modern quantum – relativistic physics and psychology, but also a creative understanding of the experience of thinking and wisdom of the East.

This is especially important because the modern picture of the world revealed by quantum physics, according to physicists themselves, seems to bring us closer to the perception of the world, which is unusually similar to the picture of the world of mystics of the East. Paying attention to this feature, the director of the International Institute of Theoretical and Applied Physics of Russia, Academician A.E. Akimov writes the following: "Everything that physics has now come to, practically without formulas, but in a meaningful way, is stated in the ancient Indian Vedic books. There were and still are two directions of cognition of Nature. One is represented by Western science, that is, knowledge that is obtained on the methodological basis that the West owns, that is, evidence, experiment, etc. The other is Eastern teachings and practices, that is, knowledge acquired externally by the esoteric way, in a state of, for example, meditation. Esoteric knowledge is not obtained, it is given to man. It turned out that at some stage, this esoteric path was lost, and another path was formed, extremely slow and difficult. Over the past thousand years, following this path, we have come to the knowledge that was known in the East 3,000 years ago" [16, 189 p]. Thus, according to a Russian scientist, European culture and science did not adequately assess the most important aspects of human life. So spirituality, which has always been highly valued in the East, has not equalized irrational methods of obtaining knowledge with rational ones, rejected non-traditional ways of obtaining information, etc.

From here, it inevitably fell into a deadlock, the way out of which, according to some scientists, is simple. It has long been proclaimed the most wise and far-sighted thinkers of the East and West: it is necessary to combine intuitive and scientific knowledge, to equalize in the rights to the criterion of "truth" what is obtained as a result of insight, trance or influx, and what revealed an exact experiment and logical construction. Therefore, if the question is posed, which way of knowing the World is more correct – underlying the traditional sciences or serving as the basis of religion, mysticism or Eastern methods, then, according to Academician Akimov, there is reason to believe that the advantage of traditional sciences does not follow from anything. Moreover, science

has lagged behind the “unscientific” views. In the Western system of spirituality, the scientist-rationalistic and utilitarian-economic consciousness of an individualistic sense, which functions on the basis of the logic of not a holistic perception of the world, but its discursive-analytical taxonomy in groups, classes, clans, etc., gained predominant development. In this system, there is no unifying principle that has a spiritual and moral essence, because the driving force of the West, the source of its dynamism are the mercantile and economic interests of the individual. The basis of their implementation is the rivalry of individuals, groups, states, etc. with the use of violence aimed at crowding out or suppressing a competitor. Of course, these aspirations are combined with a focus on achieving high efficiency and professionalism, which found expression in the ethics of Protestantism, and then secured, economic practicality. Cold calculated rationalism combined with high efficiency and professionalism allowed the West to achieve a high level of economic development, which made possible the success of Western liberalism and democracy.

Such an effective and impressive development of the West was accompanied, however, by significant losses of many of the universal human social and cultural heritage. The spirit of humankind and spiritual self-realization has been removed from this rational and individualized world, the means of achieving which is not only practical economic activity, but also spiritual aspiration, which is largely associated with irrational, intuitively mystical methods of perceiving being. Due to the one-sidedness of the type of spirituality that has developed in the West, which he himself is aware of, he is constantly searching for those complementary principles that could somehow compensate for the limitations of their own spiritual resources by including new dimensions of consciousness that have been developed in eastern cultures. [17, 547 p]. In the spiritual structures of eastern civilizations, irrational, contemplatively intuitive methods of comprehending the world, in which the unity of seemingly opposite principles is realized, turned out to be significant. A constant correlate of tendencies towards the hypertrophy of individualism in the East is the developed social consciousness in the form of ethical concepts of Confucianism, Taoism, and Buddhism.

Conclusion. The economic paradigm is an inevitable phenomenon of historical and cultural heritage. Since every culture has its own strengths and weaknesses, its institutions cannot change at the slightest whim. Culture, worldview, and value system are formed for a very long time and occasionally change.

Hence, success or failure in an economy cannot be determined by culture alone. Building or changing an economic system based on progressive elements of culture is the task of any community. And here the determining factor is not civilization, but the desire of people to turn their society into a prosperous one. In a globalizing world, this cannot be done either in isolation from other cultures, or at the expense of other cultures.

Reference:

1. Druckman D. (1977), Negotiations: social psychological perspectives. Beverly Hills, Calif., Sage pp. 86-121.
2. Maddux R.B., Successful Negotiation. Kogan Page, London, 1992, 285 p.
3. Hofstede, G.H., Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. Thousand Oaks, CA: Sage, 1980 (revised and expanded in 2001), 387 p.
4. Ronen, S. and Shenkar, O., "Clustering Countries on Attitudinal Dimensions: A Review and Synthesis." Academy of Management Review, 1985, 10(3), 435-454.
5. Schwartz, S.H., "A Theory of Cultural Values and Some Implications for Work." Applied Psychology, 1999, 48(1), 23-47.
6. Peng Luo, Analysis of Cultural Differences between West and East in International Business Negotiation, International Journal of Business and Management, vol.3, No. 11, November, 2008., pp. 145-156.
7. Adler, Nancy J and Graham, John L, "Strategy Implementation: A comparison of face-to-face negotiations in the People's Republic of China," Strategic Management Journal Vol 13, no 7 1992 pp. 449-466.
8. Everett M. Rogers, William B. Hart, Yoshitaka Miike, Edward T. Hall and The History of Intercultural Communication: The United States and Japan, Keio Communication Review No. 24, 2002, 24 p.
9. Salacuse, J.W., Negotiating: The Top Ten Ways That Culture Can Affect Your Negotiation, IBJ, 2004, 10 pp.
10. Cultural Influences in Negotiations, A Four Country Comparative Analysis, Lynn E. Metcalf. Orfalea College of Business, Cal Poly State University. San Luis ..., 2005, 42 pp.
11. Cultural Influences in Negotiations, A Four Country Comparative Analysis, Lynn E. Metcalf. Orfalea College of Business, Cal Poly State University. San Luis ..., 2005, 42 p.

12. Peng Luo, Analysis of Cultural Differences between West and East in international Business Negotiation, International Journal of Business and Management, Vol. 3, № 11, November, 2008, pp. 103-106.
13. Tohyama Yasuko, "Aspects of Japanese Nonverbal Behavior in Relation to Traditional Culture." In Yoshihiko Ikegami (ed.), The Empire of Signs: Semiotic Essays on Japanese Culture. Amsterdam: John Benjamins, 2001, pp. 351.
14. Salacuse J.W., Negotiating: The Top Ten Ways That Culture Can Affect Your Negotiation, IBJ, 2004, pp. 10.
15. Salacuse J.W., Negotiating: The Top Ten Ways That Culture Can Affect Your Negotiation, IBJ, 2004, pp. 7.
16. Faure G. et Rubin J., Culture and négociation. Newbury Park, SAGE Publications, Inc., 1993, pp. 7-189.
17. Plantey A., La négociation internationale. Paris, Dunod, 1994, pp. 547- 715.

ОСОБЕННОСТИ ХРИСТИАНСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Конурова Алтынай,
Докторант КазНУ им. Аль Фараби
altinayvip@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности христианства в Казахстане, а также взаимоотношения христианства и ислама как основных традиционных религий региона. Приводятся аяты из Корана, в которых говорится об Исе Масихе, вере и пути спасения через веру в Него как единственном. Анализируется вопрос свободы вероисповедания в регионе и возможности открыто делиться благой вестью в наши дни. Как в многонациональном контексте сосуществовать различным религиям и убеждениям, необходимо ли принятие нового законодательства для регулирования религиозного состояния в стране. Когда появилось христианство в регионе и каковы перспективы его развития в наше время. От чего зависит возрождение христианства в современном мире.

Ключевые слова: Казахстан, религия, христианство, православие, католицизм, протестантские церкви, Коран, Библия, религиозные объединения.

Annotation. The article examines the peculiarities of Christianity in Kazakhstan, as well as the relationship between Christianity and Islam as the main traditional religions of the region. Verses from the Koran are given, which speak about Isa Masih (Jesus Christ), faith and the way of salvation through faith in Him as the only one. The article analyzes the issue of religious freedom in the region and the opportunity to openly share the good news in our days. How different religions and beliefs can coexist in a multinational context, is it necessary to adopt new legislation to regulate the religious state in the country? When Christianity appeared in the region and what are the prospects for its development in our time. What determines the revival of Christianity in the modern world.

Keywords: Kazakhstan, Christianity, Orthodoxy, Catholicism, Protestant churches, Koran, Bible, religious associations.

В Казахстане резко возрос интерес к религии с момента обретения Независимости, значительно увеличилось количество людей, исповедующих различные религии, также увеличилось количество церквей, мечетей и других культовых зданий. Наряду с традиционными религиями в Казахстане за последние два десятилетия активно распространяется протестантские направления христианства, а также некоторые нетрадиционные религии. История христианства в Центральной Азии и Казахстане полностью не исследована, поэтому многие считают, что христианство в этом регионе появилось во времена колонизации Россией в последствии крещения Русской православной церковью или как результат политики Запада.

Христианство стало проникать на территорию Казахстана в III – IV века. Согласно историческим источникам, христианство несторианского толка было распространено до XIV-XV веков- времени правления хана Тимура. Рассмотрим символ веры несториан того времени, который был принят в Восточных общинах после бурного обсуждения. Этот символ веры известен и запечатлен в VI веке и дошел до наших дней. «Провозглашение веры (Тешбохта)».

Написано известным богословом Восточной Церкви великим Мар Баба, источник сохранен с VI века нашей эры.

«Названный Сыном Всевышнего Иса Масих – Единая Личность, все поклоняются Ему в Двух естествах, Его Божественной Сущности нет начала, прежде всех веков Он единосущный от Отца, как человек был рожден от девы Марии. Когда пришла полнота

времени Его Две Сущности были соединены в Одном теле, как Его Божественная Сущность – это не Сущность Его матери, так и Его Человеческая Сущность – сущность Его Отца, Обе сущности сохранили Своё естество в Одной Личности, в Сыне Всевышнем, Как един Всевышний в Троиединстве, так же Две Сущности сосуществуют в Одной Личности Сына. Изначально святая Церковь Всевышнего учила так» [Табышалиева А. Вера в Туркестане. – Бишкек, 1993. – 231 с., 124с.]

Эта надпись – символ веры несториан доказывает, что их вера в Масиха была истинной. Таким образом, несториане исповедали Масиха единым Господом, несмотря на тот факт, что западные христиане во главе с Кириллом осудили Нестора. Спустя 1563 года с тех обвинений, наступило время раскаяния западных христиан. В 1994 году 11 сентября в г.Риме в Ватикане Папа Римский Иоанн Павел II пригласил патриарха Ассирийской церкви Востока Мар Динкха IV, главу нынешней Несторианской Церкви, официально попросил прощение за прошлое обвинение, и они пришли к согласию.

«В сущности вера несториан согласуется с христологическим учением Халкидонского Собора 451 г., утвердившем Богочеловеческую природу Массиха, в Котором Божественная и Человеческая природа существует неслиянно и нераздельно, так как она учит, что «во Христе две природы и одна «*q̄noma*» (это Ассирийское понятие не имеет греческого эквивалента и относится к конкретной индивидуализированной природе, но не к личности), причем обе «*q̄noma*» в одной Личности Христа». Именно на основе этого в 1994 г. Глава Ассирийской церкви Востока патриарх Мар Динкха IV и папа Иоанн Павел II подписали в Ватикане Совместную Христологическую Декларацию, в которой утверждается, что католики и ассирийцы «объединены ныне в общем исповедании Сына Божия» [В.И. Иванов, Я.Ф. Трофимов. «Религия в Казахстане». Алматы. 2003. с.65]

Вера в Иисуса Христа объединяет воедино Западную (Католическую) и Восточную (Православную или Византийскую) церкви.

Православная церковь широко распространено по всему миру, в том числе и в Казахстане. Эту религию исповедуют в основном славянские народы и, поскольку этот этнос занимает по численности второе место в нашей республике, то православие сравнительно широко представлено в Казахстане. Оно начало распространяться с вхождением Казахского ханства в состав Российской империи и началом колонизации ею казахских земель. На территории Казахстана также нашли убежище старообрядцы, которые создавали свои закрытые общины в ханствах в XIX столетии прошлого века.

Анонимный автор, пишущий на английском языке "История Католической церкви в Казахстане" предлагает историографический скачок через века, утверждая, что после разрыва примерно в 500 лет "история Католической церкви в Казахстане" возобновилась в XX веке, когда Сталин приказал депортировать в Центральную Азию целые народы католической традиции. Провидение превратило дьявольский план в миссионерское мероприятие, превосходящее самые смелые мечты. Начиная с 1930 года многие священники были депортированы и отправлены в концентрационные лагеря в Казахстане. Освободившись, они поселились среди людей и несли тайное служение». [Авторские права принадлежат L'Osservatore Romano, Редакции и управлению, Via del Pellegrino, 00120, Ватикан, Европа]

Протоиерей Александр, отвечая на вопрос журналиста об отношении православной церкви с другими религиозными объединениями, сообщает: «У нас в последнее время сложились очень хорошие дружеские отношения с протестантскими общинами и католической церковью. У государства есть один очень положительный момент. При участии государства в Алматы был создан клуб лидеров религиозных объединений, и мы тепло общаемся друг с другом на неформальном уровне. В частности, когда был Курбан-айт, главный имам алматинской мечети пригласил всех представителей других конфессий, в том числе был и я. Мы посетили мечеть. Это был очень добрый и хороший визит. Отношение между религиями на таком полуофициальном уровне очень теплое и хорошее.» [Томас

Хельм «О свободе вероисповедания в Казахстане»: Доклад. Нур-Султан: Типография «IndigoPrint», 2020 г., – 140 с.]

Основным нормативным актом, определяющим правовой статус религиозных объединений и религиозных организаций в Казахстане до 2011 года, был Закон Республики Казахстан "О свободе вероисповедания и религиозных объединениях" от 15 января 1992 года. Закон закреплял равенство всех религиозных объединений, декларировал отделение религиозных объединений от государства.

Хотя Конституция Казахстана запрещает дискриминацию по признаку религии, а закон о религии гласит, что все религиозные общины равны перед законом, официальная риторика часто описывает поддерживаемую государством мусульманскую администрацию и Русскую Православную Церковь как "традиционные" религии.

Две ведущие казахстанские группы гражданского общества, Алматинский Хельсинский фонд и Казахстанское международное бюро при Президентском дворце, Астана, Казахстан, по правам человека и верховенству закона, оказали юридическую помощь религиозным группам в процессе регистрации религиозных объединений. Хотя местные чиновники могут пытаться ограничить отправление религиозных обрядов некоторыми "нетрадиционными" группами, должностные лица более высокого уровня или суды, по крайней мере до недавнего времени, обычно пресекали такие попытки. В прошлом году появились признаки того, что позиция правительства в отношении свободы вероисповедания становится все более ограничительной.

Вера в Бога помогает человеку во времена вызовов и трудностей. Бог для любой монотеистической религии является своеобразным фундаментом, олицетворением добра, справедливости и источником блага для верующего. Бог выступает в качестве судьи людских душ. Однако Бог не просто судья, он ещё и законодатель, Он сформировал норму поведения человека в обществе- десять заповедей, данные Богом Моисею, которые он донёс до людей. Источником добра и справедливости является Бог, а не человек. Для верующего человека Бог – источник всего светлого, и, значит, без Бога нет добра. Бог дает шанс на спасение, возвращение в мир, где человек был безгрешен и чист перед Творцом через смерть и воскресение Иисуса Христа. После смерти человек попадает либо в рай, либо в ад, тем самым обрекая себя на вечное благо или же вечное страдание. Вечную жизнь на небесах человек обретает только верой в Спасителя и Искупителя. Другие религии же учат тому, что главное для спасения – добрые дела. В Библии написано об этом:

Иоанна 5:24 «Истинно, истинно говорю вам: слушающий слово Мое и верующий в Пославшего Меня имеет жизнь вечную, и на суд не приходит, но перешел от смерти в жизнь». [Библия Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета Канонические Украинское Библейское общество, Киев 2014, с. 106]

В Коране об Исе в 3 Суре Аль Имран аятах 55-57 написано следующее:

55: «Вот сказал Аллах: «О Иса! Я успокою тебя и вознесу тебя к Себе. Я очищу тебя от тех, кто не уверовал, а те, которые последовали за тобой, возвышу до самого Дня воскресения над теми, которые не уверовали. Затем вам предстоит вернуться ко Мне, и Я рассужу между вами в том, в чем вы разошлись во мнениях.

56: Тех, которые не уверовали, Я подвергну тяжким мучениям в этом мире и в Последней жизни, и не будет у них помощников.

57: Тех же, которые уверовали и совершали праведные деяния, Он одарит вознаграждением сполна. Воистину, Аллах не любит беззаконников». [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 57]

Согласно великому реформатору Жану Кальвину, только тот человек может быть назван истинно верующим, «кто укрепляется твердым убеждением в том, что Бог – его благосклонный и доброжелательный Отец, и ожидает всего от одной лишь Божьей благодати, кто, основываясь на обетованиях, исходящих от доброй воли Бога, без всяких сомнений уповает на свое спасение» Поэтому «единственное средство для человека достигнуть спасения – это вера». [Кальвин Ж. Наставление в христианской вере / Пер. с фр. и англ. А.Д.

Бакулова; научн. редак. – докт. филос. наук, проф. Ю.А. Кимелев. – М.: Издательство Российского Государственного Гуманитарного Университета, 1998. – Т. 2: кн. III. – 480 с. с. 31]

В Казахстане проживает около 120 различных этнических групп, соответственно существует множество религиозных общин; большей группой из которых являются мусульмане. Современная ситуация суверенного Казахстана показывает, что все религии должны существовать в мире и согласии. Ни закон, ни нормативные акты не запрещают иностранную миссионерскую деятельность, хотя в соответствии с измененным законом о религии иностранные миссионеры обязаны ежегодно регистрироваться в Министерстве юстиции и предоставлять данные о религиозной принадлежности, географическом районе и продолжительности пребывания, а также о всей религиозной литературе. На практике большинство религиозных общин меньшинств зарегистрировались в правительстве без каких-либо трудностей, хотя некоторые протестантские церкви, рассматриваемые официальными лицами как нетрадиционные, столкнулись с длительными задержками.

В 2008 году первый Президент Нурсултан Назарбаев публично раскритиковал иностранных религиозных деятелей, отметив, что им нельзя позволять действовать свободно, потому что "мы не знаем их целей и намерений". Он также заявил, что "религия отделена от государства, но это не означает, что Казахстан должен стать свалкой для различных религиозных движений". Президент не отверг эти замечания, и после выступления произошло заметное усиление правительственных ограничений, направленных против незарегистрированных религиозных общин и меньшинств.

Религии вносят значительный вклад в духовное состояние страны, люди различных конфессий, различных этнических принадлежностей имеют право на осуществление религиозного поклонения. Из всех религий в истории Центральной Азии и Казахстана самыми жизнестойкими оказались христианство и ислам. Истину невозможно запретить.

В Коране говорится об Исе Масихе следующим образом:

Сура 2 «Аль-Бакара» аят 116: «Они сказали: Аллах взял Себе сына». Пречист Он! Напротив, Ему принадлежит то, что на небесах и на земле. Ему одному все покоряются» [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 18].

Сура 2 «Аль-Бакара» аят 253: «Таковы посланники. Одним из них мы отдали предпочтение перед другими. Среди них были такие, с которыми говорил Аллах, а некоторых из них Аллах возвысил до степеней. Мы даровали Исе (Иисусу), сыну Марьям (Марии), ясные знамения и поддержали его Святым Духом (Джибрилем)...» [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 42]

Сура 3 «Аль-Имран» аят 45: «Вот сказали ангелы: «О Марьям (Мария)! Воистину, Аллах радуется тебе вестью о слове от Него, имя которому – Мессия Иса (Иисус), сын Марьям (Марии). Он будет почитаем в этом мире и в Последней жизни и будет одним из приближенных». [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 55]

Сура 3 «Аль-Имран» аят 55: «Вот сказал Аллах: «О Иса (Иисус)! Я упокою тебя и вознесу тебя к Себе. Я очищу тебя от тех, кто не уверовал, а тех, которые последовали за тобой, возвышу до самого Дня воскресения над теми, которые не уверовали. Затем вам предстоит вернуться ко Мне, и Я рассужу между вами в том, в чем вы разошлись во мнениях» [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 57]

Сура 5 «Аль-Маида» аят 46: «Вслед за ними Мы отправили Ису (Иисуса), сына Марьям (Марии), с подтверждением истинности того, что было прежде ниспослано в Таурате (Торе). Мы даровали ему Инджил (Евангелие), в котором было верное руководство и свет, которое подтверждало то, что было прежде ниспослано в Таурате (Торе). Оно было верным руководством и назиданием для богобоязненных». [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 116]

Сура 19 «Марьям» аят 19: «Он сказал: «Воистину, я послан твоим Господом, чтобы даровать тебе чистого мальчика» [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 306].

Сура 19 «Марьям» аят 20: «Она сказала: «Как у меня может быть мальчик, если меня не касался мужчина, и я не была блудницей?» [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 306].

Сура 19 «Марьям» аят 21: «Он сказал: «Вот так! Господь твой сказал: «Это для Меня легко. Мы сделаем его знаменем для людей и милостью от Нас. Это дело уже предрешено!» [Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 2015 с. 306]

Приход Исы Масиха в этот мир ознаменовал собой новую эру в истории человечества. Современное летоисчисление начинается с рождения Исы. Всем известно, что история человечества делится на две эпохи: до рождения Исы Масиха и наша эра- после рождения Исы Масиха. Это есть факт. Значит все, что связано с этим именем является фактом: новое соглашение Бога с человечеством, согласно которому спасение от грехов и вечная жизнь возможны только через веру в Него как Спасителя и Кудая, потому что только Он через мученическую смерть на кресте искупил всех людей от их грехов и воскрес на третий день, что задокументировано очевидцами событий в четырех Евангелиях, Геродотом и другими историками того времени.

В настоящее время многие народности Казахстана исповедуют христианство как свою веру, в том числе казахи, уйгуры, узбеки, каракалпаки, татары, чеченцы, турки и многие другие. Будучи верующими из народов, которые считали себя мусульманами из- за принадлежности к азиатским народам. В Священном Писании в книге Римлянам 10: 13-15 говорится: «Ибо всякий, кто призовет имя Господне, спасется. Но как призывать Того, в Кого не уверовали? Как веровать в Того, о Ком не слышали? Как слышать без проповедующего? Как написано: как прекрасны ноги благовествующих мир, благовествующих благое! » [Библия Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета Канонические Украинское Библейское общество, Киев 2014, с. 197].

Истинный У верующий не может ослушаться повеления Своего Господа, он несет добрую весть там, где он находится и куда Он направит и поведет его.

Закон принятый 11 октября 2011 года оказал очень серьезное влияние как на религиозную ситуацию, так и на правовые возможности религиозных объединений. Для его продвижения был создан специальный орган – Агентство по делам религий. Закон 2011 года сохранил ранее введенные институты обязательной регистрации религиозных объединений и миссионерской деятельности, расширил основания для проведения религиозной экспертизы.

Он ввел запрет на религиозную деятельность в государственных органах и государственных организациях, а также в образовательных организациях; необходимость согласования с государственными органами мест отправления культа, собраний, распространения религиозной литературы и предметов религиозного назначения; ограничения на религиозную деятельность за пределами территориальной единицы, в которой зарегистрировано религиозное объединение; ввел более строгие процедуры государственной регистрации. В результате некоторых ограничений и запретов сфера деятельности религиозных объединений значительно сузилась. Им, как и в советские времена, разрешено заниматься удовлетворением религиозных потребностей в строго определенных пределах. В правоприменительной практике были случаи преследования за чтение молитв в хосписах, организацию детских лагерей по просьбе верующих родителей, пожертвование религиозной литературы в неустановленных местах, загрузку религиозных текстов в гаджеты и т.д.

Заключение: Ужесточение государственной политики и правовых основ в религиозной сфере объясняется по-разному: необходимостью усиления контроля в религиозной сфере, оптимизацией численности религиозных объединений, ограничением их

доступа в публичную сферу, важностью противодействия религиозному экстремизму и терроризму.

«Важную роль в укреплении толерантности в межконфессиональных отношениях имеет взвешенная государственная политика в сфере государственно-церковных отношений. Во многом именно благодаря деятельности государства, неправительственных общественных организаций и большинства религиозных организаций за годы независимости в Республике не допущено серьезных межнациональных и межконфессиональных противостояний. [Трофимов Я.В. «Христианство в Казахстане». Алматы, 2007] Однако, многое зависит от общего политико-правового режима в Казахстане, и изменения отношения общества к религии. Вполне возможно, что появятся основания для начала нового периода и необходимости в новом законодательстве для правового регулирования в сфере религии.

Список литературы:

1. Библия Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета Канонические Украинское Библейское общество, Киев 2014
2. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере / Пер. с фр. и англ. А.Д. Бакулова; научн. редакц. – докт. филос. наук, проф. Ю.А. Кимелев. – М.: Издательство Российского Государственного Гуманитарного Университета, 1998. – Т. 2: кн. III. – 480 с.
3. В.И. Иванов, Я.Ф. Трофимов. «Религия в Казахстане». Алматы. 2003.
4. Томас Хельм «О свободе вероисповедания в Казахстане»: Доклад. Нур-Султан: Типография «IndigoPrint», 2020 г., – 140 с.
5. Коран перевод смыслов и комментарии Э.Р. Кулиев, Изд. 9-е, исправленное, Алматы, 808с.
6. Канат Орынтай- Улы «Призванные для Великого Поручения», Алматы, 2001
7. Никофоров А.В. Библия и Коран: истоки и параллели, Алматы, изд. Казахстан, 1995.
8. Подопригора Р.А. Правовое регулирование в сфере религии в постсоветском Казахстане: подходы и последствия. 2020
9. Ежегодный отчет USCIRF о состоянии религиозной сферы в Казахстане за 2002-2010 г.
10. Трофимов Я.В. Христианство в Казахстане. 2007

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Балапашев Бекен Сарсенғалиевич
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық
университетінің PhD докторанты
E-mail: beken.balapashev@bk.ru

Annotation. The article describes the concept of loneliness among the Kazakh people and how it is viewed. The urgency of the problem of loneliness in Kazakh philosophy has increased. The Kazakh people are a wise nation, formed since ancient times, possessing a deep worldview, spiritually maturing for thousands of years. The philosophy of the Kazakh people was formed, full of wisdom and understanding, unlike any other people. In the history of philosophy, it is called «Kazakh philosophy». Since ancient times, Kazakh thinkers have attached special importance to every thing, phenomenon and event, and were able to think with deep understanding. Existential questions were raised in Kazakh philosophy.

One of them is a state of loneliness. No matter how strong the Kazakh thinker is in spirit, intelligent, quick-witted, he, at least, overcame the problem of loneliness, the state of loneliness. Some viewed the problem of loneliness as an integral part of human nature, while others interpreted it as a step towards perfection. And some thinkers rejected loneliness and considered it alienation, alienation from family, society, alienation from others. However, although the problem of loneliness has not been studied as a special problem in the history of Kazakh philosophy, it can be said that the problem of «loneliness» was relevant for the Kazakh people, their judgments, poems, heroes of works, lifestyle, life positions.

Keywords: loneliness, alienation, God, stranger, maturity.

Аңдатпа. Мақалада жалғыздық ұғымының қазақ халқындағы түсінігі мен оны қалай қарастырғандығы жөнінде жазылған. Қазақ философиясындағы жалғыздық мәселесінің өзектілігі көтерілді. Қазақ халқы – ежелден қалыптасқан, дүниетанымы терең, мыңдаған жылдар бойы рухани жетілген дана халық. Қазақ

халқының даналық пен түсінікке толы ешқандай басқа халықтарға ұқсамайтын философиясы қалыптасты. Оны философия тарихында «Қазақ философиясы» деп атайды. Қазақ ойшылдары ерте заманнан бері әр нәрсеге, құбылысқа, оқиғаға ерекше мән беріп, терең түсінікпен пайымдай білді. Қазақ философиясында экзистенциалдық мәселелер көптеп көтерілді. Соның бірі адам бойындағы жалғыздық күйі. Қазақтың рухы мықты, ақылы зерек, ойы ұшқыр қай ойшылын алсақ та, жалғыздық мәселесінен, жалғыздық күйінен, жалғыздық халінен аттап өткені кемде кем. Біреулері жалғыздық мәселесін адам табиғатына тән бөлінбейтін бір бөлшегі ретінде қараса, енді біреулері оны кемелденудің қадамы ретінде түсіндірді. Ал кейбір ойшылдар жалғыздықты терістеп, оны жатсыну, отбасынан, қоғамнан алыстау, басқаларға бөгде болу деп пайымдады. Дегенменде қазақ философиясы тарихында жалғыздық мәселесін арнайы мәселе ретінде зерттеп қарастырмаса да, олардың айтқан пайымдарынан, өлеңдерінен, шығармаларындағы кейіпкерлерден, өмір сүру салттарынан, өмірлік ұстанымдарынан қазақ халқы үшін «жалғыздық» мәселесінің де өзекті болғанын айта аламыз.

Кілт сөздер: жалғыздық, жатсыну, Жаратқан, бөгде, кемелдену.

Қазақ халқының дүниетанымының негізі өте тереңде жатыр. Бұл халықтың өзіндік ерекше дүниетанымы мен дүниеге деген көзқарасы әруақытта жоғары тұрды. Дүние туралы терең ойлау, оны түсініп кейінгі ұрпаққа жеткізе білу, дарыта білу бұл тек қазақ халқына тән ерекше қасиет. Осындай қасиеттерімен ерекшеленетін қазақ халқының дана, шешен халық екендігіне, дүниенің, болмыстың, өмірдің мән-жайын жете түсінген философ халық екендігіне көзіміз жетеді.

Қазақ философиясы дүние, адам, өмір, уақыт, заман жөніндегі көзқарас түрінде дамыды. Сонымен қатар қазақ философиясында адамның ішкі дүниесі, көңілі, жалғыздық, уайым, жігер, намыс, ар, ұят, тағдыр, зұлымдық, бақыт, бақытсыздық, азап, нәпсі, өкініш, қуаныш тағы сол сияқты экзистенциалдық мәселелер де бар. Осы мәселелердің ішінде жалғыздық жайында да қазақ ойшылдары аз айтқан жоқ. Біреулері жалғыздықты рухани жетілу үшін әрекет десе, біреулері адамның ішкі жан күйзелісі деп түсіндірді,

Абай өзінің 37-ші қара сөзінде былай дейді: «Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?» [Абай, Қырық бес қара сөз, 2020:92].

Жалғыздықты құптайтын немесе оны игілік деп ақтайтын адамдар үшін әрбір адам өз еркімен бір уақыт жалғыз қалып, өзімен өзі тілдесіп, ой тереңіне шомуы қажет. Жалғыздық адам баласының бөлінбейтін бір қасиеті сияқты, оны қаласа да қаламаса да кез келген адам басынан өткеруге мәжбүр. Адам жалғыз болып туылады, жалғыз өледі. Өзінің жеке басына түскен қиындықты, ауыртпашылықты тек өзі көтеруге міндетті, ақиқатында солай болады да.

Әр адам өзіне үнемі «Мен кімін? Мен кім үшін өмір сүріп жүрмін? Мен не үшін, кім үшін бармын?» деген сұрақтарды қояды. Адам өмірінің мәселесі, өмірдің құпиясы мен тылсымдығы, өз «менінің» ар жағынан бүкіл адамзатты көру – дара туғандардың еншісі. Осындай философиялық тұрғыдағы жалғыздық феномені – өзінің ішкі әлеміне үңілудің тәсілі, өзін табуы, тануы. Бұл негізінен кемелденген жетілген адамдар үшін қажетті және маңызды қасиет, ішкі еркіндігінің өлшемі. Данышпан адамның жалғыздығы шығармашылыққа қуат береді, айналамен өзара қатынасына игі әсер ететін құбылыс. Трасцендентализм өкілдері интеллектуалдық оқшаулану идеясын қолдайды, яғни тұлғаның шығармашыл күштерін белсенді қылу үшін жалғыздықты таңдайтынын түсіндіреді. Әдетте данышпан адамдар жалғыздықты басынан өткеру арқылы толыққан тұлғаға айналады, оның қайталанбас, басқа ерекше қасиеттері дами түседі. Ол дегеніміз – кемелдіктің, рухани тереңдіктің белгісі. Ондай адамдар өздерінің физикалық жаратылысынан жоғары көтеріліп, пенделік күйбеңнен арылып, өзін өзі өзгертуге ұмтылады. Оған мысал ретінде аскеттік өмір салтын айтуға болады. Ежелгі Үнді философиясын айтпағанның өзінде, өзіміздің қазақ философиясында да мұндай ойлар, өмір салттары жетіп жатыр. Әсіресе бұл діни тәжірибеде көптеп кездеседі. Сопылық дүниетанымды қалыптастырып, сол жолмен жүрген Қожа Ахмет Яссауидің өмірі де, ілімі де осының бір дәлелі деп айтуға болады. Қожа Ахмет Яссауи өмірдің мәнін нәпсіні тыйып, рухани тазалық пен ақиқат құндылықтардан іздегені белгілі. Өзінің адамдық қадірін терең түсініп, парасаттылық пен кемелдік мәртебесіне жету үшін осы жалғыздықты таңдады.

Қазақ халқында «Жалғыздық құдайға ғана жарасқан» деген түсінік бар. Бұл да тектен тек емес екені белгілі. Бір жағынан қарағанда, жалғыз адамды яғни дарынды, кемелденген адамды өзінің ерекшеленген қасиеті тұрғысынан бағалап, оны құдайға теңеу болса, екінші жағынан тек құдай ғана жалғыз бола алады деген мағына береді. Ал адам баласы қанша дарынды, кемелденген болса да жалғыздық оған жараспайды, адам ол белгілі бір отбасының мүшесі, қоғамның бір қызмет атқарушысы тағы сол сияқты түсінікке келеді.

Шын мәнінде дарынды адамдар қай кезеңде де жалғыз болған. Абай Құнанбайұлы «Моласындай бақсының, жалғыз қалдым – тап шыным» деп, өзін ай далада мәңгіге жалғыз тұратын бақсының моласындай сезінеді. Сонымен қатар Абайдың «Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек» өлшеміне салсақ, рас, адамға идеалды дүние тек Жаратушының өзі ғана екені мәлім. Ал өмірінің соңғы уақыттарын жалғыздықты серік еткізіп өткізген Шәкәрім болса:

«Қауымнан қаштым қағылып,
Оңаша өмір сағынып.
Жасымда біткен тағылық,
Осы екен ғой асыл да.
Ойға оңаша жер керек»

деп, жаратылысындағы жалғыздықпен үйлесім тапқанын жанының, сыры терең болмысының ерекшелігін, өзгеге ұқсамайтынын көрсетеді.

Жалғыздық мәселесінің тағы бір мағынасы – адамның Аллаға деген махаббаты мен ынтықтығынан шығады. Идеалға «еліктеу» мен «ұқсау» – адамның негізгі мұраты. Дәлірек айтқанда, адамның Аллаға «ұқсау» мақсаты да осы ынтызарлықтан туындайды. Бұл жол біздің төл түсінігіміз бен негізгі жетістігіміз. Әрісі Халлаж Мансұрдан бастап, берісі Мәшһүр-Жүсіптерге дейін жалғасқан Алланы тану жолының негізгі тағаны да осы болатын.

Мұның басты мәні адам Жаратқанның сабырын тану арқылы «сабырлы», ілімін тану арқылы «білімді», рахымын тану арқылы «рахымды», мейірімін тану арқылы «мейірімді» болмақ. Осыдан адамның Аллаға «ұқсау» ұғымының негізгі мұраты мен мақсаты шығады. Тарихымыздан белгілі, Иассаuidiң рухани ұстазы Халлаж Мансұрдың рухани хәл биігінде *әнә-л-Хақ (Мен Хақпын)* деп айтқандығы бар. Ал, Мағжанның «Өзім – Тәңір табынамын өзіме, сөзім – құран, бағынамын сөзіме» деп айтуының сырын да осы өлшеммен ұққанымыз дұрыс. Өкінішке қарай, кешегі қызыл жүйе адам рухындағы осы бір «МЕН» ұғымын толығымен тұншықтырып, болмысты «біз» деген ұжымдық (*тобырлық*) өлшемге өткізіп жіберді. Сөйтіп, «МЕН» ұғымы саналы түрде екінші орынға ығыстырылды. Әйгілі француз ойшылы Жиль Делездің: «Теологияны антропологияға ауыстырғанда ғана адам туралы асықпай, аптықпай отырып сөйлесуге болады» дегені де осы болатын. [Ожайұлы Ы, 2020: 3]. Жаратқанның шын құпиясы – оның жалғыздығы. Жалғыздықты түсіну арқылы адамзат баласы оның танымдық болмысына тереңдеп бойлай алады. Бірақ біздің ең қорқатын, ең қашатын дүниеміз де осы жағы. Жалғыздықтың жауы не десеніз ол коллективтік, яғни жаман мағынасында тобырлық сана. Жалғыз, дара болудан гөрі топпен, топтың жолымен жүруді дұрыс деп санайды. Сөйтіп «жалғыз жүріп жол тапқанша, көпшен жүріп адасқан дұрыс» деп ақтайды. Жалғыздық – айтқанға ғана тым оңай нәрсе болғанымен, оның жан-жақты түсінігі мол.

Жалғыздық мәселесі бір жағынан жатсынудан, өзін қоғамға бөгде сезінуден, өкініуден де туындайды. Ондай кезде өзіне рухани қамқор, жылылық іздейді. Жанындағы өзіне жақын адамынан айырылғанда өзін ешкімге керек еместей сезінеді. Осындай экзистенциалдық күйлер қазақ философиясында көптеп кездеседі. Шындығында, экзистенциалдық мәселелер философияда ежелден бері қойылып, қарастырылып келеді. Олардың философиядағы дербес бағыттың арқауы болғаны, шынында да ХХ-ғасырда. Жан мен тән, өмір мен өлім, нәпсі мен құмарлық, ар-ұят, жігер-намыс, уайым-қайғы, өкініш, жалғыздық, үрей, қанағат-рақым – мұның бәрі экзистенциалдық мәселелер, экзистенциалдар. Ал бұлар төңірегінде тебіренбеген қазақ ойшылдарын қазақ данасын табу қиын. Мұндай экзистенциалдық жағдай қалай туады?

Адам қиналғанда, күйзелгенде, ашынғанда, жалғыз қалғанда, дағдарысқа тап болғанда пайда болады. Экзистенциалдық жағдай көбінесе өкініштен туады.

Махамбет – ойшыл ақын. Махамбет шығармашылығының маңызы көтерілісті, Исатайдың, өзінің, халықтың ерлігін жырлауында ғана емес, сол оқиғаға байланысты өзінің көңіл күйін, философиялық көзқарасын, өзі пір тұтқан халықтың рухын, намысын паш етуінде. Осы тақырыппен Махамбет қазақ философиясынан, әлемдік философиядан өз орнын алады. Махамбет өзінің «Қызғыш құс» өлеңінде:

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос.
Исатайдан айрылып,
Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Ел қорғаны мен едім,
Мен де айрылдым елімнен.
Көл қорғаны сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен.
Аспанда ұшқан қызғыш құс!
Сені көлден айырған,
Лашын құстың тепкіні.
Мені елден айрған,
Хан Жәңгірдің екпіні.
Айтып-айтпай немене,
Құсалықпен өтті ғой,
Махамбеттің көп күні!

деп, өзінің мұңын құсқа шағады. Исатайдан айрылып, жалғыздықпен дос болғаны, көп күнінің құсалықпен өтіп жатқаны туралы айтады. Махамбет біріншіден, рухы биік ақын, екіншіден ол жаужүрек батыр. Тірісінде жаны мен қамы, мақсат мен мүддесі бір Исатайдың өлгеннен кейін өзінің жалғыз болып қалғанын сезінген экзистенциалдық күйін осылай өлеңмен бейнелейді.

Қазақ философиясының ең ірі ойшылы Абай екені белгілі. Ол тек қазаққа ғана емес, әлемдік орны бар тұлға. Жалғыздық жөнінде Абай жиі айтады.

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

«Мен бір жұмбақ адаммын» деп кез келген адам айта алады. Кез келген адам – толып тұрған сыр, толып тұрған тарих. Бірақ, Абайдай дана қашан да жұмбақ, жұмбақ болып қалады. Бұл жұмбақтың сырын әр адам өз жүрегінің түбінен іздей алады. Абай – оны оқыған, оған дейін қойған адамға тигізер әсерімен жұмбақ. Абай өз заманына, надан қауымға жұмбақ болды дей келіп, М. Әуезов: «Жұмбақ па біз үшін сол ардақты ақын бұл күнде?» – деген сұрақ қояды және «Жоқ, жұмбақ емес» – деп өзі жауап береді. [Абай тағылымы, 1986: 6]. Бірақ біз қазір Абай жөнінде, ол өскен орта, өмір сүрген заман жөнінде неліктен мыңмен жалғыз алысқандығы жайында замандастарынан артығырақ білеміз. Ал Абай бұл ойын кейінгі болашақ жастарға, алдағы ұрпаққа айтып отыр. Өзіне де осы тұрғыдан қараған. Ешкім ол кезде Абайдың ерекшелігін түсінген жоқ. Дейтұрғанмен, біз Мұхтар Әуезовтың «Абай енді жұмбақ емес» деген пікірімен келісе алмаймыз. Кешегі маркстік-лениндік идеология тұрғысынан Абайды түсіну мүмкін емес болатын. «Тұрпайы социологиялық көзқарас дәуірлеп тұрған шақта, – деп жазады академик Ғ. Есім, – Абай сынды ұлы тұлғаның

шығармашылығы туралы ақиқат қайдан айтылсын! Ұлы ойшыл ақында қайшылықтардың болуы заңды, оны ұғыну үшін биіктік қажет, кемел білім керек. «Тұрпайы социологтерде» ондай білім болмады. Олар қайшылықтың тармағына ғана жармасып, сөз түбінде жатқан ойға бойлап бара алмады. Осы себепті Абай «байшыл, діншіл, кертартпа» атанды».

Абай – өз заманының ғана емес, біздің заманымызды да басып озған ойшыл. Абай болашақтың адамы. Абай өзінің даналығымен жұмбақ және жұмбақ болып қалады. Даналық – сарқылмайтын қазына. Тағы бір жерде академик Ғ. Есім: «Абайдың өз сөзімен айтсақ, «Абайға әркімнің де бар таласы». Әрбір зиялы қазақтың Абай туралы пікір айтуы түсінікті және орынды. Ақын барша қазақ жұртына ортақ болғанмен, әркімнің өз Абайы болуы да мүмкін. Әр адамның, әр ұрпақтың Абайды өзінше қабылдауына таң қалуға болмайды». [Есім Ғ, 1994: 37, 51].

Даналардың – бәрі жұмбақ. Даналардың бәрі жалғыз. Себебі олар көпті көреді, алысты болжайды, дүниені тұтас күйінде қабылдай алады. Бір жағынан қарасақ, Абайдың жалғыздығы ақылға сыймайтын сияқты. Айналасы толған ағайын, қалың қазақ жұрты, әйелі мен балалары, дос, бауырлар. Бірақ Абайдың жалғыздығы оны түсінер, сөзін ұғар, соңына ерер адамдардың болмауына байланыты:

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім.
Құлағын салмас,
Тіліңді алмас,
Көп наданнан түңілдім...

Шынайы өмірде де осындай Абайдың басынан өткен жағдайлар болып тұрады. Жүз жыл өтсін, мың жыл өтсін жалпы адамзат баласының бағына осындай Абай сияқты дана келеді. Бірақ оны ешқандай өз заманының адамдары түсіне алмайтыны өкінішті. Қай уақытта да осындай дара туған даналарды заманында ешкім түсіне алмағанына тарих куә. Себебі халық өзінің үйреншікті тұрмысын өзгерткісі, жаңа жолға түскісі келмейді. [Рысқалиев Т, 2005: 373].

Кезінде Сократты түсінгендер болмады. Жалғыздық па? Жалғыздық, жалғыз кетті. Талантты да, сауатты грек халқы рухани азып-тозып, ақыры өздері құрған мәдениеттен айрылып қалды. Иисус та, Мұхаммед пайғамбар да кезінде жалғыз болды. Пайғамбарға өз елінде орын жоқ болды. Оларды да ешкім түсінбеді, ақылын қабыл алмады. Надандық па әлде жалғыздық па?!

Қазіргі уақытта да осындай – адамды адам түсіне алмау, адамды құрал ретінде қарау, бірін бірі пайдалану, бірін бірі алдау, күйбең тірлік, нәпсі, тән құмарлығы үшін күресу әр түрлі деңгейдегі жалғыздық мәселесінің өршуіне әкеліп жатыр. Ғылым мен техника неғұрлым дамығаны соншалық, ол «жеке адам», «адами құндылық», «адамгершілік», «имандылық» және т.б. адамды адам ететін сүйіспеншілік қасиеттер мен этикалық құндылықтарды аттап өтті. ХХІ ғасырда, яғни қазіргі жаһандану дәуірінде адам өзінің бірінші мәнге ие болу қасиетінен айырылып, өзін жаһандық саясаттың және одан шығатын экономикалық мүдденің құралы ретінде сезінуде. Өздерінің өмірін жалғыз қалу, жалғыз болу, жалғыз сезіну, ешкімнің қасында болмау, ешкіммен болмау т.б. ұғымдар шеңберінде ұстайды. Ақиқатында солай болуда. Бұл «жалғыздық» мәселесінің өзектілігі осында жатыр.

Әдебиеттер:

1. Абай., Қырық бес қара сөз., 37-ші сөз., Алматы., 2020 ж. 92 б.
2. Ожайұлы Ы., Жалғыздық пәлсапасы., Ойыл газеті, №32, 11.08.2020 ж. 3 б.
3. Абай тағылымы: әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер., Алматы., 1986 ж. 6 б.
4. Есімов Ғ., Хакім Абай., Алматы., 1994 ж. 37, 51 бб.
5. Рысқалиев Т., Философия тарихына шолу., Орал., 2005 ж. 373 б.

ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ

Аймухамбетов Тимур Талгатович

старший преподаватель кафедры религиоведения
ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва
aimukhambetov.timur@internet.ru

Калемшарив Балжан

старший преподаватель кафедры религиоведения
ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва
baljan.kalemsharif@gmail.com

Annotation. In this article, the authors examine the role of religion in the context of the formation of Kazakh culture. As part of this analysis, a historical analysis on the topic of the article was conducted and a small survey was conducted, where the role of religion in the formation of Kazakh culture was assessed by the modern generation.

Keywords: Religion, culture, Kazakhs, Kazakhstan, formation.

Анализ роли религии на формирование культуры казахов основывается на исторической роли религии в контексте его формирования. Во многом данный анализ связан с особенностями данного влияния и соответственно роль которую играла религия в данном контексте.

В данном контексте можно процитировать слова профессора кафедры религиоведения и культурологии КазНУ имени аль-Фараби Турсуна Хафизовича Габитова. В своей статье Роль религии в Казахской культуре, он высказал следующее: «Культура не будет полной, если она не охватывает такую важную сферу общественной жизни, каковой является религия. Если рассматривать культуру как способ существования человека в этом мире, то в таком случае религия есть сила, сообщающая этому существованию содержательность и постоянство» [1]. В рамках данной мысли, можно определить, что культура и религия являются взаимообогающими друг друга системами.

Если брать историю влияния религии и культуру казахов, то она формировалась на принципах толерантности, веротерпимости и уважительного отношения к религиозным догмам и нормам традиционных религиозных конфессий. При этом каждой исторической эпохе соответствует собственные принципы и видение данного влияния, но при этом есть обобщающий фактор, который объединяет все исторические эпохи. Данный аспект можно определить, как веру в духов предков, которая имеет начало со времён появления первого родоплеменного союза на территории Казахстана – Сакского государства. В этом контексте «Турсун Хафизович Габитов утверждает следующее: «В древней истории преобладали генотеистические верования. Генотипической религиозной системой называется общность характерных для родоплеменной общины представлений и верований, обожествляющих предков-родоначальников и принимающих их за решающую силу во всех сферах общественной жизни. Центральный образ генотипической веры – аруах (дух предка). До сегодняшнего дня казахи поминают аруахов наравне с Богом: «О аруах, о Боже, поддержи, сохрани от бед!» [2]. Данный факт, подтверждает то, что наш народ являлся веротерпимым, так как основным стержнем духовной веры являлось вера в духов предков и почитание их памяти. Соответственно религиозные конфессии которые поддерживали данный аспект, получили широкую поддержку и смогли распространить своё влияние на территории Казахстана. Такой тезис подтверждается также в словах Чокана Валиханова. В своих трудах он высказал следующее: «В критические моменты жизни казахи поминают имена своих предков, считая, что любая удача случается с благословения аруахов» [3]. Но данный аспект можно определить из расчёта того, что оно встречается в каждый исторический этап нашей страны и его истории.

Для более полного анализа вопроса рассматриваемого по теме, мы условно поделили историю страны условно на несколько этапов, в котором отражается собственный аспект влияния на формирование культуры. Данные этапы будут указаны в таблице №1

История Казахстана до 8 века нашей эры
История Казахстана до начала 20 века нашей эры
История Казахстана 1917-1991

Таблица №1. исторические этапы влияния религии на культуру на территории Казахстана

Из данной таблицы можно определить, что на первом этапе шло активное влияние первых религиозных конфессий на развитие культуры, которые распространялись на территории Казахстана. В тот момент распространение получили тенгрианство, зороастризм, минтраизм и многие другие. Именно в данный отрезок времени была заложена вера в духов предков, силу очищающего огня и многие другие проявления культуры казахов в бытовых вопросах. По мнению Орынбекова М.С. «именно в данный исторический период были заложены принцип уважительного отношения людям проживающим на территории Казахстана, что отразится положительно отразится на будущее страны» [3].

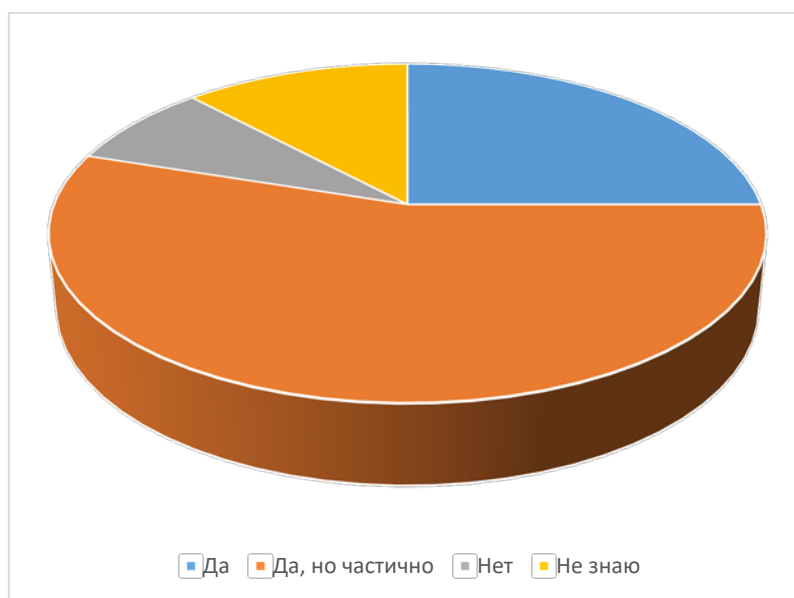
Второй этап связан с проникновением ислама на территорию Казахстана и соответственно активным влиянием мусульманских традиций на формирование культуры казахов. Этот исторический этап самый продолжительный и занимает большой отрезок в истории. Именно на данном этапе была сформирована казахская нация, а именно во второй половине XV века Жанибеком и Кереем.

Также в этот период территория страны оказалась под управлением империи монголов, а в последующем в рамках улусов Джучи и Чагатай. Данный исторический факт в некоторой степени притормозил распространение ислама на начальном этапе, но после именно в нём данная религия получила широкое распространение и поддержку. Именно с конца данного исторического этапа культура казахов стала развиваться в контексте с активным влиянием мусульманской культуры в общем и религиозных догм ислама в частности. Но при этом традиции заложенные на первом этапе сохранились и сохраняются до сих пор в контексте проявления культурных традиций в бытовых вопросах общественной жизни. И конечно нельзя не отметить период колонизации нашей страны Российской империей, что конечно не отразилось сильно на влиянии религии на формирование культуры, но все же данный исторический факт повлиял на культуру народа в общем и способствовал более интенсивному формированию казахского народа.

Заключительный этап данного анализа, является момент, когда Казахстан входил в состав СССР. Попытка построения атеистического общества сыграл свою роль на формирование культуры казахов. Также немаловажным фактором является проникновение традиций других культур народов СССР, в частности России в развитие культуры нашей страны.

В целом основываясь на кратком анализе вышеописанных эпох, то можно сказать, что религия сыграла и играет значительную роль на формирование культуры Казахо́в. При этом исламские традиции в синтезе с бытовыми традициями доисламских верований, а также принцип толерантности и веротерпимости стали элементами культуры Казахстана в целом. При этом наша страна не является исключением, а наоборот развивается в контексте со многими странами мирового сообщества. Во многих странах религия и её догмы являются неотъемлемой частью культуры. Примером может являться «Республика Корея, где 60% населения являются атеистами, но при этом они практически все соблюдают религиозные обряды, так как это часть национальной культуры» [4].

В конце данной статьи мы приведём итоги небольшого опроса, где обучающиеся ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва ответили на вопрос «Как вы считаете, религия сильно повлияла на формирование культуры Казахо́в».

Диаграмма №1. Ответ на вопрос «Как вы считаете, религия сильно повлияла на формирование культуры Казахо́в»

В рамках проведённого анализа были получены следующие результаты: 25% опрошенных считают, религия активно влияет на культуру, 55% считают, что лишь частично и остальные либо не знают либо считают, что религия никак не влияет на культуру Казахо́в. Из данного опроса можно определить, что более половины респондентов считают, религия влияет на культуру, но при этом она проявляется во многом лишь на бытовых вопросах общества, такие как рождение, свадьба похороны и так далее. В повседневной жизни мы особо это не ощущаем, во многом благодаря интенсивному ритму жизни и конечно активных процессов глобализации влияющие на формирование культуры общества в целом не только в нашей стране, но и в мировом сообществе в целом.

Список литературы:

1. Габитов Т.Х. Теория и история казахской культуры. // Алматы: Лантар Трейд, 2022. – 308 с.
2. Габитов Т.Х. Казахи: опыт культурологического анализа // Saarbrücken: 2012- Germany LAP LAMBERT. – 18 п.л.
3. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013, 204 стр.
4. Аймухамбетов Т.Т. Творческий отчёт о стажировке в Республике Корея (г. Сеул) в университете Донгук и Соганг // Современное образование в школе, колледже и вузе/ Республиканский научно-методический журнал. – Алматы: ЖК «Литера-НМИ», №6 2016. – 56 с.

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ ӘДІСТЕРІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Жанбатыр Амангелді Сапабекұлы,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
философия және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы,
гуманитарлық пәндер магистрі.
Қызылорда қ., Қазақстан. zhanbatyr68@gmail.com

Лингвомәдениеттану ғылымының әдіснамасы негізінде тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланысы, тілді мәдениетті танудың құралы, кез-келген этностың мәдениеті тілінде бейнеленуі жайлы терең түсінік-таным жатыр. Осыған орай, лингвомәдениеттанудың нысаны ретінде сөзжасам деңгейінен бастап, коммуникация актілері, әлемнің аксиологиялық бейнесін қамтып, мәтін – дискурстық деңгеймен аяқталатын орасан көп тілдік және коммуникативтік бірліктер бола алады.

Лингвомәдениеттанулық талдау әдістерінің құрылымдық тұрғыдан жіктелген нақты жүйесін қазақстандық ғалым Г.М. Алимжанова өзінің «Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека» (2010) атты еңбегінде ұсынды. Аталған зерттеуге сүйене отырып, қазіргі таңда лингвомәдениеттанулық талдауда пайдаланылатын келесідей әдістерді атауға болады:

1. Салғастырмалы – функционалды әдіс: салыстырылып отырған екі тіл арасындағы айырмашылықтарды тауып, лингвомәдениеттанулық бірліктердің қолданысы деңгейінде сол айырмашылықтарды анықтауға бағытталған.

2. Семиотикалық жүйелі-құрылымдық әдіс тек қана құбылыстардың әмбебап байланыстарын ғана емес, сонымен қатар, сол құбылыстардың бөліктері арасындағы заңды байланыстарды, яғни олардың құрылымдық ұйымдасуы мен семантикасын анықтау арқылы да тіл және мәдениет фактілерін ескере отырып, жүйелі түрде сипаттаудан тұрады.

3. Ресей лингвомәдениеттанушысы В.В. Воробьев ұсынған семантикалық лингвомәдениеттанулық өріс әдісі әртүрлі жүйелерге жататын тілдердің материалдары негізінде сан алуан лингвомәдениеттанулық бірліктерді зерттеуде кеңінен қолданылады, себебі аталған өріс әдісі «тілде бейнеленетін мәдени құндылықтардың пайда болуы, қабылдануы және бағалануы нысандарын қамтиды». [1,112]

4. Далалық этнография әдістері ғылыми білім өзегі болатын зерттеу материалдарын жинақтауға бағытталған:

а) сауалнама – зерттеуші мен респонденттің әлеуметтік-психологиялық өзара әрекеттесуіне негізделген этнографиялық және этноәлеуметтік зерттеулердегі алғашқы ақпаратты жинау әдістерінің бірі;

5. Эксперименттік әдіс дегеніміз эксперимент жасаушының ғылыми болжамын тексеруге бағытталған, құбылыстар арасындағы байланысты тауып өлшеу үшін қажетті және жеткілікті шарттар жасау үдерісіндегі зерттеу әдісі. Лингвомәдениеттануда аталған әдістің бірнеше нұсқалары қолданылады.

6. Сұхбат алу әдісі – сұхбат алушы мен респонденттің тікелей мақсатты сұхбаттасуы нәтижесінде алынған алғашқы ақпарат алу әдісі. Зерттеудің алғашқы кезеңдерінде мәселені нақтылау және зерттеу бағдарламасын жасауда, сарапшылар мен мамандардан сауал алғанда қолданылады.

7. Сипаттамалы әдіс әртүрлі тілдік жүйелерге жататын тілдер материалдары негізінде тілдегі мәдени фактілерді, лингвомәдениеттанулық бірліктерді жүйелі тұрғыдан суреттеп, сипаттауға мүмкіндік береді. Таксономиялық сипаттау тілдік бірліктерді және олардың арасындағы байланыстарды топтастыруға көмектеседі; динамикалық сипаттау дұрыс тілдік айтылымдарды туындататын барлық ережелерді сипаттаудан тұрады.

8. Дистрибутивтік әдіс мәтіндегі кейбір тілдік бірліктердің қолданылуына кірігетін

мәнмәтіннің дистрибуцияларын зерттеуге негізделген. [2, 80]

Дербес ғылыми зерттеулер әдістері негізінде лингвомәдениеттану ғылымында лингвомәдениеттанулық талдаудың көптеген түрлері қалыптасуда.

Зерттеушілер арасында біршама кең тараған әдіс – концептуалды әдіс. Бұл әдіс концептілерді анықтауға, оларды узус пен мәтінде лексикалық репрезентация құралдарының концептуалды бірлігі негізінде модельдеуге және концептілерді этностың әлемнің концептуалды бейнесінің бірліктері ретінде зерттеуге бағытталған. Әдістің мақсаты-мәдени маңызы бар концептілердің парадигмасын анықтау және олардың концептосферасын сипаттау.

Лингвомәдениеттануда американ этнолингвистері У.Гудинаф пен Ф.Лаунсбери ұсынған компонентті талдау да кең таралған. Бұл әдістің мәнін былайша сипаттауға болады: белгілі бір тіл бірліктері мен тіл категорияларының жиынтығынан сәйкес белгілердің аз-кем шоғырын таңдау арқылы кейбір тіл бірліктері мен категорияларының өзара ерекшеленуін немесе олардың әртүрлі топтарға бірлесуін зерттеуге болады. [3,184]

Соңғы уақыттары танымал бола бастаған тағы бір әдіс – фреймдік талдау әдісі. Бұл әдіс лингвомәдениеттанулық зерттеудің ең айқын ерекшеліктерін танып-білуге өз септігін тигізеді. Сөйлеу актілерінің әртүрлі тілдердегі фреймдік құрылымын зерттеу лингвистикалық прагматика тұрғысынан жаңа ғылыми ізденістерге кең жол ашады.

Ғылым көкжиегінде дамып келе жатқан дискурстік талдау мәтін лингвистикасы, стилистика, психоллингвистика, семиотика, философия сияқты ғылымдармен байланысы бар пәнаралық әдіс болып есептеледі.

Сонымен, аталған лингвомәдениеттанулық әдістерді талдау барысында мынадай қорытынды жасауға болады. Лингвомәдениеттануда таза лингвистикалық әдістермен қатар, мәдениеттанулық, психологиялық және әлеуметтанулық әдістер де қолданылады. Барлық әдістер танымдық мақсаттарына сай бір-бірімен қабыса отырып, ең күрделі нысан – тіл және мәдениеттің өзара қатынасын зерттеп-тануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы / В.В. Воробьев. – М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2006. – С.112.
2. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека / Г.М. Алимжанова. – Алматы, 2010. – С.18.
3. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии / Учебное пособие под ред. В.Д. Бондалетов. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 5 издание. – С.184.

SOCIO-CULTURAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF TOLERANCE IN A MULTICULTURAL SOCIETY

Аюпова З.К.

Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г.Алматы, Казахстан
zaure567@yandex.ru

Кусаинов Д.У.

Казахский национальный педагогический
университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан
daur958@mail.ru

Аннотация. Глобальные социо-культурные процессы и идеологические изменения, произошедшие в мире в последние годы, трансформировали пространство мировой политики из биполярного в многополюсное, полицивилизационное. Геополитические процессы выводят на мировую арену новых глобальных игроков- региональные союзы, военно-политические блоки и транснациональные корпорации. Вектор первоочередных задач в современных условиях в ведущих странах, пытающихся использовать потенциал вестернизации для достижения идеала в лице сильного национального государства, не совпадает с

процессами и интересами, протекающими в западных сообществах. В этих условиях идеологическая составляющая, влияние на внутренние дела и культурные процессы суверенных государств, особенно мультикультурные отношения, становится, очень актуальной. Поэтому необходимо регулировать политико-правовые основы соблюдения свободы совести и вероисповедания граждан страны, а также традиции, обычаи и культурный код титульной нации нашего государства, и проводить работу по профилактике межкультурных столкновений. Нужно формировать в обществе толерантное отношение к культуре и обычаям всех братских этносов, проживающих в нашей стране.

Ключевые слова: поликультурное общество, мультикультурализм, культурологические основы толерантности, казахская культура, обычаи и традиции.

Annotation. Global socio-cultural processes and ideological changes that have taken place in the world in recent years have transformed the space of world politics from bipolar to multipolar, polycivilizational. Geopolitical processes are bringing new global players to the world stage – regional alliances, military-political blocs and transnational corporations. The vector of priority tasks in modern conditions in the leading countries trying to use the potential of Westernization to achieve the ideal in the person of a strong national state does not coincide with the processes and interests taking place in Western communities. In these conditions, the ideological component, the influence on the internal affairs and cultural processes of sovereign states, especially multicultural relations, becomes very relevant. Therefore, it is necessary to regulate the political and legal basis for the observance of freedom of conscience and religion of citizens of the country, as well as the traditions, customs and cultural code of the titular nation of our state, and to work on the prevention of intercultural clashes. It is necessary to form a tolerant attitude in society towards the culture and customs of all fraternal ethnic groups living in our country.

Keywords: multicultural society, multiculturalism, cultural foundations of tolerance, Kazakh culture, customs and traditions.

The horizon of an individual's existence in the modern world is characterized by many vectors along which conflicts develop: socio-political, socio-economic, socio-psychological, ethical, professional, aesthetic, communicative, environmental. We believe that the tension of personal existence in the multi-conflict horizon is relieved both on the basis of the actualization of cultural, socio-moral traditions embedded in the mental experience of large and influential societies, and with the help of intentions characteristic of mass culture, allowing to carry out stabilizing actions, the result of which is the implicit formation of tolerance as a socio-cultural and personal mode.

The central figure of modern culture seems to us to be a young man, influenced and unstable in his choice, painfully sensitive and rudely reacting to contact with the world. A man of the masses, striving for isolation, aggressive and defenseless at the same time. According to social scientists, individualization and socialization of personality act as two organically related sides of its development (“individualization is a specific form of socialization, and socialization is the deep content of the process of individualization”). But in a situation of totalitarian pressure on the individual, individual existence was carried out rather contrary to the fact of socialization – and itself this problem became one of the most important meanings of the works of this period; the individualization of the personality of the creators was very active, although it was most often manifested indirectly.

Tolerance is an integral part of conflict competence. Tolerance to conflict is understood as the ability to withstand various kinds of life difficulties without losing their social adaptation. It is based on the ability of a person to adequately assess the real situation with on the one hand, and the possibility of foreseeing a way out of the situation – on the other. Tolerance also covers all aspects of conflict competence, for example, an adequate assessment of oneself and a partner in a conflict situation, effective communication, etc. Tolerance contributes to successful formation of the ability to build constructive relationships.

Tolerance of a particular person can manifest itself in different ways in different situations. Tolerance as a personal factor, including the intentions of the subject, his values and personal meanings, affects the determination of behavior in conflict. People are able to act contrary to circumstances, to remain themselves even under strong external pressure, to transform the situation at will. The problem of determining behavior in conflict is being actively studied, but an unambiguous solution has not yet been found.

The complexity of the study of tolerance in modern science is due to the methodological diversity of approaches to determining the essence of this phenomenon, the multidimensional manifestations of tolerance in modern society and the lack of ideas about the origins of

tolerance/intolerance in ontogenesis. Most often, tolerance (from the English “tolerance”) is defined as a willingness to recognize, accept the behavior, beliefs and views of other people that differ from their own, as a conscious accepting the other’s position, which is different from one’s own. This interpretation allows us to consider tolerance as a phenomenon of individual consciousness and apply the methodology of the cultural historical approach to the analysis of psychological mechanisms, factors and conditions of the genesis of tolerance in childhood (L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, A.R. Luria, L.I. Bozhovich, A.V. Zaporozhets, etc.).

The basic quality in the structure of a person’s conflict competence is the subjective locus of control as an indicator of the regulatory component of this competence. A person’s choice of the optimal type of reaction in a conflict is determined by the degree of development of her creativity. The main psychological mechanisms that ensure the relationship between personality traits and the optimal type of response in conflict are the mechanisms of functional dynamism, reciprocity, psychological conformity.

The essence of tolerance, first of all, is that it is the quality of the culture of every society, every citizen (moral, legal, political), regardless of gender, age, profession or ethnicity. Tolerance manifests itself in many different forms: personal, public and state. The fundamental requirements of a tolerant culture are the free preference of each society, citizen, social group for freely chosen moral, ideological, political and other social orientations be supported by a tolerant, non-aggressively conflictual, respectful attitude towards similar elections of other social actors. That is why understanding the habits, feelings, and a behavior of other people is a necessary condition for tolerance.

In the era of globalization and the construction of an open society and strengthening the national security, the religious factor will largely determine the domestic political agenda of Kazakhstan in the coming years. Therefore, the Kazakh authorities are forced to continue to pursue an active state policy in the sphere of interaction with religious associations [1]. The Parliament of our republic has adopted in October 2011 the Law “On Religious Activities and Religious Associations”.

This law was an important step in the settlement of the relations between all representatives of various religions and confessions on the territory of our country. At the same time, the registration of the religious associations also exposed the negative aspects of the religious life of a part of the population. In particular, in our country, the number of citizens, who oppose themselves to the established foundations in a secular society, has increased [2]. Moreover, extreme forms of aggression and religious radicalism a certain part of the youth in the ranks of the terrorist organization “Igil” have begun to manifest themselves, which together threatens the security of the citizens and the stability of the state as a whole.

The problems of freedom of conscience and religion are one of the important constitutional principles of the secular state like our country. By the way, our country has created all the legal conditions for this. At the same time, it is the duty of the state to regulate public relations in this area, taking into account international norms and approaches. The relevance of this problem is also noted by the Speaker of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, M.S. Ashimbayev: “Today, the authorized bodies face an important task, without infringing on the rights of the citizens to freedom of conscience, to build an effective system for the prevention of the religious intolerance and religious extremism”. As we can see, this situation in the religious sphere has largely occurred as a result of the external impact on our country of the purposeful work of international radical religious centers. Kazakh society should formulate an effective system of prevention and preventive actions against the religious radicalism and extremism.

Agency for Religious Affairs was opened in order the regulation of the relations between the state and religious associations. Later it was transformed into the Ministry of Information and Public Development. Actually, the agency has conducted an examination of 4344 religious books and other information books. Quite negative conclusion was made in 148 cases, and currently a religious examination is being conducted on 1923 religious books. Negative opinion has made 17 of

the 618 statutes of the religious associations” [3 Zagrebina, I.V., Pchelintsev, A.V., Elbakyan, E.S., 2019: 21].

Prior to the adoption of this law, Kazakhstan’s lawyers made a great job. First of all, the legal status of the subject of law was determined. The legal status of the subject of law is a category that is the subject of research, first of all, of the theory of state and law. In the scientific literature, the most developed theoretical issues related to the legal status of the individual.

As for the legal status of the religious associations, its content and elements are poorly studied in the legal literature. Although there are some works that mention the combination “legal status (position) of the religious associations”, however, they do not provide a theoretical analysis of the content of the legal status of these associations, do not distinguish the elements, its structure, consider only a part of the legal categories that characterize the legal status of the religious associations and at the same time highlight issues that are not directly related to this legal status. So, S.O. Chaliapin, revealing the legal status of the religious organizations, considers the latter as the participants in various sectorial legal relations, without examining other legal categories that characterize the legal status [4 Shalyapin, S.O., 2014: 153].

He, speaking about the legal status of the religious association, has limited to define the concept and features of the latter. Yu.M. Antonyan in his scientific work, in the chapter on the legal status of the religious associations, focuses on the identification of the concepts and types of the religious associations, the order of their legalization, without specifically analyzing the content and elements of the legal status of religious associations [5 Yu.M. Antonyan, 2005: 7].

There are many opinions on issues related to the legal status of the legal entities, its content and elements. However, we believe, with all the variety of available points of view about the structure and specific content of this concept, all the authors are united in the fact that the legal status of the subject of law is the legal expression of the actual position that the citizen or organization occupies in the system of the public relations, regulated by law.

Domestic legal scholars, who study the legal status of the specific subjects of law, consider rights and obligations as the main element, and also include in the legal status such elements as the principles of organization and activity of collective entities, guarantees of the rights and obligations of the individuals and organizations, and other elements (for example, citizenship, legitimate interests).

In our article, we are trying to research the legal status in of the rights and obligations of the religious associations. We have analyzed the legal personality of the religious associations, enshrined in the law on the principles of the activities of the religious associations, guarantees of their rights in various legal relations. It is necessary to consider the issues related to the relations between the state bodies and the religious associations. The analysis will contribute to the disclosure of the actual position of the religious associations in the public relations, regulated by law, which is expressed in the category of the legal status. We are sure that it is impossible to comprehensively characterize the legal status by limiting the consideration of only rights and obligations.

The rights granted to the religious associations can also be classified on other grounds: depending on the branch of law in the field of civil, administrative, financial, labor, land law or other branches of law.

Many of the obligations of the religious associations, in contrast to the rights, are not provided in the legislation on freedom of the religion and religious associations; but in the legal acts, regulating the public relations in other various spheres of the activity, in which religious associations are the participants: the obligation to ensure the preservation of the historical and cultural monuments, the obligation to pay taxes, the obligation to effectively use the land, etc.

Religious associations, as well as other subjects of law, exercise their rights and obligations in the legal relations, in which they become participants upon the occurrence of certain legal facts. In the legal literature, there are different points of view on the question of the relationship between the concepts of “subject of law” and “subject of legal relations”. A number of authors believe that it is impossible to confuse these concepts; that the concept of “subject of law” is broader, since the

activity of the subject of law is not limited to the framework of the legal relations and is quite possible to implement the right outside the legal relationship. Other scholars consider it more correct to use a single concept of the subject of law, common to all persons and organizations, covering both those who are endowed with the legal capacity, and others, who are the participants in a particular legal relationship.

Thus, in the Republic of Kazakhstan, the tolerant relations between faiths are preserved and ensured not only by the intercultural relations, but they are also supported by the political and legal basis of the state.

References

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev to the People of Kazakhstan, dated September 1, 2020 “Kazakhstan in a new reality: time for action” // <https://primeminister.kz/ru/address/01092020> (In Russian) (accessed: 15.04.2021).
2. Law of the Republic of Kazakhstan, dated October 11, 2011 No. 483-IV “On Religious Activities and Religious Associations” // <https://online.zakon.kz> (In Russian) (accessed: 15.04.2021).
3. Zagrebina, I.V., Pchelintsev, A.V., Elbakyan, E.S. (2019). Religiovedcheskaya ekspertiza. Uchebnik dlya bakalavriata i magistratury. M.: Izdatel'stvo YUrajt. 449 p. [Religious studies expertise. Textbook for Bachelor's and Master's degrees] // <https://urait.ru/book/religiovedcheskaya-ekspertiza-434232> (In Russian) (accessed: 15.04.2021).
4. Shalyapin, S.O. (2014). Sravnitel'no-pravovaya klassifikaciya sovremennyh modelej gosudarstvenno-konfessional'nyh otnoshenij // Vestnik Rossijskogo Universiteta Druzhy Narodov. Seriya: yuridicheskie nauki. No.2. P.153-170 [Comparative legal classification of modern models of state-confessional relations] (In Russian).
5. Etno-religioznyj terrorism (Pod red. YU.M.Antonyana) (2005). [Ethno-religious terrorism]. M. (In Russian).

КӘСІПКЕРЛІК МӘДЕНИЕТТІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ СИПАТТАРЫ

Әбдіраманова Айгүл Темірханқызы,
философия ғылымдарының кандидаты,
қауым. профессор Қорқыт ата атындағы
Қызылорда университеті
Қызылорда қ., Қазақстан

Annotation. The article analyzes the peculiarities of the formation and contradictions of entrepreneurial culture in the country. The historical and theoretical significance of the Kazakh traditional and modern market economic practice is summarized.

Кәсіпкерлік мәдениет – бұл жалпыадамзаттық мәдениеттің ажырамас бөлігі. Ұлттық мәдени құндылықтардағы трансформациялық процестерді терең түсіну үшін рухани мәдениет пен нарықтық құндылықтарға негізделген өркениеттің арақатынастарын айқындап алу қажет. Қазақстандық зерттеуші Д.М. Оспанова өз мақаласында өтпелі кезеңдегі қоғам мәдениетінің құрылымын талдайды. Ол мәдениеттегі нарықтық қатынастар тұрғысынан алғанда әрбір қоғамның үш мәдени қабатын айқындайды. Біріншіден, бұл – ұлттың кәсіптік мәдениеті. Ол өзінің жазбаша сипатымен ерекшеленеді және оның классикалық түрлері (әдебиет пен өнердің түрлері) бұқаралық тұрпатта болмағандықтан, нарықтық құндылықтар оған жат болып келеді. Екіншіден, бұл ұлттың халықтың мәдениеті. Ол әдетте халықтың әдет-ғұпынан, салт-дәстүрінен, жалпы адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен аңғарылады. Ал қазіргі қоғамда үстемдік етіп отырған мәдениеттің үшінші қабаты – бұл индустриалдық қоғамға тән «бұқаралық мәдениет» немесе «шоу-мәдениет». Соңғысының ерекшелігі онда барлығы сатылатын және сатып алынатын нарықтық сипатымен және ол үшін барлық тәсілдер қолданылатын тартымдылығымен түсіндіріледі. Сондықтан мұнда мәдениеттің құндылықтары натуралданады.

Осыған орай тек жалпы классикалық мәдениет пен модернистік мәдениеттің, жалпы мәдениет пен сауданың ғана емес, ұлттық мәдениет пен кәсіпкерлік мәдениеттің арақатынастарындағы қайшылық туындайды. Отандық мәдениетті терең зерттеуші ғалым С.Т. Темірбеков мәдениет пен өркениеттің арақатынастарын талдай отырып ұлттық

мәдениеттің құндылықтарының терең трансформациясына назар аударады [1]. Оның пікірінше, ұлттық мәдениет адамды адамдандыру мақсатындағы рухани формада ертеден пайда болған дәстүрлі мәдениет ретінде сипаттайды. Ол барлық кейінгі кеңестік елдердің ұлттық мәдениеттері үшін дамудың екі-ақ жолы барын айтады: біріншісі, шексіз либералды монетаризмді іске асыру арқылы бүкіл қоғамдық өмірді қатаң американдандырудың салдарынан ұлттық мәдениеттің күйреуі және кез-келген реформалардан терең ұлттық құндылықтар негізінде жүзеге асырып, батыстың прогрессивтік құндылықтарын ұлттық мәдениеттің жатырына жатқызу арқылы замана көшіне ілесу.

Осыған байланысты, дәстүрлі қазақ қоғамында кәсіпкерлік болды ма, егер болған жағдайда оның қайнар көздері қайда жатыр деген сұрақтарға жауап берудің реті келеді. Бұл жерде санада нарықтық құндылықтық бағдарға қарсы тұратын қазақтардың (сол сияқты орыстардың, якуттардың және өзбек, армян, грузиндерден өзге ТМД-ң өзге де кейбір халықтарының) кәсіпкерлік қызметке, сауда мен бизнеске, өсімқорлыққа деген генетикалық қабілетсіздігі туралы пікір еске түседі. Нарықтық капиталистік тәжірибенің жоқтығы мен қоғамдық бөліністің басымдылығы (тауар-ақша қатынастарынан гөрі натуралдық шаруашылықтың басымдылығы) алға тартылады. Мұны ұлт пен этнос арақатынасы мәселесімен де байланыстыруға болады. С.Т. Темірбековтің пікірінше, “қазақтардың басым көпшілігі аграрлы халық қатарына жатады, олар рушылдық, трайбалистік қатынастарды жоюға жағдай жасайтын индустриалды қалалық мәдениеттің қазанында қайнаудан өткен жоқ, нарықтық өркениет тәжірибесі жоқтың қасы. Технологиялық менталитет қалыптаспаған. Демек, қазақтардың ұлттық консолидациялану процесі әлі де жалғасуда” [2]. Бұл пікірлердің астарында шындық жатқаны мәлім. Өйткені қазақтардың дәстүрлі рухани және материалдық мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, рәміздері, әлеуметтік ұйымдасуы мен дүниетанымы, жалпы алғанда, қазақ халқының ментальдық ерекшелігі көшпелі өмір тәртібінің негізінде құралады. Бұл жерде қазақтарда отырықшылық басым ба әлде көшпенділік пе, ирандық тек басым ба, әлде тұрандық тек басым ба деген пікірталастың ғылымда бар екендігін ескерген жөн. Дегенмен ерте ортағасырларда ислам әлемімен тығыз қатынаста болған түркі өркениеті тұсында отырықшылық пен қала мәдениеті басым болғанымен, кейінгі моңғол дәуірі мен Қазақ хандығы кезінде көшпенділіктің шаруашылық өмірдегі үстемдігін ешкім жоққа шығара алмайды. Археологиялық-антропологиялық деректер де қазақ даласының үш мың жыл бойына евразиялық номадизмнің эпицентрі болып келгенін және сондай-ақ дәстүрлі қазақ қоғамында ұрпақтар арасында сақталып келген тарихи-мирастық сабақтастық (диахронды-вертикалды) осы өмір сүру үрдісінің (көшпенділіктің) автохтондығы мен гомогендігін растайды.

Сонымен бірге, өмірде томаға-тұйық, оқшау, “таза” көшпенділіктің кездеспейтіні де белгілі. Көшпелі шаруашылық-мәдени тип қазақтарда ХХ ғасырға дейін жетекші шаруашылық тәсілі болып келгенімен, белгілі мәдениет зерттеушісі Т.Х. Ғабитовтың пікірінше, “дәстүрлі мәдениеттің архетипінде келесі – оазистік-дихандық тип көшпенділікпен қатар синхронды түрде дамыды” [3].

Көшпенділік қазақ халқының дүниетанымынан, оның менталитетінен берік орын алған және ол отырықшы халықтың дүниетанымымен сай келе бермейді. Көшпелі өмір сүру тәртібі отырықшыларға қарағанда мүлде өзгеше түсініктер мен құндылықтарды, өзге салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қалыптастырады. Көшпелі ментальдықта бәрі ағады, бәрі өзгереді... Уақыт пен Кеңістік көшпенділер үшін мүлде басқа мәнге ие. Отырықшы адам болмысының фундаментальды өлшемі түрінде көрінетін тарихтың көшпенді үшін мағынасы жоқ, оның орнын мифтер мен аңыздар алмастырады [4]. Көшпенді қазақтардың бойындағы этноцентризм олардың көрші отырықшы халықтар мен әлеуметтік топтарға (көшке ере алмай жұртта қалып қойғандар – жатақтарға) менсінбей қарауынан көрінеді және сонысымен өз мәдениетіндегі көшпенділік архетиптің басымдылығы тағы да дәлелденеді. Халық бойындағы мұндай көңіл-күйді ұлы Абай аңғарып, өзінің “Қара сөздерінде” мысал келтіріп жазады. “Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе күлуші еді: еңенді ұрайын кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан

қорыққан, көз-көргенде “әке-үке” десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан “сарт-сұрт деген осы деп”. Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: “түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе шаршап, жаяу жүрсе демін алады, ноғай дегенше ноқай десенізші, түкке ыңғайы келмейтұғын солдат ноғай, қашқын ноғай, “бақәлшік” (ұсақ саудагер, бакалейщик А.Ә.) ноғай деп”. Орысқа да күлуші еді: “ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, “ұзын құлақты тауып бер депті”-деп” [5].

Көпшілік менталитетте шаруашылық тәсілін алмастыруға теріс баға берілген. Мысалы, “жатақ” деп өмірде табысқа жете алмаған аутсайдерді айтқан. Көпшілік мәдени типтің күйзелісі қоғамда пауперлену тудырып, бұрынғы “ынтымақтастыққа негізделген адамдық тәртіпті” (Ф. Хайек) шайқалған. Табиғи биоценоздың тұтастығының бұзылуы адамның қауымдасуға да теріс әсерін тигізеді. “Шаруа көшсе байыды” деген сөз де отырықшылықтан гөрі көшпенділіктің басымдылығын алға тартады.

Біз үлгі ретінде алып отырған шаруашылық-мәдени тип Алтайдан Карпатқа дейін созылып жатқан Ұлы дала деп аталатын кеңістікке қатысты. Оның негізгі территориясы Орталық Азия болып саналады. Адамзат баласының тарихындағы ең ұзақ жасаған (үш мың жыл) әлеуметтік-экономикалық формацияның, “атты көшпелі өркениеттің” (М. Әуезов, С. Ақатай) немесе “далалық өркениеттің” (А. Қасымжанов) өн бойында осы территорияны мекендеген көшпелі этностардың үздік жетістіктерін бойына сіңіре отырып, өзіндік көшпелі шаруашылық-мәдени дәстүрін сақтап қалған бірден-бір халықтардың бірі – қазақтар. Сондықтан да олардың дәстүрлі этномәдениетінің архетипі – көшпенділік. Еуроорталықтық әдебиетте көшпенділерді мәдениеттен жұрдай “варварларға” теңеп, егіншілік пен бау-бақшаны жалмап жеп қоятын шегірткелермен салыстырса, ал кейбір авторлар олардың адамзаттық тарихтағы алатын орнын ерекше бағалайды. Мысалы, көшпенділер – кеңістіктегі “мәдени катализаторлар” (А. Вебер), “тарихтың ыдырау қамшысы” (В.О. Ключевский), “Тарихи қажеттіліктің арбакештері” (А. Сейдімбек), “тарихтың өн бойында қозғалатын ферменттер, тарихи қозғалыс пен дамудың органдары мен құралдары” (Г.Д. Гачев).

Қазақ қоғамы туралы еуроорталықтық түсініктің, бұл қоғамды ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми зерттеле бастаған соң ғана сына бастағанын айта кеткен жөн. Сол замандағы зерттеушілердің ішіндегі ірі тұлғалардың бірі, ұзақ уақыт бойы Орталық Азияда өмір сүріп, еңбек еткен неміс түркологы В.Радлов алғашқылардың бірі болып қазақы көшпелі қоғамның жетілмегендігі, тағы және арамтамақтығы жөніндегі жаңсақ, көшірме, еліктеме түсініктерге қарсы шықты. Радлов бұл туралы: “Біз бұл жерде отырықшы халықтардың мәдениетіне пара-пар қарсы тұрған өркениеттің сатысымен істес болып отырмыз... Қазақ қоғамында үстемдік етіп отырған анархия емес, тек өзін ғана тән, біздікінен өзгеше және барынша реттелген мәдени қатынастар” деп жазды.

Бұл жерде көшпелі қазақ қоғамын тұйық, оқшау, жабық жүйе ретінде қарастырудан аулақ болу керек. Қазақстан мәдениеті әлемдік өркениет пен жалпыадамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде өзіндік табиғи-ландшафттық жағдайда – ерте кезден Батыс пен Шығыс мәдениеттерін байланыстырып келген Еуразияның орталық территориясындағы өлы дала ареалында қалыптасты. Орталық Азияның халықтары мен ертедегі тайпаларының палеолит, қола дәуірлерінен бастап мәдени дәстүрлері ғаламдық жалпыадамзаттық заңдылықтардың динамикасы ағымындағы социомәдени процестерді бастаң кешіріп, номадизмге тән көшпелі мал шаруашылығының ықпалымен қалыптасты. Кейінірек толық құралып біткен жергілікті, төл (автохтонды) дәстүрлер әртүрлі шекаралас, жапсарлас жатқан халықтар мен елдердің мәдени ықпалын бойына сіңіре отырып, қазіргі мәдениеттанымдық, теориялық тұрғыдағы зерттеулерді талап ететіндей күрделі және біртұтас феномен – дәстүрлі этномәдениетті дүниеге әкелді.

Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі қоғамда кәсіпкерліктің көріністері мүлде болған жоқ деген оймен келісуге болмайды. Мысалы, қазақтардың ертеден бір-бірімен “мал-жан аман ба?” деп амандасатындығы белгілі. Бұл жерде “мал” сөзі тек төрт түліктің жалпы атауы ғана емес, онан да кең ұғымды білдіретінін ескеру керек. Бұл терминнің мән-мағынасын халықты

байлық пен дәулетті молайтуға шақырған ұлы Абайдың мыңа бір өлең шумағынан пайымдауға болады:

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.

Сондай – ақ, ұлы ақынның, “есектің артын жу да, мал тап” деген императивінен кәсіпкерлікті насихаттаудың иісі аңқып тұр. Абай еркін сауданы адамдардың барлық қанағаттарын өтейтін, қажеттілігіне керекті тауарлармен қамтамасыз ететін айрықша фактор ретінде таниды. Еркін саудасыз нарық жоқ, яғни ілгері даму бәсең, рухани сана басқа елдің мәдениетімен кәсіптік жаңалықтарынан неғұрлым арта қалатынығын айтады. Абай өзінің «Базарға қарап тұрсам, әркім барар» деген өлеңінде аталмыш ойларын былайша қорытады:

Базарға қарап тұрсам, әркім барар,
Іздегені не болса сол табылар.
Біреу астық алады, біреу маржан,
Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.
Әркімнің өзі іздеген нәрсесі бар,
Сомалап ақшасына соны алар.
Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар,
Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.

Көпшілік “капитал” деген сөзді қазақ тіліне аударма алмай әлек болып жүр. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіне ислам өркениетінің ықпалын ескере отырып, араб тілінен біздің лексиконға еніп кеткен “мал” терминін “капиталдың” эквиваленті ретінде қолдануға болады. Араб тілінен “мал” сөзі “меншік”, “капитал” деп аударылады. Меншік, мүлік ретіндегі “мал” (көпше түрде-амвал) отырықшы арабтарда “ақшаны”, “игілікті” білдірсе, ал бедуиндерде “түйе”, “мал” (түлік, жануар) дегенді білдіреді. Ортағасырлық авторлардың түсіндіруінше мал төрт категорияға бөлінеді: “мылқау” (аса бағалы материалдар мен ақша), “сөйлейтін” (құлдар мен түліктер), тауарлар және жылжымайтын мүлік. Өзінің тар мағынасында мал – қаржы, ақшалай құралдар. Қаржы мен салықтар туралы трактаттар – Китаб ал-амвал деп аталады. Мұсылмандардың бүкіл қауымына тиесілі құралдар байт ал-мал немесе мал ал-муслимин деп айтылады. Кей жағдайларда мал салықты натуралды түрде емес, ақшалай түрде төлеуді білдіреді. Мал термині өзінің әртүрлі мағыналарында барлық мұсылман халықтарының тілдеріне енді.

Пайдамен (галла, рибх) салыстарғанда өндіріске немесе саудаға жұмсалған құралдар, сондай-ақ құрамына пайда да кіретін сату бағасымен салыстырғандағы бұйымының өзіндік құны да рас ал-мал деп аталады. Бүгінгі мағынасында рас ал-мал “капитал” ұғымымен бірдей сәйкес келеді [6].

Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының трансформацияға ұшырауы қалыптасып келе жатқан әлемдік үрдістермен байланысты болды. Экстенсивті малшылыққа негізделген көшпелілік шаруашылық мәдени типінің қарқынды дамуы үшін жайылымдық кеңістіктің ұлғаюы қажетті еді. Алайда ХҮ-ХҮІ ғасырлардан бастап Еуропадағы мемлекеттер күшейіп әлемнің өзара жаңа бөлінісін бастады. Индустриалды қоғамға бет бұрған батыстық елдер және олардан үлгі ала бастаған Ресей территориялық экспансия саясатына көшті. Көшпелілер заманның жаңа талабына жауап бере алатын ішкі күштерін таба алмады және оларды алауыздық пен өзара тартыс ауруы әбден меңдеп алған еді. Сонда да көшпелі шаруашылық-мәдени тип дүниежүзілік мәдениетте өзіне тиісті құнды орын алады.

Әдебиеттер:

- 1.Оспанова Д.М. Современные проблемы развития национальной культуры // Материалы республиканской научно-теоретической конференции Отв.ред. С.Т.Темирбеков. – Алматы, 1998.
- 2.Темирбеков С.Т. Культурологические аспекты национального характера казахов // Культура Казахстана: традиции, реальности, поиски / Ответ. ред. Е.Б. Имамбек. – Алматы: РНЦПК, 1998. – С. 104-110.
- 3.Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 1998. – 203-204 бб.
- 4.Нуржанов Б.Г. Культурология. Курс лекций: -Алматы: Ун-т “Қайнар”, 1994. – 128 с.
5. Абай. Қара сөз. Поэмалары. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
6. Ислам. Энциклопедический словарь. – М., 1991. -158 с.

АНИМАЛИСТИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ В ДРЕВНЕЙ КУЛЬТУРЕ ДРЕВНИХ КАЗАХОВ

Кулумжанов Нуржан Еркенович

Аннотация: В данной статье рассматриваются анималистические символы в древней культуре казахов. Анималистические символы в древней культуре казахов выражают определенный код сакральных знаний. Дан анализ некоторым анималистическим символам Великой Степи, отражающие кочевую картину мира. Были рассмотрены зоосимволы орла, беркута, вороны, лебедя, ласточки, волка.

Ключевые слова: зоокод, «Жеті Қазына», «көк бөрі», Самрук, орнамент.

Анималистические символы в древней культуре казахов несли определенный код знаний. Священные птицы и животные повсюду сопровождали кочевника с глубокой древности. Анималистическая вселенная Великой Степи всегда была основой номадической картины мира: она запечатлена в нашей культуре зооморфной петроглифией, зоокодом казахских традиций [Медоев, 1979: 174].

Животные и птицы сопровождают человека от древности и по сей день, и в подтверждение сказанному отметим, что животные успешно символизируют страны и их культуру, становясь неотъемлемой частью национального и культурного кода. Так, например, крылатые тулпары представляют Казахстан, ахалтекинский скакун считается символом Туркмении, белый сокол – центральный элемент герба Киргизии.

Пространством, где зоокод смог сохраниться, является декоративно-прикладное искусство, в частности традиционный орнамент. Традиционный казахский орнамент имеет не только зооморфную природу, но и объединенную форму трех составляющих: 1) геометрического; 2) зооморфного; 3) растительного. Зоокод олицетворен в многочисленных названиях, как, например, «верблюжий след», «бараньи рога», «змеиный след», «воронья лапка».

Рассмотрим символику птиц, отражающие архаичную действительность нашей культуры.

Священная птица Самрук как спаситель человека от всяких бед является важным персонажем казахской мифологии. В легенде о Ер-Тостике повествуется о том, как он спас птенцов великой священной птицы Самрук от змеи.

Орел является одним из героев мифов, легенд и ассоциируется с огнем, солнцем, властью, выражая символ мужества и плодородия. Почитаемый тотем, олицетворяет свет, покровительствующий белым шаманам. В казахских мифах Орел является повелителем Верхнего мира. В одной из легенд имеется эпизод, где спустившийся с вершины Байтерека Золотой Орел отметил Ашину как родоначальника кочевого народа [Гумилев, 1993: 497]. Когти, перья также использовались в парциальной магии как обереги.

Символика беркута соответствует символике орла. Мы думаем, что если орел выступает как некий космогонический образ, то Беркут – более земная персонификация орла. Многие казахи и сегодня считают, что беркут является духом-покровителем, и, возможно поэтому символ Беркута входит в состав «Жеті Қазына» (семь сокровищ).

Сокол, как и беркут олицетворяет Солнце, благородство, победу. У тюрков есть поверье, что Творец сотворил человека из глины, и из того, что осталось, сотворил Сокола. Образ Сокола демонстрирует важный элемент национальной идентификации Казахстана в мире, и свидетельством вышесказанного является талисман Зимней Универсиады – 2017, олицетворяющий свободу.

Образ Вороны олицетворяет космогонические, генеалогические идеи в мифах всего мира. Ворон и творит, и разрушает, и поэтому его двойственная природа обусловила ему статус трикстера: он выполняет роль посредника и медиатора между уровнями Древа, божественными созданиями и людьми. Ворон, являясь посредником и вестником богов, способствует обмену культурными ценностями и знаниями. Согласно тюркской генеалогии,

сакральный символ ворона внес существенный вклад в образовании Великого тюркского Эля, в частности, в возвеличивание Ашины как родоначальника тюрков. Многие тюркские народы почитают Ворона своим первопредком и, соответственно, родовым тотемом. У казахов, как и у многих тюркских народов, запрещалось не просто целиться, стрелять, но и говорить неприятные вещи в адрес вороны. У казахов образ вороны присутствовал в фольклоре, в шаманизме и в традиционном орнаменте в виде композиции «қарға тұяқ» (воронья лапка). Казахи говорят: «Қарға тамырлы қазақ» (казахи братья Ворона). Имена, в которых присутствует корень слова «қарға», являются ярким свидетельством того, что в этнической памяти казахов ворон до сих пор занимает особое место.

Образ Лебеда в зверином коде казахов, считался птицей-посредницей, которая связывала верхний мир с нижним. Символ Лебеда выражал способность души путешествовать по небу. Символ Лебеда олицетворял возрождение и мудрость. Казахстанский мифолог С. Кондыбай в своих работах сообщает о причастности сакрального тотема Лебеда к происхождению казахов. С Лебеда связано множество запретов и примет. Строго запрещалось наносить лебедям какой-либо вред, преследовать и тем более убивать, а увидев летящих лебедей, люди загадывали желания. В традиции казахов сакральный символ Лебеда и сейчас является покровительницей семейного очага, материнства и детства. Лебедь баксы-шаманы считали своим сильнейшим духом-покровителем/аруахом. Такое понимание символической роли Лебеда нашло отражение в шаманском одеянии, где присутствовали украшения из белых лебяжьих перьев [Кукашев, 2002: 38-44].

Символами прозорливости и мудрости, защитниками от духов и сущностей тьмы считаются Совы и Филины. Ученый Ш. Тохтабаева в своей работе «Серебряный путь казахов мастеров» отмечает, что сова осмысливается казахами как символ темных сил, а потому способный противодействовать отрицательным действиям. Обереги, сделанные из когтей и перьев, пользовались особой популярностью в народе [Тохтабаева, 2005: 474]. Такие обереги-амулеты, указывает С. Абрамзон, к числу которых относится «үкі аяқ» (лапка филина), пучок совиных перьев, можно встретить в детской колыбели «бесік», на грифе домбры, на тускиизах. Сохранился и обычай украшения головных уборов девушек перьями филина. Используют ее и в салоне автомашины, с верой в магический архаичный оберег.

Следующий персонаж в анималистическом коде казахской традиционной культуры – Улар. Образ улар запечатлен в петроглифах Алтая, его изображения в скифское время говорят о причастности к древним верованиям номадов. Веру в могущество и святость Улара можно увидеть в обычае подвешивания его крыльев на дверь юрты. Или, например, не зря казахи используют выражение – «Ұлы тауға шықтың ба? Ұлар етін таптың ба?!», что означает – «Бывал ли ты в Улытау? Ел ли там птицу Улар?!». Фольклорные источники связывают появление этой фразы с курултаем в Улытау, где собрались представители всех трех казахских жузов. На великом собрании была дана священная клятва быть едиными в борьбе с общим врагом – джунгарами, а на трапезу была подано мясо птицы улар.

Мифологический образ «Карлыгаш» присутствует в устном народном творчестве как особо почитаемая казахами птица. С ласточкой связаны разные поверья и приметы. В частности, если в доме поселились ласточки, то считалось, что там будет царит мир и благополучие. Считается благом, если во сне приснится ласточка. Также существует поверье о том, что если ласточка на лету заденет крыльями, то этого человека ожидает большая удача: эти свойства характерны для мифического посланника, который приносит только счастье и удачу. Согласно казахским поверьям, убийство ласточки относят к тяжелому греху, после совершенного человека ожидает кара в виде болезни, несчастья.

Остановимся на культе Волка, так как он глубоко уходит корнями в прошлое, и соответственно, связан с нашими предками – тюрками номадами. Культ волка впервые появляется у скифов-саков. В искусстве кочевнического мира издревле культивировался образ волка-защитника. В фольклоре символ Волка представлен в образе хозяина горы, леса, земли. Человек создал волка своим тотемом, зная его как самого сильного, агрессивного и то же время мудрого зверя. До сих пор в честь культа волка казахи проводят конные состязания

«көк бөрі», которые позднее стали называться «көкпар». Один из вариантов игры у казахов носит название «кыз-бор» (девушка волк). Это видоизмененная, претерпевшая модификацию, древнесакская игра в волчьих масках и в волчьих шкурах. Волк как символ силы, мужского начала интерпретируется М. Кашкари в работе «Дивани лугат ат-тюрк» [Кашкари, 2005: 1288].

Волчица в степных легендах предстает перед нами как символ культа матери и земли. В древних сказаниях женщины выступали в роли воительниц, превращаясь в волчиц.

Символ Волка как мужское начало имеет тесную связь с традицией мужских сообществ. У народов Евразии Волчья символика мужских сообществ наиболее четко прослеживается в эпических произведениях: волк – главный символ вождей-батыров. Во многих эпических произведениях отражено братство мужских союзов. Волк, являясь посланником Кок Тенгри, спасает сородичей от смерти. Исследователь Н. Аюпов считает волка символом-оберегом всех тюркских народов.

В мировоззрении кочевников-казахов волк является покровителем и важным ураном в боевых сражениях. Об этом свидетельствуют строки из «Огуз-наме»: «Я стал вашим каганом, возьмем луки и щиты, тамгою пусть будет нам «благодать», «сивый волк» пусть будет ураном» [Райхл, 2008: 33].

Священная легенда, сообщающая о происхождении десяти тюркских племён, имеет несколько версий. В одном из них сообщается о небесных тюрках, рожденных от искалеченного врагами юного сына, которого спасает волчица. Волчица создает все условия для процветания нового рода Ашина, а род образует новый народ, ищущий собственный путь развития во главе с одним законным правителем. Сыновья волчицы за советом и благословением обращаются к шаману. Шаман, проделав определенные ритуалы очищения и откровения, сообщает волю Тенгри: братья получают знак от божества Тенгри под кроной древа Байтерек. Прогноз свершается неожиданно, с небес появляется священный Орел, который садится на плечо Ашины. Таким образом, Ашина становится первым правителем Небесных тюрков. Образ Сакрального Волка становится официальным символом знамени тюрков-кочевников. Отметим и тот факт, что сакральное имя «Ашина» значит «благородный Волк».

Култ сакрального волка запечатлен в процессе лечения казахских шаманов. Например, во время сеанса камлания шаман обращается за помощью к волчице-прародительнице. Шаман получает сакральную власть волчицы, олицетворяющая мир Хаоса, принадлежащую только женщинам.

В казахском фольклоре волк воспевается в качестве идола и олицетворения жизни, преданности памяти предков, стремления к победе. Настоящая природа волка отражается в его характере, в таких чертах, как хитрость, ум, терпение, жажда мести, беспощадность. Волк, являясь тотемом кочевников, становится символом, которому суждено выполнить благое дело восстановления разорванных сакральных нитей, некогда соединявших прошлое и настоящее.

Существовал обычай степняков, где в процессе лечения больного ребенка использовали шкуру волка. Для защиты от порчи и сглаза использовали кусочек шкуры или клык волка. По народным поверьям, волк считался врагом всякой нечисти и злых духов. Предметы в виде амулетов или оберегов, на которых был изображен волк, олицетворяли символ власти, высшего благородства, храбрости, в них как бы присутствовало мистическое покровительство духа Волка.

Образ волчицы Акбары Ч. Айтматова сообщает человечеству трагедию, которую создал сам человек. Тюркский символ праматери Акбар как «волк-прародитель», «волк-покровитель» становится вершителем правосудия над людьми. Ч. Айтматов тонко и глубоко описывает происходящую трагедию: люди, безжалостно убившие волчат Акбары, убивали и себя, уничтожая сакральную связь родства, единения и сопричастности с прошлым. Происходит разоблачение мировой трагедии из-за потери и отказа от своих корней,

духовных истоков, своеобразное предупреждение о глобальных непоправимых последствиях нарушения порядка мироздания [Айтматов, 2008: 497].

М. Ауезов одним из первых ввел образ волка в национальную литературу, где превосходно использовал его архетипические и литературные черты.

Свидетельством могущества и почитания тотема волка среди древних казахских племен является распространенность этого символа во всей евразийской степи. Казахи старшего жуза племени шапырашты почитают и по сей день волка как главного тотема. Поэт Ж. Жабаяев отмечает, что знамя с волчьей головой украшало копыта шапыраштинских богатырей Суранши и Бугубая.

Проведенный анализ анималистических символов в древней культуре древних казахов позволяет раскрыть содержание зооморфных знаков, которые отражают представления их создателей о мироздании. Анималистический код, рассматриваемый автором, олицетворяет пространство мировосприятия древних казахов, которое проявляется в картине мира и у современных казахов.

Список литературы:

1. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Сары-Арка. Мангышлак. – Алма-Ата: Жалын, 1979. – Ч. 1. – 174 с.
2. Гумилев Н.Н. Древние тюрки. – М.: ККИК, 1993. – 497 с.
- 8 Топоров В.Н. История и мифы. Мифы народов мира: энциклопедия / гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – Т. 1. – 572 с.
3. Кукашев Р.Ш. К образу лебедя в казахском шаманстве // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 6. – С. 38-44.
4. Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров / Ш.Ж. Тохтабаева. – Алматы: Дайк-пресс, 2005. – 474 с.
5. М. Кашкари. Дивани лугат ат-тюрк. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
6. Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. – М.: Вост. лит., 2008. – 383 с.
7. Айтматов Ч.Т. Полное собрание сочинений: в 8 т. Т. 4. Плаха / Ч. Айтматов. – Алматы: БТА Банк, 2008. – 497 с.

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Ризабек С., Тунгатова У.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ.

e-mail: rizabeksunkar@gmail.com

Аңдатпа. Девиантты мінез-құлық қоғамның үстемдік нормаларына қайшы келетін кез-келген мінез-құлық. Қандай мінез-құлықтың девиантты деп жіктелетінін түсіндіретін көптеген теориялар бар және олар неге биологиялық түсіндірулерді, психологиялық түсіндірулерді және социологиялық түсіндірулерді қоса алғанда, оған қатысады. Девиантты мінез-құлықтың көрсеткіштеріне: агрессия, демонстрация, оқудан, еңбектен бет бұру, үйден кету, алкоголизм, наркомания, қоғамға жат қылықтар, жыныстық жат мінез-құлық, суицид т.б. жатады.

Аннотация. Девиантное поведение – это любое поведение, которое идет вразрез с господствующими в обществе нормами. Существует множество теорий, объясняющих, какое поведение классифицируется как девиантное и почему в нем участвуют, в том числе биологические объяснения, психологические объяснения и социологические объяснения. Показатели девиантного поведения включают: агрессию, демонстрацию, отказ от школы, работу, уход из дома, алкоголизм, наркомания, антиобщественное поведение, сексуальное поведение, суицид и др. принадлежит. Делинквентное поведение характеризуется нарушением закона.

Annotation. Deviant behavior is any behavior that is contrary to the established norms of society. There are many theories to explain what behavior is classified as deviant and why it is associated, including biological, psychological, and sociological explanations. Deviant behavior includes: aggression, demonstration, refusal to go to school, work, leaving home, alcoholism, drug addiction, antisocial behavior, sexual behavior, suicide, etc. belongs. Delinquent behavior is characterized by breaking the law.

Қоғам өмірінің кез келген процесі күрделі құбылыс ретінде қарастырылатындықтан, ол оның ішінде шындықты біркелкі және тұрақты түрде өтуде белгілі бір қиындықтарды бастан кешіреді. Өйткені қоғам мүшелерінің күнделікті және әлеуметтік өмірінде түрлі мәселелер

бар болады. Егер бұл мәселелер тек бір немесе бірнеше нақты адамдардың қызметіне кері әсерін тигізсе, олар қоғам өмірінің негізіне және оның тұрақты дамуына үлкен қауіп төндіреді. Бірақ егер мәселенің бұл түрі көбірек адамдарға әсер етсе, онда әлеуметтік өмірдің тұрақтылығы үшін нақты қауіптер мен келеңсіз жағдайлар туындайды. Девиантты мінез-құлық феноменін түсінудің алғашқы қадамы норма категориясы болып табылады. Әлеуметтік норма белгілі бір адам, әлеуметтік топ және ұйым мүшелерінің мінез-құлқының рұқсат етілген және тарихи қалыптасқан шегі болып табылады. Әлеуметтік нормалар құқықтық заңдармен, этикамен, этикетпен, құндылықтармен жүзеге асырылады т.б. көрсетеді. Ал девианттылық қоғамда осы норма арқылы орнығады критерийлерге сәйкес келмейтін мінез-құлық болып табылады. Көп жағдайда адамдар қалыпты девиантты мінез-құлық әлеуметтік санкциялармен жазаланады. Әлеуметтік өмірде девиантты мінез-құлықтың әртүрлі формалары мен түрлері бар. Әлеуметтік Өмірде девиантты мінез-құлықтың әртүрлі формалары мен түрлері бар. Ең алдымен, оның кеңдігі және оның тар түсіндірмесіне түсініктеме беру қажет. Кең мағынада ауытқушылық жазылады және жазылмаған нормаларға сәйкес келмейтін жағдайды білдіреді, ал тар мағынада ол тек жазылмаған нормаларды сақтамауды білдіреді. Ғылыми әдебиеттерде жазылған нормалар ресми түрде кез келген елдің Конституциясы, қылмыстық құқық және басқа да құқықтық азаматтар құжаттарға тіркеліп, олардан ауытқымай ұстанған болып есептеледі мүмкіндіктерге мемлекеттік мекеме шындап кепілдік береді.

Ислам этикасы дінге негізделгендіктен оның діни-этикалық құндылықтары да діннің негіздерінен алынған. Ислам дінінің қатаң монотеизмнен кейінгі басты мәселесі – адамның қоршаған ортамен болған қатынасы. Бұл қатынас адам мен Алла, адам мен адам және адамның табиғат пен болған қатынасы. Адамның осы қоршаған ортамен байланысты қатынасын реттеу үшін қойылған талап міндеттер, қағида ережелер ислам этикасын туғызды. Демек ислам этикасы тек қана қоғам немесе екі кісі арасындағы қатынас емес, ол адамның барлық ахуалында болатын, сонымен бірге өмір сүретін өмір бейнесі болып табылады. Ислам көзқарасы бойынша дүние ақыреттік егіс жері. Адам осы өмірде ақыреттік амалын орындап, сол амалға байланысты о дүниеде мәңгі бақыттылыққа немесе азапқа бөленеді. Сондай осы дүние адамның шексіз қабілеттерінің дамуына, кемелденіп өсуіне, Алланы танып оған құлшылық ету үшін жаратылған уақытша орын. Бұл дүние сырат көпірінен өту үшін емтихан орны. Адам осы дүниеде Алла тарапынан сынаққа алынып, өзін о дүниеде қай жерге лайық екенін дәлелдейді. Ислам этикасы дүниелік істі ақыретпен байланыстырып екеуінің теңдігін ұстауды ұсынады. Яғни шынайы өмірден бас тартып адамды о дүниемен ғана байланыстырмайды. Адамның осы өмірдегі орнын белгілей отыра екі дүниенің де теңдігін қадағалауды талап етеді. Бұны рух пенен тән теңдігі деп айтуға да болады. Осы өмір ақырет өмірінің бір жемісі ретінде қарау қажеттігін белгілей отыра, осы өмірдің маңыздылығын, қажеттілігін, айтып өткен. Дүниеде тіршілік ету, өмір сүру үшін қажетті шарттардың барлығы орындалған. Өмір сүру миллиондаған процесстерді қажет ететін жағдай. Солардан біреуі орындалмай қалғанда тіршілік өлімге жол береді, ағза ыдырауға, жойылуға ұшырайды. Адам ағзасының бір қалыпта тұруы үшін оның белгілі бір мөлшерде азықтармен қамтамасыз етілу қажеттілігі мәлім. Бұл жерде көңіл аударуды қажет ететін жәйт, адамның өзінің тіршілігі үшін қажет болған зат алмасу процесінен бейхабар болуы. Адам өзі үшін қажетті болған энергияға еріксіз және санасыз қол жеткізуде. Бұл адам табиғатында дағдылы механизм түрінде орналасқан. Олар – аштықты білдіретін ішкі талаптар, дәм сезу, ләззат т.б. ішкі сезімдер. Алла тіршілік ету үшін бұларды тірі организмдерде орналастырғаны секілді, қоршаған ортада да сол дәмдерді жаратқан. Демек, олар объективті. Сол дәмдердің болмысы және соларды сезетін сезімдердің жаратылуы нәтижесінде адам өмір сүруге ұмтылым, санасыз, еріксіз түрде тіршілігін қамтамасыз етіп жатыр. Өйткені адамның секунд сайын дем алып, дем беруі, дене үшін қажетті температураның төмендеуіне байланысты жаурауы, көтерілуіне байланысты ыстықтауы, қарынның ашығуы мен тойған кездегі тәбеттің тоқтауы санасыз және еріксіз түрде орындалуда. Осы бір дағдылы механизмнің арқасында зат алмасу балансы сақталып тұр. Егер бұл процесстер біздің ерік-қалауымызға, санамызға берілгенде,

адам бұлардың бәрін есептеп, орындауда әлсіз болар еді. Тіршілік үшін қажет болған зат алмасу балансы бұзылып, өлімге жол берер еді. Азық-тағамдар ішкі сезімдерге, дағдыға емес, ауырған кезде докторлардың рецептісіне негізделген дәрілермен қамтамасыз етілу сияқты ерік-қалауға негізделер еді. Бұларды орындаудан адамдар ләззат алмай керісінше ащы алатын еді. Бұндай жағдай адамды өмір сүруден ләззат алдырмай, одан безуіне себеп болады.

Мертонның девиантты мінез-құлық типологиясы мәдени мақсаттар мен оларға жету үшін қоғам бекіткен әдістер арасындағы алшақтық ретіндегі ауытқу идеясына негізделген. Осыған сүйене отырып, Мертон ауытқудың 4 түрін ажыратады:

1. Қоғамның мақсаттарымен келісімді болжайтын, бірақ сонымен бірге оларға жету үшін қоғамда қабылданған әдістерді жоққа шығару (бұл категорияға «қаржы пирамидаларын» жасаушылар, ұлы ғалымдар, бопсалаушылар, жезөкшелер жатады);

2. Қоғамның өз мақсаттарын жоққа шығарумен және оларға жету құралдарының мәнін абсурдтық дәрежесіне дейін асыра сілтеумен байланысты ритуализм (бұл санаттағы адамдарға әрбір құжатты мұқият толтыруды талап ететін бюрократ, бірнеше рет тексерілді, бірнеше данада толтырылды, бірақ ең бастысы ұмытылады – мақсат);

3. Қоғамда бекітілген мақсаттар мен оларға жету жолдарын қабылдамау арқылы көрінетін кері кету (басқаша айтқанда, шындықтан қашу) (бұл категорияға маскүнемдер, нашакорлар, панасыз адамдар және т.б. кіреді);

4. Мақсаттар мен әдістерді жоққа шығаратын, бірақ сонымен бірге оларды жаңаларымен алмастыруға ұмтылатын көтеріліс (бұл бүкіл қоғамдық қатынастарды бүршікте бұзуға ұмтылатын революционерлерді қамтиды).

Қорыта айтқанда, қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік, саяси тұрақсыздықтар бала мінез-құлқындағы ауытқушылықтарға алып келеді. Қоғам өмірінің барлық жақтарын қамтитын түпкілікті өзгерістер, сонымен бірге адам іс-әрекетінің көптеген салаларын жетілдіруді ынталандыратын позитивті өзгерістер жағдайында негативті тенденциялар да күшейіп келеді. Әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық, жұмыссыздық көптеген адамдардың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, әлеуметтік және психологиялық бағыттала алмау мен бейімделе алмау, жалпы адамзаттық адамгершіліктік және рухани құндылықтарды талап етудің төмендеуі, күрделі криминалды жағдай, әлеуметтік институттар іс-әрекетінің нашарлауы және т.б. Қалыптасқан социомәдени жағдай алкоголизм және нашакорлық, адамгершіліктік деградация, қылмыстардың жаңғыруы сияқты қолайсыз құбылыстардың дамуына алып келеді.

Әдебиеттер:

1. Казымбетова Д.К. Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: дис. на соиск. учен. степ. канд. наук. – Алматы, 1999. С. 36
2. Джаманбалаева Ш.Е. Социальные проблемы девиантного поведения. Автореферат. – Алматы, 1996. – С. 3-23.

ОПЫТ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ НЕИГРОВОМ КИНО КАЗАХСТАНА

Асия Байгожина,
доцент факультета «Кино и ТВ»
КазНАИ имени Т. Жургенова
amakhtai@yandex.kz

Человечество сегодня живет в эпоху ускорения, Современные цифровые технологии стали всепроникающими, глобализация затронула практически каждый уголок планеты. Всеобщая унификация коснулась всех сфер жизни. Мир традиционной культуры претерпевает тотальную трансформацию, вплоть до исчезновения. По данным ЮНЕСКО, ежегодно человечество теряет до 25 языков, а язык, как известно, основа культуры, или, как

писал Мартин Хайдеггер, «язык есть дом бытия. В жилище языка обитает человек». Историки считают процесс исчезновения этносов и народов абсолютно естественным, нация рождается, развивается и умирает, как, собственно, сам человек. Мир той или иной культуры остается в памяти человечества -и в зависимости от того, насколько был мощным поток духовной силы того или иного народа, настолько он влияет на формирование человечества, на обогащение его знаний. Огромную роль в познании собственной истории в новом веке играют цифровые технологии. Если в начале двадцатого века общество, изучая историю, опиралось большей частью на письменные источники, на фиксацию традиционной культуры путем фотографирования, записи, создания рисунков, аудирования, редких киносъемок, то конец двадцатого и нынешний 21-й век ознаменовались бумом виджетов и гаджетов. Современные смартфоны, коптеры, приборы ночного видения, оптика нового поколения и интернет позволяют сегодня каждому снимать в реальном времени любое событие и распространять свой месседж через множество платформ, собирая миллионы просмотров. В этом смысле современная документалистика становится тотальной: каждый снимающий и выкладывающий в сеть своё видео – хроникёр, летописец событий, транслятор определенных ценностей. Свидетели, очевидцы становятся сами авторами, творцами,демиургами. Стихийное интернет-творчество со временем для многих из увлечения перерастает в профессию и тогда неигровое кино прирастает еще одним документалистом, поскольку помимо фиксации (само по себе ценного) факта, события, явления, автор пытается работать по законам кино и удачный опыт сразу отличает его от армии просто фиксаторов действия. Мир традиционной культуры в современном понимании превратился в экзотику – именно за этим гонятся туристы по всему миру и масс-культ усердно старается «угостить» жаждущих зрелищ потребителей таким «продуктом». Аутентичность выпадает из поля зрения. Тем ценнее кадры, где зафиксирована магия реальности. Как космос культуры явлен сегодня в казахском документальном кино? Те немногие кадры, зафиксировавшие обычаи, праздники, и просто реалии жизни наших предков первой половины двадцатого века, захватывают как раз «запечатленным временем» -они стали историческим документом. Неигровое кино Казахстана в прошлом веке следовало формуле «советское по содержанию, национальное по форме». Ценность фильмов про традиции степного народа того времени уже в том, что зрителю явлены были хотя бы формальные признаки казахской культуры: семейно-бытовые обряды и ритуалы, конные скачки, единоборства, ремесла, творчество в самых разных видах. Обретение независимости дало мощный толчок укреплению национального самосознания, осмыслению своего места в истории.

Неигровое кино первым откликнулось на этот запрос общества. Оно стало развиваться сразу в нескольких направлениях. Первое и самое важное – историческое. Что сохранилось в коллективной памяти народа? Документалисты старательно фиксировали на пленку воспоминания хранителей обычаев и традиций, архивы и музеи переживали подъем интереса хроникеров к документам и предметам старины, археологические раскопки, экспедиции по сакральным местам, имена предков, сказы и поверья, – практически всё, что лежало без движения, под спудом лет, стало пользоваться спросом. Требовалась новая идеология. Без исторического экскурса это было невозможно. Исторический пласт с тех самых пор возделывается постоянно.

Второй, не менее важный, а на мой взгляд, главный и до сих пор не до конца разработанный пласт- артикулирование и культивирование новых ценностей, морально-нравственных ориентиров. Поиски новых ценностей затруднялись тем, что сами режиссеры были родом из той же среды, что и все остальные, необходим был новый взгляд и новое осознанное мышление, которое породило бы новую культурную политику – документалисты же честно тянули лямку хроникеров: фиксировали всплески и набегающие время от времени волны перемен.

Третий пласт неразрывно связан с первыми двумя: новые практики, «изобретение традиций» и укрепление коллективной идентичности на основе традиций в глобальном мире.

Есть ряд документальных фильмов, посвященных этому, но их мало кто видел и потому об эффективности их говорить не приходится. Но обо всем по порядку. Что это за фильмы?

Возрождение нации — это всегда коллективные усилия. И, разумеется, это переход из одного состояния в другое: грубо говоря, советская сакральность должна была уступить место казахской. И здесь важны ритуалы. Некое причастие. Именно праздники реально интенсифицируют коллективные переживания. Не случайно, что самым первым народным праздником, который прописался в стране, стал Наурыз – праздник Нового года, весны, пробуждения всего живого.

Документалисты зафиксировали первый возрожденный Наурыз в стране – праздник начали отмечать стихийно, повсеместно и каждый регион – на свой лад. Это заметно в одноименных документальных фильмах О. Жунусова и С. Таукела («Наурыз», 1990, «Казахфильм», «Наурыз», 1997 «ТРК ПРЕЗИДЕНТА РК»). Позже праздник обрел статус всеобщего праздника и аутентичный фольклор, самобытная народность Наурыза уступили место стилизации, квазинародным и постановочным вещам это, к примеру, хорошо видно в фильме «Наурыз. Возвращение к истокам» (АО «Хабар», 2021). Исторический, морально-нравственный, социально-психологический нарратив в неигровых этих фильмах про Наурыз считывается сразу. В 2016--м году вышел еще один документальный фильм про этот праздник – режиссера Бахыта Гафу «Наурыз. Ось времен» (из цикла «Под вечным оком Неба», студия «Гафу» & «Казахфильм»). Именно Бахыт Гафу много лет подряд снимает неигровое кино, посвященное традициям казахского народа. Вначале это был триптих про доисламские традиции и обряды. Затем большой цикл документальных фильмов про космос казахской культуры. Не случайно фильмы Гафу в свое время были рекомендованы министерством образования в качестве наглядного пособия по изучению казахской истории, более того, они по сей день служат едва ли не методическим указанием для многих областных и районных отделов культуры, проводящих массовые мероприятия, связанных с национальными ритуалами. На примере фильмов Гафу хорошо видна эволюция праздника. И эволюция жанра неигрового фильма. Если первые фильмы про традиции степи были репортажного и очеркового характера, с дикторским текстом и вкраплением синхронных - интервью, то в фильмах Бахыта просветительский тренд присутствует как мнение экспертного сообщества, и самое главное: режиссер заботится о зрелищной стороне картины: он «вкрапляет» в структуру повествования постановочные эпизоды, реконструируя обряды, и делает это красочно. Реконструкция событий - тренд в современном неигровом кино. Пожалуй, одним из первых в РК успешно стал использовать данный метод как раз Бахыт Гафу. Как ни странно, «Казахфильм» в двухтысячные годы стал выпускать неигровые фильмы, посвященные деятелям далекого прошлого. К примеру, про Казыбек би и Кейки батыра. Очевидно, что никаких визуальных свидетельств нет. Что показывать в кадре, кроме «говорящих голов»? Авторы также прибегают к приему реконструкции. Но, видимо, бюджет фильмов не позволил им воспроизвести в должной мере реалии прошлого, картины получились дидактическими, перегруженные текстом.

Новый толчок развитию неигрового кино в стране дала общенациональная программа «Рухани жангыру» («Модернизация общественного сознания»). В рамках этой программы «Казахфильм» выпустил документальные фильмы, посвященные традициям народов, населяющим Казахстан. Одна из картин «Наследие предков» молодого режиссера Берика Жаканова («Казахфильм, 2018)- о мастере, делающем традиционные казахские колыбели - бесік. Это фильм -наблюдение. Съемочная группа, выехав в южный Казахстан, практически поселилась в доме своего героя и снимала днем за днем его будни. Процесс изготовления колыбели фиксировался в мельчайших подробностях – зритель погружается с головой в быт узбекского мастера, который перенял свое ремесло от отца и деда и продолжает неспешно творить сегодня. Магия реальности завораживает, это абсолютно документальный фильм, он получил награды МКФ. Наряду с двумя организациями, снимающими неигровое кино за счет бюджетных денег (это «Казахфильм» и «Телерадиокомплекс Президента РК») активизировались телеканалы, а также частные студии, которые также стали производить

документальный контент и претендовать на бюджетные деньги, участвуя в питчингах, проводимых ГЦНПК. В частности, это студия «Мерген». Пожалуй, это единственная студия в стране, где есть феминистский контекст. Видимо потому, что продюсером данного продакшна является Айгуль Черендинова. Именно здесь снимается цикл неигровых фильмов о степной женщине – о традициях, связанных с ее ролью в традиционном казахском обществе. Фильм «Властительницы Евразии» о том, какими были женщины-правительницы тюркского происхождения, как они распоряжались своей судьбой и судьбой подвластного им народа. Авторы пытаются соединить вчерашний и сегодняшний день, монтируя злободневное, актуальное и вечное. Помимо игровой реконструкции для этого используется графика, поскольку компьютерная анимация – еще один активный тренд нынешней документалистики. Но все технологические новации отступают на задний план и меркнут, когда на экране появляются реальные люди, занимающиеся конкретным делом – они и есть живое воплощение Традиции. Одна из студенческих картин «Журт» (Народ) снята десятилетие назад Айгуль Кажыбек на своей малой родине, в СУАР КНР. (КазНАИ имени Т.Жургенова). Она снимала своего деда и свою родню. И первую треть фильма интрига держится неотступно: каждое действие по отдельности понятно, но что происходит в целом, понимаешь только мере движения фильма: обстругивается дерево, одно, другое, третье. Разводится огонь. При этом дерево мокнет в воде. Потом его гнут. Делают дырки. Оставляют в горячей золе. Протирают краской – точнее, красным отваром какой-то травы. Складывают штабелями. Ровняют. Раздувают меха в кузнице... И наконец, пазлы постепенно соединяются в единое целое: это составные части будущей юрты! И их делают точно так, как делали век назад наши предки – вручную, без единого гвоздя, используя подручные средства и только то, что есть в самой природе: дерево, трава, вода, огонь. Состригли шерсть с баранов, женщины взбили ее, сваляли войлок, покрасили... И неспешно рассказывают, что, зачем и почему. А в финале -красавица юрта уже готова к приему гостей и карапуз пытается вскарабкаться на круглый стол, который внесли в юрту для будущего чаепития. Мне этот студенческий фильм представляется уникальным документом: он зафиксировал уходящую традицию, древнее и практически утраченное сегодня ремесло в деталях и подробностях: это готовое пособие для игровых исторических фильмов, где надо достоверно воссоздать реалии прошлого – живая память перед глазами. Надо отметить еще одну тенденцию, и она присуща именно студенческому неигровому кино: трансформация Традиции. Новое поколение фиксирует перемены в вековых народных обычаях и традициях. К примеру, студенты снимают мини сюжеты, связанные с этнографией. Тусау кесу – обряд разрезания пут. Таких сюжетов, кстати, очень много в интернете. Обряд всем знакомый. Описанный антропологами. Но теперь перед малышом, которому разрезали путы, в конце дорожки предлагают на выбор разные предметы, чаще всего это вещи, олицетворяющие некие символы, к примеру, книга как символ знаний, деньги как символ бизнеса, картина как символ искусства и т.п. Фактически это эпизод из фильма «Маленький Будда». Традиция «Тусау кесу» обрела новые детали, которые прижились в массовом сознании. И это касается многих других ритуалов – от рождения до смерти. Влияние цивилизации и натиск массовой культуры вынуждает традиционную культуру трансформироваться, приспособливаться к новым веяниям, отвечать на вызовы современности. Документальное кино это фиксирует, запечатлевает и само нередко становится экспериментом, поскольку творит традицию, порой не ведая ее, транслируя магию повседневной реальности. Пока жив народ -жива и традиция.

Список литературы:

1. Васильев А. Г. Традиция: от классической философии к memory studios. ФН 12 /2012
2. Тарковский А. А. Мартиролог. Запечатленное время, М, 2010.
3. Юдин Г. Б. Тоска по сообществу. Как объединяются современные горожане? М., 2017

РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТАНЫМНЫҢ ӨЛШЕМІ

Бияздықова К.А.

Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті
Қоғамдық гуманитарлық пәндер кафедрасының
аға оқытушысы, философия ғылымдарының кандидаты

Саурбаева Р.С.

Әлеуметтік ғылымдар магистрі,
аға оқытушысы

Қазіргі кезеңде мемлекетіміз үшін азаматтар бойындағы өзіндік қасиеттерге нұқсан келтірмей жаңа қасиеттерді, дербестікті және таңдау мен шешім қабылдау жағдайындағы жауапкершілікті тұлғааралық барабар қарым-қатынас орнатуға, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында қалыптастыру мәселесі тұр. Осыған байланысты адамдар арасында толеранттық мінез-құлық қалыптастыру, діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу және оған қарсы әрекет ету шаралары қазіргі көп ұлтты еліміз үшін түрлі шаралар ұйымдастырылып, жүзеге асырылуда. Мемлекет жүргізіп отырған ұлтаралық келісім мен ұлтаралық бірлікті дамытуға бағытталған нақты саясат аға буын мен кіші буын арасындағы өзара түсіністікті, ең бастысы, ата-ана мен бала арасындағы бірлікті, жастардың ішкі мәдениетінің дамуын ұлттық сана-сезім, ұлттық мақтаныш, ұлттық құндылық тұрғысынан қамтиды.

Өкінішке орай, бүгінде жалған діни ағымдардың қатері жастарға қауіпін төндіруде. Діни ағымдар адамдардың денсаулығына, психикасына әсер етіп, әр түрлі психологиялық амал-тәсілдерін қолданып жатыр, олар: гипноз, медитация, шексіз бір қалыпты сыйынулар. Осындай топқа түскен адамдар оның әсерінен біржола құтылу жолдары күрделі болмақ. Адам мұндай тығырықтан шығу жолында жалғыз өзіне көптеген қиындықтарға әкеп соқтырады. Тағдыр талайында адасып жүргендерге мемлекет, қоғамдық мекеме, мамандар өз тараптарынан аянбай көмектерін беруде.

Тәрбие мен оқытудағы адамгершілікке бағытталған идеалдар құндылықтар деп қарастырылады. Оларға: шындық, қайырымдылық, тұлға, бостандық, махаббат, шығармашылық және т.б. жатады. Құндылықтар идеалдарды қабылдау немесе қабылдамау сезімі арқылы айқындалып, ақыл-ой, сана арқылы қабылданады, құрметтеу, қошаметтеу, қабылдау тәрізді ұмтылысты білдіреді. Бұл сезім мен ақыл-ойдың ұштасуын және сол арқылы адамның іс-әрекетін белгілейді. Құндылықтар сезім арқылы қабылданады, сана арқылы түсінуге болады. Соның нәтижесінде тұлға құндылықты игереді де, іс-әрекет етеді. Осы аталмыш құндылықтардың бастау көзі халықтың мол мұрасында. Ол мұра – халық пайда болғалы онымен бірге жасасып, бірге дамып келе жатқан құнды дүниелер.

Жалпы адамгершілік құндылықтардың мәні мен мазмұндары көне заманнан бүгінге дейін философия, әлеуметтану, мәдениеттану, этика, эстетика, психология, педагогика ғылымдарында кеңінен қарастырылып, қоғам ерекшеліктері мен сұраныстарына орай талданып, жүйеленіп келеді. Өйткені, жалпы адамзаттық құндылықтар әрбір адамның ақыл-ой байлығының тікелей көрсеткіші. Сондықтанда болар, құндылықтың мәні мен табиғаты, оның адам мен қоғам тіршіліктеріндегі алатын орны, жас ұрпақты тәрбиелеудегі ықпалы т.б. мәселелер ғалымдарды толғандырары анық. Еліміздегі болып жатқан өзгерістер жасөспірімдердің мінез-құлықтарында бәсекелестік қабілетті қалыптастыру жаһандану заманында сұранысы артып отыр. Жаңашылдық үстем құрған уақытта адамгершілік құндылықтары жүйесінің орны ауқымдылығымен сипатталуында. Мәселен, құндылықтарға бейімделу, мойындау, әрбір адамзатқа көңілінен орын алатын мәдениетті қарым-қатынас жасау жүйесі жеке тұлғаның өмірлік мәні, ой-санасы, бет-бейнесі болып табылады.

Құндылықтар туралы алғашқы түсінік ежелге грек ғалымы Сократтан бастау алады. Сократ үшін құндылық «адамның өмірді бағалауы» екен. Ал Аристотель «жақсылық», «игілік» ұғымдарын жағымды мінез-құлықты, рухани құндылықты бейнелеуде қолданды.

Құбылысты, затты жағымды бағалау адам үшін құнды игілікті түсінуге негізделген. «Ізгілік» сөзі салыстырмалы мағынада белгілі бір жағдайдағы адам үшін жақсылық, пайдалы нәрсе деп түсіндіріледі. Рухани-адамгершілікке тәрбиелейтін ғылым ретінде этиканы белгілеген. Аристотельдің пайымдауында «этиканың мақсаты – таным емес, ізгілікке үйрету. Этикалық зерттеулер рухани-адамгершілік дегеннің не екендігін білу үшін емес, осы рухани-адамгершілікке жетудің жолдарын үйрету үшін қажет, олай болмағанда бұл ғылымның пайдасы болмас еді» – дейді.

Философ, мәдениеттанушы, филос.ғ.д., профессор Т.Қ. Ғабитов «құндылықтар – қасиеттер» дей отырып, бұл қасиеттердің бала кезден, ана сүтімен бірге өзінің ана тілі арқылы мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игеру нәтижесінде орнығатындығын ерекше бағалайды. Яғни, философиялық тұрғыдан алсақ құндылықтар – адам үшін пайдалы мәнге ие болатындардың барлығы, адамзат қоғамының іргелі дамуы мен адамның жеке тұлғасын жетілдіруге тиімді ықпал ететіндерің барлығы құндылық болып табылады. Психологтар құндылықтарды тұлға аралық қатынас тұрғысынан қараудың өзіндік мәні бар екенін айтады. Құндылық ұғымында құндылық қатынастың объектісі болып табылатын заттардың сыртқы қасиеттерінің сипаттамасы, осы қатынастың субъектісі болып табылатын адамның психологиялық сапалары, құндылықтың жалпы мәнділігін көрсететін адамдардың өзара қарым-қатынасы ұштасады.

Педагогикалық сөздікте «құндылық – адамның ішкі құқы, ізгілігі, адамдармен қарым-қатынасы, іс-әрекет кезіндегі көрсетілетін тұрақтылығы, қайырымдылығы, мейірімділік тәрбиесі», – делінген. Сондықтан біз «құндылық» ұғымын адамды тәрбиелеу үшін оның өмір сүруіне ең керекті, маңызды, қажетті, бағалы дүниелердің жиынтығын құрайтын педагогикалық категория ретінде қарастырамыз.

Қазіргі күрделі әрі аумалы-төкпелі заманда құндылықтар жүйесінің алатын орны ерекше. Құндылықтарға бейімделу адамзатқа тән. Болмыс құбылыстарының құндылықтарысыз әлеуметтік жан иесі ретіндегі адамның іс-әрекетінің де, өмірінің мәні де болмайды.

Өмірдің мәнін түсіну жағымды эмоционалдық жағдай ретінде мақсатқа ұмтылушылықпен, қарым-қатынастағы өз орнын сезінумен, басқа адамдарға деген қызығушылықпен, олармен бірігу сезімімен, белгілі ережелерді ізгілік ережелері ретінде қабылдаумен, болмыстағы өз орнын, арман-тілегін сезінумен қоса жүреді.

Мәселен, адам баласы материалдық және рухани өмірдің ортасында тіршілік етеді де, өзі өмір сүріп отырған қоғамның, ұжымның, ұлттың, рудың мүшесі ретінде өзіндік ақыл-ой, ерік-жігер, мінез-құлық ерекшелігімен көрінуге тырысады. Қоғам мүшелерінің бәріне ортақ біркелкі мінез-құлықтық қасиеттің болуы мүмкін емес. Себебі әрбір адам – өзінше жеке тұлға.

Рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда маңызды тәрбиелік міндеттер: біріншіден, рухани-адамгершілік, руханилық, әсемдік, ақиқат, ізгілік, еркіндік, рахымшылдық, кешірімділік, тәуелсіздік сияқты жалпыадамзаттық құндылықтардың өмірге еркін ене бастауы; екіншіден, жалпыадамзаттық құндылықтармен қатар, ұлттың өз мәдениетін меңгере отырып, әлемдік рухани ынтымақтастық рухта басқа ұлттармен бейбітшілікті сақтау; үшіншіден, оқушылардың белсенді өмірлік позициясын, жан дүниесін адами құндылықтар арқылы рухани-адамгершілік пен руханилықты берік орнықтыру.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды топшылай отырып, біз рухани-адамгершілік құндылықты белгілі бір бағытты, мақсатты, жүйелі ұлттық көзқарасты, мінез-құлықтағы адамдық тәртіп пен рухани дағдыны қалыптастыратын жүйе деп түсіндіреміз. Яғни, рухани-адамгершілік құндылық – адамның ішкі жан-дүние қасиетінің өлшемі адамның жақсылыққа ұмтылуы, басқаларға жанашырлық білдіруі, айналадағы адамдарға қайырымдылығы, өмір сүруге талпынысы, өмірді дұрыс сүру мәселелері жайында ізденуі, өзін-өзі танып, өзін-өзі бағалап, сол арқылы дүниені, әлемді тануы.

Жалпы адамзаттық құндылықтар арқылы тәрбие беру – рухани азғындықтан шығудың ең басты жолы. Осы орайда бүгінгі таңдағы мектептерде жүргізілетін тәрбиенің өзіндік

басты мақсаты да осында айқындалып, бағыты белгіленуі қажет. Сондықтан, қазіргі тәуелсіз елімізде ғасырлар бойы халқымыздың ұлттық санасынан орын алған адамгершілік құндылықтарды, яғни ізгілік, қайырымдылық, адалдық, әділдік, қарым-қатынас сияқты қасиеттерді, қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланыстырып, жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудің қайнар бастауы деп қарастыруға болады. Яғни «тәрбиесіз қоғам, қоғамсыз тәрбие өмір сүрмейді» деген заңдылыққа сүйене келе, өскелең ұрпақтың бойына қоғам талабына сай адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруды мақсат еткен тәрбие процесі ғана уақытпен үндесіп, қоғам мен тәрбиенің өзара байланысын түзеді. Әдетте құндылық деген сөзді естігенде ойыңызға не келеді? Құнды заттар, құнды ақпарат, басқа адамның құнды қасиеттері. Әр нәрсенің өз құндылығын білгенмен, біз өз құндылықтарымызға назар аударма бермейміз – жан-дүниеміздің құндылықтарына.

Ойланып көріңізші, сіздің қандай құндылықтарыңыз бар? Сіз өзіңізді ақылды, инабатты, тәрбиелі, парасатты, адамгершілігі, түсінігі мол және т.б. керемет қасиеттерге ие адаммын деп ойлауыңыз мүмкін. Бұның бәрі құнды қасиеттерге жатады. Сіз ата-анаңызды, туыстарыңызды, достарыңызды, туған жеріңізді, еліңізді, ұлтыңызды шексіз сүйеңіз мүмкін. Бұл да адамның ерекше жақсы көретін құндылықтары. Сіздің үйіңіз, материалды жағдайыңыз, жұмысыңыз, айналысатын ісіңіз, хоббиіңіз, шығармашылығыңыз да құндылықтар қатарында. Болмысыңыз бен пішініңіз, сұлулығыңыз, сымбаттылығыңыз – құндылықтың бір түрі. Сонымен қатар, іске аспай жатқан құндылықтар да болады: үйлену, тұрмыс құру, ата-ана болу, өмірде өз орныңды табу, сыйлы адам болу, тұлға ретінде мойындалу да құндылықтар.

Аналар үшін баласы үлкен құндылық. Сол себепті баласы жайлы жаман сөз естісе, ескерту алса, анасының жүрегі жараланады, ашуға салынады, айтқан адамға өмір бойы ренжіп, ашуланып, тіпті төбелесуге дейін баратындар бар.

Ал енді сол реніш пен ашуға келдік, негізінде осы эмоциялар басқаның біздің құндылықтарымызға тіл тигізгенінен болады екен. Мұны біз ешқашан ойланбаймыз. Адам сенің ашуыңа тиді, ренжітті, аяғында ұрсып тыңдындар. Ал негізі ойлана келсек, ол сіздің қандай да бір құндылығыңызды жалмап өтуі мүмкін.

Әр адам өз құндылығын анықтап алған кезде реніштің қайдан шығатыны анықтала бастайды. Сол кезде адамды кешіру де жеңілдейді.

Мысалы, сіз бір адамның шығармашылығын сынға алдыңыз. Ол азар да безер болып, сізге ренжіді. Неге? Өйткені, ол үшін оның шығармасы оның құндылығы. Ол оған жанын салды. Ал сізге бұл тіптен құндылық болмауы мүмкін. Егер ол адам сізді кешіргісі келсе, ол сол құндылығына тағы бір назар аударып, оны жақсарту үшін тағы жұмыс істеу керектігін түсінуі керек. Бұл өмірде болатын т.б. реніштер мен ашуларға да байланысты.

Адам бойында мыңдаған құндылық бар. Бірақ біреу менің құндылығыма тиісті деп ренжіп жүре беруге болмайды. Құндылығыңыздың кем-кетік тұстарын анықтаңыз, ол әлі де жөндеуді талап ететін шығар, немесе құндылығыңыздың кішкене бағасын түсіріп, адамды кешіріңіз.

Әдебиеттер:

1. Введение в культурологию. –Москва, 1995. – С. 194.
2. Культурология. История мировой культуры. Москва: ЮНИТИ, 2000. 250с.
3. Мұхаммед пайғамбардың өмірі. –Алматы: Жазушы, 1994.
4. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. –Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992; Өсеров Н., Естаев Ж. Ислам және қазақтардың әдет – ғұрпы. –Алматы: Қазақстан, 1992.
5. Жолдасбеков М. Рух эволюциясы Н. Назарбаевтың «Сындарлы он жыл» («Критическое десятилетие») атты тың туындысы хақында Егеменді Қазақстан. 2003, No 35-36 (23236) – 3 б.

ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ XX ВЕКА В СВЕТЕ НОВЕЙШИХ СОЦИО-ГУМАНИТАРНЫХ КОНЦЕПЦИЙ

Ержан Земфира
докторант 2-курса КазНУ им. Аль-Фараби

Аннотация: Статья посвящена актуальным вопросам постсоветского развития гуманитарных наук Казахстана, перед которыми встала задача пересмотра советской историографии. В этой связи отмечаются три фактора, которые оказывают влияние на этот процесс: заказ государства на создание новых нарративов и реализация масштабных гуманитарных программ; интеграция казахстанской науки в общемировую систему, знакомство отечественных ученых с новейшими социо-гуманитарными концепциями и активное формирование зарубежом дисциплины центральноазиатских исследований; изучение новейшей постсоветской ситуации, проблематика которой определяет актуальные направления изучения отечественной истории (в частности, обращение к концепциям «исторической памяти» и «культурной травмы»).

Ключевые слова: центральноазиатские исследования, постсоветский Казахстан, постколониальные исследования, историческая память, культурная травма

Вместе с обретением независимости перед казахстанской гуманитарной наукой встала задача пересмотра советской историографии, основанной на жестком следовании постулатов марксистско-ленинской формационной теории. Представляется возможным выделить несколько основных факторов, которые способствовали этому процессу.

В первую очередь, в качестве ведущей необходимо отметить инициативу государства, которое формировало социальный заказ на создание соответствующих новым условиям национальных нарративов.

Роль государства в этом процессе выразилась в формировании языковой, культурной и образовательной политики периода независимости; реализации масштабных государственных программ, нацеленных на придание гласности исторических фактов, которые были преданы забвению или замалчивались в советский период. В этой связи особо важными гуманитарными программами стали «Культурное наследие» и «Рухани жангыру».

Поскольку наиболее распространенным советским идеологическим нарративом было положение о том, что история казахов началась лишь с Великой Октябрьской революции, то современной гуманитарной науке Казахстана предстояла большая работа по восстановлению реальной истории центральноазиатского региона в нескольких направлениях. – А именно: изучение казахской истории как принадлежащей конно-кочевой цивилизации; понимание содержания вестернизации и модернизации сначала в составе Российской империи, а позже – процесса советизации в качестве государственно-национального образования СССР; обозначение перспектив государственного строительства периода независимости.

Программа «Культурное наследие», стартовавшая в 2004 году, стала уникальным прецедентом в контексте постсоветского пространства, она предполагала формирование комплекса мер, нацеленных на обеспечение сохранности и эффективного использования в настоящем памятников материального и нематериального наследия.

Программа «Рухани жангыру», реализация которой началась с 2017 года, представляет собой дальнейшее развитие широкомасштабной стратегии Казахстана в гуманитарной сфере. В ней были обозначены шесть главных направлений, нацеленных на возрождение духовных ценностей казахстанцев – конкурентоспособность нации, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культ знания, эволюционное, а не революционное развитие Казахстана, открытость сознания.

В речи президента К.-Ж Токаева «Независимость превыше всего», произнесенной им в январе 2021 года, были поставлены конкретные задачи для гуманитариев Казахстана. – Изучение периода Золотой Орды, деятельности партии Алаш, исторических обстоятельств голода 1921 – 1922 годов, декабрьских событий 1986 года, а также новейшей истории Казахстана периода независимости. При этом К.-Ж Токаев подчеркнул важность исторического знания для государственного строительства: «Пришла пора написать отечественную историю, учитывая новые научные подходы. Этот фундаментальный труд должен лечь в основу всех учебников. Это вопрос стратегической важности. Поэтому

необходимо незамедлительно приступить к подготовке нового академического издания по истории Казахстана. От этого зависит возрождение нашего исторического сознания».

В качестве второго фактора необходимо отметить логику развития современной науки как открытой системы, в контексте которой происходит обмен идеями. Распад СССР и разрушение «железного занавеса» привели к созданию условий для интеграции постсоветских гуманитарных наук в общемировую научную систему. Необходимо констатировать, что постсоветский период становления гуманитарных дисциплин проходил под знаком знакомства, рефлексий и освоения западной научной методологии, которая ранее эпизодически проникала в пространство советской науки лишь под видом критики «буржуазных течений». Ныне необходимо учитывать общемировой багаж накопленных знаний. Наиболее актуальными направлениями исследований для гуманитариев постсоветских стран стали теории формирования наций, теории национализма, теории модернизации, ориентализм, постколониальная теория, теории взаимодействия восточных и западных цивилизаций.

Показательным практическим результатом такого взаимодействия следует отметить институционализацию центрально-азиатских исследований за рубежом, кооперацию ученых разных стран при работе над научно-исследовательскими проектами. Примечательно, что данный факт имеет также немаловажное значение для консолидации отечественных гуманитариев. В контексте разобщенности ученых стран Центральной Азии, наступившей после распада СССР, заметного ослабления связей и контактов между исследователями бывших советских республик такие издания служат, в том числе, площадкой для восстановления необходимого диалога, обмена мнениями, выполняя задачу поддержания историко-культурной общности региона.

С точки зрения публикационной активности зарубежных центральноазиатских исследований, необходимо обратить внимание на следующий факт. – В прошлом году практически одновременно в виде объемных справочников, актуализирующих широкий спектр истории и современной проблематики региона, увидели свет две книги – «The European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics and Societies» (The European Handbook ... , 2021), «Routledge Handbook of Contemporary Central Asia» (Routledge Handbook ... , 2021), – а также труд французской исследовательницы М.Ларюэль «Central Peripheries: Nationhood in Central Asia» (Laruelle, 2021).

В них представлен широкий спектр проблем, которые касаются наиболее актуальных вопросов современной историографии Центральной Азии. Среди них стоит особо выделить вопросы применимости постколониальных исследований к советской истории региона, подробно рассмотренные в статье А. Горшениной «Ориентализм, постколониальные и деколониальные рамки исследований в Центральной Азии: теоретическая значимость и применимость», (The European Handbook ... , 2021: 175 – 244);

проблематику книги М.Ларюэль о нациестроительстве в постсоветских странах Центральной Азии, а также внимание к истории голода в Казахстане в статье М.Камп и Н.Пианчиоло «Коллективизация, седентаризация и голод в Центральной Азии» (Routledge Handbook ... , 2011: 41 – 55). (В ней констатируется то, что казахи понесли колоссальные демографические потери, а седентаризация кочевников предпринималась с целью освобождения территорий для последней крупной волны переселенческой колонизации Центральной Азии.)

В связи с тем, что тема казахского голода 20-х – 30-х годов XX века стала появляться в зарубежных исследованиях, необходимо отметить, что особую роль в этом сыграло издание в 2018 году книги американской исследовательницы С. Камерон «Голодная степь. Голод, насилие и создание советского Казахстана» (Cameron, 2018). Среди зарубежных авторов, которые вносят существенный вклад в изучение малоизвестных страниц казахской истории, следует отметить также имя японского ученого Т.Уямы и его труды, посвященные деятельности партии Алаш. (ссылка)

В контексте международных контактов особое место занимает взаимодействие ученых тюркоязычных стран. Состоявшаяся на днях презентация книги, написанной казахским и турецкими учеными – Т.Габитовым и С.Чобаноглы, О.Чобаноглы – «Қазақ және

оғыз халық философиясы: фольклорлық метаэтикалық негіздеме» стала свидетельством осмысления исторического единства культуры тюркского мира.

В качестве третьего фактора, который является основой для пересмотра советской историографии, выступает проблематика постсоветского развития. К примеру, кейс-стади по изучению современного состояния казахского языка, который в настоящем демонстрирует не столь высокую, как ожидалось, динамику качественного расширения сфер функционирования, требует более внимательного и пристального изучения процессов аккультурации казахов, методов реализации политики русификации, которые связаны с советским периодом. В качестве гипотезы в данном контексте может быть рассмотрен вопрос о травматичном опыте казахского голода, который мог иметь последствия для формирования современной ментальности казахов. Для изучения указанной проблематики важно обратиться к концепциям «исторической памяти» и «культурной травмы», которые стали разрабатываться в мировой гуманитарной науке начиная с 80-х годов XX века.

В отечественной гуманитарной науке внимание к теме «культурной травмы» привлечено в публикации «Мәдени жарақат» – элеуметтік өзгерістерді зерттеу тәсілі» А.Айтеновой и С.Кайратулы. Отмечая новизну данной концепции в казахстанской науке авторы пишут: «Ескертетін бір жайт, мәдени жарақат идеясы отандық академиялық қауымдастықта әлі күнге тыңғылықты талданбады»./ 80с

Таким образом, рассмотрев три направления решения задачи формирования современных подходов и методологий – инициатив государства по формированию гуманитарных проектов периода независимости; интеграции постсоветских гуманитарных наук в общемировую научную систему; изучение актуальной проблематики постсоветского периода как основы для пересмотра советской историографии – были обозначены основные условия, факторы, участники и перспективы изучения истории и современного состояния казахской культуры в свете новейших социо-гуманитарных концепций.

РЕЛИГИЯ В МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Чистякова Валерия Евгеньевна

студентка 4-го курса специальности «Религиоведение»
Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби
tsoy.valeriaa@gmail.com

Аннотация. Религиозная ситуация относится к тем социальным феноменам, которые в период социальных трансформаций привлекают особое внимание властей, общественности, ученых, поскольку изменение состояния религиозной ситуации способно оказывать существенное воздействие на положение дел в обществе. Будучи концентрированным выражением всего комплекса религиозных проявлений в их взаимосвязи между собой и социальной средой, в определенном месте и в определенное время, религиозная ситуация оказывается существенным фактором общей социально-политической и духовно-идеологической ситуации в стране или регионе.

В современном обществе большое значение имеет деятельность средств массовой информации (далее СМИ), которые «являются одним из важных социальных институтов, призванных обеспечить свободу слова и свободу массовой информации, что составляет первостепенное условие построения правового государства и вызревания гражданского общества». Сегодня СМИ из простого посредника между субъектами общественной жизни превратились в один из основных субъектов, оказывающих существенное влияние на развитие общества.

Возможность СМИ участвовать в формировании общественного мнения с одной стороны, и потенциал воздействия общественного мнения через них на институты государственной власти, с другой – позволяют говорить о значительном потенциале данного института в регулировании религиозной ситуации. Являясь весьма могущественным фактором современности, обладая огромными возможностями влиять на умонастроения и мироощущение людей, они могут оказывать определенное влияние на функционирование и

трансляцию религиозного дискурса. Это влияние может быть как положительным фактором, способствующим становлению взаимопонимания и взаимодействия между субъектами религиозных отношений.

Религия в странах Центральной Азии занимает важное место в жизни населения. Высокий уровень религиозности позволяет сохранять и развивать национальную культуру и традиции. Благодаря деятельности религиозных институтов, Центральная Азия в прошлом славилась высоким уровнем просвещения. Вхождение этих стран в СССР ускорило и расширило научное и экономическое развитие региона. Плоды долгих работ советской власти страны региона используются до сих пор. После распада СССР, 5 стран региона стали независимыми государствами. В отличие от кавказского региона, здесь религиозные организации больше столкнулись в политических конфликтах с государством. Политический конфликт с этническим и религиозным компонентами происходил лишь в ходе гражданской войны в Таджикистане. Во всех остальных случаях, религиозные организации пытались отстаивать свои идеи ценности в политической борьбе с государством, которое избрало путь светскости.

В государствах Центральной Азии абсолютное большинство населения исповедует Ислам. Ислам появился и распространился по региону в 7-8 вв. Транзит мусульманского влияния осуществили вначале арабы, а после персы. В средние века появились у государств Центральной Азии свои собственные исламские учебные заведения, которые составили основу национальным мусульманским институтам. В XX в. произошло окончательное вхождение региона в состав Российской Империи. Имперский период в истории религии в Центральной Азии не значит насыщенный фактами.

Значимая роль СМИ в религиоведении

В современном мире наличие собственных информационных ресурсов является необходимой составляющей для успешного функционирования любых политических и социальных институтов. Не исключением выглядят и религиозные организации, которые также осознают важную роль средств массовой информации (СМИ) в современном мире. Средства массовой информации рассматривают в последнее время не столько в качестве средств общения, с помощью которых происходит передача сведений от человека к человеку или массам людей, сколько в облике института — демократии, охраняющего интересы личности, общества и государства. Подобный акцент обусловлен, прежде всего, необходимостью дополнительной поддержки таких социальных ценностей, как свобода выражения мнений и убеждений, политический и идеологический плюрализм, свобода мысли и слова ит.п., которые гарантированы Конституцией РК.

Подход к средствам массовой информации как своеобразным выразителям мнений и инструментам получения и распространения общественно значимых сведений нашел свое отражение в Законе РК «О средствах массовой информации», который развивает и конкретизирует принцип свободы массовой информации, закрепленный в части 5 ст. 29 Конституции РК. Этот Закон является базовым в сфере правового регулирования отношений, возникающих по поводу организации деятельности средств массовой информации, их отношений с гражданами и организациями, порядка распространения массовой информации.

Под средством массовой информации понимается периодическое печатное издание, радио, или видеопрограмма, кинохроникальная программа, иная форма периодического распространения массовой информации.

Рисунок 1. Структура СМИ

К наиболее значимым средствам массовой информации относятся:

- периодическое печатное издание;
- радиопрограмма;
- телепрограмма;
- видео-и кинохроникальные программы;
- специализированные средства массовой информации.

В современном демократическом обществе важнейшими гарантиями его — стабильности, эффективности управления обществом является наличие развитых, демократически организованных средств массовой коммуникации, объективно освещающих политические события. Даже хорошо образованному человеку без радио, телевидения, газет, журналов сложно адекватно воспринимать противоречивые общественные процессы и выстраивать свое поведение, — деятельность, принимать ответственные решения. С помощью СМИ человек способен преодолеть узкий горизонт своего индивидуального опыта.

Постоянно расширяя свою аудиторию, СМИ приобретают авторитет в обществе, вовлекают граждан в участие в обще-социологических процессах, способствуют их осознанию своей принадлежности к государству и миру политики.

Систематическое непосредственное общение СМИ с гражданами делает их таким же первичным институтом политической социализации, какими являются семья, система образования. Обозреватели популярных изданий, телекомментаторы, ведущие репортеры воспринимаются населением и часто являются видными выразителями общественного мнения, обслуживающими большинство.

Страны Центральной Азии: освещение проблем религии независимыми СМИ и пути их решения

Глобализация последних лет, ставшая синонимом открытых границ, интенсификации культурных обменов, циркуляции различных идей, регрессирует. Наступает эпоха возврата всех тех проблем, которые, как казалось, уже были преодолены в прошлом.

Мир переживает одновременно несколько кризисов как в геополитике в целом, так и на уровне регионов. Аккумулируются нерешенные проблемы, такие как, неуправляемая миграция, падение уровня и качества жизни, безработица итд.

В духовной сфере мы также наблюдаем явную активизацию и общий возврат религиозности в общество. На протяжении долгого периода так называемого «противостояния» стран Запада и Востока общество не придавало слишком большого значения тому какие религиозные группы существуют в общественном пространстве, потому что оно активно занималось политикой.

Эпоха независимости стала эпохой огромного количества вызовов для центральноазиатских стран. Поиск приемлемой идеологии со стороны государства ведется постоянно. Но неопределенность того, что именно государство и общество хочет найти в качестве приемлемой идеологии, не может пока остановить медленную и последовательную исламизацию постсоветских мусульманских стран.

Осознанное отношение верующих к государству зачастую обостряет требования к нему, ставя верующих в положение оппозиции, а нарушение проповедуемого религией принципа справедливости может привести к росту протестных настроений в обществе. Конкретные причины и формы оппозиционности тех или иных религиозных общин могут меняться от страны к стране.

Однако главная концептуальная причина заключается в противоречиях между религиозным пониманием справедливости и обязанностями верующего, с одной стороны, и государственной целесообразностью – с другой. Необходимо подчеркнуть, что далеко не все религиозные объединения выражают оппозиционность государству. Так, одним из главных требований догматики авраамических религий (иудаизм, христианство и ислам) является подчинение властям (так как всякая власть дана Богом, Аллахом). Однако существует и ряд условий, при которых властям можно выказывать неповиновение; к ним и апеллируют религиозные радикалы. Еще один важный фактор нарастания религиозно мотивированного экстремизма и терроризма в Центрально-Азиатском регионе – геополитика США, стремящихся для поддержания здесь нестабильности использовать религиозный радикализм. Таков контекст функционирования религий в ЦА.

В силу коммунистической идеологии советским гражданам было недоступно религиозное образование. Долгое время в государствах Центрально-Азиатского региона не было собственных религиозных образовательных учреждений. После обретения независимости и открытия границ началось активное взаимодействие стран Центральной Азии с внешним миром: многие молодые люди уехали получать религиозное образование в арабские страны. В ходе обучения молодёжи в зарубежных исламских центрах студенты прониклись деструктивными религиозными идеями чуждыми для менталитета своего народа. Вернувшись на родину, они начинают распространять идеи религиозного радикализма. Понимая, что подобная деятельность запрещена и преследуется по закону, они уходят в подполье, вербуют на противостояние с государством молодёжь. Идеологические рекрутеры радикальных религиозных течений формируют в сознании адептов убеждения оправдывающие жестокость и насилие. Религиозная неграмотность или поверхностные знания о религии большей части мусульман, их неспособность отличать истинную веру от религиозного фанатизма и экстремизма способствуют распространению радикального исламизма.

Список литературы:

1. Белоглазов А.В. Б 43 Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии: учеб. пособие / А.В. Белоглазов. – Казань: Казан. ун-т, 2013. – 294 с.
2. Центральная Азия: Пространство «Шелковой демократии». Ислам и государство. под редакцией Э.Ногойбаевой. Алматы, 2017. – 52 с.

ГЛОБАЛИЗМ И ДИАЛЕКТИКА МОДЕРНИЗАЦИИ

Балтабаева Аида Тынайбековна

доктор философских наук, профессор,
проректор по инвестициям и международ. отношениям

КУМУ им. Б. Сыдыкова
baltabaeva_aida@mail.ru

Адышева Назгул Кабылбековна

преподаватель каф. истории и философии КУМУ
+996 559 31 50 44, n_adysheva@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена актуальной для социальной философии проблеме-модернизации. Процесс глобализации представляет собой множество процессов, происходящих параллельно, одновременно в масштабах всей Земли. Глубокие перемены происходят также в социальной и культурной сфере, которые в силу их специфики, природы, гораздо более инерционны, чем экономика. Однако эти различия, какими бы значительными они не были сами по себе, устраняются через модернизацию.

Ключевые слова: глобализация, социум, модернизм, модернизация, альтернативные модернизация, традиции, традиционное общество.

Annotation. The article is devoted to the problem of modernization, which is relevant for social philosophy. The process of globalization is a set of processes taking place in parallel, simultaneously on the scale of the entire Earth. Profound changes are also taking place in the social and cultural sphere, which, due to their specificity, nature, are much more inertial than the economy. However, these differences, no matter how significant they are in themselves, are eliminated through modernization.

Keywords: globalization, society, modernism, modernization, traditional, traditional, society.

Любой социум и, соответственно, все его различные составляющие формируются и существует в определенных культурных условиях, которые имеют свойство изменяться. И по мере того, как изменяются эти условия, меняется и сам социум. XX-й и тем более текущий XXI-й век характеризуется не только чрезвычайно быстрыми переменами, трансформациями, происходящими практически со всеми народами, масштабами и глубиной этих преобразований, но и тотальным взаимодействием культур различных народов и цивилизаций. В этом взаимодействии, одни народы – более могущественные и многочисленные – естественно, влияют на другие – менее мощные и малочисленные. Именно по этой причине понять и дать объективную оценку процессам, происходящим в настоящее время в жизни социума, и последствиям данного процесса, невозможно без анализа, философского осмысления таких современных, наиболее значительных процессов, как глобализация, модернизация и культурная интеграция человечества, осуществляемая в форме поглощения одних культур другими либо культурной диффузии, т.е. взаимного проникновения различных культурных элементов. Все эти процессы на сегодняшний день, как показывает практика, оказывают наиболее сильное воздействие массовое сознание, в том числе, разумеется, сознание молодежи.

Что касается глобализации, то в настоящее время существует множество ее определений, и количество их постоянно растет. Данный факт свидетельствует, в частности, о чрезвычайной сложности и противоречивости данного явления, процесса. Известный российский политолог, доктор исторических наук В.Б. Кувалдин писал еще в 2000 году: «Сегодня трудно найти более модную и дискуссионную тему, чем глобализация. Ей посвящены десятки конференций и симпозиумов, сотни книг, тысячи статей. О ней говорят и спорят ученые, политики, бизнесмены, религиозные деятели, люди искусства, журналисты. Предметом оживленных дебатов служит буквально все – что такое глобализация, когда она началась, как она соотносится с другими процессами в общественной жизни, каковы ее ближайшие и отдаленные последствия. Обилие мнений, подходов, оценок само по себе, однако, не гарантирует основательной проработки темы. Глобализация оказалась трудным орешком не только для массового сознания, но и научного анализа»¹ [, с. 25]. В настоящее время количество книг и статей, посвященных проблемам глобализации, возросло многократно по сравнению с 2000 годом. Однако это не только не внесло необходимую ясность в понимании феномена глобализации, но, напротив, только усложнило его понимание. Поэтому мы не будем слишком углубляться в анализ глобализации, однако, имея в виду предмет нашего исследования, обратим внимание на те его черты, которые представляют интерес с точки зрения трансформации общества Кыргызстана и изменения его сознания.

Для начала приведем наиболее краткое из существующих определений глобализаций, которое, несмотря на свою краткость, достаточно полно, на наш взгляд, передает сущность процесса глобализации. Итак, глобализация – это процесс «всемирной экономической, политической, культурной и религиозной интеграции и унификации»² [, с. 4] С данным определением можно и не соглашаться, особенно с заключительной его частью, настаивающей на религиозной интеграции и унификации. Тем не менее оно может служить в качестве базового, опорного, оттолкнувшись от которого можно начать анализ.

Собственно, процесс глобализации представляет собой множество процессов, происходящих параллельно, одновременно в масштабах всей Земли. К таким процессам следует отнести в первую очередь такие, как мировое разделение труда, перемещение

капитала и производственных ресурсов, миграция, стандартизация правовых систем, технологий, производимой продукции и т.д. На основе этих процессов, а также материальной базы, возникающей в результате хозяйственной деятельности, происходит сближение, а нередко и слияние культур различных народов и стран³ [, с. 16]. В настоящее время глобализация охватывает на деле все сферы жизни общества практически в любом государстве, включая Кыргызстан. По мере расширения и углубления процесса глобализации страны и народы становятся все более взаимозависимыми, хотя характер и степень такой зависимости одних народов от других, естественно, неодинаков, что является одним из основных противоречий глобализации.

Происхождение слова «глобализация» и его изначальный смысл, этимология сами по себе указывают на то, что основная роль в данном процессе отводится торговле, которая, однажды выйдя за рамки национальных государств, со временем приняла, благодаря возникновению океанского флота и развитию различных транспортных средств) глобальный характер. Однако мы разделяем точку зрения В.Б. Кувалдина, считающему, что, несмотря на то, что процесс глобализации начался с различных видов экономической деятельности и активность в данной сфере настолько существенна, что часто между глобализацией и становлением мирового хозяйства ставят знак тождества, это не вполне соответствует истине, поскольку экономика, являясь мостом и задавая импульс развитию, далеко не исчерпывает данный процесс. Глубокие перемены происходят также в социальной и культурной сферах, которые в силу их специфики, природы «гораздо более инерционны, чем экономика. Более того, здесь глобализация наталкивается на трудно преодолимые барьеры, порожденные принципиальной невесомостью политических систем или культурных норм к более или менее унифицированным формам», что является одной из основных причин высокого уровня конфликтности процесса глобализации наряду с фундаментальными различиями «в уровне социально-экономического и политического развития человеческих сообществ, в образе жизни, в отношении к основным проблемам бытия. Сегодня эти различия настолько велики, что можно сказать, что человечество живет в разных измерениях» [, с. 27]⁴. Однако эти различия, какими бы значительными они не были сами по себе, не являются абсолютно непреодолимыми и устраняются, как показывает практика, через модернизацию. Именно через процесс модернизации происходит, как указывал известный американский и израильский специалист в сфере сравнительных исследований цивилизаций и модернизации Ш. Эйзенштадт «переход к современному обществу (modernsociety)»⁵[, с. 107] .

На конец 60-х и 70-е годы XX века приходится второй этап формирования современных концепций модернизации, который при сохранении основных положений предшествующего этапа тем не менее ознаменовался критикой некоторых его наиболее спорных, категорических и наиболее одиозных положений и переоценкой некоторых идей прежних концепций. В частности, акцент в новых концепциях сместился на научно-технический прогресс, в них стало призваться, что современные социумы не только могут включать в себя достаточно много традиционных элементов, но и то, что модернизация может при определенных условиях приводить к усилению традиции. Кроме того, новые концепции получили статус альтернативных коммунистической теории трансформации. Такие уступки, компромиссы были обусловлены главным образом тем, что коммунистические идеи во многом благодаря определенному социально-экономическому и политическому успеху стран социалистического лагеря получили широкую популярность не только в странах третьего мира, но и в самих западных государствах.

В этот период в исследовательской среде стало обращаться внимание на проблему стабильности политического режима и политического развития, как одной из предпосылок и условий социально-экономического развития, прогресса. По мнению некоторых исследователей, важнейшим условием успешности, благополучия, нормального хода

модернизации является обеспечение порядка, отсутствия острых, непримиримых конфликтов в обществе, стабильности, которая возможна при наличии плодотворного диалога, взаимодействия между элитой и массами. Так, известный американский социолог и политолог, основоположник концепции этнокультурного разделения цивилизаций С. Хантингтон считал основной проблемой модернизации конфликт между имеющейся в наличии мобилизованностью населения, его вовлеченностью к политическую жизнь страны и существующими государственными и общественными институтами, структурами и механизмами четкого формулирования, доведения до сведения властей, элиты и агрегирования интересов этого населения. С. Хантингтон подчеркивал, что на той стадии, когда происходят значительные изменения в обществе и государстве, как показывает богатый опыт, только жесткий авторитарный режим, контролирующей как текущую ситуацию, так и порядок в целом, в состоянии сконцентрировать необходимые ресурсы для осуществления процесса трансформации, должным образом распорядиться ими и таким образом обеспечить переход к рыночной экономике и национальное единство⁶ [, с. 178]. В пользу данного утверждения говорит, в частности, опыт Китая, успешную осуществившего модернизацию в кратчайшие исторические сроки в условиях авторитарного режима.

В конце 80-х годов XX века начался третий этап развития теории модернизации, которая, подстраиваясь под стремительно меняющуюся реальность, фактически признала реальную возможность реализации национальных вариантов модернизации, которые могут воплощаться в жизнь на основе аккумулирования чужого передового технологического и социального опыта и внедрения его в хорошо продуманному сочетании с собственными историческим опытом и традиционными ценностями незападного происхождения. Стало признаваться, что модернизация может реализовываться без навязывания западной модели и опыта и что резкое нарушение баланса между традиционностью и современностью может приводить к значительным конфликтам в обществе и государстве и срыву, неукладу модернизации.

Преодоление традиций остается по-прежнему смыслом и конечным результатом трансформации в современное общество, однако суть данного преодоления представляется уже не том, что они должны быть настойчиво и поспешно быть отвергнуты, как архаичные и мешающие развитию, а в признании того, что при определенных ситуациях, количество которых со временем стабильно возрастает, в качестве социальных регуляторов могут выступать не традиционные ценности, нормы и модели поведения, основывающиеся на религиозных воззрениях, опыте и представлениях или общинных прецедентах и привычках, а нормы, базирующиеся на индивидуальных взглядах, ценностях и предпочтениях, выборе. Такие ситуации по ходу модернизации, обеспечивающей рост эффективности общественно полезного труда и материальное благополучие общества, должны во все возрастающей мере переходить из сферы производства в обыденную, повседневную жизнь, чему должны способствовать помимо роста экономической самостоятельности индивидов и изменения системы ценностей в обществе их образованность и информированность.

Стало признаваться также, что попытки модернизации могут привести и отрицательным результатам, последствиям. Так, исчезновение или серьезная деформация традиционных институтов и уклада жизни зачастую приводит к социальной и ценностной дезорганизации значительной части общества, к хаосу и аномии, резкому росту уровня криминальности в обществе и девиантного поведения⁷ [, с. 19]. В некоторых обществах и странах такие изменения приводят к затяжному системному кризису, когда общество становится неспособным даже осуществлять контроль процесса накопления отклонений. Признание данного факта привело к тому, что в качестве средства, позволяющего преодолеть либо устранить отрицательные последствия, результаты модернизации, признается так называемая «альтернативная модернизация», представляющая собой разновидность модернизации, реализуемой незападными методами, путем. На третьем этапе формирования теории модернизации фактически произошел отказ от монополии

европоцентристской трактовки модернизации и стал более глубоким и тщательным образом анализироваться вариант модернизации, который можно определить как «модернизации без вестернизации», в частности, японский опыт, когда модернизация была осуществлена с упором на национальную культуру и менталитет. Более того, в настоящее время активно дискутируется проблема, связанная с стремительно и успешно осуществляемой модернизацией в ряде азиатских государств, что дает повод говорить об азиатской версии модернизации, которая, превосходя по ряду параметров западный вариант, будет, по всей видимости, определять в целом будущее развитие человечества⁸ [, с. 268].

Одним из следствий вышеупомянутого стремительно развития стал фактический отказ в теории модернизации европоцентристского подхода, от вестернизации при одновременном признании как самодостаточных, самоценных и способных к ускоренному развитию цивилизаций незападного происхождения с опорой на собственные традиционные ценности и культуру.

С другой стороны, практически все современные государства, независимо от того, входят они в группу развитых или развивающихся, осуществляют с различным успехом модернизацию.

Специалисты указывают на то, что в настоящее время можно наблюдать осуществление, как минимум, трех разновидностей, форм модернизации:

– в государствах с высокоразвитой экономикой подходит практически к полному завершению переход от постиндустриального к так называемому информационному обществу;

– в государствах, создавших у себя уже относительно развитую промышленность, стремительно создаются элементы информационного общества и параллельно формируются демократические политические и правовые институты, в большей мере отвечающие современным условиям;

– в государствах, в которых все еще преобладают или значительны по своему объему традиционные элементы, создается современная промышленность и некоторые элементы информационного общества, при этом происходит параллельный процесс, связанный с преобразованием правовой и политической систем, адаптацией их под быстро меняющиеся внешние и внутренние условия.

Очевидно, что Кыргызстан относится к третьей группе государств и, соответственно, пытается осуществить у себя догоняющий тип модернизации, связанный с созданием основ современной промышленности и элементов информационного общества.

Многие современные исследователи придерживаются мнения, что дальнейшее развитие народов, как и планеты в целом, связано с глобальным процессом информатизации, созданием новой формы культуры – информационной, информационного общества, информационной фазы общественно-экономического развития. Очевидно, что процесс модернизации, в том числе в Кыргызстане, даже не должен, а уже идет в этом направлении. Данный вопрос, как и вопросы, связанные с поглощением и диффузией культур, мы рассмотрим более подробным образом в следующих подведем выводы данной статьи

1. В настоящее время можно наблюдать осуществление, как минимум, трех разновидностей, форм модернизации:

– в государствах с высокоразвитой экономикой подходит практически к полному завершению переход от постиндустриального к так называемому информационному обществу;

– в государствах, создавших у себя уже относительно развитую промышленность, стремительно создаются элементы информационного общества и параллельно формируются демократические политические и правовые институты, в большей мере отвечающие современным условиям;

– в государствах, в которых все еще преобладают или значительны по своему объему традиционные элементы, создается современная промышленность и некоторые элементы

информационного общества, при этом происходит параллельный процесс, связанный с преобразованием правовой и политической систем, адаптацией их под быстро меняющиеся внешние и внутренние условия.

Очевидно, что Кыргызстан относится к третьей из указанных групп государств, и, соответственно, в нем осуществляется третья же форма модернизации.

Каждая из вышеуказанных групп государств и соответствующие им виды модернизации, несмотря на то, что они достаточно сильно отличаются друг от друга, едины в том, что во всех них происходят изменения, связанные процессом информатизации общества.

2. Одной из особенностей модернизационного процесса в современном мире является эффективное и широкое внедрение новаций в социальную реальность, практику. Однако деятельность по их внедрению может быть эффективной только при условии, что она связана определенным образом с прежними культурными традициями, а не бездумно отрицает их, как препятствующие развитию. Речь идет не обо всех без исключения традициях, а традиционной базе в целом, традиционных ценностях, резкий уход от которых может привести к отрицательным последствиям, не дав при этом заметного положительного результата. Глубокая модернизация приводит в конечном счете к трансформации практически всех наиболее важных сторон общественной жизни и самого общества, в первую очередь сферы производства, обмена и потребления, социальных, правовых и политических институтов. Все эти изменения сопровождаются определенным изменением системы духовных ценностей, что, как правило, воспринимается обществом наиболее болезненным образом.

3. Реальная модернизация общества возможна только при наличии определенных, достаточно многочисленных общественных групп, сословий и классов, которые не только заинтересованы и стремятся, но и способны целенаправленно, настойчиво и со знанием дела преобразовывать все стороны общественных отношений, внедряя в общественную жизнь различные новационные элементы. С другой стороны, попытки модернизации могут привести и к отрицательным последствиям. Исчезновение или серьезная деформация традиционных институтов и уклада жизни зачастую приводит к социальной и ценностной дезорганизации значительной части общества, к хаосу и аномии, резкому росту уровня криминальности в обществе и девиантного поведения. Признание данного факта привело к тому, что в качестве средства, позволяющего преодолеть либо устранить отрицательные последствия, результаты модернизации, признается так называемая «альтернативная модернизация», представляющая собой разновидность модернизации, реализуемой незападными методами, путем.

Список литературы:

1. Кувалдин В.Б. Глобализация – светлое будущее человечества? // НГ-сценарии. – М., 2000. – № 9, 11 октября. – С. 25. – С. 25–34.
2. Глебов Г.И., Милаева О.В. Современные международные отношения. – Пенза: Издательство Пенз. Гос. ун-та, 2010. – 98 с.
3. Новикова, И.В. Глобализация, государство и рынок: ретроспектива и перспектива взаимодействия [Текст] / И.В. Новикова. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2009. – 218 с.
4. Дергачев В.А. Глобалистика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 303 с.
5. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999. – С. 107.
6. Штомпка, П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
7. Цапф, В. Теория модернизации и различие путей общественного развития [Текст] / В. Цапф // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 14–26.
8. Инглхарт, Р. Модернизация и постмодернизация [Текст] / Р. Инглхарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М., 1999. – С. 267–268.
9. Общая и прикладная политология. – М.: МГСУ, изд-во Союз, 1997. – 992 с. – С. 53.
10. Ясперс К. Истоки истории и ее цель. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.; Поппер, К. Р. Открытое общество и его враги / К. Р. Поппер. – М.: Международный фонд «Культурная инициатива», Фонд Сороса (США), 1992. – 976 с.
11. Туманов С.В. Современная Россия: Массовое сознание и массовое поведение (опыт интегративного анализа). – М.: Издательство Московского ун-та, 2000. – 192 с. – С.

ТҮРКІТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР: МӘДЕНИ-АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ РАКУРСТАРЫ

АЗЕРБАЙДЖАН НА ПЕРЕКРЕСТКЕ РЕЛИГИЙ, КУЛЬТУР И ПОЛИТИКИ

Али Сеидабас оглу Абасов доктор философских наук, профессор
зав.отделом Института Философии и Социологии
Национальной академии наук Азербайджана
kila50@mail.ru

Аннотация. Компаративное исследование Азербайджана и других постсоветских государств тюркской культурной традиции выявляет как общие, так и специфические особенности исторического развития этих стран. Азербайджан последовательно вобрал в свою культуру влияние целого ряда религий, являясь страной шиитской, населенной в основном тюрками. Вместе с тем, на протяжении примерно 160-170 лет страна развивалась в контексте полуевропейской – русской православной христианской, а затем советской атеистической культурной традиции и авторитарной политической системы. Такое историческое влияние не могло не оставить свой след, породив уникальный менталитет азербайджанского народа. В статье представлены некоторые особенности этого менталитета.

Annotation. A comparative study of Azerbaijan and other post-Soviet states of Turkic cultural tradition reveals both general and specific features of the historical development of these countries. Azerbaijan has consistently absorbed the influence of a number of religions into its culture, being a Shiite country populated mostly by Turks. At the same time, for approximately 160-170 years the country has been developing in the context of the semi-European – Russian Orthodox Christian and then Soviet atheist cultural tradition and authoritarian political system. This historical influence could not help but leave its mark, giving rise to the unique mentality of the Azerbaijani people. This article presents some features of this mentality

Регионы, которым самой историей предназначена роль арены межкультурного взаимодействия, формируют своеобразные синтетические культуры, часто провоцирующие маргинальность их носителей. В этом отношении Азербайджан в контексте перипетий его исторического развития представляет собой один из наиболее ярких примеров. Этнические экспансии в регион древних племен и народов: греков, тюрков, персов, арабов, монголов, русских, распространение религиозных систем Зороастризма, Христианства, Ислама, в отдельных регионах – Буддизма, Иудаизма и многочисленных сект, последовательное утверждение персидской, арабской, тюркской и русской речи и письменности в качестве официального, а часто и господствующего языка – составили синкретизм, преломленный в пространстве-времени культуры Азербайджана.

Ситуация, видимо, характеризовалась преобладанием с начала новой эры персидской группы языков (за исключением ареала распространения кавказских языков) на севере и на юге страны вплоть до XIV века с последующей трансформацией при мусульманской экспансии в регионе (VII – начало VIII вв.), приведшей к принятию арабской графики и письменности со всеми вытекающими отсюда культурными последствиями. Арабский язык все это время сохранял свой высокий статус философско-теологической основы рефлексии, тем не менее порождая временами превосходные образцы классической поэзии и прозы. Впрочем, особенность восточной ментальности в том и заключалась, что образцы «высокой мысли»,

как правило, обретали поэтическую форму, что не снижало, как теперь понятно, степени ее философской сущности, отличной, однако, от западных аналогов.

Говоря о смене господствующих языков, надо понимать, что речь идет не только о них, но и о динамике психологии, менталитета, мироощущения, мировосприятия подвергнутых ей людей, о различающихся по крайней мере двух системах арийского и семитического мышления и сознания, формирующих структуру и логику языков, выстроенных на их основе. Культурная традиция, способная синтезировать в себе это различие и формировать собственную синкретическую доктрину, должна была обладать развитой системой культурных кодов, способной интегрировать и трансформировать эти заимствования.

Параллельное существование двух типов языка – «низовой» культуры и официоза, подчинение из-за идеологических соображений первого нормам второго – традиция, дожившая до наших дней. Противоречия между языком культуры и языком идеологии – непростая проблема и для современного Азербайджана. Господство русского языка в Азербайджане советского периода, сформировавшее калькированный жаргон российского идеологического штампа в азербайджанском официозе, до сих пор остается живой памятью этих ухищрений «новояза» в официальной прессе. Вместе с тем, как бы в продолжение традиции маргинальности, в постсоветское время стала формироваться другая тенденция: снижение роли русского языка и попытки возведения на его утраченные позиции языка английского. Понятно, что в последнем случае дело заключалось не во внешней экспансии или «непригодности» азербайджанского языка, а в политической неискушенности азербайджанцев того времени, для которых позиции гражданственности, государственности, независимости и суверенности, цементирующие новый уровень коллективного достоинства нации, еще не превратились в консолидирующую ценность.

Историческая непрерывность волн экспансии часто приводила к демографическим катастрофам в регионе и перманентно способствовала складыванию типа жизнедеятельности, который приспособлял человека к господствующей культуре, осваивал ее в новых синтетических формах культурного взаимодействия, но одновременно и размывал ядро собственной идентификации. Если добавить сюда, что господствующий с VIII века в регионе Ислам не признавал национальной дифференциации среди мусульман, то станет понятной бросающаяся в глаза слабо выраженная на протяжении веков этническая самоидентификация азербайджанцев.

Зороастризм, Христианство, Ислам – не просто пришли в регион и духовно овладели им, они были последовательно переосмыслены, развиты в самобытные направления и превращены в мощные источники собственной культурной и духовной традиции. Регион сыграл свою заметную роль в общекультурном процессе в силу того, что здесь постоянно поддерживалось духовное напряжение за счет чрезвычайно масштабной динамики этнических масс, транспортирующих через него культуры, религии, идеи, концепции... Заметная разница потенциалов этих течений сформировала своеобразный градиент региональной культурной традиции, вектор которой пронзил своей направленностью очевидно далеко отстоящие друг от друга интеллектуальные и художественные ценности, этические и мировоззренческие нормы. Азербайджан исторически не только входил в этот регион, но и часто превращался в его креативное ядро, от которого исходили культурные импульсы трансформации духовности.

Зороастризм, к примеру, не только имел длительную историю прямого воздействия на Азербайджан, но и репродуцировался рядом сектантских и еретических течений, таких как маздакизм, раннее манихейство, хуррамизм и др., создававших питательную почву для последующего гностицизма и христианской ереси. Сегодня четко не проявленное влияние Зороастризма составляет, видимо, самые глубокие, архетипичные пласты национального самосознания [1]. Как отмечается: "Такой менталитет настраивается на активную деятельность, направленную вовне, исключительно при наличии направляющей силы – воли старшего, главы семьи, государства, закона и Бога. Сдерживание агрессивного начала настолько превалирует в азербайджанском менталитете, что, даже столкнувшись со злом,

носитель такого мышления может постараться уйти от прямой борьбы, полагаясь опять-таки на высшие силы, способные победить зло. Силы такого человека в основном уходят на то, чтобы терпеть и ждать этой победы" [там же, с. 9]. Чтобы разрешить это противоречие, необходимо найти механизмы (вначале культурно-психологические) вовлечения человека в процесс активного участия в созидании своего настоящего и будущего.

Нечто подобное произошло в Христианстве эпохи Реформации, когда Протестантизм осуществил не только социальную, но и психологическую революцию, спровоцировавшую последующую активность западного человека. Трудно предсказать, в каких формах подобная революция может быть реализована в Исламе, но сама по себе тема модернизация является проблемной для мусульман, стремящихся вписаться в наступившее третье тысячелетие. Надо отметить, что карабахские события стали важным индикатором в понимании психологии азербайджанцев, сформированной под непрерывным влиянием внешних сил, претендующих на господство в регионе. Важным здесь, конечно, явилось бы сравнение роли Христианства и Ислама в формировании национального самосознания, а также тех их конкретных форм, в которых эти религии господствовали в регионе.

Подобно Зороастризму, аутентичное Христианство приобрело диофизитское своеобразие в Кавказской Албании, что и стало причиной упразднения этой церкви при арабах, принявших доводы армянской монофизитской церкви о еретическом (немонотеистическом) характере албанской церкви. Книги и записи церкви были уничтожены или же захвачены армянской церковью, получившей от арабов право на албанское наследство. Христианство (в своей местной, а не последующей византийской и далее русско-православной форме), в отличие от Зороастризма, дожило до наших дней у последних недеэтнизированных албанцев – удинов, совсем недавно возродивших свою независимую церковь на территории Азербайджана.

Приход в регион Ислама ознаменовался схожими трансформационными процессами, породившими целый ряд новых направлений в этой религии. Столкновения Ислама с религиями зороастрийского толка имели в Азербайджане наиболее ожесточенный характер и продолжались достаточно долго. О значении региона для арабов свидетельствует тот факт, что руководителями военных компаний, направленных на его подчинение, были люди, занимавшие впоследствии самые высокие посты в халифате. Маздакиты, манихейцы, хуррамиты, христианские секты каждый по-своему вели борьбу за свою веру. И когда Ислам одержал свою окончательную победу, его облик преобразился чертами шиизма, исмаилизма, хуруфизма, многие его доктрины дополнились новациями идей суфийских школ самого разнообразного, в том числе и чисто оригинального регионального происхождения [3].

Азербайджан за свою историю дважды менял в качестве официальной религии суннизм на шиизм, пока последний окончательно не закрепился в XVI веке, став господствующим направлением усилиями Шаха Исмаила. Такая частая смена религиозных ориентиров весьма показательна и может быть косвенным свидетельством несколько поверхностного осознания Ислама людьми того времени. В порядке отступления отметим, что нечто схожее приключилось и с коммунизмом, чисто внешняя экзальтация от которого моментально исчезла в первый же день крушения Советского Азербайджана. Важно отметить в этой связи, что культура народа и формы его государственной жизни в Азербайджане практически всегда находились между собой в остром противоречии, что приводило к параллельному существованию двух виртуальных по отношению друг к другу миров культуры и государственности. Исключительно непреходящее безразличие, а порой и враждебность государства по отношению к народу выработали в сознании и подсознании последнего стабильные психологические механизмы отторжения власти и блокирование его инфильтрации в святая святых – личную жизнь и семью. В этом отношении сегодняшняя ситуация мало чем отличается от исторического прошлого.

Ислам – одно из системообразующих начал культуры и психологии азербайджанского народа. Когда-то до времен русского нашествия в Азербайджане существовал традиционный Ислам, подверженный испытаниям в Российской империи и особо жесткому преследованию

в СССР. После установления независимости возвращался конечно же не Ислам, а его парафраз, созревший в головах политиков, заигрывающих с религией, и религиозных деятелей, балующихся политикой. Но это в лучшем случае, в норме религия рассматривалась как ресурс, «оправдывающий» политические амбиции, как источник обогащения и, естественно, не духовного, а тем более не коллективного, а индивидуального и вполне материального.

Итак, Азербайджан представлял и представляет собой сегодня один из наиболее ярких примеров регионов – перекрёстков различных культур, религий, сфер влияния больших государств. Их следы присутствуют и в народном сознании, и в интеллектуальной, а затем и в политической рефлексии, связанной с прошлым страны, её культурой и проблемами национальной идентичности. В рамках мусульманского мира Азербайджан продолжал быть перекрёстком, полем борьбы и взаимодействия различных культур и разных направлений Ислама.

До установления советской власти и в ее первое десятилетие существования в Северном Азербайджане в этой сложной системе этно-конфессиональной ориентации принадлежность к мусульманской умме (общине) являлась главным ориентиром самоидентификации населения. Все создававшиеся национальные партии и организации должны были не просто учитывать, но и отражать этот факт в своих программных документах, часто направленных на объединение всех мусульман России в единую умму.

1-11 мая 1917 года в Москве проходил первый Всероссийский мусульманский съезд. Как и повсеместно в России в период после крушения империи, на нем решался вопрос о государственном устройстве страны. Съезд мусульман подошел к этому вопросу с двух противоположных позиций, озвученных так называемыми унитаристами, выступающими за целостность России, и федералистами, отстаивающими принципы автономии. Возможно первый и наиболее последовательный политик Азербайджана Маммед-Эмин Расулзаде, поддерживающий вторую позицию, отмечал: «..формой государственного устройства России, наиболее обеспечивающей интересы мусульманских народностей, является демократическая республика на национально-территориально-федеративных началах» [Балаев, 1998: 75]. К этому времени под влиянием бурных революционных событий в мировоззрении Расулзаде произошли решительные изменения, отразившиеся и в программе возглавляемой им партии «Мусават» («Равенство»). Так, описывая изменившееся в отрицательную сторону отношение партии к панисламизму, Расулзаде в своей работе «О пантуранизме» писал: «Исторический опыт показал, что, с одной стороны, рождая теократическо-клерикально-реакционное течение, а с другой, препятствуя появлению национальной идеологии в мусульманском мире, панисламисты препятствуют пробуждению национального самосознания этих народов, задерживают их прогресс и тем самым мешают им стать независимыми нациями. Поэтому во всех мусульманских странах надо усиливать процесс пробуждения национального самосознания, ибо первоисточником всякого прогресса, а также основой национальной независимости является только наличие осознанного национального «Я» [там же: 254].

Постепенно в рамках «исламского возрождения», программы национального устройства, а следовательно, и начала конституционализма складывается два течения. Первое – направленное на достижение культурной автономии для всех мусульман России (его возглавляли представители самого диаспорического, территориально разбросанного мусульманского народа – татар), второе – движение за федеративное переустройство России (первый шаг к достижению независимости отдельными мусульманскими народами), возглавлявшееся азербайджанцами. На этом пути панисламизм лишь переходный этап (хотя и очень важный, так как панисламизм объективно – это экуменическая девальвация конфессиональных различий, сглаживание противоречий между суннизмом и шиизмом, это первоначальная основа консолидации мусульманского общества) в эволюции азербайджанского освободительного движения. Под влиянием европейской идеи национальности эта идеология сначала развивалась, приближаясь к пантуранизму –

утверждению языковой общетюркской идентификации и идее объединения всех тюркских народов.

Совершенно естественно, что азербайджанская элита, элита колонии, должна была обращать взоры к соседним, сохранившим свою независимость, мусульманским государствам. Доминирование шиизма, даже усиливающееся во второй половине XIX века, должно было, скорее, увеличить тягу к Ирану, а не к Турции. Однако два фактора способствовали именно турецкой ориентации. Во-первых, роль языка в идеологии европейских типов национализма, по модели которых строился азербайджанский (сравни: панславизм, пангерманизм). Во-вторых, Турция была значительно более прогрессивной страной, чем Иран, более отвечающей либеральным и прогрессистским ориентациям азербайджанской интеллигенции. Между тем ориентация национализма преимущественно шиитской страны на суннитскую Турцию, очевидно, также способствовала ослаблению роли религиозного компонента в этом национализме.

Но пантуранизм сам оказался промежуточным этапом, проложившим путь к собственно азербайджанскому национализму. Постепенно складывался достаточно четкий образ идеальной цели, к которой устремлялось национально-освободительное движение, – национальное азербайджанское государство, находящееся в тесном союзе с другими тюркскими народами, прежде всего – с Турцией, но независимое, демократическое государство (иного азербайджанские националисты того времени себе не представляли), где Ислам играет роль общей основы культуры и главной религиозной организации, отделенной тем не менее от государства. Это образ западного демократического светского государства, перенесённый на азербайджанскую, мусульманскую и шиитскую почву. Вопрос без ответа заключается в том, насколько Азербайджанской Демократической Республике (1918-1920) удалось бы прижить это несколько «оранжерейное растение» на азербайджанской почве, случись стране избежать оккупации большевиками [6].

Лозунгу «Ислам, тюркизм, прогресс», однако уже во времена «отцов-основателей» этой триады – А. Гусейнзаде, М. Э. Расулзаде, А. Агаева и других – пришлось столкнуться со многими проблемами, которые редко будоражили память постсоветской национально-демократической элиты. Например, уже в начале XX века Расулзаде критиковал так называемый «романтический пантуранизм», проповедовавший идею «сбора земель», интеграции тюркских народов в единое государство, понимая ее иллюзорность в условиях сложившихся политических реалий начала XX века. Чуть позже место национально-этнической специфики в триаде (тюркизм) занял азербайджанизм, активно отстаиваемый частью национальной элиты в рамках проводимой представителями интеллигенции тюркских народов дискуссии о необходимости принятия единого унифицированного языка консолидации, в качестве которого предлагался государственный язык Турции. После обретения независимости Азербайджан (как и другие тюркоязычные республики бывшего СССР) вновь столкнулся с этим вопросом и вновь, после достаточно острых споров, поспешных революционно-принудительных шагов по «введению в жизнь тюркизма» во времена правления Народного фронта сделал выбор (причем конституционно закрепленный!) в пользу азербайджанизма. Этот выбор отчасти отражал и азербайджанскую демографическую ситуацию, при которой проживающие в республике мусульманские меньшинства (талыши, лезгины, курды, аварцы) не являются тюркскими народами. Позднее эта проблема в среде национально-демократической оппозиции, ориентированной на западные страны, фактически утратила свою остроту.

Падение АДР вскрыло горькую истину: в самой относительной лёгкости большевистского завоевания проявился разрыв между национальным сознанием элиты и, скорее, традиционалистским сознанием пассивно идущих за ней народных масс, которых элита не могла в достаточной мере сплотить и организовать под своими лозунгами. Энергия самобичеваний шиитского «шахсей-вахсея» не поддавалась трансформации во благо защиты родины и свободы. И как мусульманское сознание народных масс не поддавалось (или поддавалось, но с громадным трудом) трансформации в национальное сознание по типу

сознания европейских наций, так шиизм сопротивлялся трансформации в религию, лояльную азербайджанскому национально-демократическому государству, терпимую и являющуюся «личным делом граждан» по образцу западных христианских церквей. Более того, для клерикальных кругов Азербайджана такая перспектива представлялась самой страшной – худшей, чем перспектива подчинения чужому, пусть даже иноверческому, более того – атеистическому государству, которое последовательно во времени уничтожало всех последователей как национальной, так и конфессиональной самоидентификации азербайджанцев.

Темой отдельной статьи мог бы стать сравнительный анализ исторического развития Азербайджана и государств Центральной Азии последних двухсот лет.

Литература и примечания:

1. Так, по мнению Ф. Гаджиева, между установками Зороастризма и пришедшего позднее в Азербайджан Ислама существует глубокое противоречие, выразившееся в весьма своеобразной реакции азербайджанцев на динамику карабахских событий, к которым они не были подготовлены, в первую очередь, чисто психологически. Здесь, по мнению этого автора, деятельная позиция Зороастризма столкнулась с пассивным ожиданием, проповедуемым Исламом. Бюллетень "Ислам – постсоветское пространство". Вып. 1, Баку, 1996, с. 6.

2. Там же, с. 9.

3. Если суфийские ордена Азербайджана и организация "Чистые Братья" (X в.) – результат внешнего влияния, хотя среди последних был и выходец из Азербайджана, то низаритский исмаилизм, частично, и движение ахнев (мистическое движение городских средних слоев времен Низами Гянджеви, XII в.), близкое суфизму, сугубо азербайджанские идейные течения.

4. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917 – 1918 гг. – Баку., 1998, с. 75.

5. Там же, с. 254.

6. История Азербайджана, увы, реализовала совсем другой сценарий конституционного устройства страны. Глядя на современный Азербайджан, трудно себе представить, что каких-то 100 лет назад Ислам являлся важнейшим системообразующим элементом в структурировании и функционировании практически всех сфер духовной и практической жизни азербайджанского общества.

СЫР ӨҢІРІНДЕГІ МӘДЕНИ ТУРИЗМ БАҒЫТЫН ДАМЫТУДЫ ТАЛДАУ

Әбікенов Жарқынбек

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,

Қазақстан, Қызылорда

E-mail: Abikenovkz@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада Сыр өңірінің мәдени туризмінің әлеуетіне талдау жасалады. Мәдени туризмді талдаудың негізгі элементі ретінде туристік тартымдылықты біртұтас «оптикалық жүйеде» баяндау қарастырылды. Қызығушылық танытылған өңірдің мета-бейнесінің тұтастығы мәтіндік баяндауды ретке келтіруден, оларды рәміздік үйлестіруден тұрады. Белгілеудің семиотикалық өлшемі метаструктуралардың конфигурациясын модельдей алады, олардың көрсетілімдері кескіндердің матрицасын көрнекілендіруге, оның элементтерін түсіндіруге, осылайша, семиотикалық тұрғыда туристік қызығушылықтың тартымды объектісіне айналдыруға мүмкіндік береді. Туристік объектілерді семиотизациялау әдісін қолдану рәміздік көріністердің өзара әрекеттесу жолдарын анықтауға, өңірдің көрнекі контурларын, «күш» өрістерінің шоғырлануы мен дисперсиялық шекараларын анықтауға, таныстыру үдерісінде туристтерге түсіндірме мүмкіндіктерін орнатуда жылдам нәтиже береді. Мұның нәтижелері Сыр өңірінің мәдени туризм саласының қалыптастыруға негіз бола алады. Қазіргі дефинициялар «мәдени брендинг», «өңір бренді», «аймақтық бренд» ұғымдарының мағынасына мәдениеттанулық тұрғыдан мән беріліп, ұғымның мазмұны түсіндірілді.

Кілт сөздер: мәдениет, құндылық, бренд, фактор, мәдени зерттеу.

Annotation. This article analyzes the potential of cultural tourism in the Kyzylorda region. Presentation of tourist attractions in a single «optical system» was considered as the main element of the analysis of cultural tourism. The integrity of the meta-image of the region of interest consists in ordering the textual narration and their symbolic coordination. The semiotic dimension of the designation can model the configuration of metastructures, their presentations allow to visualize the matrix of images, to explain its elements, and thus to turn it into an attractive object of tourist interest in a semiotic sense. The use of the method of semiotization of tourist objects gives quick results in determining the ways of interaction of symbolic views, determining the visual contours of the region, the concentration and dispersion boundaries of the «force» fields, and establishing explanatory possibilities for tourists in the process of introducing the sights. The results of this can serve as a basis for the formation of cultural tourism in the Syr region.

Modern definitions of the concepts of «cultural branding», «regional brand» are given importance from the point of view of cultural studies, and the content of the concept and its meaning are explained.

Keywords: culture, value, brand, factor, cultural research.

Кіріспе

Саяхаттау ежелгі мәдени құбылыстардың бірі. Туристті оны кеңістігі тартып, оны түсінуге түсінуге ұмтылады. Кеңістікті жеңу деген оны түсінуге жақындауды білдіреді. Бұл нақты ландшафттар мен ұлттық құндылықтарды түсіну үшін ғана емес, сонымен қатар рухани деңгей ретінде оның кеңістігіне ену. Географиялық кеңістікпен өзара әрекеттесу кезінде «адамның мәдени ойлауының маңыздылығы ашылады: нақты кеңістік семиосфераның иконикалық бейнесіне айналады, тілде кеңістікке жатпайтын мағыналар бейнеленеді, ал семиосфера өз кезегінде адамды қоршаған нақты кеңістіктік әлемді өзінің бейнесі мен ұқсастығына айналдырады» [1]. Осы өзара әрекеттесудің басқа түрлерімен салыстырғанда саяхаттау барысында кеңістікті мәдениет арқылы рәміздеу орын алады. Таңбалар тек түсіндіреді, оны сөзбен жеткізу қиын.

Әдістеме

Мақаланың әдістемелік негізі Сыр өңірінің мазмұнындағы архитектуралық бірлік логикалық және тарихи талдаудың ішкі байланысын анықтаудан туындайды, мәдени рәміздерге түсіндірме беру барысында ұлттық болмыстың гомогендігі мен тұтастығына ерекше назар аударылады.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық нәтижелері мен ұсынылатын тұжырымдары мәдени туризмге қатысты прагматикалық, рәміздік, мәдени-әлеуметтік зерттеулер мәселелерінің ғылыми-теориялық негіздерін тереңдетуге және толықтыруға өз деңгейінде үлес қосады. Сыр өңірінің мәдени құндылықтарын талдау арқылы жалпы қазақ дүниетанымын мәдени антропологиялық парадигма аясындағы зерттеулердің теориялық негіздері мен ұстанымдарын нақтылай түседі.

Ғылыми жұмыста аналитикалық, пәнаралық, жалпылау, сипаттау, жүйелеу, салыстыру, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты. Сонымен қатар кейбір қажетті деген мәселелерде баяндау логикасы берілді. Сыр өңірінің туристік әлеуетіне SWOT-талдау жасалды.

Теория

Туризмнің тарихи-мәдени бағытын дамытуда мәдени мұраларды зерттеу, және олар туралы ақпараттық анықтамалықтар дайындап, тарату мәселесі үлкен орын алуда. Саяхаттардың мақсаты мен басты мотивациясы бойынша туризмнің келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады: американдық ғалым В.Смиттің ойынша, туризмнің алты категориясы бар, олар: этникалық, мәдени, тарихи, экологиялық, рекреациялық, іскери туризм; [2].

- украиндық ғалым Н.П.Крачило, туризмнің өзгеше алты түрін ұсынған, олар: курорттық-емдік, мәдени-ойын-сауық (тарихи-мәдени, археологиялық, архитектуралық ескерткіштермен танысу мақсатындағы туристік саяхаттар), спорттық, танымдық-іскерлік, діни, кәсіптік туризм; [3].

-орыс ғалымы Н.С.Мироненконың пікірінше, туристік іс-әрекет басты мотивтері бойынша келесі төрт түрге бөлінеді деп өз еңбектерінде атап өткен, олар: емдік, сауықтыру және спорт, танымдық туризм (натуралистік, мәдени-тарихи); [4].

- орыс ғалымы В.А.Квартальнов, саяхаттау мотивтері белгілі бір деңгейде туристерді саяхат мақсаты бойынша келесі түрлерге бөлген: демалыс, бос уақыт, ойын-сауық, танымдық туризм, спорт туризм және оның салалары, қажылық, іскерлік мақсаттар, қонақ болу мақсаты. Оның ойынша, мәдени-тарихи туризмнің басты міндеті-мәдениет, ғылым және техника жетістіктерімен таныстыру, тарихи орындар мен құрылыстарға саяхаттау [5].

Өңірлік мәдени брендингті жүзеге асырудың негізі құралы мен тәсілі – мәдениет. Аймақтық мәдени брендті зерттеуші М. Каваратцистің пікірі бойынша, аймақтың имиджі мәдени өткен шағы мен аймақтың бүгінгі күнінің байланысы негізінде құрылады. Мәдени брендинг әртүрлі үш тенденцияның қосылуынан пайда болады: мәдениет, барабарлық және туризм. Мәдени туризмнің тенденциясы қазіргі кезде кең өріс алып отыр. Себебі, ол тарихи-

мәдени таныммен, сапалы демалыспен, қолайлы ойын-сауықпен, көңіл көтерумен және кірісі мол бизнеспен сабақтасады [6, б. 507].

Мәдени құндылықтарды туристік орталыққа және танымал брендке айналдыру болашақта туризмді экономиканың ең табысты салаларының бірі болуына ықпал етеді. Ежелгі қалалар мен тарихи ескерткіштері бар жерлердің табиғи ортамен үйлесімі, тарих пен мәдениет құндылықтарының брендке айналуы аймақтық және халықаралық мәдени-тарихи туризмнің кең дамуына негіз бола алады.

Брендтің мәдени символикалық негізі мәдени құндылықтар жүйесі мен тұтыну табиғатының таратылуы арқылы оның ресурсына айналады. Танымал теоретик-маркетолог К. Бове брендті тұтынушының қызметтік, әлеуметтік, психологиялық, экономикалық және басқа да қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін арналған утилитарлық және символдық құндылықтардың жиынтығы ретінде түсіндіреді [7, б. 132]. Ал зерттеуші Н.Н. Александров брендтің аксиологиялық мәнін адамның негізгі төрт құндылықтары арқылы түсіндіреді: ақиқат, пайда, жақсылық, сұлулық. Бұлар Игілік ұғымымен біріктіріледі: 1) рационалды құндылықтар (ақиқат)-ақыл-ой үшін құнды заттар; 2) эстетикалық құндылықтар (сұлулық)-жан үшін құнды заттар; 3) утилитарлық құндылықтар (пайда)-тән үшін құнды заттар; 4) этикалық құндылықтар (жақсылық)-рух, жігер үшін құнды заттар [8, б. 249].

Мәдени брендингтің семиотикалық тұжырымдамасында бренд-таңба, нышан, бейне, көркемдік-эстетикалық бейнелер жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Ендеше, әрбір табысты бренд адамға өнімнің түрін, түсін, пішінін, сырт келбетін, дәмі мен дыбысын ескере отырып эстетикалық ләззат сыйлауы тиіс. Сондықтан, бренд жасау үрдісінде шығармашылық топтар, дизайнерлер, режиссерлер, яғни арнайы кәсіби мамандар біріге отырып брендтің атауын, нышанын, таңбасын, белгісін, имиджін жасайды [9, б. 24].

Брендинг мәдениетпен сабақтаса отырып мәдениеттің әртүрлі құбылыстарын жетілдіреді: талғам, тілек, құндылықтар, мінез-құлық, жүріс-тұрыс нормалары, қызығушылық, яғни «семиосфераны» қалыптастырады [10, б. 128]. Брендті анықтау негізінде бірегейлік немесе сәйкестік брендтің примордиалды атрибуты ретінде әлеуметтік коммуникативтік кеңістікті қалыптастыру үрдісінде бейне және вербалды жолдау негізгі орын алатын семиотикалық таңба ретінде сипатталады [11, б. 77].

Мәдени брендингтің маңызды тұжырымдамасы брендті миф ретінде қарастыру. Әртүрлі аңыздар мен тарихи әңгімелерді, ертегілерді қолдана отырып өзінің кеңістігін кеңейтеді. Сыр өңірінің аңыздары оған ерекше келбет береді, оның осы ортамен бірегейлігін қалыптастырады. Мұндай тәсіл мәдениетті жетілдіру және мәдениет арқылы өңірді жылжытуда қолдану өте қолайлы. Бренд-имидж ерекше мифологиялық белгіні, көзқарасты қалыптастырады. Мәдени туризмнің қызметінің нәтижесінде біздің мәдени құндылықтарды тауар ретінде сатып алмайды, өңірдің имиджіне қызығып келеді. Туристтерді қанағаттандыратын және қанағаттандыратын бейне жасауға тырысқан бренд имиджін жасау барысында мифодизайн тұжырымдамасын қалыптастырды.

Мәдениеттанушы Ермаганбетова Құралай өңірлік мәдени брендингтің инновациялық құралдарын ұсынады:

1. Аймақ инвестицияға арналған тартымды объект ретінде. Әлеуетті инвестор саяси, әлеуметтік-экономикалық, географиялық, мәдени және ұйымдастырушылық-құқықтық факторлардың үйлесімдігі мен тиімдігін ескеру арқылы инвестиция жасайды.

2. Өңір бизнеске арналған орын ретінде. Бұл жағдайда қымбат емес коммуникациялық қызметтер, кездесулер мен жиындар, дөңгелек үстелдер өткізетін мәдени орындар, алдыңғы қатарлы коммуникация құралдары, тиімді ұсыныстар мен ақпараттық инфрақұрылым маңызды орын алады.

3. Өңір инновацияға арналған орын ретінде. Жоғары технологиялық өндіріс орындарын қолдау, ғылыми-өндірістік кластерлерді жасау, жоғарғы білім жүйесін және ғылыми зерттеулерді модернизациялау және инновациялық жобаларды қолдау, байқаулар ұйымдастыру тәсілі жатады.

4. Өмір сүруге жағымды мекен ретінде. Тұрғын сол аймақта өмір сүретін адам

ғана емес, ол мемлекеттің немесе аймақтың бюджетін толықтыратын салық төлеуші.

5. Өңір іскерлік іс-шаралар өткізу орны ретінде. Қазіргі кезде көптеген компанияларда іскерлік ресми кездесулерді, конференциялар мен семинарларды шетелдерде өткізу тәжірибелері жиі кездеседі. Ол үшін олар барлығына тиімді және қолайлы орын іздейді. Іскерлік кездесумен қатар халықаралық көрмелер мен жәрмеңкелер өткізу өзекті тәжірибеге айналды.

6. Өңір туризмге арналған тартымды және көрікті орын ретінде. Туризм жәй ғана көрікті орындарды көру үшін емес, нақты мақсатпен жүзеге асырылмайды. Қазіргі кезде туризмнің түрлері көп, осы себепті әрбір аймақ өзінің басымдылығына байланысты тартымдықты қалыптастырады.

7. Өңір жоғарғы оқу орнында оқуға қолайлы орын ретінде. Білім алушыларға қолайлы тұрмыстық жағдай жасау арқылы өңірді дәріптеу тәсілі Еуропаның көптеген елдерінде, Түркияда, Ресейде де жүзеге асырылады.

Аталған туристік өнімдер аймақтардың мәдени және экономикалық әлеуетіне, табиғи ресурстарына байланысты. Туризмді дамыту тұжырымдамасында негізгі алты туристік өнім ұсынылады: «MICE-туризм», мәдени туризм және турне, белсенді және шытырман туризм, таудағы және көлдегі демалыс, жағажай туризмі, қысқамерзімді туризм. Соның ішінде Сыр өңіріне ыңғайлы бағыттары мәдени туризм және турне аймақтардың мәдениетімен, дәстүрімен, мәдени-тарихи ескерткіштерімен, мәдени-тарихи мұраларымен таныстыру үшін арнайы экскурсия, жетекшісіз ұйымдастырылған турлар.

Мәдени туризм-бұл баратын елдің мәдениеті, мәдени ортасы, дәстүрлері мен мәдени ландшафтарымен танысуды көздейтін туризмнің бір түрі. Мәдени туризмге жергілікті халықтардың мәдениетіне қатысты іс-шараларына қатысу мен музейлерді аралау кіреді.

Өзінің классикалық қызметтерінен ауытқып, талабы мен сыны жоғары, ақпаратты технологиялар шарықтаған заманда, «Музейге келушілерді қалай көптеп тартуға болады» деген сұрақ қазірде көптеген музейлердің алдында тұрған мәселе. Жаңа мәдениет саясат тұжырымдамасына сәйкес келушілер санын арттыру мен қосымша табыс табу арқылы өз рентабельділігін арттыру біздің музейлердің де негізгі мәселесіне айналуы заман талабы. Қазір интернет арқылы кез келген адам өзіне қызықты ақпаратты жылдам ала алады. Көптеген музейлердің виртуалды сайттары арқылы оларды аралай алады. Музейдің экономикалық тұрғыдан тиімді қызмет етуі келушілердің санына байланысты.

Облыс бойынша 4 музей халыққа мәдени қызмет көрсетеді. Облыс музейлерінің қорында барлығы 139 467 экспонат бар.

Туризмнің тағы бір ерекше түрі-гастрономиялық туризм. Бұл әрбір келуші турист үшін өте маңызды. Саяхат жасаушы немесе демалуға келген турист сол елдің немесе өңірдің аймақтық және ұлттық тағамымен танысады. Гастрономиялық турист үшін ас-мәдениеттің бір түрі. Дәстүрлі ұлттық асхана елдің немесе аймақтың ерекше бірегейлігін қалыптастыратын тарихпен, дінмен, экономикамен, саясатпен, дәстүрмен, аңызбен және басқа факторлармен байланыстырылады [12, б. 45].

Кез-келген өзге мемлекеттің азаматын ұлттық тағам асханасы қызықтырады. Туристерді саяхаттап барған елдерінің ас мәзірі, жергілікті салт-дәстүрлер арқылы қалыптасқан тамақ дайындау мәдениеті өздерінің ерекшеліктерімен қызықтыра түседі. Гастрономиялық саяхаттар арқылы турист өзінің болған елі туралы көзқарасты қалыптастырады.

Қазақы тағамдардың бір ерекшелігі-дайындау тәсілі мен ұсынуда қатып қалған заңдылықтардың болмауы. Бұл ерекшелік ұлттық дәм мен қазақ мәдениетінің байлығына көз жеткізіп, оның алуантүрлілігін толық сезінуге мүмкіндік береді. Себебі дастарханамызды жайнатып тұрған әр тағам азық-түліктің қоспасы ғана емес, тұтас халықтардың мәдениетін сіңірген баға жетпес құндылық.

Ішкі туризм. Мұнда өзіміздің халықтық қымбат қасиеттеріміздің, дәстүрлеріміздің мүмкіндіктері толық есепке алынып отырмаған сияқты. «Туризм» деп адамның күнделікті тұратын орнынан басқа жерге баруын айтады. Қазақтың ұлан-ғайыр даласында арлы-берлі ағылып жүрген ағайынның бәрінде де белгілі бір дәрежеде туристік сипат бар. Олар ішкі

туристер: олар барлық қоғамдық көліктермен жүреді, қонақүйге орналасады, асханаларда, кафе, ресторандарда тамақтанады, барған жерінен базарлық алып қайтады, ел көріп, жер көріп, өзінің жанын байытады. Шын мәнінде бұл кәдімгі каучсёрфингтің дәл өзі. Бірақ, қазірше осы жүрістерден төленіп жатқан салықтар туризмнің есеп-қисабында қарастырмаған. Бұл да негізгі мәселе.

Әрине, қыдырғанның бәрін туризмге жатқыза беруге болмайтыны рас. Бірақ, адамдар тек қонақ болумен шектелмей, өңірдегі тарихи-мәдени мұрамен танысса, табиғат ескерткіштеріне барса, оны туризмге қатысты деп қарастыруға болады. Әрине бұдан қонақтық туризм ішкі туризмнің басты бір көзі екен деген түсінік тұмауға тиіс. Қонақтық туризм оның шағын бөлігі ғана бола алады. Қонақтарымызды туған өлкенің тамаша табиғатымен, тағылымды тарихымен таныстыруға ұмтылу бойымызға сіңе берсе, туризмге тікелей жатқызылмаса да мұның өзі біздің өмір салтымызға әсер етпей қоймайтыны анық.

Ішкі туризмді дамытудың көп қаржыны қажет етпейтін сенімді жолы-жалпы туризм туралы қалың жұртшылықта қалыптасқан түсінікті түзету. Туризмді тек шетке шығу деп, туристерді тек шеттен келгендер деп қарайтын қарапайым ұғымды өзгерте алсақ та біз талай нәрсеге қол жеткізер едік.

Талдау

Сыр өңірі әлемдік өркениеттің де, қазақылықтың да үлкен қазынасы жатқан аймақтарымыздың бірі. Ұлттық салтдәстүрі мен әдет-ғұрпын, дінін барынша сақтаған, үлгі болатын санаулы аймаққа жатады.

Осы тұрғыда қарастырсақ Сыр өңірінде өте маңызды тарихи мәні бар ерекше ескерткіштер, құрылысы мен тарихымен қызықтыратын мәдени жәдігерлер аз емес. Олар бұл аймақтың өзіндік тарихын көрсетіп қана қоймай, сондай-ақ дәстүрін, өмір салтын, мәдениетін әлемге танытуға, туристік ресурс ретінде мәдени құндылықтар зерттеліп, туристердің жаңа туризм объектілерін немесе тарихи маңызы бар ежелгі қалалар мен қорғандарға саяхат жасауға, тарихымен танысып, зерделеуге және оларға қатысты аңыздарға көп мән беріп, қызығушылықтары артуда.

Қызылорда облысы 226 000 км²ден астам территорияны алып жатыр. Республикамыздың басқа аймақтарынан табиғаты, әлеуметтік-экономикалық және тарихи жағдайларымен ерекшеленеді. Бұл өңір географиялық тұрғыдан Тұран ойпатының шегінде, Қаратаудың батыс баурайында, Сырдария өзенінің төменгі ағысында орналасқан. Талай заманның дүбіріне куә болған қарт өзеннің тарихы да ежелгі Тигр, Еврат, Ніл өзендері бойында өсіп-өнген халықтардың тарихы сықылды тым тереңде. Оған сақ, ғұн өркениетінен күні бүгінге дейін сақталған тарихи-мәдени құндылықтар куә. Сырдария өзенінің жалпы ұзындығы 2200 шақырымды құраса, оның 1300 шақырымы аймағымызға тіршіліктің нәрін беріп отыр. Сондықтан біздің аймақ қай заманнан Сыр өңірі аталып келеді. Осыған орай, Сыр өңірінің мәдени туризмді дамытуға өзіндік үлесі бар екенін атап өту қажет.

Міне осы аймақтағы құндылықтар арқылы туристік тартымдылық қалыптастыру үшін мәдени туризм аймақтардың қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқарады. Территориялық рекреациялық жүйелерде табиғи және мәдени кешендер туристік тартымдылықтың ядросы болып табылады. Табиғи факторларға қарағанда, мәдени факторлар жылжымалы және жылжымайтын болуы мүмкін және өзіндік тарихи динамикасы болады. Туристердің мәдени деңгейі жоғарлаған сайын, туристік орталықтардың дамуында мәдени туризм рөлі маңыздырақ болады. Әрбір елдің мақсаты заманауи мәдени бастауларды ескере отырып, өзінің мәдени мұрасын көрсету. Егер бренд өнімдерді ұлттық мәдени мұралардың көмегімен түрлендірсе жағымды әсер қалдырады. Заманауи әлемде аймақтық имиджді жасаушылар абстракті пішіндерді, геометриялық фигураларды, ең бастысы-тұрғындардың жаһандық мәдениетінің көрсеткішінің жалғасы ретінде түрлі түсті бояуларды қолданады. Осы тәсілді қазіргі кезде барлық елдер және маркетингтік компаниялар қолданып келеді [9, 56 б].

Стратегиялық және бәсекелестік талдау аймақта туризмді дамытудың және оны басқарудың стратегиясын қалыптастырудың маңызды кезеңі болып табылады. Стратегиялық талдау зерттелініп отырған аумақ аясында қалыптасатын және олардың әсері туристік

кешеннің дамуына кері немесе тиімді әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды бағалауға мүмкіндік береді. SWOT-талдауды пайдалану негізінде Сыр өңіріндегі мәдени туризмді дамыту үшін ішкі және сыртқы ортаның факторлары анықталды. Олардың әсер күші және олардың қиысуы сыртқы нарықтарда аймақтық туристік өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін анықтайды. Анықталған басымдықтар және сыртқы мүмкіндер өңірде туризмді дамытудың стратегиясы негізінде қаланады және оларды күшейтуге бағытталған шаралар тізімі арқылы жүзеге асырылады. Әлсіз жақтар және сыртқы қауіптер өңірде туризмді дамытуға шектеулер ретінде қарастырылады.

Сыр өңірі бойынша туристік тартымдылық пен беделділікті арттыру шараларын қарастыру мақсатында осы аймақтың туристік әлеуетіне жүргізілген SWOT-талдауды қарастырайық.

Өңірдің туризмнің күшті жақтарына оның көбіне ішкі туристік әлеуетін анықтайтын мынадай маңызды факторлар:

1. Сыр өңірінде 532 тарихи-археологиялық, архитектуралық ескерткіштер сақталған. Олардың 23-і әлемдік маңызы бар ерекше ескерткіштер архитектуралық, тарихи ескерткіштердің өте көп болуы;
2. Ұтымды әрі оңтайлы географиялық жағдай, темір және автокөлік жолдарының торабында орналасуы; ландшафтардың әртүрлілігі, ерекше туристік объектілердің болуы;
3. Туризм саласына инвестиция мен қаржыландыруды іске асыру мүмкіндіктері;
4. Қонақ үй және қоғамдық тамақтану қызмет-көрсету орындары желілерінің дамуы көп жағдайда туризмнің түрі мен формасын анықтайды;
5. Республикада және аймақтарды ақпараттық-туристік орталықтың, мемлекеттік және аймақтық қолдау саясатының және туризмді дамытудың стратегиялық құжаттар жүйесінің болуы.

Сыр өңірі туризмінің әлсіз жақтарына осы салада дамуды тежейтін және ішкі тосқауылдардың белгілі түрі ретіндегі факторлар:

1. Сыр өңірінде тарихи-мәдени ескерткіштердің басым бөлігі реставрация, реконструкция және регенерация сияқты шұғыл жөндеуді қажет етеді.
2. Қалалардың инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылымы әлемдік стандарттарға сай емес. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы қала тұрғындарының сұраныстарын қанағаттандыра алмайды. Нашар дамыған туризм индустриясы қажетті сервисті көрсете алмайды.
3. Сыр өңірінің тарихи-мәдени орындары бойынша туристік маршруттар–қозғалысының және насихаттаудың әлсіздігі, шет елден туристерді тарту мақсатындағы жарнамалау жасау үшін өзіндік WEB-сайттарының болмауы; туристік салаға жеке капитал салымдары мен инвестициясының болмауы.
4. Қонақ үй және көңіл көтеру инфрақұрылымының және туристік санаттағы қонақ-үйлердің мерзімдік кезеңдегі жетіспеушілігі, туризм және демалыс орындарында инженерлік, көліктік және әлеуметтік-инфрақұрылымдардың жеткіліксіз деңгейде дамымаушылығы, туристер демалатын мекендерде сервис деңгейінің төмендігі, сервистердің жеткіліксіз саны мен сапасы.
5. Гастрономиялық туризм барысында дәстүрлі мейрамханалардың болмауы. Дәстүрлі тағам ұсынатын нысандардың сыртқы, ішкі интерьерлері заманауи үлгіде ұлттық колоритсіз безендірілген.

Өңірдегі туризмді дамыту және басқару мүмкіндіктеріне бүгінгі таңда пайдаланатын және жеткілікті деңгейде пайдаланбайтын әлеуетті танытатын факторлар:

1. Облыстың Батыс Еуропа-Батыс Қытай халықаралық автожолының, теміржолдың бойында орналасуы, мұнайға, газға, құрылыс заттарына бай екендігі үлкен мүмкіндік береді. Қызылорданың әсем де әлеуетті қалалардың қатарына қосылуына мүмкіндіктері тіптен жетерлік.
2. Қала аймағындағы жер ресурстары қала аумағының өсуіне қолайлы;

3. Қызылорда облысының туристік имиджіне жағымды ықпал ететін әртүрлі пиаркомпаниялар, конференциялар, шебер-кластарды өткізу, жаңа туристік объектілерді дамыту жоспарларының болуы мен оларды іске асыру, этноауылдар, ұлттық дәмханалар, тұрмыстық және техникалық қызмет көрсетудің – тиімді қызметтерінің болуы, сапалы сервисті құру, автомобильдік көлікпен туристерді тасымалдауда жол инфрақұрылымын жақсарту.

4. Білікті мамандарды, гидтарды, экскурсоводтарды, туризм инструкторларын, тарихшы экскурсоводтарды және аудармашыларды даярлау, сувенирлік өнімдерді даярлау.

5. Қызылорда облысына тән, жергілікті тұрғындар маманданған шаруашылық өнімдері сатылатын тұрақты халықаралық Шығыс базарын ашу. Мұны өңірдің маманданған шаруашылық саласын дамыту арқылы іске асыруға болады.

Сыр өңіріндегі туризм дамуының сыртқы қолайсыз факторларына және қаупіне нақты немесе әлеуетті қауіпсіздікті танытатын факторлар:

1. Сыр өңірінің дамуына қаланың сыртқы көрінісінің және архитектуралық сипатының тартымсыздығы, туризмді қамтамасыз етудегі сервис нысандарының жеткіліксіз болуы кедергі келтіреді.

2. Тарихи-мәдени ескерткіштердің бузылуы; қажетті инженерлік-коммуникациялық және сервистік нысандардың болмауы;

3. Туризмді қанағаттандыра алмайтын экономикалық құрылымның сақталуы;

4. Жергілікті тұрғындардың әлемдік туристік орталықтардағы адам ресурстарының даму деңгейіне сәйкес емес өмір сүру сапасы;

5. Туризм саласында туристік ағындар мен инвестициялық белсенділік көлемінің төмендеуі.

Жүргізілген SWOT-талдау нәтижелерін топтастыра келе, жалпы Сыр өңірінде туристік имиджді арттыратын және де туристік саланы дамытатын туризмнің туризмнің келешектік түрлерін анықтаудың ең жақсы амалы ретінде өңір имиджін қалыптастыруды атап өтуге болады.

Нәтиже

Өңірлік келбетті жасауға, қызметтің қолайлылығы мен нәтижелілігін күшейтетін бірнеше көзқарастар бар. Бұл саладағы маманның жұмысы аудиторияға бағытталған коммуникация жүйесін жасау емес, керісінше аудиториямен қарым-қатынас орнатудағы саяси процедураларды өзгерту. Брендинг саласының көптеген мамандардың пікірі бойынша егер объект ел немесе халық болатын болса ұлттық брендинг қолайлы емес. Табысты өңірлік брендинг халық туралы емес, оның ішіндегі ұлтты бейнелейтін, елдің келбетін көрсететін тауарлар мен көрікті жерлерді, мәдени объектілерді брендтеу.

Креативті визуалды бейне-территориалды брендингтің қатыстылығын білдіретін символдар [9, б. 32].

Өңір бренді тартымды идеяларда, нышандарда, мәдени құндылықтарда, бейнелерде жүйелі көрініс табатын өңірлік бірегейлік. Тұтынушылық аймақты сәйкестендіретін визуалды немесе виртуалды нышандар, жағымды «фирмалық» белгілер, оның имиджі мен мәртебесін қалыптастыратын немесе бекітетін «таратылған» тауарлық марка. Бүгін өңірдің брендін жасау, дамыту және дәріптеу бұл аймақтың табысты дамуына, оның ауқаттылығы мен өркендеуінің кепілі. Маркетологтардың арасында логотип жасау бұл брендинг деген стереотип те бар, бірақ логотип жасау брендті визуаландырудың бір жағы немесе міндетті емес элементі болып саналады.

Мәдени туризмде мәдени жадыны және тарихи тәжірибенің бірегейлігін білдіретін рәміздердің арқасында саяхатшының ойында өңірдің образы салынады, ол баруды жоспарлаған аумақтың «рәміздік бейнесі» пайда болады. Заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, туристік ұсыныстар негізінде емес, сонымен қатар өзінің танымдық қызығушылықтары негізінде жаңа орынды таңдау барысында ол бірқатар символдармен байланыстырады, содан кейін ерекшеліктерімен танысады. Қазіргі заманғы туристтерді тұтыну, бос уақыт, технологиялық жаңашылдық

жағдайында семантикалық кеңістікті бейнелейтін рәміздер мен осы өңірге тән мәдени кодтарды жасау арқылы «басқа» мәдениетті тұтынуға шақыра аламыз.

Сонымен, аймақтық мәдени брендингті іске асыру мен мәдени брендті бағалау барысындағы коммуникация бағыттарын айтып өтейік:

1. Қарапайым жарнама түрлері (тележарнама, радиожарнама, баспа жарнамасы, сыртқы жарнамалар) кеңінен қолданылады. Себебі, жарнама өңірді туристік «тауар» ретінде таныту барысында қолданылады. Яғни, бұл – өзінше бір мәдениет. Алайда заман талабының өзгеруіне сәйкес жарнама берушілерге жаңа белес басталды. Соңғы кездері өзінің аудиториясы бар, халық пікірімен санасып, көпшілікке белгілі дәрежеде әсер ете алатындарды «әсер етушілер», яғни influencer деп бөліп қарастыру қалыпты болды. Осыған сай, әлемде Influencer Marketing деп аталатын жаңа бір түсінік қалыптасты. Көбінің сүйікті желісіне айналған YouTube те бүгінде жарнама толып тұр.

Қазіргі таңда Қызылорда облысы көлемінде жұмыс жасайтын бұқаралық ақпарат құралдарының саны 2 облыстық телеарна, 2 радио, 4 интернет сайт газет, 77 республикалық, облыстық, аудандық газеттер жұмыс істейді. Бүгінгі күні Қызылорда облысында жұмыс жасайтын БАҚ-тың тақырыптық бағыттарына жасалған талдау олардың 48,2% қоғамдық-саяси, 26,8% ақпараттық және ақпараттық-танымдық, 25% өзге де тақырыптық бағыттарда ақпарат тарататынын көрсетті.

2. PR. Қоғаммен байланыс жасау маркетингтік «микстің» мақсатты аудиториямен қарым-қатынас орнатуына бағытталған. Аймақтық брендингке де бұл тәсіл қолданылады. Қарым-қатынас және байланыс агенттері арқылы орнатылады. Пиардың ерекшелігі аймақтың барлық бәсекеге қабілетті ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. PR (Public Relations)-ұйым мен қоғам арасындағы түсіністік пен жақсы қарым-қатынастарды қалыптастыратын институт. Тауар, өнім, қызмет, сатылым туралы қоғамдық пікір қалыптастыратын үгіт-насихат жүргізу тәсілі немесе формасы. Пиар мен жарнама тығыз байланысты болғандықтан пиарды жарнамадан бөлек қарастыру қиын, десе де пиар-жарнама емес. Қазірге кезде «пиарды» көпшілігі біліп жүргенімен айыра алмайды.

3. Сатуға ынталандыру және тура маркетинг. Бұл жағдайда туроператорлар, тұрғындар «сатушы» рөлін атқарады. Сатуға ынталандырудың бірнеше жолдары бар: туристерге «жақын арадағы» жолдамаларды арзанға сату, акциялар, ал инвесторлар мен кәсіпкерлерге салықтық жеңілдіктер қызығушылық тудыруы мүмкін.

4. Жарнаманың басқа түрлері. Бұған аймақты жылжытудың барлық тәсілдері кіреді. Мысалы, өңірде кино түсіру немесе өңір туралы деректі фильм түсіру. Халықаралық, республикалық байқаулардың, спорт ойындарының, олимпиадалардың, жарыстардың, сайыстардың ұйымдастырылуы. Қызылорда облысы бойынша 171 мәдениет үйлері мен клубтары, 209 кітапхана, 14 музей, 12 архив, облыстық Н.Бекежанов атындағы қазақ музыкалық драма театры, облыстық филармония, облыстық халық шығармашылығын дамыту және мәдени-продюсерлік орталығы, облыстық тарихи ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекемесі, 1 қалалық демалыс паркі – барлығы 410 мәдениет және өнер мекемелері халыққа мәдени қызмет көрсетеді. Мұнда үлкен жарнама екі жылда бір өтетін түркітілдес елдердің «Қорқыт және Ұлы дала сазы» атты халықаралық фольклорлық өнер фестивалі. Фестивальге Түркия, Иран, Грузия, Әзербайжан, Өзбекстан, Сербия, Саха, Башқұртстан, Татарстан Қырғызстан елдерімен қатар, қазақстандық белгілі ғалымдар, өнер иелері мен шығармашылық ұжымдар қатысады. Басты ерекшелігі фестивальдің ашылу салтанаты «Достық үйі» алаңында, қорытынды жабылу шарасы Қармақшы ауданындағы Қорқыт ата ескерткіш кешенінде өткізіледі. Сонымен қатар, мектеп туризмін дамыту мақсатында Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінде «Sacral Tur» және қазақтың салт-дәстүрін насихаттау бағытында «Village life» жобалары жүзеге асырылуда. Өңірде алғаш рет облыстық музей тарапынан арнайы тарихи-танымдық телеэкспедициялар ұйымдастырылып, қасиетті нысандардың маңыздылығы туралы телехабарлар түсіріліп, халық назарына ұсынылды. Музей қызметкерлері «Сыр өңірінің киелі орындарына саяхат» атты жобасын жүзеге асырып келеді. Бұл жоба аясында облыстағы қасиетті нысандар

аясында өңірдің Шығыс аймағы бойынша Батыс Еуропа – Батыс Қытай автодәлізінің бойындағы бағыттар бойынша туристік саяхаттар ұйымдастырылды. «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы және облыстық жобалық кеңсе аясында қасиетті орындарды сандық форматқа көшіру және олар туралы әлеуметтік желі қолданушыларға қолжетімділікті қамтамасыз ету мақсатында 150 ескерткіштің 3D форматтағы интерактивті картасы қолданысқа енгізіліп, QR-код тақтайшалары орнатылды. Осылайша, Сыр өңірінің тарихи орындарымен виртуалды түрде танысуға мүмкіндік жасалды.

XXI ғасырда жастар арасында кең тараған тенденция «селфи», яғни смартфон немесе планшеттегі фотоапараттар арқылы өзін-өзі суретке түсіру, портретін жасау және оны әлеуметтік желілерге салу. Бұл тәсілді «мәдени брендингті» жүзеге асыру барысында қолдануға болады. Мысалы, белгілі бір объектінің, танымал адамның қасында тұрып «селфи» жасау және сол арқылы болған жерін немесе қасындағы танымал адамды сипаттау арқылы ол соған бейне береді. Яғни ақпарат береді. Қазіргі кезде қоғамның барлық салалары визуалдау тәсілдерін қолданатынын байқаймыз. Имидждеу мен брендтеу үрдісінде визуалдау 80%-ды құрайды. Бейне, имидж теледидар экранында, компьютер мониторында қалыптасады, оның тасымалдаушысы заттар: мысалы, киім, аймақтың түрлерін көрсететін аксессуарлар, мәдени брендтер бейнеленген заттар. «Визуалданбайтынды визуалдандыру» ұстанымының басымдылығын өңірді брендтеу саласындағы аймақтың, елдің брендін жасау қызметінде байқауға болады, оны ішкі мазмұнмен толтырады: инфрақұрылымын жетілдіру, нысандарды қайта жөндеуден өткізу, мәдени фестивальдер ұйымдастыру. Заманауи пиар-технологиялар және брендбилдерлер қазіргі қоғамның бұл тәсілін пайдаланып, визуалды қабылдау үрдісін культке айналдырады және таратады. Шетелдік тәжірибелерде бұл тәсілді мәтіндік мазмұнмен толықтырады және өте жоғарғы бағалайды [9, б. 53].

Сыр өңірінің мәдени құндылықтарын, мәдени жетістіктерін жаһандық ақпарат алмасу алаңында дәріптеу үшін тиімді құралдарды пайдалануымыз керек. Электронды қызметтің жүздеген түрін қамтитын Google да-дәл осындай платформа болып табылады. Мемлекеттер өздеріне туристер тарту, қонақтарға қолайлы жағдай жасау үшін Google компаниясына арнайы жүгінеді. Елдің электронды географиялық карталарын дамыту, қала көшелерінің 3D суреттерін интерактивті карталар мен гидтерді енгізу жобалары осылай пайда болған. Әр мемлекет мемлекеттік тілді Google-дың автоматтандырылған аударма қызметіне енгізу жұмыстарын әлі де жүргізіп келеді. Ұлттық мұражайлар, галереялар, кітапханалар мен архивтер Google Art Project жобасына тарих, мәдениет пен сәулет өнерінің ескерткіштерін енгізу үшін, сондай-ақ ұлттық кітапхана қорларын Google Books қызметіне орналастыру мақсатында бірлескен жобалар сәтті ұйымдастырылуда. Бұл Google компаниясына емес, цифрлық өркениеттен тыс қалғысы келмейтін елге қажет нәрсе.

Қазіргі кезде кеңінен насихатталған платформалардың бірі, бүкіл әлемде ерекше танымал, ай сайын 500 миллионнан астам бірегей қолданушы адам ең көп кіретін ресурс-«Уикипедия» жаһандық онлайн энциклопедиясы.

Бұл әрбір тілдік қауымдастықтың жай-күйі мен әлеуетін дәл сипаттай алатын ең ілгері дамыған лингвистикалық платформа. Бұл ресурстағы бүгінгі тілдер рейтингі 5,5 миллионға дейінгі мақаласы бар 298 тілді қамтиды. 5,5 миллионнан астам мақаласы бар ең ірі тарау – ағылшын тілінде. Тұтастай алғанда, мұндай жаһандық электронды платформада өңір туралы ақпараттар көп болуы мәдени туризмді дамытады.

Мәдениет елдің имиджі мен брендін құнарландырады. Бұл елді және оның имманентті құндылықтарын түсіну арқылы пайда болады. Мәдениет есте жеңіл сақталатын коммерциялық ұсыныстардың үйлесімді сүйемелдеушісі. Әр ұлттың мәдениетін бір бірінен айқындайтын, өзіне тән қайталанбас ерекшелігі бар. Егер оны бренспен тығыз байланыстырса, ол әсерленіп есте қалады. Мәдениеттің арқасында ел көркейіп, оған ұлттық мәртебе беріледі. Мысалы, Сыр өңірі мәдени-философиялық кеңістік ретіндегі келбетін сипаттасақ, түркі әлемінің когнитивтік моделі мәдени-рухани код ретінде таңбаланады. Сыр өңірі ұлттық-мәдени және әлеуметтік сипаты қарастырылады: біріншіден, Сыр өңірі қазақы дүниетаным мекені; екіншіден, Қорқыттың қобызы; үшіншіден, жер кіндігі Байқоңыр;

төртіншіден, шексіз рухани кеңістік; бесіншіден, жырдың елі; алтыншыдан, Арал ретінде бірін-бірі толықтырып тұрады деген мәдени брендті қосу арқылы тартымдылыққа ие болуға болады.

Қорытынды

Сыр өңірінде мәдени туризм аймақтық дамудың басты турсресурсы бола алады, өйткені оның туристерді қызықтыратын маңызды сипаттамалары жеткілікті. Біз қазіргі таңда туристік мәні бар ескерткіштерімізді таныстыратын турлар құру арқылы Сыр өңіріндегі ішкі туризмді де дамытуымызға болады және мәдени-тарихи туризмнің аймақтық және халықаралық деңгейде дамуындағы қосатын үлесі бар екендігі белгілі.

Дегенмен туристердің көпшілігінің әуелі танысып өтетін интернет беттерінде Сыр өңірінің туристік нысандары туралы біліп, танысуларына мүмкіндіктер жасалмаған. Қызығушылық тудыратындай ақпарат таратылмаса, шетелдік қана емес, жергілікті азаматтардың да баруы қиын және өңіріміздің ішкі туризмі әзірге мақтанып айтарлықтай дәрежеде емес.

Қызылорда облысындағы туристік саланың жағдайы бойынша талдаулар нәтижесінде келесідей мәселелерді айқындап, туристік стратегиялық дамушылықты қалыптастырушы келешектік бағыттарды қарастыруға болады:

1. Облыс көлеміндегі құнды әрі тартымды болып саналатын экскурсиялық объектілерге апаратын автокөліктік жолдардың болмауы мен нашар жағдайы, осының салдарынан көптеген объектілер жалпы ішкі туризм үшін қол жеткізбестікті танытады.

2. Халықаралық стандартқа сай қазіргі заманғы қонақ үй кешенінің, демалыс үйлерінің, сауықтыру орындарының кемшін жағдайлары, ұсынылатын сервистік қызметтерінің төменгі сапасы.

3. Жекелеген аймақтарда жергілікті тұрғындар ішінде білікті қызмет көрсетуші қызметкерлердің болмауы: гид-аудармашылар, экскурсоводтар, жүргізушілер мен орналастыру объектілерінде қызмет көрсетушілер (қонақ үйлер мен кемпингтер).

4. Алыс тұрғылықты жерлерде сенімді ұялы байлыныс жүйесінің болмауы.

5. Ауылдық, әсіресе алыс аудандар тұрғындары туризмді дамытуға байланысты туристік маршруттарды әзірлеу мен жүргізуге қатыспайды, ешқандай экономикалық табыстылық иемденбегендіктен қызығушылық білдірмейді.

Жалпы заманауи туристің баратын өңірінің тартымдылығы рәміздердегі мәдени және тарихи әлеуетіне байланысты. Туристік сала үлкен кешенді индустрия болғандықтан, онда болып жатқан әрбір үрдіс бір-бірімен тығыз байланысты. Мысалы, құнды тарихи-мәдени ескерткіш бола тұрып, оған баратын жолдар дұрыс болмаса, не қызмет көрсетуі тиісті деңгейде болмаса, қонақ үйлер болмаса ол жердің мүмкіндігін біз пайдалана алмаймыз. Сондықтан мәдени-кластерлерді құру бастамасы терең сараланып, икемді жоспарға сүйене отырып іске асырылуы қажет.

Бүгінгі таңда мәдени туризмді дамыту үшін алдымен, инвесторларды тарту, тарихи ежелгі қалалары бар территориялардың инфрақұрылымын, олардың ескерткіштерін, ғимараттарды модернизациялау мен жөндеу мақсатында ішкі қорларды іздеу және туризм бойынша заңнаманы реттеу керек.

Мақалада Сыр өңірінің мәдени туризмін қалыптастыру үдерісіндегі басымдықтар мен кемшіліктерді айқындау барысында заманауи ғылыми кеңістікте және мәдени-идеологиялық қызметте орын алып отырған іс-шаралар сараланды. Нәтижесінде өңірдің мәдени брендін жасайтын басымдықтар ретінде «мәдени құндылықтар» және «киелі нысандарды» зерттеу қажет деп тұжырымдаймыз. Себебі, мәдени құндылықтар өткен шақтың, ұлттық және мемлекеттік сипатты семиотикалық белгілермен, архитектуралық құрылыммен жадыда бекітіп, өңірдің мәдени имиджін қалыптастыруда маңызды орын алады. Ендеше, «Сыр өңірінің мәдени бейнесін» жеткізетін ұтымды әрі қаныққан рәміз ретінде құндылықтар ерекше мәнге ие болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Лотман Ю.М. Семиосфера. С.Петербург: «Искусство-СПБ». 2001.
2. Smith V. Hosts and Guests-University of Pennsylvania Press: Philadelphia. 1977. 280 с.
3. Крачило Н.Г. География туризма. К. Виша школа. 1987. 208с.
4. Мироненко Н.С. Рекреационная география. М. изд. Московского университета. 1981. 207 с.
5. Квартальнов В.А. Туризм: Учебник. М.Финансы и статистика. 2000. 320 с.
6. Livingstone S. Audience and publics: when cultural engagement matters for the public sphere. 2 nd ed. Intellect Books. 2005. 168 p.
7. Бове К. Современная реклама. М. Довгань. 2001. 132 с.
8. Александров Н.Н. Философские вопросы брендинга. М. Изд-во Академии Тринитаризма. 2011. 420 с.
9. Ермагамбетова Куралай Сергабыловна. Қазақстандағы мәдени брендинг: теориялар және тәжірибелер. Филос. докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайынд.дисс. Алматы. 2019. 152 б.
10. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. М. Языки русской культуры. 1996. 464 с.
11. Капферер Ж.Н. Торговые марки: испытание практикой: Новые реальности современного брендинга. М. Консалтинговая группа Имидж. 2002. 280 с.
12. Миронова М. Еда без границ. Правила вкусных путешествий. М. Альпина Паблишер. 2016. 260 с.

ҚАЗАҚТЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сайнанов Бағдат Ануарбекович

Абай атындағы Қазақ ұлттық университетінің
8D03102-Мәдениеттану мамандығы докторанты

Бурибеков Онласыни Сейтжаппарович

Абай атындағы Қазақ ұлттық университетінің
8D03102-Мәдениеттану мамандығы докторанты

Annotation: In the course of teaching fine arts, teachers now use innovative and interactive methods in the classroom to contribute to a high-quality and interesting lesson. The concept of "innovation" first appeared in the XIX century from the study of culturologists, which means the introduction of one types of culture into the culture of another country, and this concept is still preserved in ethnography. This article will be devoted to the analysis of new teaching technologies in the visual arts.

Қазақ мәдениетінің ерекше бір бөлігі оның бейнелеу өнерінде десек қателеспейміз. Ұлттық мәдениеттің терең бастауларынан нәр алған сурет өнері қазақтың кең даласын, асқар тауларын әсем табиғатын суреттей отырып жас ұрпаққа эстетикалық талғам қалыптастыруды баға жетпес құндылыққа ие. Осы бағыт алғанды қазіргі ұстаздар қолданып жүрген педагогикалық технология – мұғалімнің кәсіби қызметін жаңартушы және сатыланып жоспарлаған нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін іс-әрекеттер жиынтығы. Педагогикалық технологиядағы басты міндет – оқушылардың оқу-танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету. Ал бұдан педагогикалық технологияның тиімділігі шығады. Оқыту үрдісін жаңашаландыру оқушылардың оқу материалын теориялық мазмұнын игеру жөніндегі еңбегін тиімді ұйымдастыру және олардың тәжірибелік іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Оқу үрдісінің тиімділігі мен сапасы мұғалімнің әдістемелік дайындығы және сабақ жүргізу тәсілдері мен әдістеріне, жаңа педагогикалық технологиялар игерулеріне тікелей байланысты болады.

Педагогикалық технология кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Бүгінгі таңда оқытудың жаңа педагогикалық технологиясын меңгеру мұғалімнен орасан зор іскерлік пен шығармашылыққа негізделген ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсат көздеген жүйелі ізденістер мұғалімнің жаңа технологияны меңгеріп, инновациялық жетілуіне әкеледі.

Педагогикалық технология оқыту үрдісін жобалау, ұйымдастыру және оны өткізудің формасымен анықталады. Педагогикалық технологияның өзіндік ерекшелігі: қойылған мақсатқа жету мүмкіндігіне кепілдік беретін оқыту үрдісін құрастыру және оны жүзеге асыру. Оқытылатын пән мазмұны мұғалім мен оқушының өзара байланыс іс-әрекеті,

оқушының ішкі даму үрдісі негізінде анықталған нақты мақсат ғана педагогикалық технология құрылымын түсіну кілті бола алады.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес. Жаңа педагогикалық технологияны меңгеру мұғалімнің зейінін, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген ұстаздық келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Қандай сабақтың болмасын қызықты өтуі мұғалімнің үнемі ізденуіне, ұтымды әдіс-тәсілдерді қолдануына, оқыту әдістемесін жаңартып отыруына байланысты.

Қазіргі таңда мұғалімдер инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

“Инновация” ұғымы ең бірінші XIX ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеуінен пайда болды, яғни, бір мәдениет түрлерін екінші елдің мәдениетіне енгізу дегенді білдіреді және бұл ұғым этнографияда әлі күнге дейін сақталған.

Инновация термині қазіргі білім берудің теориясы мен тәжірибесінде кеңінен қолданылып жүр. Бірақ, ғылымда бұл терминнің нақтылы анықтамасы белгілі бір категория ретінде берілмеген. Берілетін анықтамалардың көпшілігі бұл ұғымды кеңінен терең таныта алмайды. Инновацияны “Білім беру жүйесіндегі жаңалық енгізу” деп айтсақ, оның мағынасын тарылтқан болар едік.

Инновация аударғанда жаңа, жаңалық, жаңарту дегенді білдіреді дедік. Яғни, С. Ожегов сөздігіне сүйенсек, инновация бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрынғының орнын басатын, алғаш ашылған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық болып шығады.[2] Инновация ұғымын әр елде әртүрлі түсінген. Кейбір мемлекеттерде (АҚШ, Нидерланды) бұл термин кең таралған. Ал, Арабия, Жапония тәріздес мемлекеттерде кезіктіру мүмкін емес. Сондықтан әр елде бұл құбылысқа қандай көзқарас қалыптасқанын анықтау мақсатымен ғылыми-педагогикалық, техникалық, саяси әдебиеттер мен баспа беттерін зерттей келе, Ресейде, шет елдерде, ТМД елдерінде, Қазақстанда “Инновация” ұғымына көптеген анықтамалар берілгенін көреміз.

Қазіргі күні инновация деп көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды жасау және қолдануды айтса, сонымен бірге жаңа идеяларды, процестерді бірлікте жетілдірудің де жүйесі. Сондықтан оқыту мен тәрбиедегі жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады.

Инновация өзінің даму барысында белгілі бір өмірлік даму сатыларынан тұрады:

- жаңа идеяның пайда болуы;
- мақсат қоюшылық;
- тарату және жойылу.

Шетел мамандары оқыту технологиясының 3 кезеңі болды дейді.

I кезең: Мұғалім бірде-бір көмекші құрал-жабдықсыз ауызша оқытты.

II кезең: Мұғалім түрлі дидактикалық материалдарды пайдаланды.

III кезең: Мұғалім техникалық құралдарды қолдана бастады.

Оқыту технологиясы дидактиканың жетістіктерін педагогикалық практикаға енгізіп таратады. Оқыту технологиясы – қолданбалы дидактика.

Педагогикалық технология – дидактика мен педагогиканың практикалық жалғасы. Инновациялық технологияның негізі болып саналатын жаңа педагогикалық технологиялар көптеп саналады.

Педагог инновациялық технологияны меңгеру мақсатында іс-әрекет жасауы тиіс. Оның құрылымы:

1. Жалпы және кәсіби мәдениет.
2. Педагогикалық бағдарлылық.

3. Моральдық қасиеттер.
4. Диалектикалық қасиеттер.
5. Ерік қасиеттері.
6. Сөйлеу қабілеттері.
7. Ұйымдастырушылық.
8. Коммуникативтік.
9. Педагогикалық елестету. [3]

Оқу-тәрбие үрдісіне жаңа педагогикалық технологияларды ендірудің алғы шарты: оқытушылардың инновациялық іс-әрекетін қалыптастыру болып табылады. Жаңа педагогикалық технологияны меңгерген әрбір мұғалім өз сабағын нәтижелі даму жағынан көре алады.

Мұғалім алғаш педагогикалық технологияларды оқып үйренеді, екіншіден, меңгереді, үшіншіден, жаңа педагогикалық технологияларды тәжірибеде қолданады, төртіншіден, оны дамытып, нәтижесін тексереді.

Жаңа технологияны қолдану төмендегідей кезеңдер арқылы жүзеге асырылады:

- 1 кезең – оқып үйрену;
- 2 кезең – меңгеру;
- 3 кезең – өмірге ендіру;
- 4 кезең – дамыту.

Оқытудың жаңа инновациялық технологияларын оқыту үрдісінде жүйелі әрі бірізді, сонымен қатар сауатты қолдана білу әрбір сабақтың қызықты өтілуіне жол ашады. Оқушының шығармашылық қабілеті мен қиялы байып, креативті ойлау қабілеті дамиды және өзін-өзі бағалауы жоғарылайды.

Жалпы алғанда, оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру мақсатында оқытудың инновациялық технологияларын дұрыс қолдана білсе, инновациялық технологияның берері мол. Оқытудың инновациялық технологиялары оқыту үрдісін жандандырып, әрбір оқушының білімге, ғылымға деген қызығушылығын оятады. Сонымен қатар шығармашылық ойлау қабілетін дамыта отырып, қоршаған ортаға байланысты көзқарасын жаңаша қалыптастырады.

Жаңа қоғамда ұрпаққа тәрбие мен білім беруде болашақ мұғалімдердің инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі-маңызды мәселелердің бірі. 2004 жылдың 12 қазанында қазақстан республикасы білім саласы қызметкерлерінің III съезінде елбасы нұрсұлтан назарбаев «құрылымдық өзгерістер мұғалім кадрларын әзірлеу жүйесін оздыра отырып дамытумен қамтамасыз етілуі тиіс. Жаңа формацияның педагогы қажет. Мұғалімдердің жаңа ұрпағы білім деңгейі жөнінен әрдайым саналып келгеніндей біршама емес, әлдеқайда жоғары болуы тиіс — бұл уақыт талабы» деп атап корсеткеніндей, әр баланың қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын шебер әрі іскер мұғалім даярлауға бетбұрыс жасамақшы. Жаңа қоғамда орын алып жатқан сан-салалы өзгерістер республика университеттеріндегі оқу-тәрбие жұмыстарына да күрделі міндеттер жүктеліп отыр. Осындай іргелі талаптар тұрғысынан қарағанда, жоғары оқу орындарында бейнелеу өнері пәнінің студенттерге эстетикалық тәрбие берудегі рөлі ерекше. Жас ұрпақты туған елкені сүйе, әсемдікті бағалауда, талғампаздыққа тәрбиелеуде, студенттің мәдениетін қалыптастыруда, білім кокжиегін кеңейтуде бейнелеу өнері пәннің қосары ерекше [1].

Педагогикалық сөздікте батыс елдерінде XX ғасырдың 50 жылдарының аяғында, ал біздің елімізде соңғы онжылдықта қолданыла бастаған «инновация» түсінігі кейде «жаңаны енгізу», «жаңалық» түсініктерімен қосылып айтылады. Шындығында, «инновация» (латынша **inb- novus** — жаңашылдық) көптеген ғалымдар мен педагогтердің пікірінше, жаңалық енгізу» болып табылады. М. Поташник барлық түсініктерді талқылай келе: жаңалық енгізу — бұл құрал (жаңа әдіс, әдістеме, технология, оқу бағдарламасы және т. Б.), ал, «инновация» – бұл осы құралдарды игеру үрдісі» деп анықтама береді [4].

Бейнелеу өнерінің натюрморт жанры ұғымы «натюрморт» өлі, жансыз дене дегенді білдіреді. Натюрморт «өлі табиғат» немесе «өлі зат» аталғанымен, ондағы бейнеленген

заттар арқылы табиғи өмірді, заман келбетін тіпті халықтың тұрмыс тіршілігін, әдет-ғұрпын, тарихын танып білуге болады. Сурет сабағында студенттерге сурет салудың алдында нәрселердің пішінін талдай білуге үйретіп алу керек. Студенттердің кеңістіктегі заттар мен құбылыстарды бейнелеу әдіс-тәсілдері қатынастарын талдаудан бастап, көрнекіліктерді қолдану, бейнелеу кезеңдерін көрсету, нұсқа мен суретті салыстыру, өнер шығармаларын талдау әдістері жатады.

Натюрморт салуда кеңістік түсініктерін беру үшін студенттерге «горизонт сызығы», «перспектива», «заттардың перспективасы», «сызықтық перспективасы», «перспектива құбылысын бейнелеу» атты ұғымдарға талдау жасалады. Талдау жасай отырып, ұлттық сурет өнерін әлемдік мәдениет деңгейіне көшірген қылқалам шеберлерінің шығармаларымен таныстыра кетіп, оларға анализ жасап отырса. Студент ең алдымен, сурет өнері туралы оның бояу тілімен сыр айтар күрделі жанр екенін әңгімелеуден бастаған абзал. Жалпы бейнелеу өнер туындысы өмір шындығышан алынатын, ірілі-уақты оқиғалар қаз-қалпында емес, образға айналып барып, айқындалатыны, әрбір детальдың атқарар рөлінің ерекшелігі, нені меңзеп тұрғанын баяндау арқылы студентті баурап алу керек.

Натюрморт – өлі заттардың жиынтығы деген ұғымды айта отырып, стол үстіндегі заттардан тұтас біріккен сурет салу үшін алдымен оларды дұрыс орналастыруымыз керек. Қағаз бетіне заттарды орналастыру, орнын белгілеу, көру нүктесін таңдау, үйлесімділіктің бастапқы негізі болып табылады. Нұсқаның жеке бөліктері бір-бірімен байланысты болғанда ғана үйлесімділік шешімі дұрыс болады. Алдымен қағаздардың ортақ нүктесін тауып, заттардың шеткі нүктелерін анықтау керек, нұсқаның толық көрінісін көмекші сызықтар арқылы шығарып алу, нұсқадағы жалпы заттардың түстерін анықтау және көлеңке — жарығын белгілеп, нұсқаның түстерін палитраның көмегімен анықтау қажет. Сонымен қатар, студенттердің натюрмортты бояп аяқтауына мүмкіндік жасап, еңбектерін салыстыру арқылы талдау қажет және қатемен жұмыс жасау керек.

Адамның эстетикалық көзқарасының қалыптасуы дұрыс бағытпен тәрбиеленуі қашанда күрделі құбылыс. Бейнелеу өнерінде студенттердің 5-10 минут ішінде берілген тапсырманы бейнелеп болдым деуін жиі кездестіретініміз сөзсіз. Мысалыға, міне ағаш (белгі), міне үй (белгі), міне құс, осы белгілерден әрі қарай аса алмайды, өйткені оның қоры аз, ойлай, қиялдай, көркемдей білуге көмек беруіміз қажет. Ол үшін тақырыпты балаға жақын, қызықты тақырыптардан бастағанымыз дұрыс. Міндетті түрде берілген тақырыбымыздың бастамасы болуы керек.

Осындай бірнеше жаттығулар орындағаннан кейін тақырыбымызды күрделендіре түсуіміз қажет. Мысалыға, натюрмортты біріншіден қағаз бетіне дұрыс орналастыру. Орналастыру кезінде студенттер мынадай қателіктер жібереді. Біреуі қағаз бетіне өте үлкен, біреуі өте кішкене етіп орналастырып қояды. Студенттің санасына жеткізу үшін, қағаз әр салынатын бейненің тұратын үйі деп түсіндіруімізге болады. Үстінгі бөлігі төбе, астыңғы еден, екі шеті қабырға. Осындай таблицалар арқылы дұрыс таңдау жасауға болады. Мүмкін осындай тәсіл әрбір студенттің жадында қалады. Натюрмортқа сызықтар арқылы түрлі эсер беруге болады. Сызықтар графика саласына жатады. Әрине, өрбір ұстаз студенттің ойлау, қиялдау қабілетін арттыруға ойын, дәстүрлі емес сабақ түрлерін пайдалана отырып, тақырыптарын сан алуан етіп түрлендіруіне болады. Сонымен қатар, графика жайлы терең мағлұмат беру керек. Оның негізгі орындалу тәсілімен таныстыру. Алдымен, графика өнерінің қаншалықты маңызды екенін ұғындыру қажет. Графика тәсілі өр заттың көлеміне қарай штрихтаудың сан алуан түріне икемдеу қажет. Өзімен бірге салдырып, одан соң штрихтауға үйрету, онда дененің көлеміне қарай штрихтауға дағдыландыру. Заттағы көлеңкелерді және денелерді штрихтағанда, жарық, жылт, жартылай көлеңке, толық көлеңке, құлама көлеңке және көмескі жарық туралы толық мағлұматты көрнекілік арқылы түсіндіру. Алдымен, форматқа орналастыруды үйретіп салдыру. Екінші, штрихтауды ілестіріп штрихтауды үйрету. Студенттер сызықтар арқылы өз туындысына эсер бере білуін дамыту корермендердің де көңіл-күй әсерін шақыруға мүмкіндік береді. Бізді өмірімізде өзіндік ерекшеліктерімен сызықтар қоршаған-жолдар сызығы, көпірлер, бағаналар, сым тетіктер

сызығы, ағаш, есімдік сызықтары. Адам фигурасына, тағы-тағы көптеген нәрселердің келбетін сызықтар арқылы түсіреміз.

Студенттерді мүмкіндігінше, бейнелеу өнері пәніне молынан тарту қажет. Студенттерді бейнелеу өнерінің қыр-сырына үйрену үшін, бейнелеудің неше түрлі техникасының сырын ашып, оларды өз беттерімен емірде қолдана алатындай ету керек. Мысалы, жай ғана натюрмортты алайық, оқушы керіп тұрған түстерін қылқаламның көмегімен керек жеріне жағып, бейнелеп шығады дейік. Осылай 2-3 натюрморт бейнеленгеннен кейін, әлгі мұндай жұмыстан жалыға бастайды. Сондықтан осы бір ғана натюрмортты неше түрлі техникада орындауға болатындығын айтып, іс жүзінде бейнелеп көрсету. Лессировка техникасы — акварельмен салынатын техника. Ол бір түс құрғағанда үстінен екінші түсті жағу техникасы. Мөлдір акварель бояуының түстері бір-бірінің астынан көрініп тұрады. Осы натюрмортты гризайль, аппликация, мозаика техникасын пайдалана отырып инновациялық тәсілдерді көрсетсе де болады. Келесі сабақтарда коллаж түрінде бейнелесе, студенттердің ойлау қабілеттері дамып, бейнелеуге деген қызығушылық қасиеттері одан әрі дами түседі. Бояуларда жасырынған мүмкіндіктерді зерттеудің осы бір курсына бір жылға жуық уақыт кетеді. Бұл бірақ босқа кеткен уақыт емес: кімде ерік-жігер күші мен таланты жеткілікті болса, акварельмен жұмыс жасауды, жаңа технологиямен меңгеріп шығады.

Енді кез-келген басқа техникаларды қарастырсақ. Сулап салу техникасын, монотипия, үрлеп салу техникасын пейзаж салғанда үйретсе болады. Бір сарындылықтан гөрі осылай әр түрлі техника студенттерді бейнелеу өнеріне қызықтырады. Оның үстіне әр бала әрқилы. Біреулері қылқаламмен, біреулері қайшымен, біреулері тушыпен тағы біреулері шүберек қиындыларымен жұмыс істегенді жөн көреді. Сонымен қатар табиғи материалдарды: жапырақ, бұтақ, неше түрлі дәнді-дақылдар, сабан, кептірілген гүлдер, түрлі-түсті тастарды да көптеп пайдалану керек. Әр түрлі құрылыс материалдарын: әр түрлі желімдер, бояу ұнтақтарын, лактарды, обойларды бейнелеу өнерінде пайдалану да студенттерді қызықтырып қана қоймайды, сондай-ақ сол материалдарды өз беттерінен өміріне қолдана білуге үйретеді.

Көптеген студенттер шығармашылық тақырыпта жұмыс істеуді қиынсынады. Осы кезде мұғалімнің бірден-бір міндеті: балаларға дұрыс тақырып таңдау және таңдауға көмектесу. Мысалы, ауыл тақырыбына сурет салғанда мынадай мысалдар келтіріп, балаларды қызықтыруға болады. «ат-арбамен отын тасып келе жатқан балалар». Ауыл балалары сабақтан тыс уақыттарында үй шаруасымен тығыз араласып, малға қарау, отын жару, отын жинау, бақша күту т. Б. Жұмыстарды атқарады. Балалар іс-әрекеттерін көз алдарына елестетсе болды, өздері-ақ бейнелеу өнеріне қызығып, оп-оңай бейнелеп шығады. Тақырыпты таңдап, әр түрлі техникамен бейнелеуге үйренген бала, енді өз жұмысының нәтижесін белгілі дәрежеде көргісі келеді. Осы кезде олардың шығармаларынан көрме ұйымдастыру қажет. Ол үшін студенттермен бірге әр шығарманы талдап, қайсысын көрмеге қоюға болатынын келісіп шешкен жөн. Әрине, ең соңғы пікір мұғалімдікі болғаны дұрыс. Көрмені әр тақырыпқа, не болмаса әр семестр барысында ұйымдастырып отыру керек. Егер дарынды балалардың шығармалары көптеп жиналса, жеке көрмелер ұйымдастыруға болады. Мұндай жағдайда студенттердің бейнелеу өнеріне деген қызығушылық қабілеттері арта түсері анық. Міне, осылайша жұмыс бір жүйеде үзбей жүргізілетін болса, университет табалдырығынан рухани дүниесі бай, дүние танымы кең жеке тұлға қалыптасады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жіберген жолдауы. 2013 ж.
2. С. Ожегов. Энциклопедический словарь 2019, 22-е издание
3. Арысбаева З. “Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану ерекшеліктері” // Қазақстан мектебі. – № 1. – 2007 ж.
4. Б.М. Неманский. Методы преподавания искусства в школе.

СУРЕТ ӨНЕРІНДЕ ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТЫ КӨРСЕТУДІҢ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бурибеков Онласын Сеитжаппарович

Абай атындағы Қазақ ұлттық университетінің
8D03102-Мәдениеттану мамандығы докторанты

Сайнанов Багдат Ануарбекович

Абай атындағы Қазақ ұлттық университетінің
8D03102-Мәдениеттану мамандығы докторанты

Annotation. To engage in any activity, a student must understand the essence and meaning of the conceptual apparatus depending on this type of activity, as well as know the historical aspect of this problem. Almost every educated person has some idea about the original and the copy. Among artists, since the Renaissance, a copy was called a work made by other masters according to the original, made by other artists, sometimes they also made some adjustments to the original.

Ұлттық мәдениетіміздің әлемдік өнермен сабақтаса дамыған, ұлттық бет-бейнесі айқын көрінетін, ерекше дәстүрлерге ие бейнелеу өнері деп айтуымызға болады. Жас ұрпақ тәрбиелеуде оның жетістіктерін білім алушылардың түпнұсқаның көшірмеден несімен ерекшеленетіні жайлы айқын және анық түсінігі болуы керек. Бұл мәселеге белгілі еуропалық кескіндеме тарихшысы, сарапшы және мұражай қызметкері Макс Фридендер өзінің «Өнер мен білімдер туралы» атты еңбегінде нақты жауап береді. Оның келесідей ойын келтіруге болады: «Түпнұсқа әлдебір ағзасияқты, ал көшірме – механизм». Фридендердің пікірінше, түпнұсқаның басты белгісі келесілер болып табылады: «кескіндемелік идея мен форма, түпкі ой мен орындалу, тұжырымдама мен оны жүзеге асыру құралы арасындағы мінсіз үйлесім», бұлар көшіру барысында мүмкін емес, өйткені көшіруші суретші «егер ол тіпті өзінің көркемдік елестетуін басқанның өзінде, оған түпнұсқаны жасаушы пайдаланған пигменттер мен байланыстырушылар жетіспейді» .

Өз зерттеуімізді көркемдік үрдісте көшіру жұмысымен байланысты ұғымдар мен түсініктерге талдау жасаудан бастаймыз. Ұғымдық аппаратты тарихи-мәдениеттанымдық тұрғыда қарастырамыз.

Көшіру – «түпнұсқаға еліктеу» ұғымының өзі XIII ғасырдың аяғы – XIV ғасыр басында қалыптасты. Көшіру, көшірме нақ осы мағынасында Германияда (немісше Kopeiren) осы ғасырдың ортасында қолданыла бастады. Дегенмен, бұл ұғымның төп-төркінін ежелгі римдіктерден (латынша Coria- көп, байлық, молшылық) кездестіруге болады. Ежелгі римдіктер Coria – молшылық құдайын ерекше құрмет тұтты. Осы жерден атаудың іс-әрекет тегімен толық сәйкестігін байқауға болады. Көшіру – көбейту, қандай да бір бағалы заттың, біздің жағдайымызда көркемдік шығарманың санын арттыру [1].

Іс-әрекеттің осы түрінің тегін терең түсіну үшін мифология саласына терең бойлаған және мағыналық кодты сол жерден іздеген дұрыс. Сонымен, біз римдіктерде Coria молшылық құдайы екенін білдік. Молшылық мүйізінің өзі латынша cornu coriae делінеді. Молшылық мүйізі өнімділік пен байлықтың символы. Антикалық тиындарда – мемлекеттің игілігінің символы; бейнелеу өнерінде – игілік таратушы құдайдың, ең алдымен Тихенің (Фортуна) символы. Көне дәуірлерде молшылық мүйізі (байлыққа қатыстының барлығы сияқты) Өлілер патшалығымен, Аидпен байланысты болды. Молшылық мүйізі байлық құдайы Плутостың иелігінде болды. Плутостың есімі мен өлілер патшалығының билеушісі Плутоның арасындағы тілдік жақындық та кездейсоқ емес. Өзінің көне формасында ПлутосПлутосияқты Персефонамен – Өлілер патшалығының патшайымы Аидтің қызметшісімен байланысты. Элевсиндік мистерияларда Плутос пен Плутон қатар қойылады. Соңғысы сарқылмайтын жерасты байлығының иесі ретінде қарастырылды. Осы мифологиялық аңыздардың барлығы қандай да бір мағынаға ие және бір нәрсені меңзейді. Біздің нақты жағдайымызда ол көшіру жұмысының материалдық әлеммен, материалдық байлық пен игілік саласымен байланысты екенін көрсетеді [2].

Бейнелеу өнерінде көшірме – көркемдік шығарманы барлық ұсақ-түйегіне дейін сол материалда жәнәсол тасымалдаушыда нақты қайталау. Оқу көшірмесі және механикалық көшіру (контрафакция; контрэпрев; репродукция) болып бөлінеді. Контрэпрев – Франция өнеріндесуреттен белгілерді ауыстыру. Контрафакция ұғымын біздің саламызда түпнұсқаорнына ұсынылатын қолдан жасалған көшірме ретінде түсінген дұрыс. Нақтырақ айтқанда, көшіруді авторлық қайталаудан, композицияны қайталаудан, реконструкция мен репликациядан ажырата білген дұрыс.

Қосарлау (дублирование) (деблет, дубликация) (французша Doubletom double – «қос», латынша Duo – «екі», dualis – «екіжақты») – дубль, дуплет – көркемдік шығарманың екінші данасы. Мұндасондай-ақ осы ұғымдарды түсіндіруде өзінің ерекшеліктері бар: көшірмені (түпнұсқамен абсолютті бірдей) авторлық қайталау (авторлық нұсқа), реплика (өзге шеберді еркін қайталау) ерекшеленеді. Кейбір жағдайларда көшірме дегенде реминисценция, реконструкция, реновация, тіпті стилизация датүсініледі. Төменде біз осы ұғымдарға барынша толық талдау жасаймыз.

Қосарлау деп сондай-ақ, түрлі техникалық тәсілдер, мысалы, XIV-XV ғасырларда барынша күрделі реңктер алу түрлі – түсті шыныларды витраждарғаорналастыру да, кейде – металдан жасалған бұйымдарды жоспарлау техникасы – алтындау, күмістеу, металл фольганы пайдалану дааталады. Көркем шығарманы – көне шеберлердің картиналарын – консервациялау мақсатында кескіндемені ағаштан кенепке немесеескі кенептен жаңасына көшіру де қолданылады. XV-XVI ғасырларда итальяндық Қайта өрлеу дәуірінде картиналар, әдетте, ағаш тақталарғасалынды. Уақыт өте келеадгезияның – бояулар мен негіздің өзара ұстасуының нашарлығынан және бояу қабатының жарылуынан негізді бекіту қажеттілігі туады.

Кескіндемені ағаштан кенепке көшіру (фресканы кенепке көшірген сияқты) Италияда, Венецияда 1720 жылыалғаш қолданылды. Францияда XVIIIғасырдыңортасында бояу қабатын төсеммен біргеалу әдістемесі жасалды. Ол үшін беткі жағына уақытша «калька» жапсырылды. 1802 жылы мұндай операцияны Луврде жасады, яғни Рафаэльдің «Мадонна ди Фолиньи» шығармасы көшірілді. 1807 жылы Эрмитажда Джоджоненің «Юдифь» еңбегі ағаштан кенепке көшірілді [3, 8 б.].

Көшіруге белгілі бір дәрежеде жақын тағы бір ұғымға талдау жасайық, ол – репликация, реплика (французша Replique, итальянша replica, латын сөзі Replikatio- кері қозғалыс, жаңару) – пішін құрудың тәсілдерінің бірі; бұған дейінгі болған немесе әлі де бар композицияны қайталау. Көшіру немесе реставрациядан айырмашылығы репликация тәсілі шығармашылық сипатқа ие, өйткені ол детальдарды, форманың, суреттің, түстің ньюанстарын өзгертудің нұсқаларын болжайды. Өнер туындыларын көркемдік репликация жасау басқаша, түпнұсқадан жақсы материалда жүзегеасырылуы мүмкін. Көркем шығарманы авторлық репликасуретшінің жаңалықтарымен, ассоциацияларымен, аллюзияларымен, реминисценция-ларымен байытылған түпнұсқаны талдау, түсіндіру болып табылады. Барынша тар мағынасында, мысалы, кескіндемеде реплика деп меценаттың, коллекционердің немесе мұражайдың арнайы тапсырысы бойынша картинаның жетістігін авторлық қайталау аталады. Мұндай репликация механикалық репродукцияны ойлап тапқанда практикада қолданылды. Осыған байланысты шеберлердің көптеген картиналары шеберлердің өздері немесеолардың шәкірттері жасаған түрлі репликаларда болады. Көп жағдайдайлар көшірме емес, дәл реплика болды. Мұндай жағдайларда үлкен шеберлер іс жүзінде әрқашан композициялық құрылымға, бейнелерді баяндауға, шығарманың түстік-реңктік қатарына қандай да бір түзетулер, репликалар енгізді. Мұнда П.Федотовтың «Жесір әйел» шығармасын авторлық қайталауы нақты мысал болады. Мұндай жағдайларда «авторлық көшірме» ұғымы дұрысемес. Шығарманы оған ешқандай да өзгерістер енгізбей қайта жаңғырту болғанда ғанаавторлық көшірме жайлы сөз етуге болады.

Көркемдік тәжірибеде картинаның бұған дейінгі белгілі сарындарын, тақырыптары мен сюжеттерін жаңғыртудың өзге де нұсқалары бар. Біз реминисценция(латынша Reminiscentia – еске түсіру) жайлы айтып отырмыз, бұл – анық емесассоциацияға негізделген

бұлыңғыр еске түсіру. Көркем шығармашылықта реминисценция бұған дейін белгілі формальды элементтерді, сарындарды, тақырыптарды, сюжеттерді басқа үйлесімде пайдалану арқылы форма құру тәсілдерінің бірі болып табылады. Басты жаңалығы комбинацияда. Реминисценция вариация, комбинатория немесе жоғарыда қарастырған репликацияға қарағанда барынша шығармашылық сипатқа ие. Реминисценция тәсілі қарапайым ассоциация немесе аллюзиядан ең алдымен, интеллектуалдығымен және белгілі бір дәрежеде рационалистімен ерекшеленеді.

Бейнелеу өнерінде компиляция (латын сөзі *Compilation* – ұрлау, тонау) ұғымы да бар, оның мәні танымал, кейдез танымал суретшілердің сюжеттерінен, композицияларынан алып композициялар құруда. Мұндай жағдайда түрлі көркем шығармалардан үзінділер алынып, өз бетінше өңделеді.

Станоктық майлы кескіндеме туындыларын көшіру жайлысөз етеотырып, біз мағынасы ауқымды болып саналатын реставрация ұғымына тоқталмай өтеалмаймыз. Реставрация (латын сөзі – *restauratio* – қалпына келтіру деген мағынана білдіреді; *re* – «қайтадан, қайталап», *statere* – «қою, орнату») – жойылған рухани және материалдық байлықтарды жаңарту, қалпына кетіру. Біз үшін бұл ұғымның барынша тар, нақты-заттық мағынасы маңызды. Бұл мағынасында реставрация деп бүлінген немесе бұзылған өнер туындыларын қайта түзету және жаңарту арқылы бастапқы түріне қайта келтіру аталады. Реконструкция мен репликациядан айырмашылығы реставрация әдісі шығарманың немесе оның фрагменттерінің түпнұсқа негізін міндетті түрде сақтауды болжайды және оған өз бетінше толықтырулар ендіруге жол бермейді.

Ұғымдар мен негізгі түсініктерге талдау жасау өзіміз зерттеп отырған көшірудің заттың саласын жақсы түсіну үшін қажет. Біздің зерттеуіміздің пәні көшіру – көркем шығарманы барлық ұсақ-түйегіне дейін сол материалда жәнe сол тасымалдаушыда дәл қайталау болып табылады. Барынша нақтырақ айтқанда, біз станоктық майлы кескіндемені көшіруді оқу үрдісі ретінде қарастырамыз.

Диссертацияның бір бөлімінде еуропалық және еуроазиялық құрлықтардың бүкіл аумағындағы мәдени-көркемдік мұралардың орасан мол санының даму және бүгінгі күнге жетуінің көпғасырлық тарихи жолын екі Американың, Африка мен Австралияның мәдениетін назарға алмай, тек Еуразия кеңістігіне ғана тоқталып қамту мүмкін емес. Белгіленген тақырып шеңберіндесөз ету үшін әңгімепәнін нақты анықтап алу керек. Қандай болса да, өнер әрқашан түрлі ұқсастықтарды бейнелеу болған және болып қала береді. Әлемде қандай да бір қызықты, әдеттен тыс, жаңа нәрсе қашан да еліктеу нысаны болады. Көркем шығармашылықтың даму тарихы жайлы сөз етеотырып, бейнелеу өнерінің бүкіл тарихы тікелей қазіргі күнмен қызыл сызықпен байланысқандығы бойыншасалыстырмалы параллельдерді айналып өту мүмкін емес.

Көне шеберлердің мұраларын олардың жұмыстарын көшіру арқылы зерттеу ежелгі замандардан-ақ пайдаланылды. Түрлі кезеңдерде, түрлі өркениеттерде көшіру және эклектика, яғни стильдерді тікелей араластыру әрқашан ескінің негізінде жаңаның дамуына түрткі болды, оған өз бойына шумер мәдениетін ішінарасіңірген ассирия-вавилондық мәдениетті мысалға келтіруге болады. Ал шумер мәдениеті египеттік мәдениетпен астасып жатты. Египеттік мәдениет болса крит-микена, эгей, Жерорта теңізі, этрускілер мәдениетінің дамуына ықпал етті. Этрускілер эллин мәдениетінің дамуына үлкен әсерін тигізді. Қайталау мен алып пайдалану осы өркениеттер мәдениеті мен параллельдері бойынша жүрді.

Бейнелеу өнері тарихында көшіру үрдісінің өзі авторлық түпнұсқаны дәлме-дәл қайталау ретінде ежелден белгілі, бүгінгі күнге ежелгі мүсін өнерінің үлгілері жеткен. Белгілі мүсіндердің көшірмелерін ежелгі дәуірде-ақ жасай бастады. Неоаттикалық мектеп – б.д.д. II ғасыр ортасы – б.д. II ғасырдың ортасы аралығындағы эллинизм дәуіріндегі грек мүсіншілерінің шартты аты осымен жайылды. Олар б.д.д. V-IV ғасырларда антикалық классиканың атақты мүсіндері мен рельефтерінің қайталамаларын және авторлық көшірмелерін жасады. Тарихи көздерден белгілі болғанындай, грек мүсіншілерді көшіру өнерінің гүлдену кезеңінде (репликация) бастапқыда мұндай көшірмелерді өндіру Атикада,

Афины қаласында шоғырланды. Кейбір мамандар бұл құбылысты мектеп емес (аз уақыт өткен соң ол Аттика шеңберінен шығып кетті), эллиндік өнердің бір ағымы деп есептейді. Рим Грекияны жаулап алғаннан кейін б.д.д. II ғасырда (б.д.д. 146ж. Коринфтің құлауы) эллин өнеріне әуестенген білімді римдіктер өздерінің сарайлары мен бақтарын осы өнер туындыларымен әсемдеуге тырысты. Дегенмен, түпнұсқа мүсіндерді көшіру (репликация) көпшілік құбылыс болған жоқ. Олжа ретінде тартып алынған мүсіндер жетіспеді, сондықтан көптеген мүсіншілер антика өнері туындыларын қайталай отырып, жаңа қожайындарының тапсырысы бойынша жұмыс істеді [4].

Б.д.д. I ғасыраяғында грек мүсіншілері Италияға барып қоныстанды, сондықтан олардың шығармаларының едәуір бөлігі Италиядағы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылды. Антик өнерінің символына айналған атақты Аполлон Бельведерский ежелгі грек классикасының стиліне шалағай қатынасқа ие екендігі қызықты, өйткені ол неоаттикалық шебердің Лихаре мүсінінің қайталамасы ғана. Санкт-Петербургтегі Эрмитаждағы Венера Таврическая мүсіні деосындай. Ол классикалық пластикасымен ерекшеленеді, бірақ сонымен қатар оны маньеристикалық пропорция ерекшелейді, ол Праксительдің (б.д.д. 350 ж. шамасы) «Афродита Книльская» атты еңбегінің қайталамасы. Поликлеттің, Праксительдің, Фидияның ұлы туындылары кейінгі қайталамаларда ғанасақталды. Көп жағдайда түпнұсқамен ұқсастығы дәрежесін анықтау қиын, бұл әдеби көздер және тиындағы бейнелер арқылы жасалады. Грек классикасы дәуірінде көптеген мүсіндер қоладан құйылды. Рим тапсырыс берушілеріне жұмыс істеген көшірмешілер мәрмәрді пайдаланды, сондықтан олардың еңбектерінде түпнұсқада жоқ түрлі тіректер, сүйеулер пайда болды. Мүсіндердің көпшілігі көшірме емес, римдіктердің талғамдарын есепке ала отырып жасалған бірнеше реттік қайталама, еркін репликалар болып табылады. Кез-келген қайталамалар сияқты олар суық және маньеристикалы. Сондықтан Винкельман дәуірінен бастап антик өнерінің тарихы неоаттикалық және рим мектептерінің қайталамалары бойынша түпнұсқаларды реконструкция жасау тарихы болып табылады.

Қызығы сол, бейнелеу өнері тарихында шығарманың сыртқы келбетін ғана қайталап қоймай, көркемдік ойлаудың ерекшелігін де қайталауға болады. Заманауи өнер тарихшысы Г.И.Соколов римдіктердің этрускілерден нақты ойлауға бейімдікті бойларына сіңіргені жайлы жазады.

Вазари ерте Қайта өрлеу дәуірінде Андреа мен Николо Пизано мүсін өнерімен, соның ішінде құюмен айналыса отырып, сол уақыттың атақты адамдарының топтамаларында болған Рим түпнұсқалары арқылы мүсін өнерін дамытуға және тұтастай еліктеуге тырысқаны жайлы жазады [4, 187 б.].

XIV ғасырдың аяғында Ченнино Ченнини жасуретшілерге кеңес түрінде былай деп жазды: «Үнемі еңбек ет және рахаттан, ұлы шеберлердің қолымен жасалған, өзің таба алатын үздік шығармаларды көшіріп сал». Оқыту әдісі ретінде қолданылатын көшіру дәстүрлі болды. Микеланджело жас кезінде өзінің ұстазы Гирландайоның суреттерін және Мазаччоның фрескаларын көшіріп салды. XII-XIV ғасырларда Италияның суретшілерінің көпшілігі үйрену ретінде катакомбалық ертехристиандық кескіндемелерді фрескаларын көшірді.

Жоғары қайта өрлеу дәуірінде, Римнің басархитекторы және археологы бола отырып, Рафаэль Санти Рим үңгірлерінде қазба жұмыстарын жүргізу кезінде Христостың туылғанына дейінгі III ғасырмен біздің дәуіріміздің III ғасыр аралығындағы Рим шеберлерінің өте көп мүсін бейнелерін тапты, олар қайталаулар, яғни грек түпнұсқаларының көшірмелері еді. Көбіне грек түпнұсқалары қоладан немесе өзге де бағалы металдан (алтын, күміс) құйылса, римдік көшірмелер мәрмәрдан шебер қашалған. Рим мәдениеті запа шеккен жоқ, тек осы құндылықтарды өздеріне алу арқылы ұтты деуге болады.

Еуропаның көптеген мұражайларында, Эрмитажда, Луврда Рубенстің, Корреджоның, Леонардо да Винчидің, Гирландайоның, Андреа дель Сартоның, Рафаэльдің, Микеланджелоның суреттері сақталған. Ұлы кескіндемешілер мен сурет салушылар бола отырып,

атақ-даңқтың шыңында тұрып Рубенс үнемі Қайта өрлеу дәуірінің суретшілерін өз замандастарымен салыстырды.

87 жасында өз шәкіртінің «Шебер не үшін Джоттоның гравюрасын көшіреді?» деген сұрағына Энгр «Үйрену үшін» деп жауап беріпті.

Көркемдік тәжірибенің нақты бір түрі ретінде, көшіруді қандай да бір мектептің жалпы көркемдік білім беру үрдісінің шеңберінде қарастыру қажет. Орта ғасырларда және Қайта өрлеу дәуірінде бұл шартты түрде белгілі шеберлер айналасында құрылған мектептер болды. Осы мектептердің ортасында Қайта өрлеу дәуірінен бастап көшірме деп шәкірттер шеберлердің түпнұсқаларынан, кейде шебердің өзінің түзетуімен орындаған жұмыстар атала бастады. Бұл Рубенс мектебі, Ван Дейк мектебі, Шарден мектебі, т.т. аталды.

Мектеп шеңберінде орындалған кез-келген кескіндеме жұмысының деңгейі мен мәртебесін анықтау мүлде біржақты болмайды, сондықтан кез-келген шығармадағы сияқты дәуірдің эстетикалық идеалы, кескіндеме техникасының дамуының жалпы деңгейі ғана емес, сондай-ақ, суретшінің жеке темпераменті, өзінің шығармашылық дербестігі мен стилін, басқаша айтқанда мектебін бейнелейтін бояумен жұмыс істеу тәсілі де көрініс табады.

Көне шеберлердің бояу қабатын құрумен байланысты жұмыс тәжірибесі барынша қатал және айқын тәртіпке келтірілген болды, әрі жекелеген кескіндемешілердің дербес бейімдіктерінің көрінісалуына қарамастан, нақ осы салада дәстүрлердің сабақтастығы байқалады. Өнер саласындағы ұғымдарды түсіндіруге кіріскен теоретик-өнертанушы өлшемдерді анықтаумен байланысы қиындықтармен бетпе-бет келеді: шәкірт – шебер, шебер-шәкірт, авторлық қайталау- көшірме, немесе көшірме-авторлық түзету. Өнерде барлығы шартты болғаны соншалықты, біреуінің авторлығы мен келесісінің өзара енуін анықтау мүмкін болмайды. Нақты алынған жұмыстың сапасын анықтаумен байланысты мәселелер мен сұрақтар шеңбері пайда болады. Мысалы, қандай да бір шебердің бояу жағу сипатын оның картинасының фактурасының құрылуына талдау жасамай, бояу қабатының құрылуының қағидасын есепке алмай, осы шебердің жеке алынған шығармасының аяқталғандық немесе аяқталмағандық деңгейін есепке алмайынша зерттеуге болмайды. Өз кезегінде, шебердің мұрасын зерттеу толығымен оның стилінің ерекшеліктеріне байланысты, ал бұл стиль өз кезегінде сол дәуірге және сол дәуірдің тарихи алғышарттарына тәуелді.

Көркемдік мәдениеттің дамуымен байланысты тарихи үрдістің аясында ағарту шеберлердің барлығына қолжетімді құралымен өз кәсібін тираждаумен айналысатын көптеген мектептері пайда болды. Нәтижесінде өнер нарығында барлық уақыттарда қандай да бір мектепті көпшілікке ұсынатын өте көптеген кескіндеме туындылары пайда болды және пайда бола береді. Өнер нарығын осындай шығармалармен шамадан тыс толтыру кезінде осындай туындыларды жүйелік коллекция жасауға алғышарттар қалыптасады, ал бұл қолөнерші-суретшінің осындай топтамаларды сақтау және көбейту бойынша жұмыстарды орындауға қабілетті жаңа тобының дүниеге келуіне әкеледі. Әрі осы топтамалардың суретші-көшірмешісі және суретші-үйлестірушісі болады.

Жекелеген топтамалардың қалыптасуы сәтінен бастап ескі түпнұсқаларды «жаңарту», немесе оларды жаңадан жазылған заттармен алмастыруға деген қандай да бір қажеттілік пайда болады. Шебердің жаңа шығармасымен жұмыс істеуге кіріспес бұрын, осы жұмысты орындаушы кенепті орындау техникасы да, автордың жұмыс тәсілін де және осы тәмілдің технологиялығын да мұқият зерттеуі тиіс. Мұнда осы кәсіптің бүкіл техникасын француздық, итальяндық, белгілі бір дәрежеде голландық шеберлерден алған орыс мектебі жайлы айтуға болады. Бұл мектептердің өз стильдері бойынша қандай да бір ұқсастықтары, кейде күрт айырмашылықтары бар. Бұл білімді көшіру, қайталау кәсібімен айналысатын кез-келген суретші білуі тиіс. Бұл жұмыстың кезеңдерінің өзі өзара үйлестірілген, егер белгілі бір сәтте жұмыс бұзылса, онда ол жұмыстың соңғы нәтижесі несөзсіз әсеретеді. Қалаған сапаға қол жеткізілмейді.

Қандай да бір мектептің технологиясын игеру барысында, суретші итальяндық төсемдердің түрлі-түсті болғанын, голландықтар ағаш бетіндегі ақ төсемге, кейіннен кенепке салғанын, француздар түрлі түсті және ақ төсем бетіне жұмыс істегенін, бірақ

технологиялық тәсілдердің аздап түрленгенін білуі тиіс. Барлық мектептерде бояу жағу темперамен жасалды, оның бетіне лак жағылды. Барлық жердеаралық лессирлеу қабаттарымен қабат-қабат етіп жағу қолданылды, тек соңғы саты ерекшеленді. Голландтықтар сұйық мөлдір көлеңкемен корпусты аяқтады. Италияндықтар тегіс, түрлі-түсті лак жағып аяқтады. Француздар (Николо пуссен) – корпусты да, сұйықпен де жұмыс істей алды, ал бұл оның шығармашылығының аясын барынша кеңейтті.

Қазіргі күні кескіндемені бірізділікпен жасаудың сол тәсілдерінің кешені жойылды. Қазіргі күнгі суретші лессирлеуді сирек қолданады. Лессирлеуді картинамен жұмыстың бастапқа кезеңінде, скипидарда немесе майдаерітілген сұйық бояумен алғашқы бояу қабатын салудан бастап, пайдаланады. Яғни, қазіргі күнгі суретші лессирлеуді мүлде кездейсоқ, қандай да бір жүйесін пайдаланады деуге болады, ал көне шеберлерде лессирлеу кескіндеме үрдісінің қажетті бөлігі болып табылатын қатаң ретке келтірілген тәсіл. Мөлдір қабатпен жұмыстың бұл тәсілі қазіргі күні ұмытылған және осы кезеңге талғам жойылған, оларға деген сүйіспеншілік жойылған, сонымен бірге майлы кескіндеменің бүкіл классикалық техникасына әнген дағдылар мен теориялық білімдер де ұмыт болған.

Жұмысты жүргізудің қатаң бірізділігі бастапқыда жұмыс барысында мұқият дайындалуды қарастырды. Жұмыс дайындалған қатты қағаздан басталды, ол модульді, көлемді торда жасалды және түпнұсқаны бейнелеудің барлық элементтерін сақтай отырып калькалау әдісі арқылы немесе тікелей көшіру сәтінен бастап кенепке көшірілді. Лактер мен бояуларды пайдаланудың бірізділігі, олардың фактурасы мен сапасы да мұқият дайындалды. Түрлі көркемдік мектептерде бір ғана бояу жарамды бола берген жоқ, яғни әрқайсысының өз ерекшеліктері болды [5].

Калькалау әдісі негізінен ландшафты кескіндемені тираждауда пайдаланды. Қатырма қағаз бен модульді торды пайдаланып, *мұқият-көлемді әдісті* тарихи кескіндемені, топтық портреттер мен натюрмортты көшіргенде пайдаланды. Егер тапсырыс беруші өзі үшін орындалған көшіруге ешқандай шағымы болмаса, *тікелей көшіру* кескіндеменің түрлі жанрларымен жұмыс істегенде пайдаланылды, бірақ барлық жағдайда жұмысты жүргізу қағидасы кескіндеме үрдісін жүргізудің барлық сатыларын сақтай отырып жүргізілді.

Осымен біз бейнелеу өнері шығармаларын көшірудің көркемдік тәжірибесімен байланысты ұғымдық аппаратқа тарихи-мәдениеттанымдық шолу жасауымызды аяқтаймыз және келесідей қорытынды жасаймыз. Көшіру арқылы өнер туындыларын қайта жаңғырту жұмысы антик дәуірінен бастап білім беруші фактор ретінде де, өткен мен қазіргі күннің ұлы шеберлерінің жұмыстарын сақтау және көбейтуге бағытталған көркемдік-бейнелеу жұмысының ерекше түрі ретінде де белгілі бір мәнге ие болды.

Әдебиеттер:

1. Алешин А.Б. История реставрации станковой масляной живописи в России. – Ленинград, Художник РСФСР, 2001.
2. Байжігітов Б.К. Қазақ өнерінің эстетикалық табиғаты (қазақтың дәстүрлі творчествосы мен бейнелеу өнерінің негізінде): филос.ғыл.канд.автореф. – Алматы, 1994. –24 б.
3. Барциц Р.Ч. Специальная и профессиональная подготовка художников-педагогов средствами художественной и печатной графики- эстампа. Теория и практика. -М. МПГУ: «Прометей», 2003.
4. Даниэль С.М. Искусство видеть: О творческих способностях восприятия, о языке линий красок и о воспитании зрителя. – Л.: Искусство, 1990.-223 б.

НУМЕРОЛОГИЯНЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Разбекова М.К.,

Борбасова Қарлығаш Молдағалиевнаның жетекшілігімен.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан. e-mail: razbekova02@gmail.com

Аңдатпа. Мақаланың зерттеу нысаны-нумерология ғылымы. Сондықтан бұл ғылымның пайда болып дамуына және қазіргі кезеңдегі қоғамдық санадағы рөліне баға беру мақсаты қойылды. Осы мақсатты шешу барысында әрбір санның философиялық мәні, олардың адам өмірінде алатын орны туралы зерттеушілердің көзқарастарына талдау жасалды.

Annotation. The object of research of the article is the science of numerology. Therefore, the goal is to assess the nascent development of this science and its role in the public consciousness at the present stage. In the course of solving this goal, an analysis of the views of researchers on the philosophical meaning of each number, its place in human life was carried out.

Эзотериктер нумерология сандар және оның біздің өмірімізге, тағдырымызға әсері туралы ежелгі ғылым деп қарастырады. Нумерология адамның туған күні мен аты-жөнінде жасырылған құпияны сандар арқылы оның мінезін анықтау және болашақты болжауды түсіндіреді. Эзотерикалық ілімдердің бір саласы ретінде нумерология астрологиямен, психологиямен, пальмологиямен және басқа болжамды ұғымдармен бір қатарда айтылады.

Адамдар ежелден бері сандарға қызығушылық танытып, оларды мистикалық нәрсе ретінде қабылдады. Сандық символизм Вавилон, Египет, Қытай сияқты ежелгі мәдениеттерге тән. Нумерологияның еврей, христиан және араб дәстүрлерінде де ерекше маңызы бар. Жалпы, Киелі кітап нумерологияның сарқылмас көзі болып табылады. Мысалы: аптаның жеті күні ретінде жаратылыстың жеті күні, Мәсіхтің 12 елшісі 12 ай деген секілді.

Қасиетті кітаптағы сандардың көптігі олардың қасиетті мағынасын іздеуге мүмкіндік береді. Сондықтан нумерологияға Иреней Лионский, Амброуз Медиоланский, Августин Аврелий және Беде Хон сияқты маңызды христиан ойшылдары қызығушылық танытты.

Нумерологтардың айтуынша, адамның тағдыр саны болады. Оны есептеу қиын емес. Туған жылы мен айын, күнін қосу жеткілікті. Мысалы, мен 2002 жылы 5 наурызда дүниеге келсем, онда біз айдың, күннің сандарын бір-біріне қосамыз. $2+0+0+2+0+3+0+5=12=1+2=3$, яғни, бұл адам тағдырының саны-3. Осылайша, адам тағдырдың санын анықтай алады. Бұл санның өзіндік құпиясы бар.

Нумерологиядағы 3 саны күн сәулесінің, сәттілік пен қуаныштың саны болып табылады. Егер үштік сіздің тағдырыңыздың саны болса, онда сіз әлемге оптимизммен қарайтындығыңызды, назардың орталығында болғанды ұнататындығыңызды және қиындықтардан қорықпайтындығыңызды білдіреді. 3 саны энергия ағымын білдіреді. Егер, адамның өмірлік саны 3 болса, онда ол адамдар адалдыққа, білімге деген құштарлыққа және өзін-өзі бағалауға ие. Көптеген кәсіптерде олар табысқа жетеді, өйткені олар ақылдылығымен, амбициясымен және ерекше идеяларымен ерекшеленеді. Мұндай адамдар мақсатқа жету үшін бәрін жасауға дайын.

"Үштік" санға ие адамдар жан-жақты таланттары болса да, олар бір іске назар аудара алмайды. Яғни, олар үлкен ынтамен жұмыс істей бастайды, бірақ тез қызығушылықтарын жоғалтады, өйткені олар жаңа нәрсені тезірек үйренгілері келеді. Мұндай адамдар өте белсенді және әрқашан асығыс күйде болады. Бұл әдет олардың жұмысында қиындықтар тудыруы мүмкін, өйткені олар мүмкіндігінше тезірек нәтиже алғысы келеді.

Қазіргі нумерологтар адамның шынайы табиғатын түсіну үшін оның аты мен туған күнін талдайды. Сөздерді түсіндіру үшін олар алфавиттің әр әрпіне Сан тағайындайды. Ол үшін келесі тұжырымдамалар мен әдістер қолданылады.

Пифагоризм-біздің дәуірімізге дейінгі VI-IV ғасырларда Италияның оңтүстігінде пайда болды, кейін басқа аймақтарға таралды. Пифагоризм-Кротон қаласында (Италия) Пифагор құрған одақтың мүшелері болып табылады. Әр түрлі мәдениеттерден сандар туралы мистикалық ілімдердің элементтерін ала отырып, нумерология көбінесе ежелгі грек философы мен

математигі Пифагордың ізбасарларының идеяларына негізделген. Пифагорлықтар бүкіл әлемді сандар түрінде елестетуге болады және есептеулер арқылы табиғаттың барлық құбылыстарын түсіндіруге болады деп сенді.

Изопсефия-бұл жалпы сумманы табу үшін сөз әріптерінің сандық мәндерін қосу тәсілі. Бұл термин ежелгі гректердің арифметика мен геометрияны зерттеу үшін қиыршық тастарды қолдануынан шыққан. Изопсефия-әріптер мен сөздерді сандарға аудару әдісі. Ежелгі грек алфавитінде барлық әріптер 1-ден 900-ге дейінгі сандар болды. Изопсефиямен геометрия ұғымы да байланысты. Яғни, изопсефияға кіретін әріптердің сандық мағыналарына негізделген сөздер мен сөз тіркестерін талдау геометриялық әдістерінің бірі болып табылады.

Арифмомантия-бұл сандар бойынша болашақты болжау. Бұл ұғым изопсефия ұғымымен тығыз байланысты. Оны ежелгі гректер, халдейлер (месопотамияның семит тайпалары) және каббаланың жасырын иудаизм ілімінің ізбасарлары қолданды. Математик, Уорвик университетінің профессоры Ян Стюарт қазіргі нумерология арифмомантиядан шыққан деп санайды.

Алайда, Пифагор деп аталатын әдіс әлдеқайда танымал, мұнда алфавиттің әр-әрпіне 1-ден 9-ға дейінгі сан беріледі. Бұл жүйенің көмегімен адамның күшті және әлсіз жақтарын олардың аты-жөнінің әріптерінен білуге болады, олардың әрқайсысы белгілі бір санмен байланысты. Мысалы, бірлік сандар өзімшілдік пен көшбасшылықпен, ал екілік сандар шығармашылықпен, икемділікпен және идеализммен байланысты.

Нумерологияның тиімділігін растайтын немесе жоққа шығаратын нақты зерттеулер іс жүзінде жоқ. Солардың бірі Тель-Авив университетінің физигі Гилад Диаманттың тәжірибесі деп санауға болады. Гилад Диамант өзінің эксперименті үшін кәсіби нумеролог Матти Стринберг пен 200 еріктіні шақырды. Зерттеу сандар арқылы сол адамдардың проблемаларын болжауға болатынын анықтауы керек еді. Мысалы: дислексия, дискалькулия және аутизм деген сияқты. Екі әрекеттен кейін статистикалық қателікпен шектесетін нәтиже берді (5% – дан аз). Сондықтан, Диаманттың пікірінше, нумерологиялық формулалар мен шындық арасында ешқандай байланыс жоқ.

Нумерология әдістері (мысалы, сол изопсефия) ғылыми және мифтік дүниетанымдар бір-біріне өте жақын болған алғашқы математиктермен танымал болды. Бүгінде алхимияны химиямен, астрологияны астрономиямен салыстыру ешкімнің ойына келмейді, бірақ бұл нумерология мен математикада болды. Тылсым күштерге қызығу – адам баласына тән дүние. Көбіне бұл арқылы тағдырдағы жазмышты біліп, болашақты үйрену немесе мінез-құлық ерекшелігін анықтау көзделеді. Соның бірі – қазір қоғамда кең таралып жатқан нумерология ілімі. Нумерология – табиғат болмыстарына, адамдарға сандардың жағымды немесе жағымсыз ықпал ете алатыны жайындағы мистикалық наным.

Қорытындылай келе, нумерология ілімі адам өміріне өзін тану үшін қажет деп айта аламын. Яғни, бұл ілім адамның жасырын қабілетін, мінез-құлық ерекшелігін, жан дүниенің нәнін қажетті екенін табуға көмектесетін эзотерикалық бағыт. Сонымен қатар, сандар мен олардың атауларында киелі мән бар, олар магиялық мағына мен күшке, эзотерикалық символикаға ие. Сандардың архетиптік эзотерикалық мағыналары тарихи кезеңдер өте келе біртіндеп ұмытыла бастағанымен, қазіргі қоғамда нумерологияны ғылымынан адамдар толық бас тартқан тоқтап қалған жоқ. Нумерология бұл нақты сұраққа жауап бермейді, ол тек бағыт-бағдар бере алады.

Әдебиеттер:

1. Нумерология / А. И. Кобзев (Китайская нумерология),
2. А. В. Лебедев (Нумерология в античности),
3. К. Ю. Бурмистров (еврейская нумерология),
4. О. С. Воскобойников (европейская нумерология) // Николай Кузанский — Океан . — 2013. — С. 387—389. — (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов ; 2004—2017, т. 23). — ISBN 978-5-85270-360-6. <https://www.elle.ru/otnosheniya/psikho/numerologiya-dat-y-rozhdeniya-chto-chislo-sudby-govorit-o-vashem-kharaktere/>

КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Жанғалиева Айнұр Рашидқызы
философия ғылымдарының магистрі,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің докторанты
Қазақстан, Астана қ. e-mail: ab_150583@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада көшпелі қазақ халқының дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт ұғымдары қарастырылады. Бұл категориялар түрлі мысалдар арқылы нақты түсіндіріледі. Сондай-ақ көшпелі қазақ халқымыздың ұлттық пайымындағы кеңістік пен уақыт категорияларының күнделікті өмірде қолданысы айтылады. Кеңістік пен уақыт категорияларының қолданысындағы теңеу, сәйкестендіру ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, қазақ халқының көшпенді өмір сүруінің негізі ретінде кеңістік пен уақыт категорияларының алатын орны анықталады.

Кілт сөздер: көшпенділік, халық, жер, мекен, өмір, тарих, аңыз, мәдениет, дәстүр, кеңістік, уақыт.

Annotation. The article discusses the concepts of space and time in the worldview of the nomadic Kazakh people. These categories are clearly explained by various examples. It also highlights the use of the categories of space and time in everyday life in the national vision of the nomadic Kazakh people. The features of simulations and identification in the use of the categories of space and time are analyzed. In addition, the place of the categories of space and time as the basis of the nomadic life of the Kazakh people is determined.

Keywords: nomadism, people, land, place, life, history, legend, culture, tradition, space, time.

Қазақ халқының философиялық дүниетанымының дамуы оның өмір сүру қалпымен тығыз байланысты. Бағзы заманнан жеткен дүниетанымымызды қалыптастырған мәдениетіміз көшпелілік ұғымымен тығыз байланысты. Көш – қазақ дүниетанымының негізгі көрінісі. Кезінде көшті негізгі дәстүрге ілестірген қазақ халқы оны өмірдің сәні ретінде бағалаған. Көшті орын ауыстырғандағы негізгі мақсаты әр жерді жағалап жүру емес, өз тұрмыс мәдениетінде ерекшелік туғызып, көңіл көтерудің ерекше болмысы деп таныған.

Көшпелі дүниетаным – әлемді, қоршаған ортаны, табиғатпен бірлесіп жатататын қатынаста тығыз байланыс беретін тарихи құбылыс. Көшпелілік дегеніміз – табиғатқа бейімделу, табиғатпен тілдесу, сонымен қатар бірлесе, бауырласа, жұмыла өмір сүру салты. Көшпелі қазақ халқы өздеріне өмір сүруге қажеттіні табиғаттан тапқан. Қазақ халқы бұрынғы заманнан табиғаттың ерекшелігін, тазалығын, қасиетін үлгі тұтқан. Халқымыздың мәдениеті қолөнерден, фольклордан тұратыны анық қой. Осындай негізгі мәдени құндылықтар өсіп, дамып келе жатқан ұрпақтың сана-сезімін, көзқарасын қалыптастыруда, халықтың негізгі мәдени құндылығын сақтап қалуда үлкен міндет атқарады. Көшпелі қазақ дүниетанымында өнер мен аңыз-әпсаналар ерекше орын алады. Бұл құндылықтар адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау арқылы таралып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп, өз құндылығын сақтап келеді.

Көшпелі дәстүрді негізге алып, місе көрген қазақ халқы өздерінің тіршілік болмысына негіз етіп, байланысын тауып ең алдымен уақыт пен кеңістікке қатысты таным, болмыс түсініктерін қалыптастыра білді. Өздері мекен еткен, тұрақтанған кеңістіктің барлық қадір-қасиетін танып білу, сол кеңістіктегі құбылыстарды уақытпен байланыстыра зерделеуе қалыптасу көшпелі қазақ халқы үшін өмір сүрудің негізгі кепілі болып табылды. Қазақ халқының көшпенді өмір салты кеңістікті мал бағуға қолайлы жайылымдық жерлер іздеумен байланыстырды. Сондықтан көшпенді қазақ халқы үшін кеңістік ерекше сипатқа ие болды. Дәстүрлі дүниетанымымыздың негізгі универсалийлері – кеңістік пен уақыт, бұлар сакральды орталық ұғымдар. Әр халықтың, әр ұлттың жаратылысқа деген қатынасы, дүниетанымы, көзқарасы, дүниені тану жолдары әр түрлі. Бұл дегеніміз, тек дүниені тану ғана емес, осы әлемдегі адам болмысын, оның дамуын, өзіндік тұжырымын танумен, түсінумен, әрекет етумен байланысты болады.

Жалпы кеңістікпен бірге өз байланысын тапқан мәдениет табиғат пен адамның ортасындағы ерекше үндестікті көрсететін негізгі қызмет атқарады. Көшпелі қоғамның, көшпелі қазақ халқының тіршілік етуінің көшпелі, жартылай көшпелі мал шаруашылығы болуы олардың дүниетанымына жауапты әрі шешуші әсер етті. Көшпелі қазақ мәдениетінің

ажырамас бөлігі "әлем" және "адам" түсініктерімен байланыса дамыған дүниетаным негізі болды. Табиғатты игеру және адамдардың практикалық іс-әрекетін бейнелейтін алуан түрлі дәстүрлі әдет-ғұрыптар, эпсаналар қарапайым түсініктерді тудырды. Ертедегі көшпелілер дүниетанымның негізі – көк аспан, шексіз әлем болса, сол көк аспан мен шексіз әлемнің күдіретті жаратушысы–көктегі Күн. Байырғы қазақ халқының табиғат құбылыстарын ерекше тіршілікке балағаны анық. Олардың бар жаратылыстың негізі табиғаттан таралатынын анық көргендігі тағы бар. Жер-ана, көшпелі өмір, төрт түлік мал – барлығы жинала келе қазақтардың материалдық игілігін, дүниетанымын қалыптастырып, төл мәдениетін жасап көрсете білді. Сонымен қатар көшпелі қазақ елі өнерге де немқұрайлы қарамаған. Мал шаруашылығымен қатар, ыстық мен суыққа қажетті дүниелерді жасап отырған. Кеңістік пен уақыт категориялары қазақ халқының табиғатқа, мал шаруашылығы, өнерге, т.б көрінеді. Уақыт пен кеңістікті игеру арқылы көшпелілікке тән әрі тұрмысқа қажетті алғашқы астрономиялық ғарыштық таным-түсініктер орнықты. Олар күннің суытатын, жылынатын, жаңбырдың, дауылдың болатын уақыттарын табиғаттағы, жан – жануарлардағы әрекеттерге қарап болжай білгендігі бар. Малды місе тұтқан қазақ алысқа ұзаған жерді аспанның құбылыстарына қарап жол тауып, адасушылықты артқа тастаған.

Көшпелі өмір салты жас буынға тәлім – тәрбие берудің айрықша талап – тілектерін дүниеге әкеліп, жас адамның ел – жұртқа жағымды моральдық – психологиялық нормаларын белгіледі. Көшпелі өмір тіршілігіне сай қара күшке мығым, қиыншылыққа төзімді, құбылмалы табиғат жағдайына тез икемделгіш, ат үстіндегі алыс сапарларды қайыспай көтеретін дала адамдары, жан-жүйесі жағынан да шыңдалған, қоғаммен үйлесімдігі, қауыммен өте жақын жан – жақты жетілген адамдар қалыптасты. Көшпелі қазақ халқында өнер туындысының өзі кеңістік пен уақыт ұғымдарымен байланыс тапқаны анық. Екі ұғымның ортақ болуына тоқталсақ, кеңістік ұғымының бар, біртұтас, шексіз болу қасиеттерімен бірге, уақыттың да тәуелсіз, үздіксіз, тәуелсіз алға бағытталған қасиеттері бар. Осындай ерекшеліктердің барлығы даламызда, өмірімізде, тіршілігімізде бар және жалғаса береді. Халқымыз үшін уақыт, жер, табиғат адамның қоршаған ортамен байланысы, кеңістік ұғымдары өте маңызды орын алған. Қазақ халқының, өз ұлтымыздың басты күн көрісі мал шаруашылығы, көшпелі өмір сүру болғандықтан дүниеге, әлемге деген көзқарасы осымен тығыз байланысты болғаны айқын. Көшпенді өмірде жерді топырақтың құнарлығына байланысты таңдаған, себебі құнарлы жердің өсімдігі де жақсы болмақ, ол мал шаруашылығымен айналысуға үлкен пайда әкелетінін білген. Табиғат пен адам арасындағы байланысты нақты түсінген дана халқымыз шегі жоқ дүние туралы ақпаратты көп білген және түсінген.

Уақыт үлкен мәнге, ауқымды мағынаға ие философиялық категориялардың бірі. Қазақ халқының, ұлтымыздың тілдік қорының негізінде кеңістік пен уақыт туралы негізгі пайымдауларды білеміз. Ата – бабаларымыздың ұшқыр ойлау жүйесінің негізінде кейінгі ұрпаққа үлкен мұра болып қалған үлгіні айтуға да, жазуға да жалықпау керек.

Көшпелі адам өзін қоршаған ортаны әлемдік кеңістікпен бірлікте қарастырып, оны өзіндік уақыттың негізгі заңдылықтарына бағындырып, көндіре білді. Қазақ халқы бүкіл ғұмырын табиғат аясында өткізген көшпелілер үшін даладағы негізгі мекен – Көк пен Жер арасындағы үлкен кеңістік. Мысалы, "Қазақтың әлем туралы түсінігінде әсерлі бейненің бірі – алып бәйтерек. Дүниежүзілік ағаш таңбасы– өрлемелік қозғалысты, Жер мен Аспанның тығыз байланысын білдіреді. Әлемдік ағаштың тағы бір атқаратын қызметі оның жоғары және орта дүниені, сонымен қатар үшінші әлем – төменгі дүниемен байланыстыруында. Тірілер әлемі өткен көзбен, аруақтар аймағымен қатынасын үзбейді деген пікір бар. Көктеректің тамырлары жер астында орналасқан жасыл желек өмірлік ағаш күш пен қуат және нәрді төменгі дүниеден алады", – дейді белгілі философ ғалым Т.Х.Ғабитов [Ғабитов, 1998:203]. Сондықтан болар, байырғы ата-бабаларымыз өздерін қоршаған кеңістікке қатысты уақыт категориясын күн мен түн, қыс пен жаз, өмір мен өлім арасындағы сабақтастықты реттейтін өлшем ретінде қабылдаған. Сонымен қатар, көшпелі қазақ халқы уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажыратпай, алыстатпай, тұтастықта танып білуді дәстүрге

айналдырған. Уақытқа байланысты құбылыстарды кеңістік категориясында, кеңістікке қатысты құбылыстарды уақыт категориясында өрбітіп отыру көшпелілер дүниетанымынан айқын байқалады. Мысалы, халқымыз табиғатпен біртұтастықта өмір сүргендіктен, астрологиясыз да жұлдыздарды айырып, метрологиясыз да ауа райын пайымдап, алдын-ала болжап, таудың биіктігін көз қиығымен, қашықтықты өмір тәжірибесімен аңғарады.

Қазақ халқының табиғат сырын, тылсымын бағзы заман уақытынан түсініп, оларды өздерінің тұрмыс-тіршілігіне арқау қылып, қолдана білген. Атап өтсек, ауа райын болжау тәсілдері адамды таңқалдырады. Қысы-жазы далалық өмірде тіршілік еткен халық өздері тұрған өлкенің табиғат ерекшеліктері мен сырын, құпиясын терең ұғынғаны соншалықты, түнде жұлдыздарға қарап жол тауып, жануарлар мен жәндіктердің, хайуанаттар мен құстардың тіршілігіне мән беріп, зер салып, ауа райын күні бұрын болжап, ерте қамданып отырған. Жылдың он екі айындағы табиғат құбылысына байланысты халықтық қағидаларға қалыптасқан болжамдар мен оның атаулары және реті болған. Жыл он екі айда айналып келетін, ыстық пен суықты, қар мен жаңбырды, жел мен боранды қазақ халқы бір сөзбен "амал" деп атаған. Жылдың әр мезгіліндегі табиғат құбылыстарының өткінші, әрі тосын, аз уақытта болып өтетін өзгерісін, сонымен қатар көрінісін, оның бірнеше түрлерін айтқан. Жеті амалды құрайтын "Күннің тоқырауы", "Қарашаның қайтуы", "Үркердің батуы", "Мұздың қатуы", "Киіктің матауы", "Қыс тоқсан", "Ай тоғамы" атаулар ұлттық сандық ұғымды білдіреді.

Қазақ дүниетанымындағы кеңістік ұғымы басқа көшпенді халықтар түсінігіндегі уақытпен қатар дамыған, қозғалмалы, мобильді категория болып табылады. Өйткені қазақтардың әлемдік образы көшпенді өмір салтымен күн кешкені. Бұл қазақ халқының үнемі жолда, қозғалыста, дамуда болғандығын аңғартады. Ал, қазақтардың көшпенді өмірінің басым бөлігі кеңістікті игерумен байланысты. Олардың ішкі жан дүниесінің ұлылығы дүниені қабылдауының мағыналық тереңдігіне және аспан әлемімен біртұтас түсінікте болғанына сәйкес келеді. Бұл жағдайда қазақ халқы өзін ерекше тіршілік иесі ретінде әлемнен бөліп қарамайды, әлем ол үшін ашық, әрі кең. Мұндағы негізгі құндылық – кеңістікте еркін орналасу және еркін қозғалу. Ең жоғарғы құндылық қозғалыс, белгілі бір территорияда мәңгілік тұрақтап, шектеліп қалмау. Бұл туралы "Дүниедегі қозғалатын, өзгертін, ағыста болатындардың барлығы көшпенді қазақ халқы үшін құнды болып келді. Қазақтың ата-тегінің болмыс шындығына тікелей жақын болуы", – дейді, М.Орынбеков [Орынбеков,1996:168].

Олардың бақылайтын, қабылданатын дүниеге сезімдік тұрғыдан жақын болуы, бұл болмыспен бірігуі уақытты, кеңістікті, адамның ішкі дүниесін, тіршілік етудің негізгі бастамасын түсінуінен өз көрінісін тапты. Сондай-ақ, сапа, сан ұғымдары мал өсіру мен егіншілік процестерінде қатар қалыптасты. Бұл қазақтың ата-тегінің бірыңғай таңбалы жүйе болғандығын көрсетеді. Сондықтан көшпелі қазақ халқының біршама тіршілік болмысының табиғатпен етене араласуы, олардың артықшылығы немесе кемшілігі емес, тарихи даму барысындағы өмір сүрудің негізі ретінде қарастырған жөн. Қазақ халқы табиғат құбылыстарына, қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамай, неғұрлым табиғат сырын терең танып, табиғатпен жақын болған сайын өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктердің де көбейе түсетінін түсінді. Олар табиғатты бағындыру арқылы емес, табиғатпен тіл табысу арқылы қалыпты өмір сүруге болатынын тәжірибе арқылы таныды. Сондықтан, көшпелі қазақ үшін қоршаған орта, тау-тас, өзен-көл, орман-дала, табиғат құбылыстары, аспан денелерін де негізгі кейіпі бар, жаны бар ретінде қабылдаған. Мәселен, қазақтардағы мезгілдік жайылымдар жайлау, күздеу, қыстау, көктеу деп аталған. Бұл жағдайда адамдар рух, аруақ сияқты түсініктермен, тау қожайындарымен, су тасқынымен, нақтыласақ табиғат құбылыстарымен сырлас, мәндес, өмір кешті. Мезгілдік жайылымдар көшу кеңістігін талап етеді. Ол үшін қозғалысқа, шаруашылыққа ыңғайлы жиналмалы киіз үй, күш, көлік, тағам қоры, арнайы киім-кешек керек. Бұл құрамдас бөліктің кез-келгені өзінің жүзеге асырылуын талап ететін әлеуметтік кеңістікті қажет ететіні бар.

Сонымен қатар, халқымыз уақытты анықтауда да аса бай тәжірибе жинақтай алған. Жыл, ай, апта, тәулік секілді уақыт бөліністерін өздерінің шаруашылығына сай реттеп, күнделікті тұрмыс ыңғайына келтіре жобалаған. Яғни уақытты сағатпен, қашықтықты метрмен, шақырыммен өлшемесе де оларды дәл болжай білген. Ұлттық ұғымымыздағы уақыт мерзімдерінің қазіргі өлшем бірліктерінен көп айырмасы жоқ. Айталық, киім пішу, киім тігу, сырмақ жасау, тұскиіз кестелеу, құрақ құрау, ағаштан үй жасау, киіз басу және қолөнер бұйымдарын жасаудың бәрі де осы өлшемдер бойынша орындалып отырған. Ол көбінде сол өңірдегі белгілі бір өнер иесінің қарыссүйемдерімен өлшеніп отырғандықтан, тегіс, бірыңғай, бір қалыптан шыққандай көрікті әрі әдемі болып жасалған.

Сонымен қатар бұл өлшемдер уақыттың, мезгілдің шамасы мен ұзақтығын да бірдей білдіретін жан – жақты ұғымдар. Көшпелі қазақ уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажыратпай, тұтастықты танып түсінуді дәстүр еткен. Белгілі ғалым, этнограф А.Сейдімбектің айтуынша, қазақ тіліндегі "ұзақ" деген сөз уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты. Бұған "ұзақ жол", "күн ұзақ", "жол ұзарту", "уақытты ұзарту", т.б. сияқты тіркестер дәлел бола алады [Сейдімбеков, 1997:325].

Қазақ халқының байырғы сенімінде адам топырақтан жаралғандықтан, мінезі де соған тартады деп тұжырымдаған. Сондықтан болар, біреулер сәтсіздікке ұшырап, қиянат көріп жатса "топырағы ауыр" адам ғой деп жатады немесе "топырағы жеңіл" екен дейді. Сондай-ақ, "туған жерден топырақ бұйырсын", "көптен топырақ бұйырса екен" деп те айтып жатады. Яғни халқымыз Жер – ана мен оның топырағын қасиет тұтқан. "Топырақты шашуға болмайды, жердің көгін жұлмайды, көк өрім талды, жалғыз ағашты кеспейік деп басына ақтық байлап, қасиет тұту" осының белгілері болса керек. "Жерден шыққан Желім батыр", "Қара жер, қақ айырыл", "Жеті қат жер", т.б. жер туралы айтылады. Қиял-ғажайыптар да осы жерді, топырақты, тауды, суды, орман-тоғай мен жаратылыс дүниесін киелі деп есептеп, құрмет тұтудан келіп шыққан. Сол себепті қазақ адамзаттың барлық тіршілік несібесі жерден деп біліп, "Көктен тілегенше, жерден тіле", "Мал – баласы, жер – анасы", "Жер жайын жорытқан біледі, мал жайын баққан біледі", "Мал байлығынан жер байлығы артық", т.б. жер туралы көптеген мақал – мәтелдер шығарған. Мысалы, "Жер байлықтың көзі, еңбеккер иесінің өзі", "Елді жер – еңісті жер, еңісті жер – жемісті жер", " Жердің тілін білсең, тілдей жерден жылдық өнім аларсың, елдің тілін білсең, елге сыйлы болып жағарсың", "Жер емген ел болады, жер қадірін білмеген елдің өмірінде ырысы кем болады".

Киелі жердің әр қарысы үшін жанын беріп, күн көріс малының қамы үшін құнарлы қоныс, шұрайлы өріс іздеп күн кешті. Сонымен қатар, бабаларымыз ғасырлар бойы өріс, қоныс туралы, мекен туралы яғни жер қыртысы, шөп құнары, мал тұқымы, мал өсірудің тәжірибелері, аспан әлемі, жұлдыздар тоғысы, жалпы шетсіз де шексіз әлем туралы аса мол білімжинаған. Жерді түзілісіне, топырағына, шөбіне қарап қоныс тандап, жұлдыздың орналасуы мен үркердің түсу, айдың тууына қарап бағыт алатын халықтық білім әлі күнге дейін зерттелу үстінде. Қазақтар өзінің ұланғайыр даласында бір ғана өлшемдер арқылы уақыт пен кеңістікті жобалап отырған. Мысалы, апталық жер, бір күндік жер секілді уақыт өлшемдері бір нүктеден екінші нүктеге дейінгі ара қашықтық қана емес, кететін уақыт мерзімін білдіреді. Сол сияқты күндік жер, күні ертең, күні кеше сияқты тіркестерді айтуға болады. Уақыт мезгілдерін анықтауда мынадай теңеулер бар: құланиек, таң сәрі, құлқын сары, таң бозара, таң біліне, шаңқай түс, тал түс, сәске түс, түс ауа, түс қайта, кеш, күн қызара, күн көтеріле, көлеңке басы ұзара, қас қарая, ымырт, күн бата, бейуақыт, ай туа, т.б. қазақы қолданыстағы тіркестер ешқандай тілде кездеспейтін теңеу сөздер. Осы тіркестер ұзақ жылдар бойы қолданыста болды, кейбіреулерін әлі күнге дейін қолданып жүрміз.

Қазақтың кеңістікке қатысты өлшем жүйелерін "ұзындық өлшемі", "уақыт өлшемі" деп екі түрге бөлуге болады. Қазақта ұзындық өлшемдеріне қатысты бір елі, бір сүйем, сынық сүйем, бір қарыс, бір қадам, бір құлаш, әудем жер, айғай жетер жер, көз көрім жер, көш жер, тай шаптырым, ат шаптырым жер сияқты ұғымдар бар. Сонымен қатар, биіктік өлшемдеріне қатысты "кісі бойы", "арқан бойы" теңеу сөздерін қолданған. Сондай-ақ, халық арасында көлемдік, аумақтық өлшемге жататын сөздер бар. Халық арасында көлемдік,

аумақтық өлшемге байланысты от орнындай, үй орнындай, бір қора қойдың орнындай, тышқан інінің аузындай, жерошақтай, даладай, есіктей, оймақтай, иненің жасуындай, түймедей, тулақтай, сырмақтай, аюдың апанындай, түйенің не шөнжіктің аузындай, т.б. деген атаулар бар.

Көшпелі қазақтың уақыт пен кеңістік туралы таным түсінігі, кең мағынасында екі түрлі категориямен көрсетіледі. Біріншісі – мифтік уақыт пен кеңістік, екіншісі – нақты уақыт пен кеңістік. Мифтік уақыт дегеніміз дүние мен тіршіліктің алғашқы жаралуына қатысты таным – түсінікпен байланысады. Бұл уақытта көп жағдайда "әлімсақ", "баяғыда", "бағзы заманда", есте жоқ ескі заманда", "ертеде", "ертеректе", т.б. деп келетін уақыт пен кеңістікке қатысты ұғымдар қолданылады. Мифтік уақыт өлшемінде сабақтастық болмайды, тек белгілі бір оқиғалық кезеңдерді ғана сәйкестендіріп отырады. Мифтік уақыттың мәні нақты өмірмен сабақтастықты байланыстыру емес, нақты уақыт өлшемінен тыс кезеңдерді айтып, дүние – тіршіліктің жаралуына қатысты таным – түсінікке жауап береді. Сондықтан да мифтік дәуір туралы айтылатын нақтылы оқиғаның өзі субъективтілігімен ерекшеленеді. Сөйте тұра өткен өмір туралы байырғы санаға элеуметтік мағына дамып отырады. Ал, нақтылық уақыт пен кеңістік категориясына ден қойғанда, көшпелі қазақтың барша таным мен түсінігі тікелей өмірлік тәжірибесімен байланысып жатады.

Қорыта айтқанда, көшпелі қазақ халқы өзге бір өркениеттер секілді Табиғат-ананы өзгертуді немесе оған үстемдік етуді мақсат етпеді. Керісінше табиғатты қасиет тұтып, онымен гармониялық үйлесімде бола білді. Яғни көшпелі бабаларымыз үшін кез-келген кеңістік киелі, зымырап өтіп бара жатқан уақыттың әрбір сәті құнды саналды. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында уақыт пен кеңістік бір-бірінен ажыратылмай біртұтастықта қарастырылады. Бұл көшпелі өмір сүрген байырғы қазақ халқының экологиялық санасының биіктігі және уақыт пен кеңістіктуралы пайымының аса жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Көшпелілердің рухани мәдениетінің өзіндік даму ерекшеліктері бар. Ол көшпелілердің тіршілік-қарекетінің, тұрмысының ерекшеліктерінен туындайды. Айта кететін жайт, байырғы қазақ елі еңбекті сүйген, қиындыққа берілмеу, наным – сенімдері берік, сабырлық, төзімділік қасиеттерінің зор екенін көреміз.

Әдебиеттер:

1. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы. Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1998.
  2. Сейдімбеков А. Қазақ әлемі. – Алматы: «Санат», 1997.
  3. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: «Ғылым», 1996.
- Кішібеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алматы: «Наука», 1984.

ҒЫЛЫМ ДАМУЫНДАҒЫ ЭТНО-МӘДЕНИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Пірімбек Сүлейменов

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, саяси
ғылымдарының кандидаты, доцент
e-mail: spirimbek@mail.ru

Этномәдени зерттеулер ұлттық мәдениетті жасаушылардың ментальдық ерекшеліктерін есепке ала отырып, кез келген ұлт мәдениетінің өзіне ғана тән сипатын ашып көрсетуде қомақты табыстарға жетіп отыр. Мысалы, орыс биінің, аргентин тангосының, негр музыкасының терең ұлттық мәнін осы тамаша рухани дүниелерді өмірге келтірген халықтың ұлттық мінезін ескергенде ғана толық түсінуге мүмкіндік алған болар едік. Мәдениеттанушылардың бұл орайдағы басты мақсаты – дүниежүзілік және ұлттық деңгейдегі тарихи-мәдени процестерді тарихи шындық тұрғысынан түсіндіріп қана қоймай, оларды болжай, әрі басқара білу. Ең бастысы – мәдениеттану ғылымы мәдениеттің қайнар бұлағынан сусындай білуі қажет.

Адамзат баласы өз шешімін таппаған көптеген мәселелерге белшесінен батуы қазіргі заманға мәдениеттің көп жағдайларда өз бастауын ұмыта бастағанынан да болуы керек. Ендеше, адамзаттың мәдени жаңғыруына мәдениеттану пәнінің қосар үлесі де қомақты екенін де ескерсек, әлі де болса буыны бекімеген жас ғылым саласының болашағы зор болатындығына күмән келтіруге болмас.

Осындай әлемдік деңгейдегі этномәдени зерттеулерді Л.Гумилев еңбектерінен табамыз. Этномәдениеттік ұғымдарға тән көптеген маңызды ерекшеліктер көне дәуірден бастап қазіргі заманға дейін олардың эволюциясын зерттеу барысында қалыптасты.

Л.Н.Гумилев өзінің еңбектерінде этномәдениет динамикасының ерекше тұжырымдамасын берді. Соңғы жылдары оның теориясының түрлі аспектілері ТМД мәдениеттанушыларының ынталы зерттеуінің объектісі болып табылады. Л.Гумилев көзқарастарын салыстырмалы талдау негізінде этномәдениеттің кеңістік-уақыттық өлшемдерін бөліп шығаруға болады. Мәдениет уақытының этникалық детерминациясы әлеуметтік мәдени дамудың түрлі деңгейлерінде айқындалады. Халықтық мәдениет нысандарының нұсқаулылығы, олардың тарихи ұтқырлығы көбінесе этностардың қалыптасуында бақыланған, мәдениет қойнауларында зерттелетін синэргетикалық процестердің көтерілу, “қызу”, “шатынау” және инерция фазаларында әр этностың пайда болуымен белгіленеді. Этнос энергиясының әлсіреуі немесе көптеген буындар, сословиелер, секталар, топтамалардың өрістеуі олардың кеңістігін кемітеді. Белгілі кезеңнен бастап “...процесс кері бағытта жүреді”: Кіші жүйелерінің саны азаяды, жүйелердің энергетикалық балансы төмендейді және реликт – бір элементі қалғанша жүйенің өзі жеңілденеді немесе осы элемент те басқа жүйелердің арасында таралады”, - деп Л.Н.Гумилев жазған [1, 133 б.].

Қазақстандық этнографиялық-мәдениеттанулық зерттеулердің арасында Нұрилә Шаханованың “Қазақ дәстүрлі мәдениетінің әлемі” атты еңбегі сүбелі орын алады. Ғалым салт-дәстүрлерді қарапайым баяндаудан гөрі түсіндірмелік-рәміздік тәсілге бой ұрады.

Зерттеушінің пікірінің рәміздік белгісінде терең философиялық мағына бар. Қазақы дүниетанымның діңгегі ретінде автор “құт” ұғымын алады. Бұл ұғымды түсіндіру үдерісінде Н.Шаханова мәдениеттанулық зерттеулерде табысты қолданыс табатын компаративистік (салыстырмалық) тәсілді қолданып, “құт” категориясының қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек тілдеріндегі мағыналарын анықтайды. Көнәтүркілік сөздіктегі құт өмірлік қуат пен бақыт тілеумен теңестірілсе, Оңтүстік Сібірдің түркі халықтары құтты тіршілікке бастау беретін потенция ретінде қолданады. Мына сөз тіркестері осы ұғымның мағынасын анықтай түседі: “құтым қашты”, “құтым кетті”, “құттықтау”, “құтпан айғыр”, “бауыры құтсыз”, “құты ұшты” ж.т.б. [2, 9-18 б.]. Дәстүрлі қазақ мәдениетіне тән ұғымдарды батыстық үлгідегідей материалды немесе идеалды, адамдық немесе табиғаттық феномендерді білдірушілер деп ажырату дұрыс емес. Айталық, “құт” ұғымы киелі мен кесірлі нәрселермен тікелей байланысты және жануарларда да болуы мүмкін. Яғни, құт тек рухани құбылыстарда ғана ұяланбай, сонымен қатар синкретті түрде материалды дүниеде де әрекет ете алады.

Этнографиялық-мәдениеттанулық зерттеулердің ерекшеліктері туралы сөз қозғағанда олардың динамикасын анықтау принципіалды болып табылады. Ежелгі мәдени феноменнің қалай қалыптасқаны мен герменевтикалық түсіндірмесімен бірге осы көне архетиптердің қазіргі этномәдениеттегі көріністерін айқындау маңызды мәдениеттанулық мәселеге жатады. Айталық, қазақ ата-тектерінің бірі ғұндарда күйеуі қаза болған әйел “тұл” деп аталған және оған байланысты рәсімдер болған. Тарихшы этнограф Самат Өтенияз осыған байланысты мынадай деректер келтіреді: “Қазақ халқында осынау архаизмге айналған термин (“тұл”) әлі күнге дейін бар. Қазіргі қазақтар күйеуі өлген әйелді “тұл” деудің орнына “жесір” деп айтады. Соңғы термин жалпы жалғыздікті әйелге айтылады. Осынау тарихи термин Түркия түріктерінде жақсы сақталған, яғни әйелім өлген, әлде күйеуім өлген деудің орнына “тұлмын” деп жауап береді” [3, 43 б.].

Дәстүр жалғастығын қолөнерден жиі аңғаруға болады. Мысалы, Ш.Уәлиханов қырғыз халқында өздерінің шығу тегін бұғы анадан, яғни мүйізді бәйбішеден таралды деген миф бар

екендігін айтып өтеді. Осындай дәстүр сонау сақ-ғұн заманынан бері “аң стилі” көркем-мәдени формасында сақталып келеді.

Әлеуметтану мен мәдениеттанудың пәндік айрықшылықтарымен қатар оларда ортақ зерттеу объектісі де бар. Мұны тұтастанған гуманитарлық ғылыми пәннің туып келе жатқандығының белгісі деп санауымыз керек. Шындығына келсек, әрбір ғылым салаларының өкілдері мәдениетті өз мамандықтары тұрғысынан қарастырады. Бірақ бұл ғылымдар бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды. Олай болса әдебиетші тек таза әдебиетші болып қалмайды, өйткені ол мәдениеттануды, тарихты, психологияны игергенде ғана нағыз әдебиетші бола алады. Өз кезегінде тарихшы да, психолог та, әлеуметтанушы да сол сияқты. Антропология мен этнография адамның биологиялық белгілеріне сүйене отырып, мәдениеттану мен жаратылыстану ғылымдарын үйлесімді етсе, қоғамды жүйелі түрде қарастыратын әлеуметтану (социология) ғылымының мәдениеттанумен байланысы зор. Әлеуметтану мемлекет, таптар, топтар, сословие және одан да ұсақ қоғамдық топтарды этникалық белгілеріне қарай емес, олардың қоғамда алатын орны мен атқаратын қызметіне қарай зерттейді. Көп уақытқа дейін КСРО-да әлеуметтану марксизмге жат ғылым ретінде саналып, тарихи материализмге қарама-қарсы қойылды. Шын мәнісінде, социология мәдениеттанушыларға қоғамның әлеуметтік әр тектілігіне байланысты мәдениеттің материалдық және рухани көріністерін дұрыс түсініп, ой елегінен өткізуге көмектеседі. Бұқаралық мәдениет, ақсүйектік мәдениет, сауықтық мәдениет сияқты мәдениеттану пәнінде кездесетін ұғымдар социологиямен тығыз байланысты.

Мәдениеттану саласындағы ғылыми зерттеу жұмыстарында түрлі әлеуметтік топтарға жататын адамдардың қызметі мен іс әрекеті заңдылықтарын зерттейтін әлеуметтік мәдениеттанудың деректерінің алатын орыны ерекше. Өйткені олардың мәдени іс-әрекет көріністері белгілі бір тұлғалық сарынға байланысты болғандықтан, мәдениет саласындағы зерттеу жұмыстарында бұл факторларды ескермеске болмайды. Мысалы, жер мен табиғатқа ерекше сезіммен қарайтын ауыл психологиясының өзіндік ерекшеліктерін білмей және байыбына бармай тұрып, – “шаруа мәдениеті” жайында толық түсінік ала алмаймыз [4, 16 б.].

Осы жөнінде қазақтың этникалық мәдениетіне қатысты еңбегінде Б.Сапаралы мынадай түйінді пікір айтады: “Қай-қай этнос болмасын ақпараттық, дерекнамалық, хабар-ошарлық байланыс жүйесінен кіндігін үзіп кете алмайды. Ақпарат дегенде бұл жерде күнделікті адам өмірінен алынатын хабар-дерек айтылып тұрған жоқ. Ақпарат этнос өміріндегі әлеуметтік институттардың, ғасырлар бойы сабақтаса дамыған салт-дәстүрлердің жиынтық мән-мағынасын білдіреді. Ақпаратты кең ауқымында түсіндірер болсақ, халықтың қадым заманнан бері жинаған бай рухани тәжірибе-тағлымы деп те зерделеп өтуімізге болады.

Ақпараттық беріліс – этностың биологиялық және әлеуметтік өмір сүруінің негізгі бітімі. Ақпарат – әлеуметтік институттар (салт, дәстүр, әдет, ғұрып, ырым, қоғамдық тіршіліктің байырғы қағидалары, дәстүрлі қалыптары мен ұстындары, т.т.), қоғамдық салт-саналардың көріністері, яғни рухани мәдениеттің құрылымдары арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады”[5, 8 б.].

Қазақстанда әлеуметтік мәдениеттанудың кейбір мәселелері осы мамандыққа жақын тақырыпта қорғалған А.Мұқатаеваның (Қазақтың әлеуметтік мәдениетінің қалыптасуы), Р. Құл-Мұхамедтің (Қазақ әлеуметтік мәдениетінің құндылықтары), Б.Сатершиновтың (Қазақ әлеуметтік мәдениетіндегі дәстүр мен жаңашылдық) еңбектері маңызды. Соңғы мәдениеттанушы “Сорос қорының” қолдауымен “Қазақстан мәдениетінің тарихы мен теориясының кейбір мәселелері” атты монографиялық еңбегін жариялады. Зерттеуші батыстық мәдени экспанцияның әлеуметтік жақтарына үлкен көңіл бөледі: “Кейінгі зерттеулерде империализмнің әр түрлі салалардағы әрекетіне сай, оның бес формасы анықталады: экономикалық, саяси, әскери, коммуникациялық және мәдени. Дәстүрлі қоғамдарға қатысты мәдени экспанцияның төмендегідей сипаттамалары болуы мүмкін:

- батыстық қоғамға тән өмір сүру тәртібі мен тұтынушылық бағдарды көшіру;

- өзге мәдениеттермен салыстырғанда ерекше және универсалды деп батыстық мәдениетті орнықтыру;
- мәдени байланыстар жолымен саяси мақсаттарға жетуге ұмтылу;
- орталықтан периферияға қарай біржақты ақпараттар ағымы, әсіресе көңіл көтеру индустриясы мен коммуникация салаларында;
- батыстық бағдар ұстануды, бекітуге әлеуметтік-мәдени элитаны қалыптастыру”.

Қазақстан бүгінгі ғаламдану дәуіріне аяқ басар тұста глобализация желеуімен кіріп жатқан діндік, ділдік азғындауға ұшырататын көптеген мәдени өркениеттер шырмауында қалып отыр. Әлеуметтік құрылымдағы, дүниетанымдағы, демек, мәдениеттегі берекесіздік – жас мемлекеттің жаңа іргетасы қаланып жатқан кезге тән құбылыс. Бүгінгі таңда басқа да мемлекеттер сияқты мәдени өркениеттің аясындағы ұлт дәстүріне негізделген жолмен немесе бұқаралық мәдениеттер үрдісімен жүру сондай-ақ, өзге мәдениеттерге ұқсамайтын ұлттық төл мәдениеттің өзегінен бүгінгі өмір ағымына сай мәдениет үлгісін қалыптастыру жолын таңдау да жан-жағына қарай бастаған тәуелсіз елдің бірден-бір стратегиялық құралы болады.

Осы дағдарысты мәдени ахуалдық қалыбын оң үдерістерге қарай бұру үшін мынадай міндеттер қойылған:

- "ұлттық менталитетті бүлдіріп, салтымыз бен дінімізді, тілімізді бұзатын жат ағымдар мен дүбара мәдени-тұрмыстық агрессияға тосқауыл қою, барын залалсыздандыру;
- ұлттық психология, жалпы ұлттық "атмосфераны" зерделей келіп, саяси мәдениетті дамытудың және оны жүзеге асырудың механизмін жасау;
- сыртқы ықпалды мәдени экспанциядан сақтанудың тактикасын жасау;
- экономикалық құрылым, қаржыландыру көздерін анықтау;
- мәдениет саласындағы кадр мәселесі;
- "Мәдениет туралы" Заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізу;
- қоғамдық пікір қалыптастыру, мақсатқа жетудің стратегиялық жоспарына негізделген кезеңдік бағдарламаларын ұсыну;
- мәдени шаралар мен мәдениет ошақтарына тұрақты көмек көрсетіп отырған бизнес орталықтары мен жекелеген фирмалардың салық көлемін азайту немесе біржола жою" [6].

Қазіргі қазақстандық мәдениетте екі субмәдениет (қазақ тілді және орыс тілді) бар екендігі белгілі. Осыған қатысты қазақ тілді субмәдениеттануда "қазақтандыруды" әсірелеп көрсететін ағым да бар.

Бүгінде мәдениет – бұл тек қана танымдық мәнге ие ғылыми түсінік немесе ғылыми термин ғана емес, сонымен бірге қазіргі тарихи дамуда қоғам өмірінің барлық деңгейінде іс жүзінде таралуды талап ететін нақты мәселе. Мәдениет тұтас адамзат қоғамының қызмет ету аумағын, оның материалдық және рухани формасын қамтиды. Қоғамның моральдық стандарттарын жетілдіру, мәдени-ақпараттық кеңістікте туындайтын мәдениетке қарсы (немесе жалған мәдени) құбылыстарды ығыстыру үшін мәдениеттің шектегіш-реттеуіш тетіктерін жандандыру ләзім. Қазіргі ғылым бойынша мәдениет ең алдымен бүкіл қоғамдық организмнің рухани ұйымдастырушысы ретінде, оң идеялар мен құндылықтарды көркем шығармашылық арқылы тұлғалаушы және таратушы ретінде нақ сол мәдениет бүгінгі уақытта адамның өмірдегі өз орнын еркін таңдауы мен орнығуы үшін жағдайлар жасау жолымен, тарихи маңызды міндеттерді шешу үшін халықты психологиялық жұмылдыруға көмектесуі тиіс. Осы тұрғыдан қарағанда мәдениет адамдардың әлеуметтік масылдық таптаурындарын, моральдық енжарлығын, пессимизм және ұлттық нигилизм, шығармашылық селқостығын жою үшін берік әлеуметтік базаға (негізге) айналуы тиіс.

Жоғарыдағы мәдени бағдарламаны сараптағанда мынадай бір ой туындайды. ХХІ ғасыр табалдырығында болашағынан үміт күттіретін мәдениет пен оның теориясы партикулярлық ұстанымдарға сүйенбеуі қажет. Тек ашық, сұхбатқа икемді, басқалармен үйлесімді этномәдениет қана заман талаптарына сай бола алады. Болашақ мәдениеттанулық

зерттеулер мен жобалар қазақ мәдениетінің бірегейлігімен қоса, оның диалогтық аймағын да зерделеуі қажет. Ал осыған дейінгі мәдени ықпалдарды сылып тастап, "тап-таза қазақшылықты" уағыздау "тәлібшілдіктің" бір көрінісі болар. "Таза беттен бастап, батыстық үлгімен жүре берейік" деу де қазақ мәдениетінің жасампаздық потенциясы күмән келтіру. ХІХ ғасырда Батыс үстемдік етсе, ХХ ғасыр капитализм мен социализмнің текетіресі түрінде болды, ал ХХІ ғасырда ахуал өзгерейін деп тұр. Әлем сахнасына С.Хантингтон жіктеген басқа да суперөркеніеттер шығайын деп тұр. Бұл да мәдениеттанулық талдауды қажет ететін мәселеге жатады.

Болашақ мәдениеттанулық зерттеулердің бағдарларына қайта оралсақ, онда ғылыми әдебиет пен БАҚ-да көптеген жобаларды, тұжырымдамалырды, ұсыныстарды, сыни сараптаманы кездестіруге болады.

Саяси мәдениеттануда мәдени саясаттың төрт моделі туралы айтылады. Американдық модельде мемлекет мәдени саясатпен тікелей айналыспайды. Мәдениетті ынталандыру және қаржыландыру ісімен негізінен жеке спонсорлар, фондылар мен муниципалитет айналысады.

Екінші – орталықсыздандырылған үлгіде "Мәдениет министрлігі" деген жоқ және мәдени басқару үдерісі жергілікті ұжымдарға бекітілген (мысалы Еуропада).

Солтүстік еуропалық модельде мемлекет өз ықпалын мәдени қайраткерлердің қоғамдық ұжымдары арқылы жүзеге асырады. Мемлекеттік қаржыны еркін шығармашылық бірлестіктері өздері бөліп алады. Бұл жүйеде мәдени сарапшылардың рөлі жоғары болады. Төртінші модель мықты әкімшілік жүйесіне сүйенеді және орталық шешуші рөл атқарады. Бұл модель, Г.Шалабаеваның ойынша, қазіргі Қазақстандағы мәдени ахуалға сәйкес келеді. Тек мемлекет өзінің мәдени саясатында шенеуніктердің емес, керісінші арнаулық шығармашылық топтардың, мамандардың және сарапшылардың шешіміне сүйенуі қажет [7, 373 б.].

Әрине, әр елдің саяси-мәдени жағдайы әр түрлі және оны мәдени саясат жүргізгенде ескеру қажет. Бірақ, әлемдік өркениеттің жаңа талаптарынан да тыс қалған дұрыс емес.

Жоғары дамыған елдерде, сондай-ақ, еуропалық елдерде мәдениет саласы мен өнерді бюджеттік қаржыландыруды қолдау бірден-бір басты мақсат болып табылмайды. Сондай-ақ, осы мемлекеттерде жалпы ұлттық маңызы бар мәдени ұйымдар мен құндылықтар үшін жұмсалатын шығынның – 75%-ін жергілікті және аумақтық бюджеттер берсе, орталық бюджеттен жалпыұлттық маңыздағы (театр, музей, кітапхана т.б.) басты мәдениет ұйымдарын қолдауға жалпы шығынның – 25%-ін бөледі. Яғни бізде жергілікті және аумақтық қаржыландыру мен басқару жүйесі дамымағандықтан орталықтан басқару бойынша қаржыландыру жалпы көлемдегі мәдениет саласына бөлінеді. Бұл мәдениетті қолдауда нақтасыздық пен ауытқуларға әкелуі мүмкін. Негізгі мәселе – мәдени инфрақұрылымдардың пәрменді жүйесін қалыптастыру. Мәдениет және өнертану ғылыми-зерттеу институтының мамандары пікірі бойынша, ел мәдениетіне ықпал.

Мәдени дамудың саяси аспектілері: Саяси мәдениетке ықпал ететін жүйе – елдің потенциалды мәдени инфрақұрылымы болып табылады. Бұған өзара байланысты мемлекеттік және қоғамдық құрылымдық механизмдер, мәдениет сферасындағы (нормативтік-құқықтық ережелерге негізделген) мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар, ресурстар, дотациялар, кадрлар дайындау жүйесі, мәдени жобаларды қаржымен қамтамасыз етуге құрылған мекемелер және т.б. жатады. Осы құрылымдарды жетілдіру мен мәдениет ошақтарын қалыптастыру үшін төмендегі мәселелер қаралуы керек:

- мемлекеттік мәдени құрылымдарды басқару мекемелерін қайта ұйымдастыру (жергілікті немесе аудандық, облыстық, республикалық);
- мәдени құндылықтар мен шығармашылық өнерлерін қолдау қорын құру, олардың іскерлік мүмкіндігі мен қабілетінің дамуына серпін беру;
- мәдени-тарихи мұраларды қалпына келтіру арқылы, туристік, демалыс орындарын ашу және нығайту;
- жоғары өндірістік кәсіпорындар мен бизнес орталықтарынан мәдени мұраларды дамыту қорына қаржылай көмек бөлдірудің белгілі бір бағытын ұсыну;

□ қала мен ауыл мәдениетін көркейту үшін жергілікті басқару органдары мен мәдени орталықтарға белгілі бір мақсаттағы жалпы облыстардағы мәдениет ошақтарына шаққанда жеткілікті дәрежеде емес. Мәселен, Қазақстанда мәдениет саласын қаржыландыру негізінен мемлекеттік бюджетке сүйенеді. Қазақстан Республикасы мәдениет саласы бойынша жалпы бюджеттің 1 пайызын, соңғы жылдардағы мәліметтер бойынша 3 пайызын жұмсаса, АҚШ жалпы бюджет қаржысының 8,5 пайызын, Жапония 6,5 пайызын бөледі [6, 20 б.].

Әдебиеттер:

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л.: ЛГУ, 1990. – 528 с.
2. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы: Қазақстан, 1998.- 184 с.
3. Өтенияз С. Аттила. Ғылыми зерттеу. – Алматы.: Арыс, 2000. – 214 б.
4. Баймухамбетов Ж. Провинциальная этокритика или топология самоидентификации // Тамыр. –1999. – Вып. 1. – 67-68 с.
5. Қазақстан Республикасы мәдени дамуының тұжырымдамасы. – Алматы: 5 Сапаралы Б. Адалбақан. – Алматы: Өнер, 1992.- 384 б.
6. ҚӨМЗИ, 2002. — 20 б.
7. Шалабаева Г. Постигание культуры: мировоззренческие парадигмы и исторические реалии Казахстана. – Алматы; Ақыл кітабы, 2001. – 420с.

ФИЛОСОФИЯ ЭПОСА КОРКЫТ КАК ТАЛИСМАН ТЮРКСКОГО МИРА

Нигметова Алия Темирлановна

канд. филос. наук, Казахского Национального
университета имени аль-Фараби.
Қазақстан. г.Алматы.

Сердалиева А.

докторант Университета Эрзинджан Бинали Йылдырым

«Книга моего деда Коркута» («Китаби деде Коркуд») имеют две записи, которые хранятся в Дрездене и Ватикане. Первая запись книги состоит из 12-и сказаний и героических дастанов, песен, вторая — из 6-и.

В Казахстане исследования данного памятника устного творчества принадлежат ученым, философам, а также исследователям эпоса Коркута. Необходимо отметить, что «Книга Қорқыта» была издана в Казахстане на казахском языке

Можно с уверенностью утверждать, что личность Коркыта является как бы своеобразным историческим талисманом единства истории и культуры многих этносов и народов Евразийского пространства, подтверждению этому является само содержание данного эпоса в которой мы узнаем о довольно большом промежутке исторического времени из истории многих тюркских этносов.

Общеизвестно, что культура Казахстана есть не только самобытное региональное явление, но она является, как известно и частью глобального культурного моста «Восток – Запад». Важно, что она несет в себе культуру как исламской цивилизации, так и всего тюркского мира, культуру и глубокие традиции китайской цивилизации, культур-цивилизационную среду многих народов – в таком ярком окружении расцветать и крепнуть казахской культуре

Культура Казахстана есть не только самобытное региональное явление, но и часть глобального культурного моста «Восток – Запад». Исламская цивилизация, тюркский мир, культура и глубокие традиции китайской цивилизации, культур-цивилизационная среда России – в таком ярком окружении и взаимо- дополнении расцветать и крепнуть казахской культуре» конец цитаты.

Если говорить об эпосе Коркута, то надо отметить, что этот эпос является единственным памятником письменной культуры тюркских народов. Именно поэтому ещё с

начала XIX века эпос привлекал внимание зарубежных ученых, которые ставили его в один ряд с народными сказаниями, снискавшими всемирную славу как Илиада Гомера, Илиада Вергилия, Теогония Гесиода и др.

Хотелось отметить такой интересный факт, что в доведении культурного памятника Сказания Қорқыта до уровня общественного достояния важную роль сыграли немецкие востоковеды.

А также надо сказать, что «Книга моего деда Коркута» имеет переводы на немецкий, русский, французский, персидский, итальянский и другие языки. До XVIII века научному сообществу об этом эпосе ничего известно не было. Впервые о дастане сообщает в 1770-е годы известный немецкий арабист Якоб Иоган Рейске.

Так, Рейске, работая над рукописями в Дрезденской библиотеке, ознакомил в настоящее время памятник известен под названием «Книга моего деда Коркута» («Китаби деде Коркуд. Имеют две записи, которые ныне хранятся в Дрездене и Ватикане. Первая запись состоит из 12-и сказаний (героических дастанов, песен), вторая — из 6-и.

В Казахстане исследования принадлежат нашим ученым философам, а также исследования эпоса Коркута связаны с именем историка казахского фольклора Василию Радлову и др. 1986 году «Книга Қорқыта» была издана в Казахстане на казахском языке

Известно, что эпос как культурный феномен многих народов мира исследуют историки, мифологи, моралисты, лингвисты, теоретики поэтического и ораторского искусства, археологи, фольклористы, этнографы.

Поэтому, так как мы не являемся ни одними из них, мы подойдем к анализу эпоса как философы, и касательно темы -это будет философский анализ эпоса тюркоязычных народов.

В связи с этим, никак нельзя переоценить для всех нас, огромного многогранного значения феномена эпоса, хотя бы, даже если учесть очевидность того исторического факта, что фактический вся греческая философия, а также, и философия Платона, и Аристотеля вышли, скажем так, из таких эпосов как Илиады и Одиссея Гомера.

Значению эпоса в генезисе философии имеются очень много исследований в научной литературе.

Касательно актуальности данной темы статьи, хотелось особо отметить то, что в современной информационной действительности взамен внутреннего обращения к себе, самоанализа молодежи становится все более, и более комфортно и выгодно приспособливаться к нынешним реальностям с ее всепоглощающей потребительской установками и психологией тотального потребительства.

А также, хотелось бы отметить, что имеет место и то, что ультрасовременные информационные технологии, так или иначе, способствуют этому, и имеют некоторую деструктивную тенденцию давления на современного человека.

Реально и то, что в такой мировоззренческой ситуации, имеет место тенденция того, что современная молодежь теряет такие энергетически-духовные потенциалы как – вдохновение, реальность и возможность разнообразной творческой деятельности, желания трудиться на благо общества, а синонимами «Счастья» и «Совершенства» для молодежи становятся ценности различного рода потребительского отношения к жизни, социуму, окружающей среде и тп.

Поэтому актуально, чтобы имеющийся у нас такие духовные потенциалы как философия и другие гуманитарные науки содействовали бы тому, чтобы сегодняшнее молодое поколение имела бы возможность сформировать дополнительные к своему, и так нарастающему рациональному и потребительско – приспособленческим установкам, еще плюс, и морально – этические модели тоже – для формирования своего «совершенного и добродетельного нрава», и соответствующего этому нраву своего характера и социального поведения. И мы имеем такие инструменты, которые содействовали бы для достижению всего сказанного.

Исходя из всего этого, хочу отметить мировоззренческо-ценностное значение во всем этом, такого общечеловеческого и культурного наследия как эпоса, ну и эпоса тюркского мира тоже конечно.

В связи с этим, необходимо назвать такие эпосы тюркского мира как «Книга моего Деда Коркута», богатырский эпос тюркских и монгольских народов, эпические сказания о нартах народов Северного Кавказа, «Степных эпосах» тюркомонгольских народов, казахских былинах «Кобланды батыр», «Шора-батыр», «Ер-Саин», киргизского «Манаса», эпическую новеллу «Тахир и Зухра» и другие.

Так, в отличии скажем от философии, такой феномен как эпос является той «книгой культуры», в которой сохраняются общекультурные и традиционные ценности через призму ценной «Общей памятью народа».

В эпосе, а именно, через литературные образы эпоса, а также, и силой поэтического слова эпоса кристаллизуется такая важная, и не абстрактная, как бы «Общая идея» народа. Эта «Идея» в эпосе сохраняется как идея «Общего достояния и памяти народа». Но, и очень важным продолжением всего этого, является то, что как бы представляется и такой контент как «Общее будущее народа». Ведь, именно вокруг этих важных «Идей», когда-то и создавался этнос и сплачивался в своем единстве его народ.

Если подойти к эпосу с позиции философии, то можно выделить такое первое положение как то, что через эпическое слово человек понимает себя в отличии от других текстов, именно в контексте того или иного исторического события, который рассказывается в эпосе, но уже сформированного в особый философско- мировоззренческий формат, представленный этого же исторического события в виде особого эпического слова или эпического сказания, который дает возможность складывать «Нарратив народа о себе, нарратив этноса о себе» или «Рассказ народа или этноса о себе» через слова эпоса, как уже того этноса или народа, который инициирован к определенной национальной культуре, к своей Родной земле, общности и единения с ней.

Нельзя переоценить в этом смысле, и значительную, скажем так «Собирающую силу» Эпоса. Примечательными в этом отношении являются слова, произнесенные Коркыт ата: «Чтобы земля стала отчизной, стала отечеством... Первое в ту землю надо сеять, с этой земли собирать. И второе надо ее защищать»

Для обозначения следующей философемы эпоса «Книги моего деда Коркута», хотелось бы отметить, что очень важно учитывать способы прочтения и погружения в текстологию эпоса. Именно эта особая сила и глубина погружения в тексты эпоса обеспечивают возможность выявления ответа на вопрос о том – какое смысловое и экзистенциальное движение осуществляется внутри человека через сюжетные линии героев эпоса таких как «Любви», «Терпения», «Справедливости» и «Милосердия».

Так, можно утверждать, что в эпосе имеет место быть особому коду такой «Любви», которую мы обозначаем как «Любви человека к своему народу», «Любви Богу и Создателю», которые проявляются через любовь конкретных героев эпоса.

Так, рядом с героями эпоса изображается героиня, его верная жена, невеста и подруга, также наделенная, в соответствии с идеалами воинского века, героической доблестью и физической силой, мудрую советницу богатыря, способную в его отсутствие управлять страной и народом, переносить невзгоды плена и мужественно сопротивляться насильнику. Таковы не только Кудруна в эпосе немецком («начало XIII века) или Гибург во французских поэмах цикла Гильома Оранжевого (вторая половина XII века), но также их восточные сестры— Бурла-Хатун, жена богатыря Казан-бека, в средневековом огузском эпосе «Китаби Коркут» (XV—XVI века), Каныкей в «Манасе», Кортка в казахской былине «Кобланды-батыр».

Родственным образу жены является образ героической матери, справедливой и доброй, умудренной жизненным опытом и трогательно заботливой. как Каныкей, вдова Манаса и мать Семетея, во второй части киргизской эпопеи.

Для обозначения такой важной философемы как «Любовь», хочу привести строки из стихов Юнуса Эмре, которые имеют большой философский смысл. Так, целые книги были посвящены одной лишь строке его стихов «Sevelim ve sevilelim», что в переводе с турецкого означает «Давайте любить и быть любимыми». И только этот факт свидетельствует о величине его таланта и личности.

Тем более, что нас интересует философская сущность этого понятия и его роль в мировоззренческой системе и понимания этой философемы в контексте эпического произведения.

Сначала хотелось бы выяснить какой смысл вкладывает в понятие Любви, и ответа нам вопрос как Любовь помогает совершенствованию и духовному восхождению человека. одного из видных представителей турецкой литературы, который жил в сельджукском периоде раннего средневековья, интереснейшего поэта, мистика, суфия, достойного сына турецкого народа поистине «Духовного владыки мира» Юнуса Эмре.

Если вернуться к формулировке темы и говорить, что сама личность Коркыта является как бы своеобразным историческим талисманом единства истории и культуры многих этносов и народов тюрского мира то подтверждению этому является само содержание данного эпоса в которой мы узнаем о довольно большом промежутке исторического времени лся с рукописью дастана, но не очень хорошо зная содержания, отнёс его к османскому шахзаде по имени заметьте интересный факт Коркуту. Основное исследование дастана связана с именем прусского дипломата, востоковеда и Фридриха фон Дица. Но Фридрих Диц не смог завершить исследование дастана И все свои собранные материалы в 1892 году передал известному российскому и советскому востоковеду, тюркологу, арабисту, Василию Владимировичу Бартольд.

В настоящее время памятник известен под названием «Книга моего деда Коркута» («Китаби деде Коркуд. Имеют две записи, которые ныне хранятся в Дрездене и Ватикане. Первая запись состоит из 12-и сказаний (героических дастанов, песен), вторая — из 6-и.

В Казахстане исследования принадлежат нашим ученым философам а также исследования эпоса Коркута связаны с именем историка казахского фольклора Василию Радлову и др. 1986 году «Книга Коркыта » была издана в Казахстане на казахском языке.

Если вернуться к формулировке темы и говорить, что сама личность Коркыта является как бы своеобразным историческим талисманом единства истории и культуры многих этносов и народов Евразийского пространства то подтверждению этому является само содержание данного эпоса в которой мы узнаем о довольно большом промежутке исторического времени 8-11 века и имеем довольно богатое и в историческом и культурном аспектах сведения о таком этносе как огузы (которые представляют собой объединение многих тюркских племен как наши этнические корни. И так как огузы исторически жили и в низовьях Сырдарьи и на побережье Аральского моря.Сказания Коркыт ата также является почитаемым в казахской культуре как создателя кобыза, сказителя, музыканта и композитора.

Также Эпос Коркыта свидетельствует об этногенезе огузов как современных турок азербайджанцев, туркмен и узбеков и др. Если говорить кратко о содержании «Книги моего деда Коркута», то оно состоит из двенадцати песен-сказаний. Ценно то, что в эпосе нашли отражение события ранней тюркской легендарной истории, и более поздние, связанные с распространением могущества тюркских племен на территории Малой Азии и контактами огузских племен с Византией. Также Сказания Коркута повествуют о подвигах огузских воинах лидерах да. В 12 ти сказаниях Эпоса достоверно прослеживаются связь общетюркской литературной традиций и с греческими, византийскими, малоазиатским фольклорами и лигатурными памятниками

Ну и конечно же. сказания являются источником знания о различных культах тюрков, о мудрых правителях, справедливости и милосердий.

В Турецкой Республике Сказания Коркут деде географический связаны в основном с восточной частью ТР как Анатолия в XII, XIII, XIV веках и Азербайджана. А также можно назвать я такие местности, как Байбурт, город Трабзон а также эпос Коркута деде В турецкой Республике почитается как источник повествующий о войнах огузов с другими племенами, их образе жизни огузов, их отношениях с соседями, семейном и социальном устройстве, государственном управлении и внутренних конфликтах.о твердый характер турецкого общества. народа, а также о его судьбе. В Турецкой Республике Коркут деде почитается как гений всех турецких племен как национальный образ. Нам всем известно, что на территории современной Турции благословенная Византийская цивилизация, которая просуществовала еще 500 лет после падения западной части римской империй Основным сюжетобразующим стержнем эпоса, а также объединяющим эти сказания, является борьба тюрков-огузов против византийцев, а также в эпосе отражаются события ранней тюркского государства Сельджуков как основы будущего Османской Империй.

Если вернуться к основной теме по выявлению философов эпоса «Китаби Коркут», то правомерно задать такой вопрос: «Что есть значительного в данном эпосе для нас, и для человека современного вообще?». Так, во всех произведениях героического эпоса и тюркоязычных эпосов главным действующим лицом является воин-богатырь, выступающий, как выразитель «народного духа, стремлений народа, его чаяний» этими героями являются глава огузов Байиндир-хан.

А в германском и старофранцузском эпосе мечи знаменитых героев носят собственные имена. Такими прославленными богатырскими мечами являются в германском эпосе меч Зигфрида — Бальмунг, Дитриха Бернского в эпосе французском Дюрендаль — меч Роланда, Монжуа — меч Карла Великого и многие другие; в рыцарских романах артуровского цикла упоминается Эскалибур — меч короля Артура. Пио Райна

Героический эпос видит меру человеческого в образе идеального витязя, богатыря, наделенного мужеством, доблестью, физической силой, защитника своих родичей, народа и родины, который в единоборстве побеждает чудовищного врага-насильника или один уничтожает несметные полчища иноплеменных захватчиков. Будучи идеальным воплощением мужественной красоты и силы.

В эпосе, таким образом, через эпическое сказание и через особое словесное пространство эпоса человек имеет возможность складывать «Нарратив о себе» или «Рассказ о себе» через слова эпоса как уже приобщенного к определенной национальной культуре, своей Родной земле, общности и единения с ней также являются значимыми философемами эпоса, которые я выделяю здесь как автор статьи.

Следующей важной философемой эпоса, является то, что сюжеты эпоса построены так, что все общечеловеческие ценности как – «смысл жизни», «чести», «добра и зла» и аналогичные экзистенциальные философские вопросы рассматриваются на предельной «пограничной» ситуации, когда герои эпоса оказываются в конкретных событиях – противостояния и войны. И в такой экзистенциальной ситуации происходит своеобразное «преображение человека», через некую «остановку и внимание». То есть слово эпоса устроено так, что без какого-либо учения и теории формирует человека так, что заставляет его посмотреть на жизнь, как бы, изнутри, и тогда то, что человек не осознает, как бы, в режиме обычного времени, в эпосе и ее особым ее словом на пределе ситуации человек обращается к вещам и жизни с позиции тех экзистенциальных пределов, которые создается сюжетом и словом мастерством сказителя эпоса.

Список литературы:

- 1.Бартольд В. В. Турецкий эпос и Кавказ // Книга моего деда Коркута. — С.110. Горкут ота. — Ашхабат: Туркменистан, 1990.
- 2.Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1974. — С.519.

3. Книга моего деда Коркута. — М., — Л.: Наука, 1962 (издание подготовили 4. В. М. Жирмунский, А. Н. Кононов) Коркыт ата китабы. — Алматы, 1986. Самойлович А. Н. Записи восточного отделения русского археологического общества. Т. XIX, — СПб., 1910. — С.4-5.
5. Якубовский А. Ю. «Китаб-и Коркут» и его значение // книга моего деда Коркута. — С.121-130
6. Книга моего деда Коркута. — М., — Л.: Наука, 1962 (издание подготовили В. М. Жирмунский, А. Н. Кононов)
7. Коркыт ата китабы. — Алматы, 1986.
8. Лорд А. Б. Сказитель. Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. — 368 с.
9. Анар Книга моего деда Коркута Международный клуб Абая Семей 2004 -147с
10. Клейн Л.С. Анатомия Иллиады Санкт-Петербургский университет 1998 год
11. Сахарный Н. Гомеровский Эпос Москва Художественная литература. 1976

КҮНДЕЛІКТІ МӘДЕНИЕТТЕГІ УАҚЫТ ҚҰРЫЛЫМЫ

Нарымбаев Қуандық Датхабайұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
 философия және саясаттану факультеті мәдениеттану
 мамандығының 1 курс доктаранты
narymbaev.kgu@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада күнделікті мәдениеттің қоғамдағы маңызы және тіршіліктің қалыптасуындағы уақыт құрылымының ерекшелігі туралы отандық, шетелдік зерттеулерге сүйеніп талдаулар берілген. Күнделікті өмірде уақыт динамикасына сәйкес арқарылатын іс-әрекеттердің және қызмет түрлерінің жүйелі реттік қайталануы өткен, қазіргі және болашақтағы нақты циклды қалыптасуыды аңғартады. Күнделікті уақыттың жалпы сипаттамасы мақаланың негізгі мазмұны мен өзектілігін ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Күнделікті, мәдениет, уақыт, цикл, тіршілік, өмір.

Annotation. The article presents analyzes based on domestic and foreign research about the importance of everyday culture in society and the peculiarities of the time structure in the formation of life. The regular repetition of activities and activities in daily life, which are changed according to the dynamics of time, indicates the formation of a real cycle in the past, present and future. A general description of daily time reveals the main content and relevance of the article.

Keywords: Everyday, culture, time, cycle, existence, life.

Тәжірибенің негізгі әлемі ретінде күнделікті өмірдің берік идеясы «күнделікті өмір – адамның үйі» метафорасын бекітуге әкелді, ол белгілі бір дәрежеде күнделікті мәдениеттің әртүрлі зерттеулерінде көрінеді. Негізгі күнделікті өмір кеңістігін өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған іс-әрекеттер жүзеге асырылатын орындар жүйесі ретінде көрсетуге болады. Бұл орындардың ассортиментіне тұрғын үй, жұмыс орындары, көлік тұрақтары, сауда орындары (дүкендер, базарлар, сауда ойын-сауық орталықтары), қызмет көрсету кәсіпорындары (қоғамдық тамақтану орындары, шаштараздар, шеберханалар, емханалар) және т.б. жатады.

Күнделікті мәдениеттегі уақытты құрылымдау бірнеше деңгейде жүзеге асырылады. Біріншіден, бұл әр адам мәдени үлгілерге сүйене отырып жоба ретінде жүзеге асыратын күнделікті өмірді жаһандық теңестіру болып табылады. Бұл құрылым еңбек әрекетінің басталу және аяқталу уақыты туралы, белгілі бір жасқа тән қызмет түрлері туралы, өмірдің әртүрлі кезеңдеріне тән кәсіби және жеке жетістіктер туралы қоғамның идеяларымен реттеледі. Бұл деңгейде адам өмір жолының негізгі кезеңдерін белгілейді.

Екіншіден, күнделікті мәдениеттің уақыты жылдық циклге сәйкес реттеледі. Бұл процесс жұмыс көлемін анықтайтын табиғи заңдылықтарға негізделген, олардың орындалуы белгілі бір кезеңде мүмкін немесе қажет жұмыс жасайды. Бұл үлгілер күнтізбелік циклде бекітіліп, әлеуметтік өлшемге ие болады. Сонымен қатар, жылды тең бөліктерге бөлетін ресми күнтізбе қаланың күнделікті өмірін, әсіресе қазіргі заманғы ырғақты ұйымдастыруды белгілейтіні сөзсіз, бірақ дәстүрлі түрде күнделікті өмір ағымы икемді түрде нақты құрылымдалған. Н.И.Толстой атап өткендей, «жылдың уақыт кезеңдерге бөлінуі ол адамдар

арасында айлар бойынша емес, мерекелер, тұрмыстық қажеттіліктер немесе лауазымдар бойынша жүреді », яғни күнделікті тәжірбиелік ойларға негізделген [Н.И.Голстой, 1997: 23].

Үшіншіден, уақытты құрылымдаудың ең айқын және нақты деңгейі – бұл күнделікті жұмыс болып табылады. Күнделікті мәдениетте уақытты өлшеудің негізгі бірлігі – күн, астрономиялық мағынада емес, әлеуметтік мағынада – оянған сәттен бастап ұйықтауға дейінгі белсенділікті, сондай-ақ ұйқыны қамтитын уақыт кезеңі ретінде түсіндіріледі. Күнделікті мәдениеттің нормасы – түнгі ұйқы және күнделікті сергектікке ие. Сонымен қатар, өркениет жетістіктері ұйқы мен сергектіктің биологиялық циклдерін түзетеді.

Тәуліктің күндік бөлігі семантика жағынан да, белсенділік жағынан да үлкен жүктемеге ие. Лингвистикалық зерттеулер көрсеткендей, түн белсенділіктің болмауы күнделікті әрекеттегі алшақтықпен байланыстырады. табиғи және астрономиялық критерийлерге сәйкес тәуліктің белсенді бөлігін таңертең, түстен кейін және кешке деп бөлу, сондай-ақ осы уақытта әдеттегідей әрекеттің белгілі бір түрлеріне негізделуі мүмкін. Осыған байланысты орыс тілі өте индикативті болып табылады, онда «тәулік уақытының лингвистикалық белгіленуі көбінесе оны толтыратын қызметпен анықталады» [А. А.Зализняк, А. Д. Шмелев, 1997: 229].

Күнделікті мәдени өмірдің функционалдық сипатына сүйене отырып В.Д.Лелеко былай дейді. Әр түрлі өмірлік қажеттіліктерді жүзеге асырумен және күнделікті тәртіпті ұжымдық түрде қалыптастырумен байланысты күн құрылымында уақыттың төрт секторын бөліп қарастырамыз

1. Негізгі өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандыру уақыты. Уақыттың бұл секторы жасына, әлеуметтік жағдайына және белгілі бір дәуірге қарамастан кез келген адамның өмірінде болады. Ол ұйқыға, тамақты тұтынуға, дене күтіміне жұмсалған уақытты, сонымен қатар негізгі ақпараттық қажеттіліктерді қанағаттандыруға жұмсалған уақытты – қоршаған әлем және өзі туралы ақпарат алуды және өмірді қамтамасыз ету бөлігі ретінде басқа адамдармен қарым-қатынас жасауды қамтиды.

2. Бос уақыт. Бұл өзін-өзі дамытуға, қарым-қатынас процесінің жақсартуға, демалуға арналған уақыт. Мұндай іс-шараларға арналған уақыт ұзақтығы әртүрлі болғанымен, бұл сектордың өзі күн құрылымының негізгі бөлігі болып саналады.

3. Еңбек міндеттерін орындау уақыты. Бұл сектордың мазмұны өзін және отбасын қамтамасыз етуге бағытталған қызмет: ақша табу, ауыл шаруашылығы жұмыстары. Оған білім де кіреді. Әлбетте, бұл сала еңбекке қабілетті халықтың басым бөлігінің уақытының едәуір бөлігін алады, бірақ мектеп жасына дейінгі балалардың, зейнеткерлер мен жұмыссыздардың күнделікті жұмысынан тыс.

4. Үй шаруасымен айналысатын уақыт. Уақыттың бұл секторы үй жинау, тамақ әзірлеу, жуу, жөндеу және т.б. жұмыстарды қамтиды. Бұл міндеттердің өзі кез келген үйде болғанымен, олар белгілі бір адамның өмірінде болмауы мүмкін. Бұл қызмет түрлерін отбасының басқа мүшелеріне, қызметшілерге, олардың орындалуына жауапты адамдарға (мысалы, монастырларда, армияда, жабық оқу орындарында және т.б. болады) беруге болады [В.Д. Лелеко, 2002: 304].

Объективті түрде күнделікті мәдени өмір «осы жерде және қазіргі» жағдайда өмір сүреді, сондықтан ол әрқашан өзін қазіргі уақытта жүзеге асыратын мәдениет болмысының негізгі өзекті нысанын білдіреді. Осымен қатар қайта өндіруді көздейтін күнделікті мәдениеттің консерватизмі тұрақты мінез-құлық үлгілерінің, әдеттердің және т.б. айтуға мүмкіндік береді. Күнделікті өмірдің қажеттіліктерге тәуелділігі күнделікті тіршілікте негізінен қысқа мерзімді жоспарлау ретінде болатын қазіргі мен болашақтың байланысына қарағанда, күнделікті өмірде өткен мен бүгінгінің байланысын маңыздырақ етеді. Күнделікті мәдени өмірдің құрылымы, ең алдымен, әлеуметтік институттар нақтылайтын және түзететін табиғи биологиялық ырғақтармен (күн мен түннің алмасуы, жыл мезгілдерінің ауысуы) алдын ала анықталады.

Бір қарағанда, күнделікті өмірдегі уақыттың сызықтық және циклдік модельдері арасындағы таңдау соңғысының пайдасына шешіледі. Шынында да, күнделікті өмірдің

уақыты біркелкі, қайталанатын оқиғаларға толы және табиғи және әлеуметтік циклдармен тығыз байланысты. Мұндағы тарихи айнымалы тек циклды құрайтын факторлар болып табылады. Ортағасырлық қала тұрғыны үшін шіркеу мерекелерінің шеңбері шешуші болды. Фермер үшін циклділік ең алдымен табиғи (күнделікті, маусымдық, жылдық) ырғақтармен байланысты. Қазіргі жұмыс істейтін немесе оқитын адам негізінен бес немесе алты күндік жұмыс аптасының циклінде өмір сүреді.

Бірақ күнделікті өмірде қайталау ешбір жағдайда мифологиялық «мәңгілік қайтару» және өзгеріссіз бірнеше рет қайталанатын жабық циклды білдірмейді. Француз әлеуметтанушы А.Лефевр күнделікті өмірдің уақытынына ерекшелігіне назар аударды. «Күнделікті өмір, – ол қайталанудың екі түрінің қиылысында орналасқан: табиғатта басым болатын циклдік және «рационалды» деп аталатын процестерде басым болатын сызықтық»-деп атап өтті. Күнделікті өмір бір жағынан, циклдарды қамтитын – күн мен түн, жыл мезгілдері мен ауылшаруашылық маусымдары, белсенділік пен демалыс, аштық пен тоқтық, тілек пен оның қанағаттанушылығы, өмір мен өлім, – екінші жағынан, ол қайталанатын еңбек және еңбек тұтыну әрекеттерін қамтиды. [А.Лефевр, 2007: 35].

Басқаша айтқанда, ол күнделікті өмірдің нақты циклдік ұйымдастырылуымен қатар, циклды құрамайтын қайталанатын оқиғаларды да қамтиды. Сонымен қатар, күнделікті өмірдің сыртқы бірқалыптылығы мен қайталануы сол дәуірдің күнделікті өмірінде де, жеке адамның өмірінде де көрінбейді, дегенмен тұрақты өзгерістерді жасырады. Демек, күнделікті өмірдің уақыты да сызықтық қасиетке ие.

Күнделікті өмірдің бұл екі жақтылығы үш категорияны, яғни өткен, қазіргі және болашақтың – күнделікті өмір үшін басымдылық екі гипостазада ұсынылған қазіргі уақыт екеніне әкеледі. Бұл, біріншіден, ағылшын тілінде Present Indefinite грамматикалық шақ ретінде анықталатын қазіргі шақ, яғни әдеттен тыс орындалатын кәдімгі тұрақты әрекеттердің уақыты. Екіншіден, күнделікті өмір осы жерде және қазір туындайтын мәселелерді шешуге бағытталған, сондықтан күнделікті өмірдің қазіргі уақыты өмірді қамтамасыз етудің шұғыл міндеттерімен толтырылады. Күнделікті өмірдің уақытын сипаттайтын негізгі сөздер «қазір» және «бүгін». Адамның күнделікті іс-әрекетін анықтайтын бүгінгі күннің мәселелері, сондай-ақтаяу өткен және жақын болашақтағы әр түрлі жағдайлар [Э. Зерубавель, 2015: 33].

Дегенмен, бүгінгі күннің ерекшелігі күнделікті өмірден басқа уақыттарды мүлдем жоққа шығармайды, олардың арасында өткеннің маңыздылығы ерекше. Күнделікті өмір тәртібінің өзі өткенді, яғни қазіргі уақытта өткенді қайталау арқылы қалыптасады. Қазіргі уақытта әдеттер, дәстүрлер, қалыптасқан мінез-құлық және іс-әрекет ережелері өткен күнделікті түрінде болады. Біз күнделікті өмір әлемінде «энергияны үнемдеу» режимінде өмір сүруге мүмкіндік беретін бұрынғы тәжірибемізге назар аударамыз, яғни күнделікті мәселелерді шешудің дайын әдістерін қолдана отырып, оларды әр уақытта қайта жүзеге асырмаймыз. Сонымен қатар, өткенге еріксіз сенім арту адамға психологиялық жайлылық беріп қана қоймайды, сонымен қатар жиі тоқырау сезімін, күнделікті өмірге сіңуін, бірқалыптылықты тудырады.

Күнделікті өмір үшін ең аз маңыздысы – келер шақ. Бұл, атап айтқанда, күнделікті өмірдің болжамдылығына, оның салыстырмалы қауіпсіздігіне байланысты, ол болашақ туралы үнемі қарқынды ойлауды және оны болжауға тырысуды қажет етпейді. Күнделікті өмірдегі болашақ уақыт, күтілетін және күнделікті және апта сайынғы жоспарлау түрінде – негізінен осы болашақтың уақытқа тікелей іргелес және оның табиғи жалғасы ретінде қабылданатын аймағы түрінде ұсынылады. Күнделікті өмірдің семантикалық орталығының болашаққа ауысуы әдеттегі өмір ағымы бір немесе басқа себептермен бұзылған кезде ғана мүмкін болады (көшіп тұру, жұмысты ауыстыру, отбасылық жағдайды өзгерту, денсаулық мәселелері және т.б.).

Жоғарыда аталған сипаттамалар уақыттың осы түрінің ерекшеліктерін толығымен сипаттайды және жалпы алғанда, оның шекараларын анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, күнделікті және күнделікті емес уақыт кезеңдерінің арақатынасына қатысты бірнеше даулы

мәселелер бар. Оларды тек күнделікті уақыттың объективті критерийлеріне сүйене отырып шешу мүмкін емес және оның субъективті өлшемін, яғни қабылдау мен тәжірибенің ерекшеліктерін ескеруді талап етеді. Ең алдымен, күнделікті өмірге демалыс пен ойын-сауық уақытын қосу мәселесі дау туғызады. Дәстүрлі көзқарас бойынша рекреациялық іс-шаралар күнделікті өмірдің шеңберіне кірмейді. Дегенмен, бұл талап бірқатар себептерге байланысты әлі де мәселелер бар. Демалыс күндері семантикалық тұрғыдан ештеңе істемеу идеясымен байланысты болса да, олардың нақты мазмұны көбінесе негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған күнделікті бірқатар әрекеттерді орындаумен байланысты.

Әдебиеттер:

1. Толстой Н. И. Времени магический круг (по представлениям славян) // Логический анализ языка: Язык и время / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко. М. : Индрик, 1997. С. 23.
2. Зализняк А. А., Шмелев А. Д. Время суток и виды деятельности // Логический анализ языка: Язык и время / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко. М. : Индрик, 1997. С. 229.
3. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре / В. Д. Лелеко. СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств, 2002. С. 304.
4. Лефевр А. Повседневное и повседневность // Социол. обозрение. 2007. Т. 6. № 3. С. 35.
5. Зерубавель Э. Переломные моменты истории // Неприкосновенный запас. 2015. № 2 (100). С. 33.

ТВОРЧЕСКОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ИБРАЯ АЛТЫНСАРИНА: УНИКАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Рахметова Айгуль Алматхановна

студентка 4-го курса специальности «Религиоведение»
Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби
hamitaigul05@gmail.com

Великий казахский писатель, педагог, просветитель, общественный деятель Ибрай Алтынсарин внёс колоссальный вклад в развитие образования казахстанского населения, способствовал повышению уровня религиозной грамотности народа, а также оставил после себя наследие, обогатившее казахскую литературу.

Путь творческого становления Ибрая Алтынсарина, безусловно, требует заострения на себе внимания, ведь именно он повлиял на всю дальнейшую судьбу учителя казахских степей. Большое количество различных факторов сыграло роль в самоопределении просветителя народа. Начиная с раннего детства, любознательный Ибрай проявлял интерес к образованию, а его дед, Балгожа, всячески способствовал развитию потенциала любимого внука. В расцвете своих сил Алтынсарин начинает просветительскую деятельность, умело лавируя в царском режиме и обходя гнёт колониальной России; навыки и опыт, полученные им в то нелёгкое время также повлияли на его творческую личность. Нельзя обойти стороной исламские веяния в трудах Ибрая Алтынсарина. Как известно, писатель придерживался мусульманской религии; его труды были пронизаны идеями и постулатами веры; этим постулатам Алтынсарин обучал и своих учеников. Очевидна роль глубокой изученности исламской религии в творческом направлении казахского автора.

Ибрай Алтынсарин родился в октябре 1841 года в Аракарагайской волости Николаевского уезда (ныне Алтынсаринский район Костанайской области). Он принадлежал к известному роду «кипчак».

Дедушка Ибрая — Балгожа — бий обладал ораторским искусством, был дипломатом, умел разрешать конфликты. Балгожа прекрасно знал тонкости казахского устного народного литературного творчества, иногда сам сочинял стихотворения. По словам одного из его современников — титулярного советника И.Я. Осмоловского, это был «человек, хотя и без всякого образования, но чрезвычайно умный, проницательный, глубокомысленный и превосходно знающий киргизские обычаи ...» [1].

Балгожа был человеком, который смог заложить начальный пласт духовной культуры в воспитание своего внука Ибрая. Чувство любви к родной земле, к родному народу, стремление к познанию и просвещению были основными аспектами в миропонимании юного Алтынсарина.

Стоит отметить, что Балгожа был бием, именно поэтому он видел внука в будущем человеком просвещённым и культурным. С раннего возраста он объяснял маленькому мальчику важность получения образования, когда ребёнку исполнилось девять лет, в 1851 г. Балгожа отправил его учиться в школу, открывшуюся для казахских детей при Пограничной комиссии. Школа-интернат находилась в городе Оренбург, преподавание там велось преимущественно на русском языке.

Ибраю – школьнику учеба давалась легко: он стал отличником; ответственность, природный ум и пытливость способствовали этому. Преподаватели отмечали его одарённость, старание и любовь к учебе. Алтынсарин уже тогда большую часть свободного времени посвящает самообразованию, в частности, изучению русского языка, знакомству с сочинениями русских классиков, журнальной периодике того времени. Молодой Ибрай за все время пребывания в школе самостоятельно изучал произведения классиков мировой литературы — Шекспира, Гёте, Байрона, Пушкина, Гоголя, Лермонтова, Фирдоуси, Низами, Навои и др., этот фактор и сформировал немалые поэтические способности Ибрая.

Обучение в школе оказало положительное влияние на Ибрая, дало сильный толчок развитию его любознательности. Несмотря на царскую принадлежность школы, она не отделила его от родного народа, а наоборот – способствовала появлению в голове Алтынсарина мыслей об улучшении положения казахских тружеников, а также подрастающего поколения. За годы обучения в школе Ибрай не стал приверженцем царского режима, он, напротив, приблизился к собственному народу и проблемам его будущего. Уже тогда он видел цели, преследуемые колонизаторами — насильно навязать оседлый образ жизни и приватизировать плодородные земли.

Ибрай с малых лет проявлявший стремление к знаниям, в 1857 году окончил школу с золотой медалью. На момент окончания школы у будущего просветителя была хорошая база знаний по русскому, арабскому, татарскому и персидскому языкам и ряду других предметов.

Во второй половине XIX века в аулах казахские дети учились зачастую в школах-мектебах, реже — в медресе. Царское правительство своей целью ставило закрытие мусульманских школ в Казахской степи. Эти факторы, безусловно, влияли на уровень образованности подрастающего поколения. Данный период был тяжёлым для казахского населения, потому что рушились привычные традиционные нормы казахского народа и складывались новые общественно-политические реалии, которые способствовали изменению культурной и духовной жизни народа. «В период, когда Казахстан стал объектом интересов России, Англии, Франции и других государств, возросло экономическое освоение края, в общественном сознании прочно утвердилось понимание необходимости овладения достижениями науки, техники, культуры» [2].

Деятели, имевшие планы по поднятию уровня образованности среди казахов, начали действовать: взяли на себя роль учителей и вдохновителей. Важно, что промышленное освоение Казахстана требовало образованных специалистов. Следовательно, развитие народного образования шло неотрывно от особенностей того времени. Просвещение было непосредственной частью прогресса, без которого было невозможно развитие всей нации.

Именно этой миссией занялся учитель казахских степей Ибрай Алтынсарин: впервые в истории он основал новые народные светские школы. Смело можно заявить о том, что именно он стоял у истоков нашего национального образования. «Школы – это главные пружины образования казахов, ... и в особенности на них надежда, в них же будущность казахского народа» [3, с.17], — писал Ибрай в 1871 году.

Став инспектором школ Тургайской области, Алтынсарин открыл по одному двухклассному русско-киргизскому училищу в Иргизском, Николаевском, Тургайском и Илецком уездах, эти училища были предназначены для учеников и учителей. Просветитель

мечтал не только о создании школ, но и о библиотеках при каждой из школ. «При училищах Тургайской области, — писал он, — я намеревался учредить библиотеки учительские и ученические... Цель этих библиотек заключается не только в том, чтобы книгами из них пользовались одни учащиеся и учителя; но чтобы и окончившие курс (ученики), грамотные вообще люди, имели в степи места, откуда есть возможность брать полезные книги и руководства к дальнейшему их самообразованию» [4]. Как известно, Алтынсарин был не только основателем светских народных школы, но и разработчиком дидактических материалов, учебных и методических пособий на тему образования.

Просветительская работа Ибрая Алтынсарина была направлена и на обучение и помощь учителям; для него было естественным уважительное отношение учеников к учителям и учителей к ученикам. Он учил, что основным в учебном процессе является квалифицированный педагог. Алтынсарин разработал систему общеобразовательного обучения и подготовки педагогов, рассчитанную на казахские аулы.

Он писал, что учительская должность «не служба, а Богом данное призвание. Во все времена ходили учителя в рубище. Высокую душу для этого следует иметь, способную отдать свою пламень другим людям, ничего не требуя взамен» [5]. Великий учитель призывал коллег не придерживаться только теоретического обучения, а преподавать в соответствии с предрасположенностью ученика. Ибрай считал, что главное для родителей и учителей – это бескорыстная любовь к детям, именно она будет поддерживать стремление к знаниям у ребёнка. Для просветителя было важно, чтобы полученные знания и умения использовались для реальной пользы. Он предлагал учителям использовать различные упражнения, обучать от простого к сложному, преподносить материал в интересной и простой для ребёнка форме: «Наглядное обучение основано именно на простоте учебных приемов и простых учительских объяснений» [6].

При Алтынсарине были введены учебные предметы: география, черчение, история, арифметика, естествознание, закон божий, знакомит с грамматикой русского языка. «В целом, Ибраю Алтынсарину удалось открыть: четыре двуклассных центральных «русско-киргизских», одно ремесленное, одно женское, пять волостных училищ, два училища для русских детей. Алтынсарин стал родоначальником организации женского образования в Казахстане. При его поддержке открылась первая женская школа в Иргизе в 1887 году. Позднее женские училища с интернатом открылись в Тургае – в 1891 г., Кустанае – в 1893 г., в Актобе – в 1896 г.» [7].

Просветитель сам написал для учащихся русско-казахских школ два учебных пособия в 1869 г. Это — «Киргизская хрестоматия» и «Начальное руководство в обучение киргизов русскому языку». Данные книги были первыми учебными пособиями для изучения казахскими детьми русского языка и отличались легкостью и простотой изложения.

Ибрай Алтынсарин много трудился во благо казахской культуры и литературы. Следует вспомнить, что в Казахстане в 1940 году официально государством был введен современный казахский алфавит на основе русской графики. В свое время Алтынсарин, видя жизненную историческую необходимость такого перехода, первым ввел его в практику.

Ибрай — один из первых писателей художественной казахской прозы, его рассказы и сказки для детей стали начальными произведениями в этом жанре, их тематика непосредственно связана с жизнью и бытом казахского народа.

Для Алтынсарина крайне важно было то, какими людьми станут его ученики, именно поэтому он усердно работал и над их нравственной составляющей: «Стараюсь всеми силами, чтобы подействовать ещё на их (учеников) нравственность, чтобы они впоследствии не были взяточниками. Посмейтесь надо мною, я иногда являюсь детям в пустое от занятий время официально муллой и рассказываю, что знаю, из духовной истории, прибавляя к тому и другие полезные, удобопонятные рассказы...» [8].

До глубины души поражает и вдохновляет его стремление учить казахских детей быть полезными своему народу. Просветителя самого очень подталкивало вперёд осознание правильности выбранного пути, а также вера в способности казахских детей, изо всех сил

стремившихся к знанию. Сам Ибрай писал: «Как голодный волк за барана, взялся я горячо за учение детей; и, к крайнему моему удовольствию, мальчики эти в течение каких-нибудь трех месяцев выучились читать и даже писать...» [9].

Всю свою жизнь Алтынсарин посвятил просвещению родного народа. «Народ казахский сам по себе представляет благодатную почву для образования», — писал человек, вкладывавший все силы в поднятие родной нации на лучший уровень. «На нашу долю, — писал Алтынсарин, — теперь выпало самое тяжёлое, ответственное время, когда всё надо еще создавать, вводить эти нововведения в тёмную среду и освещать всё, насколько хватит у нас сил и умения...» [10].

На формирование просветительских идей и демократических убеждений Алтынсарина благотворное влияние оказали произведения Чернышевского, Добролюбова, Белинского, а также некоторых западноевропейских писателей, которые хранились в его личной библиотеке.

Очевидно, что на мировоззрение и жизненные установки человека влияет его окружение. Алтынсарин не стал исключением, он также вдохновлялся не только казахским народом, но и своими близкими. В окружение Ибрая Алтынсарина входили такие личности, как Н. Ильминский, В. Григорьев, В.Катаринский. Эти люди стали для него примером образованности и грамотности.

В творческом становлении казахского просветителя отчётливо прослеживается нить, ведущая к исламской религии. Именно постулаты ислама стали нравственной основой в мировоззрении Алтынсарина. Этой нравственности, которой обладал сам, он хотел обучить и своих учеников. «Стараюсь всеми силами, чтобы подействовать ещё на их (учеников) нравственность, чтобы они впоследствии не были взяточниками. Посмейтесь надо мною, я иногда являюсь детям в пустое от занятий время официально муллой и рассказываю, что знаю, из духовной истории, прибавляя к тому и другие полезные, удобопонятные рассказы...» [11].

Основным трудом Ибрая Алтынсарина, подробно повествующим о религии ислам, является книга «Основы мусульманства». Она стала уникальным пособием для казахского народа по изучению религии.

Алтынсарин считал неотъемлемым условием для принятия и следования исламу — знание и веру. В первой главе автор пишет именно о вере. О ее важности в следовании религии ислам. Истинному мусульманину, по мнению писателя, следует знать, что вера бывает трёх видов: тахкики — совершенная вера; истидляли — доказательная вера; таклиди — слабая вера.

Во второй главе повествуется о явных деяниях человека: предписанных, запретных (ХАРАМ) и нежелательных (МАКРУХ). «Фарды, уаджибаты, сунны, мустахабы — это дела, которые приказаны Всевышним Аллахом и которые Он любит» [12, с. 14]. Подробно описаны пять столпов ислама, виды молитв. Алтынсарин подробно описывает не только 5 обязательных молитв, но и сунна-намазы, праздничные, погребальные, молитвы для путников.

Также автор описывает все требующиеся аспекты во время поста. «Временем поста является время от рассвета до заката. В этот период нельзя есть и пить (и вступать в половую близость). Даже такие действия, как купание с наслаждением, то есть обливание водой и облачение в мокрую одежду является макрухом (нежелательным)» [12, с. 26]. Далее разъяснены правила, сопутствующие хаджу, закяту.

Завершает главу пояснение категорий запретных и нежелательных деяний.

Третья глава служит читателю пояснением того, каким же по качествам характера и нраву должен быть настоящий мусульманин. Нравы и умыслы, которые могут быть в человеке, бывают двух видов. Первый — благие, а второй — дурные. «Дурные нравы, о которых сказано в аятах и хадисах, бывают шестидесяти видов. Описать всех их в этой маленькой книге не представляется возможным, но говорят, что все они исходят от семи основных нравов. Мы расскажем только об этих семи видах. Арабские названия этих семи

следующие: первое – куфр (неверие); второе – бид`ат (нововведения в религии); третье – кубр (гордыня); четвертое – рия (показуха); пятое – хасад (зависть); шестое – бухль (жадность); седьмое – исаф (расточительство). Их называют ахляку аз-замима. В противовес этому благих нравов бывает семьдесят три. Они так же исходят и семи главных основ. Их называют ахляку хамида» [12, с. 37].

В четвёртой главе Алтынсариным приведены переводы и транскрипция фраз различных молитв с арабского языка. Для него превыше всего было понимание соотечественниками религии в чистом виде.

Работа И.Алтынсарина «Основы мусульманства» является своего рода путеводителем в исламе для всех желающих. В ней чувствуется искреннее стремление автор помочь своим землякам. В книге написано о моральной, духовной подготовке для практики религии; описаны категорий деяний (фард, ваджиб, макрух, харам, халяль). Также Алтынсарин дал смысловое значение сур и дуа на казахском языке. Этот труд заметно повлиял на развитие религиозной грамотности среди населения, а также на распространения ислама среди казахов.

Все эти факторы, рассмотренные подробно, несомненно, оказали влияние на творческое становление великой личности – Ибрая Алтынсарина. Все эти уникальные аспекты, слившись воедино, породили уникальный синтез черт, которые были присущи просветителю казахских степей. Безусловно, что без особенного детства, юношества и взрослой жизни Алтынсарин не стал бы Алтынсариным; именно по этой причине изучение аспектов его становления является неотъемлемой частью исследования всей жизни и деятельности учителя. Уникальным в подходе Ибрая Алтынсарина следует считать его ярое желание получить синкретическое сочетание современной (на тот момент) научности, казахской идентичности и моральных устоев ислама.

Список литературы:

1. Алтынсарин, И. Собр. соч. в 3-х томах. – Алма-Ата, 1975 г.
2. Кузембаев А., Абил Е. История Республики Казахстан. Алматы. 1999г.
3. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). — В пяти томах. — Том 3. — Алматы: Атамұра, 2000г.
4. Алтынсарин, И. Собр. Соч. в 3-х томах: Т.2. – Алма-Ата, 1975 г.
5. Дербисалин, А.О литературном наследии И.Алтынсарина [Текст]/А.О. Дербисалин //Сборник статей о казахской литературе. – Алма-Ата, 1977г.
6. Ситдыков, А.С. Педагогические идеи и просветительская деятельность И. Алтынсарина – Алма-Ата: Мектеп, 1968 г.
7. <https://martebe.kz/lichnost-i-mirovozzrenie-ibyraya-istoki-formirovaniya-vydajushhejsja-lichnosti/>
8. Ильминский Н. Воспоминания об И. А. Алтынсарине. Казань, 1891г.
9. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т. 3. — Алматы «Атамұра» 2010г.
10. Джумагулов, К.Т. Ибрай Алтынсарин и развитие культуры казахского народа [Текст]/К.Т. Джумагулов. – Алма-Ата. – 1984г.
11. Ильминский Н. Воспоминания об И. А. Алтынсарине. Казань, 1891г.
12. Ибрай (Ибрахим) Алтынсарин – Основы мусульманства (Шариат-уль-Ислам). Павлодар, 2013г.

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АҚЫНДЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ МӘСЕЛЕСІ

Сембаева Гүлнар Мәлікқызы,
ҚазҰУ Философия кафедрасының доценті,
философия ғылымының кандидаты

Annotation. The aim and task of this research is to make complex analysis of understanding the meaning of life which makes nucleus of world outlook of Kazakh eccentric poet-Mukagali Makataev on the basis of research of philosophy-theoretical condition of his creative heritage.

Keywords: Poetic worldview, national philosophy, being, poet, national consciousness.

Сөз өнеріндегі даналық көрінісі ретіндегі философия тек дүниетаным мен методологияны ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар ұлттық мәдениетіміздің өзіндік

болмысын, санасын, рухани құндылығын құрастырып бере алады. Осыған орай ұлттық философиямыздың бұрынғы құндылықтарын жаңа заманға сай етіп тұжырымдау тәуелсіз еліміздің рухани мәдениетін жоғарылата әрі байыта түседі. Өз ұлтымыздың ұлттық философиясы дамымаған жағдайда нағыз пісіп-жетілген толыққанды мәдениет туралы тұжырым жасаудың қажеті шамалы. Қазіргі Қазақстандық қоғам үшін бұрынғы маркстік философия дүниетанымдық бағыт-бағдар бола алмайтындығы түсінікті. Ал қазіргі жаһанданған қоғам үшін ұлттық құндылықтарды жоғалтпай, оны болашақ ұрпақ игілігі үшін сақтап қалу ең басты мақсат. Ол үшін сонау атамыз қазақтан жалғасып келе жатқан салт-дәстүрлеріміз бен халқымыздың бай рухани мұрасын келешек ұрпаққа жаңартып, жаңғыртып отыруымыз қажет. Бай рухани мұра дегенде біз халқымыздың ұлттық ойлау мұрасы мен рухани ойлау құндылықтарын сарқылмас бай қазына ретінде қарастыра аламыз. Тарихқа көз жүгіртетін болсақ, халықтың қамын ойлап, халықпен бірге мұнайып, халықпен бірге қуанған, халықтың шындығын жасырмай жария қылған қазақтың ақындары болған. Соның ішінде біздің қарастыратынымыз – ақиық ақын Мұқағали Мақатаев.

М.Мақатаев шығармашылығын тереңдеп зерттейтін болсақ, нағыз дүниетанымдық тұжырымдарды жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды табатынымыз анық. Мұқағали шығармашылығындағы күнделікті тіршілік, өмірдің бояулары ақын дүниетанымының түпнегізі. Оның өлеңдерінің ойға жетелеп, қиялға қанат бітіретіні де сондықтан. Мұнда алып-ұшқан романтикамен қатар нақты болмыс та бар. Сондықтан болар ақын Мұқағалидан ойшыл Мұқағалиды бөліп қарастыру мүмкін емес. Зерттеушілердің түйіндеуіне сүйенетін болсақ, қазақ философиясы батыстық үлгілерден өзгеше даналық өрісінде, бірінші қатарда – поэзия мен фольклорда өрістеген екен. М.С. Орынбековтың тұжырымы бойынша, XV-XVIII ғасырлардың арасында ақын-жыраулар шығармашылығында қазақ дүниетанымының рационалистік емес, көркем және дидактикалық мәтіндерге енген ерекше философиясы қалыптасқан. [Орынбеков,1993:16-24] Яғни, қазақ философиясының қалыптасуына ақындар шығармашылығы да өз әсерін тигізді деуге негіз бар. Себебі, философияның әдебиетпен, өнермен бірге өсіп, біте қайнасып жататынын ақын-жыраулар шығармашылығы айқын дәлелдейді. Мұқағали ақын да бұған өз үлесін қосты.

Философия мен әдебиетті көбінесе теориялық және шығармашылық ойлау байланыстырады. Мұндағы негізгі мәселе философия мен шығармашылықтың байланыстылығында. Орыс жазушысы А.П.Чехов былай деген екен: «Ғылыми әдіске ұмтылушылар үшін, яғни құдай сирек талант – ғылыми ойлау өнерін берушілер үшін тек бір ғана жол бар, ол – шығармашылық философиясы». [Подкопаева,1989:87] Суреткерлердің әр кезеңде жасаған ең көркем туындыларын бір ортаға жинап оларды бір-біріне сәйкестендіріп тұрған және олардың құндылығын көрсетіп тұрған мәселені шынайы етеді. Өйткені осы ортақ нәрсені кез-келген шығармадан алып тастайтын болсақ, көркем туынды өз көркін, құндылығын жоғалтады. Чеховтың айтуы бойынша кез келген талантты шығарманың өзіне тән фәлсафасы болады. Ал, шығармашылық философиясы барлық шынайы шығармашылық иелерін және олардың туындыларын бір-біріне жақындастырады.

Мұқағали ақынның дүниетанымы туралы жүйелі пікір айтудан бұрын ақын кім, қашан өмір сүрді, қандай ортадан шықты, ол тіршілік еткен уақыттың тарихи ерекшеліктері неде?- деген заңды сұрақтар туындайды. Ақынның отбасы, әке-шешесі, шыққан ортасы туралы мәдениеттанушы ғалымдар жан-жақты мәлімет береді. Әрине, философиялық талдау үшін бұл қажет негіз, дегенмен ақынның ойлау ерекшелігін, не нәрсеге көбірек көңіл аударғанын анықтау үшін, ең алдымен, ол өмір сүрген уақыт, тарихи кезең мен кеңістік, заман тынысын, халықтың даму үрдісін, ерекшелігін білу аса маңызды.

С.Ақатаев былай дейді: «Мұқағали өзі қалай жазды, не турасында жазды, не турасында жазды, солай өмір сүргені де белгілі. Басқаша айтқанда Мұқағали поэзиясының басты кейіпкері – ақынның өз басы, тұла бойы». [Ақатаев,1984:4] Әрине, философиялық талдау үшін ақын шығармаларын саралау қажет негіз, дегенмен ақынның ойлау ерекшелігін, қызығушылықтарын анықтау үшін, ең алдымен, ол өмір сүрген тарихи уақыт пен кеңістік, заман тынысын, халықтың даму, қалыптасу үрдісін, ерекшеліктерін білгеніміз аса маңызды.

Шындығында солай, ақын шығармаларын оқи отырып, оның өзі өмір сүрген кезеңнің саяси-әлеуметтік, мәдени, рухани үрдістерінің басты белгілерінің сол шығармаларға арқау болғанын байқаймыз. Ал енді осы қоғамдық дамудағы бағытқа сәйкес келетін өмір философиясы болды десек те артық айтпаймыз. Олардың барлығы Мұқағали шығармашылығының мағына-мәндік негізін құрайды. Дүниетанымының әмбебаптығы, жан-жақтылығы осы негізгі бағдардан өрістейді.

Қоғамдық-саяси өмір түсінігі өте кең көлемдегі мәселелерді қамтитын болғандықтан, оны белгілі-бір жорамалданған мәліметтермен шектеу мүмкін емес. Өйткені, қоғамның әртүрлі қырларын түсінуде ойшыл, ақын, ғалым өзінен бұрын өмір сүрген ойшылдардың, қайраткерлердің, қарапайым халықтың шығармашылығынан нәр алады, осының негізінде ерекше бір көрініс тауып отырады. Ал шығармашылық мәселесіне келетін болсақ, ол әрқашан өзгеріп, дамып, күрделеніп отыратын құбылыс. Сондықтан тарихи шындықты неғұрлым тереңірек танып білу барысында әртүрлі мәселелердің сан қырларымен көрініс табуы таңқаларлық нәрсе емес.

Өз рухани өмірінде адам өзін еркін құбылыс ретінде таниды: ол өзі қалағанындай өмір сүріп, өз өмірін белгілі бір мақсатқа бағыттап, одан өзіне қажетті нәрселерді ала алады. Бірақ тыныш әрі бақытты өмір сүру үшін, қайғы мен қасіретті өзінше, ерекше сезіну үшін, адам өзі таңдаған жолдың ең дұрыс жол екендігіне сенуі қажет. Мұқағали Мақатаев өз заманының төл туындысы-тұлғасы ретінде қоғамның мәдени өмірін бойына сіңіру барысында халқының өміріне терең үңіле білген адам. Ақын өмір сүрген уақыт адам жанын уайым мен қайғыға салған кезеңдердің бірі еді. Соғыс салған жара жазыла қоймай, ел-жұрттың басынан ауыртпашылық кетпеген заман болатын. Сол уақытта пайда болған уайым ақын жүрегінен орын алып, ол дами келіп пәлсафалық мағына тауып, ақын өмірінің мақсатын анықтап берді. Ақын үшін кез-келген адамда екі түрлі әлем өмір сүреді: біріншісі, рухани (еркін) және екіншісі, материалды (тәуелді), бұл дегеніміз ішкі әлем және қоғамдық өмір.

Жалпы өзіміз куә болып отырғандай ойшыл-ақынның қоғамдық ойлары мен саяси-әлеуметтік көзқарастарын қалыптастырып ықпал еткен тарихи-әлеуметтік орта төңірегінде сөз еттік. Соғыс, соғыстан кейінгі кездегі қазақ қоғамындағы шиеленіскен әлеуметтік мәселелер, саяси қайшылықтар, кеңес өкіметінің қыспағы т.б. мәселелер М.Мақатаевтың қоғамдық-саяси көзқарастарын қалыптастыруда ерекше орын алды. Осы кезде ұлтының әлеуметтік жағдайының жақсаруын мұрат еткен, елінің өркениетті қоғам болуын қалаған «қазақ қоғамы үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш – ұлттық интеллигенция» араласа бастайды. Елінің елдігін, азаттығын батырлары қолдарына қару алып қорғаса, қазақтың зиялы қауымы халқының санасына оқуды, білім алуды уағыздаса, М.Мақатаев сияқты ақындар халқының рухани мәдениетінің жетілуін аңсап, өз ұстанымдарын ұсынды.

«Қоғамдық сана қашанда қоғамдық болмыстың бейнесі, соның туындысы». [Кішібеков,1994:132] Ал жеке сана әрқашанда белгілі бір қоғамның даму дәрежесіне сәйкес келеді. Кез-келген жеке адам белгілі бір қоғамда өмір сүретін болғандықтан оның санасы да қоғамдық болады. Қазақ халқының санасына үстемдік етіп тұрған коммунистік идеалдардың мақсаты өздеріне тиімді қоғамдық пікірді, саясатты, құқықтық, моральдық, идеологиялық принциптерді халықтың санасына сіңіруге бар күшін салғаны белгілі. Қазіргі зерттеушілер Кеңес өкіметінің отаршыл саясаты мақсатының үш түрлі бағытта іске асырылғанын нақты айтып жүр. Біз де осы пікірді қолдай отырып, оны нақтылауды дұрыс көрдік. Олар:

1. Қазақ жеріне келімсектерді қоныстандыру саясатын жүргізу арқылы оның жерін тартып алып, түпкілікті меңгеру.

2. Рухани сағын сындыру үшін коммунистік идеалдарды халық санасына сіңдіру арқылы орыстандыру, немесе социалистік құндылықтармен уландыру. Діннің орнына атеизмді таратып, адамның ішкі жан-дүниесін тұрлаусыздандыру.

3. Жүздік құрылымдарды уағыздап, қоғамда алауыздықты туғызып, қазақтарды бір-бірімен жауластыру арқылы оларды билеп-төстеу. Бұл қағида «Бөлшекте де – билей бер» деген бұрыннан келе жатқан принципті басшылыққа алды.

Соғыс кезінде және одан кейінгі қазақ қоғамының болмысын дәл және терең бейнелеген көрнекті ақын-жазушыларымыздың шығармалары халықтың ұлттық санасын оятуға арналған көркем туындылар болды. Ол заңдылық та, себебі кез-келген саяси-әлеуметтік өзгеріс халық бұқарасының бірлігі зиялыларсыз болған емес. Үлкен әлеуметтік өзгерістер кезінде зиялылар белсенділік көрсетіп жүріп жатқан процесстерді терең түсініп, ұлттық сананы адамзаттық мәдениет деңгейіне көтеру үшін жан салмай күресті. Ұлы қайраткер Мұстафа Шоқайдың тілімен айтқанда «... белгілі бір мұрат-мақсаттардың төңірегінде жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп атауға болады». [Қасымжанов,1996:111] Бұл жолда М.Мақатаев та өз күшін аяп қалған жоқ. Қазақ халқының ұлттық санасын оятып, кеңес өкіметінің отарлық саясатының астарын ашу, сөйтіп қазақ қоғамын бодандықтан алып шығу мақстаныда М.Мақатаев шығармаларында астарлы сөзді қолданды. М.Мақатаев «халқының арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтарын мадақтап, өзінің өлеңдері арқылы халықтың сөзін сөйлеп, мүддесін қорғап», қазақ халқының қоғамдық санасының қалыптасуына, ұлттық сана-сезімінің оянуына үлкен әсер етті.

Халықтың ұлттық сана-сезімінің өсуі, ұлттық әлеуметтік прогрестің басты үрдісі болып табылады. Ұлттық сананың жалпыадамзаттық мәдениет деңгейіне көтерілуінің бірден-бір құралы ағартушылық екенін, білім мен ғылымсыз қоғамның алға ілгерілеу мүмкіндігі аз екенін жақсы түсінген М.Мақатаев сол жолда ерен еңбек етті.

Ақын өмір сүрген қоғам, оның биографиясы туралы өзінен артық ешкім айта алмас. XX ғасырдың екінші жартысында республика партия ұйымы мен Үкіметін басқарған Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевқа, яғни Қазақстанның жан-жақты нығайып, өркениетті елдер қатарына қосылуына үлкен үлес қосқан ірі мемлекет және қоғам қайраткеріне жолдаған ақынның хаты өз өміріне жасалған талдау іспетті. «Біз майдан шебінде болмасақ та, сол жаралы жылдардың тақсіретін жұртпен бірге тартқанымыз аян. Ұжымшар даласы мені мен тұрғыластарымның нағыз мектебі болды. Ыңыршағы айналған аттар мен өгіздер жеккен соқа айдап, тұқым сеуіп, масақ теріп, шөп шаптық біз. Содан кейін ғана партаға отырып, бізді қалай болса солай оқытты». [Мақатаев, 2006:20-23] Осылай ақын өзі өмір сүрген көрінісін суреттей отырып хат жазды. Бірақ талай тіршілік сергелдеңін сөз еткен хат бағытталған адамның қолына жете алмады. Оның себебі неде екендігі бізге жұмбақ. Айтсын деп ақиқатты тіл берілген дегендей, ақын қоғам өміріндегі ақиқатты еш бүкпестен, жасырмастан ашық айтқан. Нағыз ақын деп Мұқағалиды айтсақ артық болмас.

Қорытындылай келе, жоғарыда көрсетілген философиялық ұғымдардың көпшілігі М.Мақатаев шығармашылығында кездесетін мәселелер болғандықтан, ақын шығармашылығын дүниетанымдық негізді зерттеуге тырыстық. Ақын поэзиялық тұрғыда жазғанымен оның негізгі ой-қиялы, идеялары философиялық негіздерге жақын болып келетіндігіне көз жеткіздік.

Әдебиеттер:

1. Орынбеков М. Қазақ философиясына кіріспе//ҚР ҰҒА хабарлары. Алматы, 1993. №3. -16-24 бб.
2. Подкопаева И.А. Мироззрение А.П. Чехова. М., 1989. -154 с.
3. Ақатаев С. Сом құбылыс//Лениншіл жас. -1984.-12 қыркүйек.
4. Кішібеков Д. Философия. Алматы, Атамұра-Қазақстан, 1994.-132 б.
5. Қасымжанов А.Х. Ұлы даланың зиялылары. Алматы, Қазақ университеті. 1996 ж. -111 б.
6. Мақатаев М. Ажал алдында тұрғандаймын// Мұқағали журналы, тамыз 2006, №7 -20-23 бб.

ӨРКЕНИЕТТІ ДАМУДАҒЫ МӘДЕНИЕТТІҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Қожан А.Ә.

Тайженбетова А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанттары

Аңдатпа. Өркениет дегеніміздің өзі мәдениетті, яғни адамзаттың гүлденуін, оның өндірісі, экономикалық тұрмыс ахуал, мәдени өмірі дәуірден дәуірге қанаттана түсіп, өркендеп өсуін білдіреді. Осыған байланысты мақалада “өркениет”, “мәдениет” дегендеріміз нені білдіреді, олардың өзара байланыстылығын қалай анықтаған жөн. Өркениеттік дамуға, яғни оның жоғары өрлеуін айқындау үшін өркениеттің мазмұнын салыстырып жіктеп – жіктеп көрсету үшін қандай амал – тәсілдерді философиялық, герменевтикалық түсіндірмелерді қолданған жөн, мәдени даму қоғамның жеке адам кемелденуін айқындайды. Міне, осы сұрақтар төңірегінде ой иірімдері жүйеленген.

Кілт сөздер: өркениет, мәдениет, салт, даму, кемелдену.

Annotation. Civilization itself is a culture, that is, the prosperity of mankind, its production, the state of economic life, cultural life and prosperity from epoch to epoch. In this regard, the article discusses what “civilization”, “culture” means, how to determine their interconnectedness. To determine the civilizational development, i.e. It is advisable to use philosophical, hermeneutic explanations of what approaches should be used to compare and classify the content of civilization, cultural development determines the personal perfection of society. That's where the mental twists around these issues are systematized.

Keywords: civilization, culture, customs, development, maturity.

Өркениет (цивилизация) қоғамның сапалық даму барысын көрсетеді. Өркениет ұғымы қоғамның жабайылық (варварлық) дәуірден әлеуметтік, мәдени дамудың жаңа деңгейін көрсетуге қолданылады.

Өркениеттену дегеніміз – ол қоғам табиғатының күрделеніп әрі жіктеле тусуі; тиімділігінің артуы; ғылымның материалы – өндіріс саласына тереңдей барлық саласының құқықтық. Талаптарға сәйкестенуі; өзара қарым-қатынастарға, мінез-құлықтарға гуманистік құндылықтардың сіңісуі.

Өркениет (лат. *civilis* – азаматтық) – бұл қоғамның материалдық және рухани жетістіктерінің жиынтығы. Ілгері жылжу, өрлеу жетістігі жаңа заманғы философиялық тұжырымдамаларда өркениет ұғымы бүкіл дүниежүзі тарихи процеске талдау жасау тұрғысынан түсіндіріледі. Француз ағартушылары парасат пен әділеттілікке негізделген қоғамды өркениеттік қоғам деп атап сол арқылы тұтастықты, қоғамдық үйлесімділікті қамтамасыз ететін факторлардың маңызын атап көрсетті. Ал Кантта, мәдениет Н.Я. Данилевскийдің, Шпенглердің тұжырымдамаларда өркениет ұғымы мәдениет ұғымына қарсы қойылады. Мысалы Шпенглердің органикалық-өмірлік құбылыстардың шыңы ретіндегі мәдениетті техникалық – механикалық элементтердің жиынтығы түріндегі өркениетке қарсы қояды. Осыған байланысты өркениетті олар қоғамның құлдырауы мен құрып кетуінің көрсеткіші ретінде қарастырады. Тойнби өркениетті зерттеу объектісі ретіндегі тарихтың бөліп қаралатын белгілі бір кезеңі деп қорытты. Бір өркениеттің басқасынан шектеулі әрбір кезеңнің өзіндік даралығын анықтайды. Осы заманғы социологияда (Л. Уайт және т.б.) өркениет негізгі үш компонент: техника, әлеуметтік ұйым және философия арқылы қоғамның «ішкі» ұйымдасуы, негізделуі көзқарасы тұрғысынан қаралады, бұл орайда техника қалған компоненттерді айқындайды. Марксизмде өркениет қалыптасуы тарихи тұрғыда сословиелер мен таптардың арасында қайшылықтардың пайда болуымен, еңбек бөлінісінің тереңдеуімен таптық қатынастардың мәнісін білдіретін заңдардың шығуымен байланыстырыла қарастырылады [Алтаев Ж.: 2000, 76].

Дей тұрғанмен өмір дамуы, өркениеттік жаңа модельдердің пайда болуы өзіне дейінгі өркениеттік даму сатыларын терістей отырып солардың тұғырлым негізінде жаңа өркениетті жобалардың жүзеге асылуына жол ашады.

Осыдан болар В. Хоросттың түсіндірмесі бойынша, өткен ғасырда О. Шпенглер, А. Дж. Тойнби және басқалар ұсынған өркениеттік жобаларда қазіргі заманның қабылдай қойғысы жоқ. Өркениеттік дамудың жаңа парадигмасы жасалуын талап етіп отыр.

Айталық, Е. Ханнингтон қоғамның өркениетті және мәдениетті дамуын айқындайтын негізгі факторлардың ішінен географиялық климаттық, биологиялық, демографиялық, физиологиялық т.б факторларды қарастырады. Мұндай ұсыныстар жетіп артылады.

Алайда өркениетті классификациялаудың бірегей өлшемдері мен ұстанымдары әлі күнге дейін жасалған жоқ. Соңғы кездері өркениетті бір аймақта тұратын халықтардың тарихи тағдырластығы, олардың арасындағы ұзақта тығыз мәдени байланыс нәтижесінде әлеуметтік ұйымдасуы мен реттелудің – заңдық және саяси жүйелерде, шаруашылық түрлері формаларында, дін, философия, ғылым, білім жүйесі, көркем шығармада – этноаралық жергілікті қауымдастық деген анықтама кеңінен тарап отыр. Өркениет категориясы мәдени типтерді зерттеу немесе мәдени-тарихи типологияны жасауда қолданылады. Сондй – ақ өркениет типтерін шығыстық және батыстық деп бөледі, «глобальды өркениет» және «техногендік өркениет» ұғымдары жұмыс істейді. Мәдениеттанушылар өркениетті «мәдениет» ұғымымен салыстыра қарастырады

Себебі мәдениет өркениетті дамудың өзені, мазмұндамасы. Мәдениет (латын. *Cultura* – өңдеу, егу деген сөзінен шыққан) табиғат объектісіндегі адамның әрекеті арқылы жасалатын өзгерістер. Бұл сөзде адам еңбегінің ерекшелігі, оның адамның іс – әрекетімен байланыстылығы, адамның және оның қызметінің бірлігі негізделген. Кейіннен «мәдениет» деген сөз жалпылық маңыз алды, адам жасағанның бәрін де «мәдениет» деп атады. Осы ұғымда мәдениеттің мазмұнды белгілері, түсінігі көрсетілді. Мәдениет адам жасаған «екінші табиғат». Мәдениет – жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым – қатынасы. Ол – өзара қарым – қатынас нәтижесінде қалыптасатын ерекше құбылыс. Адамдар өздерін қоршаған ортаға, оның әлеуметтік және мәдени қатынасына әсер етеді, өзгертеді. Олар оны өз мақатына пайдаланады. Болашақ қоғамға, ұрпаққа мұра етіп қалдырады, ал ол мұра белгілі жағдайда үнемі дамуда болады. Мәдениет әр түрлі әлеуметтік құрылымдардың, топтардың, таптардың, жіктердің, ұлттардың, жеке адамдардың өмір сүру жағдайына, талабына сәйкес пайда болып, қалыптасады. Мысалы: аң аулау, еңбек құралдарын жасау, от жану, тамақ пісіру, киіну, жарасымды өмір сүру, екінші біреуге ұнау, ортамен қатынаста болу, т.б. Бұл талап – тілектер қоғамдық прогреске, өрлеуге тікелей байланыста, әр қоғамдық кезеңде жаңа талап – тілектер пайда болады, өндіріс құралдары дамиды. Мәселен, бір кездерде жазба әдебиеті болмады соның нәтижесінде фольклор қалыптасты, кейініректе білімнің қалыптасып, жазудың шығуы жаңа талап қойды. Бүкіл құндылықты, мифті жазып қалдыру талабы пайда болды. Информатика дамыды, оларды микрофон, магнитофон, компьютерге түсіру арқылы мәңгі ету қажеттігі туды. Сөйтіп, мәдениет әлеуметтік құрылымдардың, жеке адамның тілегіне, талабына сәйкес қалыптасты. Қоғамда адам тілегінен тыс мәдениет қалыптаспайды. Мәдениет-әлеуметтік фактор, қоғамның қозғаушы күші. Мәдениеттің дамуы қоғамды ілгері жылжытады. Жеке адам мәдениеті мен қоғам талабы тікелей байланысты [Ғабитов Т.Х.: 1997, 26].

Адам, оның қызметімен өзара қатынасы бар жерде мәдениет бар. Бірақ материалдық және рухани мәдениетті бір – бірінен ажырата білу қажет. Мәдениет материалдық және рухани: бірі – материалдық өндірістің екіншісі – рухани өндірістің өнімі деп қаралады. Себебі материалдық және рухани мәдениеттің өнімдері еңбек құралдары және көркем шығармалар әр түрлі мақсатта пайдаланылады. Олай болса материалдық және рухани мәдениеттің қызметтік ерекшеліктері бар екен. Сонымен қатар бұл екеуі – материалдық жете рухани мәдениет тұтастыққа ие. Материалдық мәдениетті мәдениетке айналдырған адамның идеясы мен білімі, ал рухани мәдениеттің өнімі материалдық нысанда болады. Соның нәтижесінде ол объектіге айналуы мүмкін және қоғамдық өмірдің факторы болып қалады. Сондықтан мәдениетті материалдық және рухани демей – ақ тұтас бірлікте алып қарауға да болады. Мәселе бұларды ажыратуда емес, бүкіл қоғамның дамуына сәйкес, органикалық бірлігін мойындауда. Өміршең мәдениет қоғамдық адамнан ажыратылмайды, адам мәдениет субъектісі. Оның адамдық сапасы тілді игерудің нәтижесі, қоғамдық өмір суретін құндылықтарға, әдет – ғұрыпқа ену, осы мәдениетке тән іс – әрекеттің дағдысын бойына сіңіруі. Мәдениет адамдықтың өлшемі, ол адамның қоғамдық мән есебінде дамуын

сипаттайды. Сондықтан мәдениет адаммен тікелей қатынаста өмір сүреді. Ол қатынастың – мәні мынада, адам бұрыннан жасалып келген мәдениетті бойына сініреді, қабылдайды, өзінің болашақ қызметінің алғышартына айналдырады. Сөйтіп өз білімін, икемін, қабілетін дамыта отырып, өзінің мәдениетті, адамдық мәнін жасайды. Материалдық мәдениетсіз рухани мәдениет қалыптаспайды. Мысалы, радио, теледидар, компьютер, түрлі ғимараттар, мұражайлар сияқты түрлі материалдық игіліктер арқылы рухани мәдениет таралды. Би, он айту, жыр жырлау құралсыз іске асырылмайды. Ел мәдениеті неге байланысты? Олар театрларға, басқа да мәдени ошақтарға, сән – салтанатты, барлық жағдайы бар демалыс орындарына, т.б. байланысты. Оларды игілікке пайдалана білу де мәдениеттің бір саласы. Сөйтіп, материалдық және рухани мәдениет тікелей байланысты екен. Одан шығатын қорытынды, мәдениет – қоғамның материалдық және рухани байлығының жиынтығы.

Сонымен мәдениет – адамның өз қолымен, ақыл-ойымен жасағандары және жасап жатқандарының бәрін түгел қамтиды. Мәдениет – тарихи құбылыс. Оның дәрежесі мен сипаты қоғамдық өмірдің жағдайларына байланысты өзгеріп отырады. Тарихи дәуірлердің алмасуы мәдениеттің мазмұны мен формаларына сөзсіз терең өзгерістер енгізеді. Мәдениетті тұлғалық сипатта қарастырғанда, бірнеше елеулі түсініктерге тоқтала кету қажет, олардың ішіндегі маңыздылары

- мәдени әрекет,
- мәдени орта,
- мәдени игіліктер мен қажеттіліктер
- мәдени ұйымдар мен ұжымдар.

Бұлардың арасында ең түбегейлісі – мәдени әрекет. Әрекеттену – жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсілі, тіршіліктің тірегі. Мәдени әрекет деп, әдетте, мәдениет игіліктерін өндіруге, таратуға, тұтынуға бағытталған мақсатқа сәйкес әлеуметтік іс – қимылдарды атайды. Мәдени игіліктерді толассыз жасау нәтижесінде адам өзінің де мәдени деңгейін көтереді. Осы әрекеттің қайнары, түпкі қозғаушы күші ретінде ғылым адамның талап-мұқтаждарын, мәдени қажеттіліктерді бөліп қарастырады. Осылардың қатарына біз мынандай адамдық қажеттіліктерді жатқызамыз: өмірдің мәні мен мағынасын іздеу, өмірден өз орнын табуға ұмтылу, шығармашылыққа талпыныс, альтруизм, гумандылық және тағы басқалары. Мәдени орта ұғымы мәдениеттің коммуникациялық (қатынастық) табиғатымен тығыз байланысты. Мәдени орта заттық – материалдық, әлеуметтік ұйымдар мен ұжымдардан, рухани қызмет орындарынан тұрады. Оларға техника мен құрал – жабдықтардың даму деңгейі, тұрмыстық мәдени дәрежесі, адамдардың білімділігі, кәсіптік шәберлігі, рухани мәдениетті сақтау және насихаттау ұйымдары (мұрағаттар, мұражайлар, кітапханалар, клубтар және тағы басқалар) жатады [Ғабитов Т.Х.: 2003, 132].

Жоғарыда өзектелгендермен қатар адам баласының мәдени дамуында салт – дәстүрлер, жөн – жорағылар да шешуші рөл ойнайды.

Салт – дәстүрлер жөн – жорағылар терең өмірлік ұстанымның, ғасырлар бойы жинақталған тәжірбиенің скрыпталған тұжырымы, негізгі нәрі, қысқа да көркем бейнесі болып табылады.

Кез-келген ұлттық мәдениеттің негізі мен дінін адамгершілік ұстанымдарын, дүниетанымын діни сенімдер құрайды.

Өйткені ұлттық, немесе дүниежүзілік діндерде адам мен қоғамның құдіреттілігіне басты назар аударылады.

Ал кешегі тотемитарлық кеңестік жүйе ұлттық мәдениеттерді құрту мақсатында дінді "апиын" деп атап совет адамын діннен аластату бағытын ұстанды.

Адам және мәдениет мәселесін терендете түсетін тағы бір жайт адамның қабілеттілігіне, жан-жақтылығына, шексіздігіне байланысты. Американдық ғалым К. Поппер айтқандай, адам бірдей үш дүниеге: физикалық, ментальдық (психикалық) және идеалдыққа жатады. Сонда мәдениет осылардың қайсысымен көбірек анықталады деген заңды сұрақ туады. Егер біз мәдениетті тек материалдық және рухани бөліктерге бөлудің қарадүрсін шеңберінен шыға алсақ, онда мәдениеттің өзінің ішкі мағынасында идеалды екендігіне

көзіміз жетеді. Себебі, адамды қоршаған заттар, дүние – бұл мәдениеттің сыртқы көрінісі ғана, оның мәні – руханилықты адам әрекетінің нәтижесінде заттандыруда жатыр. Мәдениеттің ішкі мәні қоғамдағы өмір сүріп жатқан адамдардың өзіндік санасында, парасаттылық сезімдерінде, рухани ізденістерінде айқындалады [Шпенглер О.: 1992, 87].

Ж. П. Сартрлық көсемсөзді қайталасақ, адам әлемге еркін жіберілген, ол еріктілік жазасына кесілген. Осы сипатта мәдениеттің құпиясы – адамдағы «Мендік». Одан сыртқа ерекше бір нұр – азаттық, жауапкершілік, адамгершілік сәулесі нұр шашып тұр. Мәдениетте адам ғажап биік деңгейге көтеріледі. Мәдениет дегеніміз менің өмірім, менен бөлінген, мен өлгеннен кейін де тірі болатын менің шығармашылығым.

Ғасырлар – адамның мәдени дамуының куәсі. Бірақ осы алға қарай жылжу Жер – Анаға әр уақытта жайлы бола бермеді. Адам қоршаған ортаны өзіне ыңғайлы тұраққа айналдыруға тырысты, алайда осы белсенділік көп жағдайда табиғатты күйзелтіп, құлдыратып жіберді.

Мәдениет пен табиғатты қарама-қарсы қоюдың бір түрі – адамның табиғи анти мәдениеттілігі жөніндегі ілімдер болды. Мысалы, (киниктер, Фридрих Ницше). Контрмәдениет ХХ ғасыр туындысы бұқаралық мәдениеттегі руханилықтың затқа, тауарға айналуына қарсы қозғалыс сипатында болды. Мәдениет пен табиғатты – ұштастыруға тырысатын ілім – мәдени антропология. Оның негізін салушылардың бірі – Э. Уилсон.

Әрине аталған ілімдер табиғи – биологиялық заңдылықтарды тым әсірелеп жібереді, айткенмен оның қисыны бар сияқты. Өйткені, ХХ ғасыр мәдениет пен табиғат дилеммасының адам тағдыры үшін қауіпті екендігін көрсетіп, заман талабына сәйкес экологиялық мәдениет ілімін тудырды. Адамдық шовинизмді тежейтін бұл ілімнің негізі есебінде мынадай идеяларды атап өткен жөн:

1. Академик В.И. Вернадскийдің Ноосфера (парасатты орта) туралы ілімі;
2. Рим клубының экологиялық тұжырымдары;
3. Тейяр де Шарденнің адам жөніндегі гуманистік эволюциялық теориясы;

4. Өнер туындылары, шығармашылық туындылар жалпы батыстық өркениетпен шығыстық өркениет арасындағы айырмашылық мынадан да байқалады. Шығыстық мәдениет табиғатпен етене, бір деседе болады. Ал, батыстық мәдениет тұрпайылау, табиғатқа үстемдік еткенді ұнатады.

Қоғам – әлемнің бір бөлігі, белгілі бір мақсаттарды іске асыру жолында әрекет етіп жатқан субъектілердің (тұлғалардың, топтардың, этностардың, мемлекеттердің) байланыс нысандары. Яғни, қоғам ұғымындағы негізгі мәселе – адам және оның ұйымдасу нысандары, бұл ретте қоғамды зерттейтін басты ілімді әлеуметтану деп атайды. Ал мәдениет осы тұрғыдағы қоғамның белгілі бір қасиеті, көрінісі, сипаты мазмұнында қолданылады. Осыған дейін қарастырылған ұғымдарды негізге алып, қоғамдағы мәдениеттің төмендегідей қызметтерін айқындау мүмкіндігі бар.

Мәдениеттің басты міндеті адамды өнегелі тұлға етіп қалыптастыру қызметі. Бұл мәдениеттің қоғамдағы басқа қызметтерін бойына жинақтайтын және оның негізгі мазмұнымен тікелей байланысты нышан. Егер біз адамды әлде құдай, әлде табиғат, әлде еңбек жаратты деген пікірталастардан сәл көтерілсек, адам мәдениетті, ал мәдениет адамды қалыптастырғанына көзіміз жетеді. «Жеке адам өзі өмір сүріп жатқан қоғамның туындысы, төл перзенті» Маугли – көркем бейне. Жануарлар арасында кездейсоқ өскен адам мәдениеттік қасиеттерден жұрдай болады [Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А.: 2002, 131].

Адамға ең қиыны – адам болу. Ал оның негізгі шарттарының бірі ретінде ізгілік пен зұлымдық, ақиқат пен жалғандық, әділеттілік пен өктемдік, бодандық пен азаттық, сұлулық пен ұсқынсыздық арасындағы адамның таңдауын аламыз. Соның нәтижесінде жеке тұлғада өзіндік сана тұрақталады, ол озық мәдениет үлгілерін өз бойына сіңіреді. Жалпы алғанда, мәдениеттің алға басуы дегеніміз дүниежүзілік тарихтың адам үшін, оның мүдделері мен өзіндік мақсаттары бағытында толыққанды ашылуы болып табылады.

Мәдениеттің келесі қызметі оның жалғастық, мұрагерлік міндеті. Мәдениеттің бұл қызметі бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілетін бүкіл адамдық өмір тәсілдерінің өзіндік

ерекшеліктеріне қатысты. Ақпараттық (информациялық) беріліс әлеуметтік жүйеде биологиялық тұқым қуалаушылықтан өзгеше жүреді. Шын мәнісінде қоғамда ұрпақтар жалғастығы мәдени мұраларды игеру, қабылдау және оны шығармашылықпен дамыту арқылы жүзеге асады. Мәдени ақпараттар – салт – дәстүр, әдет – ғұрып, рәсім – рәміз, діл мен тіл, дін және өнер, білім т.б. руханилықтың белгілі бір деңгейін меңгерудің нәтижесінде мәдениет субъектісінің өзіндік санасының жанды буынына айналады [Хантингтон С.: 2009, 227].

Демек өркениет дегеніміздің өзі адамның, қоғамның мәдениеті өмір сүруге ұмтылысы. Адами тұрғыдан кемелденуі. Қоғамның жаңа, берекелі, молшылықты заманда өмір сүруге талаптануы. Сол үшін өндірісі мен мәдени өңірін кемелдендіре отырып ілгері жылжуы, дамуы, гүлденіп өркендеуі.

Жоғарыда талданған мәселемен қатар өркениетті заманға ұмтылыс, мемлекетті басқару, қызметтік реттеуді, коммуникативтік қарым-қатынастың қызметті, ұлтаралық татулық пен дінаралық түсіністікті, тіл, т.с.с қызметтерді реттеуді талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Алтаев Ж. Философия және мәдениеттану. – А: 2000 – 236 б.
2. Ғабитов, Т.Х. Кеңістік пен уақыт аясындағы өркениет [Мәтін]: автореферат / Т.Х. Ғабитов. – Алматы, 1997. – 43 б.
3. Ғабитов Т. Мәдениеттану негіздері [Мәтін] : оқулық / Т. Ғабитов, М. Өмірбекова. – Алматы: Зият, 2003. – 240 б.
4. Шпенглер О. Закат Европы. — М.: Мысль, 1982. — С. 122.
5. Мәдениеттану [Мәтін] : оқулық / Т. Ғабитов, Ж. Мүтәліпов, А. Құлсариева. – М. : Раритет, 2002. – 408 б.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизации. – М.: Издательство АСТ, 2009. – 603 с.

МАЗМҰНЫ

ҚҰТТЫҚТАУ ХАТТАР

<i>Саясат Нұрбек</i>	4
<i>Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы</i>	5
<i>Сейдуманов Серік Тұрарұлы</i>	6
<i>Жамғырбек Бокошов</i>	7
<i>Құрманбаев Қ.</i>	8
<i>Молдағалиев Бауыржан</i>	9
<i>Шермухамедова Н.А.</i>	10
<i>Али Сеидабас оғлу Абасов</i>	11
<i>Билалов М.И.</i>	14
<i>Бегентаев М.М.</i>	15
<i>Сатыбалды А.</i>	16
<i>Темірбекова Ж.А.</i>	17
<i>Калиев А.А.</i>	18
<i>Кемербай Р.</i>	19
<i>Мейрбаев Б.Б.</i>	20
<i>Құранбек Ә.А.</i>	21

1 СЕКЦИЯ

ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

<i>Алтаев Ж.А., Қазиева Ж.Н.</i> ТҮРКІ-ИСЛАМ ӨРКЕНИЕТІНІҢ СӨНБЕС ШЫРАҒЫ	22
<i>Телебаев Ф.Т.</i> ТҮРКІ ЕЛДЕРІНІҢ БІРЛІГІ: ИДЕЯ ЖӘНЕ ІСКЕ АСУЫ.....	25
<i>Шарипова Э.К., Ақматова Г.Э.</i> ПОНЯТИЕ «ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ВКУС» – ОСНОВНАЯ КАТЕГОРИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ	31
<i>Вильданова Г.Б.</i> О ВАЖНОСТИ ИНТЕГРАЦИИ В РЕШЕНИИ ФИЛОСОФСКИХ, СОЦИАЛЬНЫХ И ДУХОВНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА	34
<i>Билалов М.И.</i> РЕГИОНАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ И ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ СТАТУС.....	39
<i>Бокошов Ж.</i> ЧЕТВЕРИЦА ХАЙДЕГГЕРА И НЕКОТОРЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ТЮРКСКОЙ ОНТОЛОГИИ.....	43
<i>Байтенова Н.Ж., Жорабек Ж.</i> ИСЛАМИЗМ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ПОСТИСЛАМИСТІК ДИСКУРСЫ	48
<i>Гахраманова К.Н.</i> КОНЦЕПЦИЯ ДУХА И СОЗНАНИЯ АЛЬ-ФАРАБИ.....	51
<i>Нұрдубаева А.Р.</i> ПРОСТРАНСТВЕННОСТЬ СЕМИПОКОЛЕННОЙ ЭКЗОГАМНОЙ СИСТЕМЫ «ЖЕТИ АТА» КАК ОСНОВА ГИПЕРСФЕРЫ В ТРАДИЦИОННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ КАЗАХОВ.....	56
<i>Бегалиева Н.Т.</i> ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОРНЫ	59
<i>Нигметова А.Т., Батищев Т.</i> КАЗАХСТАН И ТУРЦИЯ: ЕДИНСТВО ФИЛОСОФИИ И КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА.....	62
<i>Иманбаев А. А.</i> ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ М. Х. ДУЛАТИ «ТАРИХ-И- РАШИДИ»	67

<i>Қуаньшбаева А.Қ.</i> ТҮРКІЛЕРДЕН БАСТАУ АЛҒАН ДАЛА ӨРКЕНИЕТИ	73
<i>Рыскиева А., Аташ Б.</i> ТҮРІК РУХАНИЛЫҒЫНДАҒЫ ТӘҢІРШІЛДІК ИДЕЯСЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ БАҒДАРЛАРЫ.....	76
<i>Төрбаев О.Ә., Садықов Д.К.</i> ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯСЫ.....	84
<i>Йигитоглу Назмия Агали</i> ФИЛОСОФИЯ МОРАЛИ В ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ ЮСУФА БАЛАСАҒУНСКОГО И НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ («КУТАДГУ БИЛИГ» И «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН»)	88

2 СЕКЦИЯ
ҰЛТТЫҚ САНА МЕН БІРЕГЕЙЛІКТІ НЕГІЗДЕУДЕГІ
ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

<i>Байтенова Н.Ж., Камалова Ф.Б., Қантарбаева Ж.О.</i> ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛЕНУДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ КИЕЛІ ОРЫНДАРДЫҢ РӨЛІ.....	93
<i>Сатершинов Б.М.</i> ТАРИХИ ӨЗІНДІК САНА ЖӘНЕ РУХАНИЛЫҚ.....	96
<i>Мямешева Г.Х.</i> ЗНАНИЕ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ	101
<i>Қусаинов Д., Абдуразақова Г.</i> ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ ҰЛТТЫҚ САНА МЕН БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТРУДЫҢ ІРГЕТАСЫ.....	106
<i>Тунгатова У.А., Сеитнұр А.Б.</i> «БИХЕВИОРИЗМ» ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	111
<i>Тілебалды А., Утебаева Д.С.</i> ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ФАЛУНГУННИҢ КӨРНІСІ	116
<i>Мадалиева Ж.Қ., Мадалиев Т.П.,</i> ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ: ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ САБАҚТАСТЫҒЫ АРНАСЫНДА.....	119
<i>Шадинова Г.А., Көлеген Г.Б.</i> ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ӨМІРІНДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ОРЫН АЛУЫ.....	123
<i>Жиренова А.Т., Корпетанова С.Т.</i> ИДЕЯ ГУМАНИЗМА В ФИЛОСОФИИ КАЗАХСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ КАК ОСНОВА КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И САМОСОЗНАНИЯ	127

3 СЕКЦИЯ
ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИЕТТАНУДЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Мырзалы С.Қ.</i> ТАУ ТҮЛҒА ҒАЛЫМ, МӘДЕНИЕТТАНУШЫ ТҮРСЫН ХАФИЗҰЛЫ ҒАБИТОВ	132
<i>Құрманалиева А.Д., Исмагамбетова З.Н.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ДАМУ БАҒЫТТАРЫ.....	135
<i>Құранбек Ә.А., Қошқарбаев Е.Е.</i> ТҮРСЫН ҒАБИТОВ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ.....	138
<i>Раев Д.С.</i> ҚАЗАҚ БІЛЕРІ САЯСИ ФИЛОСОФИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ	141
<i>Молтобарова К.И.</i> РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІН ІЗГІЛЕНДІРУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	149

<i>Кемелова К.Ш.</i>	
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫ ЕМЕС – РУХАНИ МҰРАСЫ (САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ, АЙТЫЛУ ЖӘНЕ ТҮСІНДІРУ ФОРМАЛАРЫ).....	154
<i>Иманбаева Ж. М., Рамазанова А. Х.</i>	
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДИАЛОГА КУЛЬТУР В ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕМСЯ МИРЕ	157
<i>Қурмашева Ж.А.</i>	
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО ДОКУМЕНТАЛЬНОГО КИНО.....	160
<i>Nuralina B.A., Sembayeva M.M.</i>	
REGUIATORY TACTICS OF THE EAST AND THE WEST IN THE ARENA OF POLITICAL CONFLICTS	167
<i>Конурова А.</i>	
ОСОБЕННОСТИ ХРИСТИАНСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....	174
<i>Балапашев Б.С.</i>	
ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ.....	179
<i>Аймухамбетов Т.Т., Калемшиарив Б.</i>	
ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ	184
<i>Жанбатыр А.С.</i>	
ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ ӘДІСТЕРІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ	187
<i>Аюпова З.К., Кусаинов Д.У.</i>	
SOCIO-CULTURAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF TOLERANCE IN A MULTICULTURAL SOCIETY	188
<i>Әбдіраманова А.Т.</i>	
КӘСПКЕРЛІК МӘДЕНИЕТТІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ СИПАТТАРЫ	192
<i>Құлмұжанов Н.Е.</i>	
АНИМАЛИСТИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ В ДРЕВНЕЙ КУЛЬТУРЕ ДРЕВНИХ КАЗАХОВ	196
<i>Ризабек С., Тунгатова У.А.</i>	
ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ.....	199
<i>Байгожина А.</i>	
ОПЫТ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ НЕИГРОВОМ КИНО КАЗАХСТАНА.....	201
<i>Бияздықова К.А., Саурбаева Р.С.</i>	
РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТАНЫМНЫҢ ӨЛШЕМІ .	205
<i>Ержан З.</i>	
ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ XX ВЕКА В СВЕТЕ НОВЕЙШИХ СОЦИО-ГУМАНИТАРНЫХ КОНЦЕПЦИЙ	208
<i>Чистякова В.Е.</i>	
РЕЛИГИЯ В МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	210
<i>Балтабаева А.Т., Адышева Н.К.</i>	
ГЛОБАЛИЗМ И ДИАЛЕКТИКА МОДЕРНИЗАЦИИ.....	213

4 СЕКЦИЯ

ТҮРКІТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР: МӘДЕНИ-АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ РАКУРСТАРЫ

<i>Абасов Али Сеидабас оглу</i>	
АЗЕРБАЙДЖАН НА ПЕРЕКРЕСТКЕ РЕЛИГИЙ, КУЛЬТУР И ПОЛИТИКИ.....	219
<i>Әбікенов Ж.</i>	
СЫР ӨҢІРІНДЕГІ МӘДЕНИ ТУРИЗМ БАҒЫТЫН ДАМЫТУДЫ ТАЛДАУ.....	224
<i>Сайнанов Б.А., Бурибеков О.С.</i>	
ҚАЗАҚТЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.	234
<i>Бурибеков О.С., Сайнанов Б.А.</i>	
СУРЕТ ӨНЕРІНДЕ ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТЫ КӨРСЕТУДІҢ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ	239
<i>Разбекова М.К., Борбасова Қ.М.</i>	
НУМЕРОЛОГИЯНЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ	245

<i>Жанғалиева А.Р.</i>	
КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ	247
<i>Сүлейменов П.</i>	
ҒЫЛЫМ ДАМУЫНДАҒЫ ЭТНО-МӘДЕНИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН РӨЛІ.....	251
<i>Нигметова А.Т., Сердалиева А.</i>	
ФИЛОСОФИЯ ЭПОСА КОРКЫТ КАК ТАЛИСМАН ТЮРКСКОГО МИРА.....	256
<i>Нарымбаев Қ.Д.</i>	
КҮНДЕЛІКТІ МӘДЕНИЕТТЕГІ УАҚЫТ ҚҰРЫЛЫМЫ.....	261
<i>Рахметова А.А.</i>	
ТВОРЧЕСКОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ИБРАЯ АЛТЫНСАРИНА: УНИКАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ	264
<i>Сембаева Г.М.</i>	
ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АҚЫНДЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ МӘСЕЛЕСІ	268
<i>Қожан А. Ә., Тайженбетова А.Б.</i>	
ӨРКЕНИЕТТІ ДАМУДАҒЫ МӘДЕНИЕТТІҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ.....	272

Ғылыми басылым

Философия ғылымдарының докторы, профессор
 Ғабитов Тұрсын Хафизұлының 75 жылдығына арналған
 «ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ
 ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ФИЛОСОФИЯСЫ»
 атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
 МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Алматы, Қазақстан, 25 қараша 2022 жыл

Мақалалар авторлық редакциямен шығарылды

ИБ№ 14948

Басуға 28.03.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8.
 Көлемі 23,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 563.

Таралымы 30 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
 «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
 «Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.